

KERUEN

M.O. ÁÝEZOV
ATYNDAGY ÁDEBIET
JÁNE ÓNER
INSTITYTYNYŇ
HABARSHYSY

M.O. AUEZOV INSTITUTE
OF LITERATURE AND ART

HERALD

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА ИМЕНИ
М.О.АУЭЗОВА

ВЕСТНИК

№3, 80-ТОМ

2023

ISSN 2078-8134

**М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ**

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

**№3, 80-том
2023**

ISSN 2078-8134

**ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА**

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

**№3, том 80
2023**

ISSN 2078-8134

**M.O.AUEZOV INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART**

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

№3, 80 vol
2023

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005
жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және
баспагері:

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты

Редакция мен баспагер
мекен жайы:

Заңды мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Шевченко к-сі, 28,
050010,

Нақты мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29,
2-қабат, 050010,

Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

Электрондық пошта:
keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

Журнал 2005 жылғы
24 наурызда Қазақстан
Республикасының Мәдениет,
ақпарат және спорт
министрлігі, Ақпарат және
мұрағат комитетінде тіркелген.
Тіркеу куәлігі: 2005 жылғы 24
наурыздағы №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№3, 80-том, 2023

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы,
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА
корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, фило-
логия ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов
атындағы Әдебиет және өнер институты бас
директорының ғылым жөніндегі орынбасары
(Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

САРСЕНБАЕВА Жансұлу Баденқызы,
магистр, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институтының ғылыми қызметкері
(Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

МАҒАЗБЕКОВ Нұр Жандосұлы, магистр,
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер
институтының кіші ғылыми қызметкері,
(Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005
года.

Учредитель и издатель:

Институт литературы и
искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:

Юридический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Шевченко 28, 050010,
Фактический адрес: Казахстан,
г. Алматы, ул. Курмангазы 29,
2 этаж. 050010,
Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Email: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован

24 марта 2005 года в

**Комитете информации
и архивов Министерства
культуры, информации и
спорта**

Республики Казахстан.

Свидетельство о регистрации:

24 марта 2005 г. №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№3, том 80, 2023

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович,
доктор филологических наук, член-корреспон-
дент НАН РК, генеральный директор Института
литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы,
Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат
филологических наук, заместитель по науке
генерального директора Института литературы
и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственный редактор:

САРСЕНБАЕВА Жансулу Баденовна, магистр,
научный сотрудник Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Технический редактор:

Магазбеков Нур Жандосулы, магистр,
младший научный сотрудник Института
литературы и искусства им. М.О. Ауэзова
(Алматы, Казахстан)

Scientific journal

The journal has been
published
since 2005

Constitutor and publisher:

M.O. Auezov Institute of
Literature and Art

**Address of the editorial and
publishing office:**

28, Shevchenko str., Almaty,
050010, Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

E-mail: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

**The journal was registered
on March 24, 2005 in the
Committee of Information and
Archives of the Ministry of
Culture, Information and Sports
of the Republic of Kazakhstan.
Registration certificate: March
24, 2005 No. 5844-Zh.**

«KERUEN»

№3, 80 vol, 2023

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich,
Doctor of Philology, Corresponding Member of
the National Academy of Sciences of the Republic
of Kazakhstan, Director General of the Institute of
Literature and Art named after MO Auezov (Almaty,
Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific Editor:

KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of
Philological Sciences, Deputy Director General for
Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and
Art (Almaty, Kazakhstan)

Responsible Editor:

SARSENBAYEVA Zhansulu Badenovna, Master's
degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of
Literature and Art (Almaty, Kazakhstan).

Technical Editor:

Magazbekov Nur Zhandosuly, Master's degree,
junior researcher at the M.O. Auezov Institute of
Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

БАС РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Исламжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ:

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=search&authorlookup>

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НҰРҒАЛИ Қадияша Рүстембековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің орыс филологиясы кафедрасы меңгерушісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

ҚАЛИЕВА Алмира Қайыртайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=search&authorlookup>

ҚЫДЫР Төрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШӘРІПОВА Диляра Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт Жолдыбайқызы, өнертану кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің доценті (Атырау, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

СУЛТАН Ертай, PhD, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қанапияқызы, PhD, қауымдастырылған профессор, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім Академиясының Қазақ тілі, Қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы зертханасының меңгерушісі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гүльназ Рахымқызы, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:
БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

СНАМОРРО Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия және қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания)
H = 2

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бухарест Университеті (Бухарест, Румыния)
H = 1

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ)
H = 1

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омирбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серик Ныгметоллаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup>

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НУРГАЛИ Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гульжасхан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup>

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШАРИПОВА Дилъра Сафаралиевна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Аклима Каирденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеневна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, доцент кафедры музыки и искусства Атырау Университет им. Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

СУЛТАН Ертай, PhD, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЖУНДИБАЕВА Арай Кананиевна, PhD, ассоциированный профессор, заведующий лабораторией казахского языка, казахской литературы, истории Казахстана Национальной академии образования имени И. Алтынсарина Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, PhD, преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турабековна, доктор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, доктор наук, профессор Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания) H = 2

КРАСОВСКАЯ Аксинья, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния) H = 1

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США) H = 1

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216628445>

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216859605>

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=56195378100>

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57203201994>

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup>

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=56148996000>

NURGALI Kadisha Rustembekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Russian Philology L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55915843100>

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192676955>

KALIYEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57213160949>

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup>

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216896393>

SHARIPOVA Dilyara Safargalievna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192097133>

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57210747041>

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57210749637>

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of H.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57212550200>

SULTAN Yertay, Ph.D., Leading Researcher Literature of M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216705450>

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapiyevna, PhD, Associate Professor, Head of the Laboratory of the Kazakh language, Kazakh Literature, History of Kazakhstan of the I. Altynsarin National Academy of Education (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55912694100>

DAUTOVA Gulnaz Rakhimovna, PhD, Lecturer, Department of Kazakh Literature and Literary Theory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192094749>

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55788979100>

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)
H = 2

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)
H = 1

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)
H = 1

МАЗМҰНЫ

Бас редактордың алғы сөзі..... 14

Әдебиеттану

<i>А.А. Әбсадық, А.Т. Испандиярова, К.С. Матыжанов, О.М. Жолдыбаев.</i> Қазақ фольклорындағы лақап есім мотиві.....	17
<i>А.Т. Хамраев.</i> Ш. Айтматовтың қазіргі ұлттық әдебиетіндегі әлемнің алғашқы өткізгіштігі туралы тұжырымдамасы.....	28
<i>Д. Мәсімханұлы, А. Әбиденқызы.</i> Қытайдағы түркология: түркі әдебиеті мен фольклорына қатысты зерттеулер.....	37
<i>Б.Е. Ахмер, Ж.Ә. Аймұхамбет.</i> Символдың мәтін түзіліміндегі қызметі.....	52
<i>А. Қартаева, Д.Ысқақұлы.</i> Абайдың «Толық адам» тұжыры.....	63
<i>А.Қ. Машиақова.</i> Шығыс шет елдерде Абай Құнанбаевтың шығармаларын қабылдау.....	73
<i>Т.Е. Қыдыр, Т.С. Тайман, С. Жарбұлова.</i> М. Шоқай өлеңдеріне салыстырмалы-мәтінтанулық талдау.....	82
<i>С.Б. Ержанова, Е.Ж. Арын, П. Пирет.</i> Дыбыстық немесе нақты поэзия: қазақ поэзиясы мұралары негізінде.....	95
<i>Ж.Ш. Саметова.</i> Қазақ және түрік балалар әдебиеті шығармаларының ұқсастығы мен айырмашылықтары.....	106
<i>В.В. Славина.</i> Әдеби дереккөзді интермедиялық ресурс контекстінде түсіндіру (Ф.М. Достоевскийдің «Астыртын жазылған жазбалар» әңгімесінің мысалы негізінде).....	118
<i>Ж.Б. Жауыншиева, Ж.Қ. Қиынова, А. Бергман.</i> Фольклор тіліндегі сандық квантификация: салыстырмалы талдау тәжірибесі.....	130
<i>Н.М. Мүрсәлімова, А. Оралбек.</i> Қазақ, түрік халқындағы айтыс жанрының ерекшеліктері.....	140
<i>Ж.Т. Салтақова.</i> Постфольклор: аңыздық прозаның киберкеңістікте таралуы.....	151
<i>Г.Т. Тілеубердина, О.А. Қазжанова.</i> Отарлау саясатына қарсылықты білдіретін реалды-тарихи эпостардағы батырлар бейнесі.....	160
<i>Қ.С. Қалыбекова, Қ.М. Хамзина, А.Д. Бекқұлова.</i> Ақынның ұлы шығармашылығы: таным мен ілім шеңберіндегі ойлар.....	169
<i>Н.С. Балтабаева.</i> Телжан Шонанұлы және ұлт мәселесі.....	179

АУДАРМА

Е. Бауыржанұлы, С.А. Ашимханова. Көркем аудармадағы мәтіннің семантикалық бірлігін сақтаудағы фондық білімнің рөлі: I. Есенберлиннің "Көшпенділер" трилогиясының мысалында..... 189

ӨНЕРТАНУ

<i>С.К. Қаржаубаева, К.З. Халықов.</i> Сценографиядағы инновациялар бүгінгі қазақ театрының сахна үрдісін даму факторы ретінде.....	200
<i>Қ.Б. Жалғасбаева, А.Е. Құсанова.</i> «Серілер салтанаты» хореографиялық қойылымындағы ұлттық-әдеби көріністің бейнеленуі.....	210
<i>М.Б. Жақсылықова, Т.К. Есеналиев, А.А. Оспанбаева.</i> Қазақ прозасын сахналаудағы заманауи режиссерлік ізденістер.....	223
<i>М.Б. Сыздықова, А.Т. Әбдіраманова, В.Т. Енсеева.</i> Дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың қоғамдағы рөлі (Оңтүстік Қазақстан өңірлері мысалында).....	235
<i>Г.Т. Жұмасейітова, М.Ш. Мылтықбаева, Д.М. Мосиенко.</i> Құжаттар мен фактілердегі Қазақстан өнерінің онкүндігі (қазақ музыкасы тарихының деректану мәселесі).....	256
<i>А.Ж. Қазтуғанова, А.Қ. Омарова, Б.Ж. Тұрмағамбетова.</i> Қазақтың дәстүрлі және академиялық музыка жанрларындағы фольклорлық сюжет.....	266

СОДЕРЖАНИЕ

Обращение главного редактора.....15

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>А.А. Абсадик, А.Т. Испандиярова, К.С. Матыжанов, О.М. Жолдыбаев.</i> Мотив псевдонима в казахском фольклоре.....	17
<i>А.Т. Хамраев.</i> Айтматовская концепция исходной проницаемости замкнутого мира в современной национальной литературе.....	28
<i>Д. Масимханулы, А. Абиденкызы.</i> Тюркология в Китае: исследования тюркской литературы и фольклора.....	37
<i>Б.Е. Ахмер, Ж.А. Аймухамбет.</i> Функция символа в текстостроении.....	52
<i>А. Картаева, Д.Искакулы.</i> Концепция Абая: «Полноценный человек».....	63
<i>А.К. Машакова.</i> Восприятие произведений Абая Кунанбаева в зарубежных восточных странах.....	73
<i>Т.Е. Кыдыр, Т.С. Тайман, С. Жарбулова.</i> Сопоставительно-текстоведческий анализ стихотворений М. Шокая.....	82
<i>С.Б. Ержанова, Е.Ж. Арын, В. Пирет.</i> Звуковая или точная поэзия: на основе наследия казахской поэзии.....	95
<i>Ж.Ш. Саметова.</i> Сходства и различия произведений казахской и турецкой детской литературы.....	106
<i>В.В. Славина.</i> Интерпретация литературного первоисточника в контексте интермедиального ресурса (на примере повести «Записки из подполья» Ф.М. Достоевского).....	118
<i>Ж.Б. Жауыншиева, Ж.К. Кыынова, А. Бергман.</i> Числовая квантификация в языке фольклора: опыт сопоставительного анализа.....	130
<i>Н.М. Мурсалимова, А.Оралбек.</i> Особенности жанра айтыс у казахского и турецкого народов.....	140
<i>Ж.Т. Салтакова.</i> Постфольклор: распространение преданий в киберпространстве.....	151
<i>Г.Т. Тлеубердина, О.А. Казжанова.</i> Образ героев в реалистических эпосах, выражающих сопротивление колониальной политике.....	160
<i>К.С. Калыбекова, К.М. Хамзина, А.Д.Беккулова.</i> Великое творчество поэта: размышления в рамках познания и учения.....	169
<i>Н.С. Балтабаева.</i> Тельжан Шонанулы и проблема национальности.....	179

ПЕРЕВОД

<i>Е. Бауржанулы, С.А. Ашимханова.</i> Роль фоновых знаний в сохранении смыслового единства текста в художественном переводе: на примере трилогии И. Есенберлина «Кочевники».....	189
---	-----

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

<i>С.К. Каржаубаева, К.З. Халыков.</i> Инновации в сценографии как фактор развития постановочного процесса современного казахского театра.....	200
<i>К.Б. Жалгасбаева, А.Е. Кусанова.</i> Представление национально-литературной сцены в хореографическом спектакле «Серілер Салтанаты».....	210
<i>М.Б. Жаксылыкова, Т.К. Есеналиев, А.А. Оспанбаева.</i> Современные режиссерские поиски в постановке казахской прозы.....	223
<i>М.Б. Сыздыкова, А.Т. Абдираманова, В.Т. Енсеева.</i> Роль традиционных и инновационных ценностей в обществе (на примере регионов Южного Казахстана).....	235
<i>Г.Т. Жумасеитова, М.Ш. Мылтыкбаева, Д.М. Мосиенко.</i> Декада искусства Казахстана в документах и фактах (к вопросу источниковедения истории казахской музыки).....	256
<i>А.Ж. Казтуганова, А.К. Омарова, Б.Ж. Турмагамбетова.</i> Фольклорный сюжет в жанрах традиционной и академической казахской музыки.....	266

CONTENT

Editor-in-chief's address.....16

LITERARY STUDIES

- A.A. Absadyk, A.T. Ispandiyarova, K.S. Matyzhanov, O.M. Zholdybayev.* Nickname motive in kazakh folklore.....17
- A.T. Khamrayev.* Ch. Aitmatov's concept of the original permeability of peace in the national literature.....28
- D. Massimkhanuly, A. Abidenkyzy.* Turkology in China: studies of Turkic literature and folklore.....37
- B.E. Akhmer, Zh.A. Aimukhambet.* Character function in text building.....52
- A. Kartaeva, D.Iskakuly.* Abai's concept: «A full-fledged man».....63
- A.K. Mashakova.* Perception of the works of Abai Kunanbayev in foreign eastern countries.....73
- T.E.Kydyr, S.T.Taiman, S.Zharbulova.* Comparative textual analysis of M. Shokay's poems.....82
- S.B. Yerzhanova, E.Zh. Aryn, V. Piret.* Sound or accurate poetry: based on the heritage of kazakh poetry..95
- Zh.Sh. Sametova.* Similarities and differences between works of kazakh and turkish children's literature....106
- V.V. Slavina.* Literary primary source's interpretation in the context of intermedial resource (on the base of F. Dostoevsky's novella «Notes from Underground»).....118
- Zh.B. Zhauynshiyeva, Zh.K. Kiynova, A. Bergman.* Numerical quantification in the folklore language: the experience of comparative analysis.....130
- N.M. Mursalimova, A. Oralbek.* Characteristics of the aitys genre among kazakh and turkish people...140
- Zh.T. Saltakova.* Postfolklor: the spread of legends in cyberspace.....151
- G.T. Tleuberdina, O.A. Kazzhanova.* The image of heroes in a realistic historical epics expressing resistance to colonial policy.....160
- K.S. Kalybekova, K.M. Khamzina, A.D. Bekkulova.* The great creativity of the poet: reflections in the framework of knowledge and teaching.....169
- N.S. Baltabayeva.* Telzhan Shonanuly and the problem of nationality.....179

TRANSLATION

- Y. Baurzhanuly, S.A. Ashymkhanova.* The role of background knowledge in preserving text coherence in literary translation: on the example of I. Yesenberlin's «The Nomads» trilogy.....189

ART STUDIES

- S.K. Karzhaubaeva, K.Z. Khalykov.* Innovations in scenography as a factor in the development of the stage process of modern Kazakh theatre.....200
- K.B. Zhalgasbayeva, A.E. Kusanova.* Introducing the national literary scene in the choreographic performance «Seriler Saltanaty».....210
- M.B. Zhaxylykova, T.K. Esenaliev, A.A. Ospanbayeva.* Modern directorial searches in the production of Kazakh prose.....223
- M.B. Syzdykova, A.T. Abdiramanova, V.T. Enseeva.* The role of traditional and innovative values in society (on the example of the regions of South Kazakhstan).....235
- G.T.Zhumaseitova, M.Sh.Mylykbaeva, D.M. Mosienko.* Decade of art of Kazakhstan in documents and facts (on the issue of source studies of the history of Kazakh music).....256
- A.Zh. Kaztuganova, A.K. Omarova, B.Zh. Turmagambetova.* Folklore plot in the genres of traditional and academic kazakh music.....266

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Өнертану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫДЖАНОВ Кенжесхан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала «Керуен».

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатам новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опирается на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Искусствоведение

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Art studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

FTAMP 17.71.01

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-01>

**А.А. Әбсадық¹, А.Т. Испандиярова²,
К.С. Матыжанов³, О.М. Жолдыбаев⁴**

^{1,2}А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

^{3,4}М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹absalmas@mail.ru, ²ispandyarovaa@mail.ru,

³kmatyzhanov@gmail.com, ⁴zet.olji@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-1657-029X, ²0000-0001-5894-1549,

³0000-0002-7016-0304, ⁴0000-0003-1592-4989

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ЛАҚАП ЕСІМ МОТИВИ

Аңдатпа. Мақалада «лақап есімі» терминінің мағынасы қарастырылған. Лақап есім мотиві – фольклорлық қаһарманның ерекше қадыр-қасиет пен күш иесі, арнайы миссиясы бар жасампаздығын дәріптейтін көркемдік көріктеу құралы. Ол – фольклорлық шығарманың сюжеттік желісінің кішкене бір бөлшегі ретінде басты қаһарманның «ерекше балалық шағын» суреттеуге қызмет жасайды. Мотив ертеден келе жатқан кісіге ат қою ғұрпымен тығыз байланысты дамып, оның фольклордағы жаңғырығы ретінде көріктеу құралына айналған. Лақап есім – инициация рәсімінің мазмұнынан қалыптасқан ат қою ғұрпының бір көрінісі. Аталмыш ғұрыптың шығу тегі ертедегі адамдардың дүниені үш тағанды (жоғары, орта, төменгі) тұтас космос деп таныған мифологиялық кезеңнен бастау алады. Үш тағандық модельдің таным-түсінігі бойынша, адам баласының бұл өмірдегі тыныс-тіршілігіндегі өзгерістері мен атқарған істері жоғары дүние (тәңірі) немесе о дүниелік (төменгі дүние - аруақтар) тылсым күш иелерінің ерекше қолдауымен болады-мыс. Тылсым қолдауға ие болар тетіктің бірі - кісі есімі және ол үнемі өзгеріп, жаңарып отырады. Мақаланың мақсаты адамзат қоғамының ежелгі дәуірі және ерте орта ғасырлар кезеңіндегі кісі есімінің өзгеруі белгілі бір наным-сенімдермен, әдет-ғұрыптармен тығыз байланысты анықтау. Мақалада фольклордағы лақап есім шығарманың композициялық құрылымы мен идеялық ерекшеліктеріне өзіндік қызмет жасайтын тұрақты мотив ретінде қарастырылған. Лақап есім мотивінің фольклорлық шығармалардағы сыр-сипаты әртүрлі. Эпикалық шығармалардың сюжетіндегі лақап есім мотивінде көне наным-сенімдерге құралған мазмұндар жиі кездессе, аңыз әңгімелерде қаһарманның лақабы ел үшін жасаған ерлік, батырлық істерінің нәтижесінде орын алып отырады. Қазақ фольклорында болашақ лауазым иесінің немесе батырдың жас күнінде атсыз немесе лақап есіммен жүру көрінісі кездеседі. Қазақтың батырлық ертегісіндегі Желкілдек сынды қаһарманның ерлік іс жасағанға дейін атсыз жүруі, қазақтың тарихи аңыздардағы Абылай, Жалаңтөс, Қабанбай т.б.батырлардың ерлік істерден, ал Едіге, Қазыбек, Сәбден, Едіге сынды шешен кісілердің дау-дамайды танытқан тапқырлықтарынан лақап есім алуы – шығарма сюжеттерінің ажырамас бөліктерінің бірі. Түйіндей келгенде, қаһарманға лақап есім беру - қаһарман ғұмырнамасының ерекшеліктеріндегі өзгерістерге қарай фольклорлық образды асқақтату, оны шығарманың мақсатына сай идеализациялау көрінісіне қызмет жасайды.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБ министрлі Ғылым комитетінің 2022-2024 жылдарға арналған АР 14871880 «Алтын Орда дәуірі және қазақ фольклоры» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: мифология, қазақ фольклоры, түрік фольклоры, инициация, лақап есім

A.A. Absadyk¹, A.T. Ispandiyarova², K.S. Matyzhanov³, O.M. Zholdybayev⁴

^{1,2}A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

^{3,4}M.O. Auezov Institute of Literature and Art

E-mail: ¹absalmas@mail.ru, ²ispandiyarovaa@mail.ru,

³kmatyzhanov@gmail.com, ⁴zet.olji@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-1657-029X, ²0000-0001-5894-1549,

³0000-0002-7016-0304, ⁴0000-0003-1592-4989

Nickname motive in kazakh folklore

Abstract. Folklore nickname is a steady motif serving compositional structure and ideological meaning of the work. As a plot-forming part of the element of folklore work, it serves to describe protagonist' "extraordinary childhood". Closely tied to the ancient custom on nicknaming and becoming its echo in folklore, the motif is a kind of artistic means for praising folklore personality with unique creative qualities, strength and a certain special mission. The nickname is one of the manifestations of the naming Rite, formed from the content of the initiation rite. The origin of this ritual dates back to the mythological period when ancient people recognized the world as a whole cosmos with three pillars (higher, middle, lower). According to the three-way model, the changes and deeds of the human being in this life occur with the special support of the owners of the higher world (Tengri) or the afterlife (lower World-ghosts). One of the most mysterious mechanisms that can be supported is the name of a person, and it is constantly changing and updating. The purpose of the article is to identify a close connection between the antiquity of human society and the change in the name of a person in the period of the early Middle Ages with certain beliefs and Customs. In the article, the nickname in folklore is considered as a stable motive that performs a kind of service to the compositional structure and ideological features of the work. The character of the nickname motif in folklore works is different. In the motif of the nickname in the plot of epic works, the content of ancient beliefs is often found, while in the stories of Legends, the hero's nickname occurs as a result of heroic deeds for the country. In Kazakh folklore, there is a scene of a future official or hero walking on a young day without a name or nickname. One of the integral parts of the plot of the work is that such a hero as Zhelkaldek in the Kazakh heroic fairy tale goes without a horse until he does a heroic deed, abyлай, Zhalantos, Kabanbai, etc. in the Kazakh historical legends, the heroes get nicknames from heroic deeds, and Chechen people like Edige, Kazybek, Sabden, Edige—from their scandalous ingenuity. In summary, giving a hero a nickname serves as a manifestation of exaltation of the folklore image, its idealization in accordance with the purpose of the work, depending on changes in the features of the hero's life.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the grant project of the MS & HE PK for 2022-2024 AP 14871880 «The era of the Golden Horde and Kazakh folklore»

Keywords: mythology, Kazakh folklore, Turkish folklore, initiation, nickname

A.A. Абсадик¹, A.T. Испандиярова², K.C. Матыжанов³, O.M. Жолдыбаев⁴

^{1,2}Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан

^{3,4}Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹absalmas@mail.ru, ²ispandiyarovaa@mail.ru,

³kmatyzhanov@gmail.com, ⁴zet.olji@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-1657-029X, ²0000-0001-5894-1549,

³0000-0002-7016-0304, ⁴0000-0003-1592-4989

Мотив псевдонима в казахском фольклоре

Аннотация. В статье говорится о значении термина «псевдоним». Мотив псевдонима—это художественное украшение, прославляющее творчество фольклорного героя, обладающего особой силой и дос-

тоинством, со специальной миссией. Он служит для описания «необычного детства» главного героя, как небольшой детали сюжетной линии фольклорного произведения. Мотив развивался в тесной связи с обычаем именованья древних людей и стал украшением его отголосков в фольклоре. Псевдоним-одно из проявлений обряда именованья, образованного содержанием обряда инициации. Истоки этого ритуала восходят к мифологическому периоду, когда древние люди признавали мир как единое целое, состоящее из трех столпов (высоких, средних, низких). Согласно познанию модели трех древностей, изменения и действия человеческого существа в этой жизни происходят при особой поддержке обладателей мистических сил высшего мира (Тенгри) или загробного мира (низшие миры – призраки) – меди. – Я не знаю, что это такое, – сказал он, – я не хочу, чтобы это было так. Целью статьи является изменение имени человека в период древности и раннего средневековья человеческого общества, развивавшееся в тесной связи с определенными верованиями, обычаями. В статье рассматривается псевдоним в фольклоре, как постоянный мотив, который сам по себе служит композиционной структуре и идейным особенностям произведения. Мотив псевдонима имеет разный характер в фольклорных произведениях. В сюжете эпических произведений в мотивах кличек часто встречается содержание, построенное на древних верованиях, а в легендарных рассказах прозвище героя происходит в результате героических поступков, совершенных для страны. В казахском фольклоре встречается сцена, в которой будущий должник или герой в Юный день ходит без имени или по прозвищу. Одними из неотъемлемыми частями сюжета произведения являются бесчестие героя казахской героической сказки до совершения героических поступков, ставшими казахскими историческими легендами, как Абылай, Жалантос, Кабанбай и т.д., и прозвища от героических поступков красноречивыми и остроумными людьми, такими как Едиге, Казыбек, Сабден. В заключение, присвоение герою прозвища служит проявлению возвышения фольклорного образа, его идеализации в соответствии с целями произведения, в зависимости от изменений в особенностях героической жизни.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках грантового проекта Комитета науки МНВО РК на 2022-2024 годы АР 14871880 «Эпоха Золотой Орды и казахский фольклор».

Ключевые слова: мифология, казахский фольклор, турецкий фольклор, инициация, псевдоним

1. Кіріспе

Фольклорлық шығармалардың сюжетінде көрініс табатын мотивтің бірі – қаһарманның жас күнінде атсыз немесе елеусіз есіммен өмір кешіп, белгілі бір сыннан өткен соң лақап есім алуы. Ол – эпикалық шығармалардағы «қаһарманның ерекше балалық шағы» сюжеттік желісінде кездесетін компоненттің бірі. Лақап есім мотиві фольклорлық кейіпкердің қаһармандық образын дәріптеуге қызмет жасайды.

Адамзат тарихында бір кісіді бірнеше есім болғандығы – өмірдің шындығында орын алған әлеуметтік дәстүрлі ғұрып. Аталмыш ғұрыптың шығу тегі ертедегі кісі есімінде оның өміріне ықпал ететін магиялық күш бар деген мифологиялық наным-сенімге негізделген инициация рәсімімен (қауым мүшелігіне қабылдау) тығыз байланысты. Инициация рәсімі барлық ру мүшелеріне міндетті болған ру-тайпалық қоғамда ол ересек адамдардың барлығына ортақ құбылыс болса, қоғам дамып, әлеуметтік жіктелу пайда болғанда ол белгілі бір артықшылығы бар топтардың еншісіне өтеді. Ол кейін фольклорлық шығармаларға өтіп тұтас тайпаның немесе бүкіл халықтың күшін білдіретін, мүддесін ойлайтын эпикалық қаһармандарды дәріптеу құралына айналады. Лақап есіммен даңқы шыққан қаһарман образын көріністі әлемдік, сондай-ақ түркі халықтарының фольклорлық шығармаларынан байқауға болады. Ондай тарихи тұлғалардың қатарынан Білге қаған, Күлтегін, Манас, Шыңғыс хандарды атауға болады. Қазақ фольклортану ғылымында лақап есім мотиві эпикалық туындылар мен мифтік аңыздарда кеңінен көрініс тапқан. Мұнда лақап есіммен даңқы шыққан билеуші хан-сұлтандар, батырлар, би-шешендер қатары молынан кезігеді.

2. Материалдар мен әдістер

Көне дәуірдегі мифологриялық түсініктерден бастау алатын фольклорлық қаһармандардың лақап есімі туралы зерттеушілік пайымдар түркітанушы ғалымдар В. Жирмунский, А. Кичиков, Л. Гумилевтердің еңбектерінде талданады. Аталмыш фольклорлық көркемдік құбылыс туралы қазақ фольклорының тарихи проза саласында іргелі зерттеулер жүргізген ғалымдар Е. Тұрсынов (1976), С. Қасқабасов (2011), Ш. Ыбыраев (1993), С. Аманжолов (1996), А. Әбсадық (2017) зерттеу еңбектеріне де арқау болған.

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеуге фольклортану ғылымындағы жалпытеориялық методологиялық әдістер қолданылды. Атап айтқанда, дәйектер мен іргелі зерттеулерге сипаттама жасау, дерек көздерін талдау, фольклорлық материалдарды тарихи-салыстырмалы әдіспен зерделеу тәсілдері кеңінен қолданылады.

2.2 Материалдарға сипаттама

Лақап есім мотивінің шығу тегі адамзат баласына ортақ ат қою ғұрыпына тіреледі. Ат қою ғұрыпының ілкі көріністері ертедегі адамдардың дүниені үш тағанды (жоғары, орта, төменгі) тұтас космос (Мелетинский, 1976: 217) деп таныған мифологиялық кезеңнен бастау алады. Аталмыш дүниетанымның сипаттамасы мынадай: «Боги, души праведных – небо; люди – земля; демоны, души неправедных – подземное царство» (Мифы народов мира, 1980: 10). Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі «Биікте Көк Тәңірі, төменде Қара Жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған» деген түсінік алталмыш модельдің көне түркілік формасы екендігі анық. Ерте замандағы үш тағандық модель қазақ мифтерінің мазмұнында көрініс тапқан. Мәселен, Ш. Уәлиханов жазып алған «Өлі мен тірінің достығы» атты мифтік ертегіде: «Аспанда ел бар. Ондағы адамдар белдікті тамағынан тартады, біз ортада, жер бетінде тұрамыз, сондықтан белдікті белімізге байлаймыз, ал жердің астындағы адамдар белдігін аяғына орайды, олардың өздерінің күні, айы, жұлдыздары бар» (Валиханов 1961: 480) – деген түсінік бар.

Үш тағандық мифтік модельдің таным-түсінігі бойынша, адам баласының бұл өмірдегі тыныс-тіршілігіндегі өзгерістері мен атқарған істері жоғары дүние (тәңірі) немесе о дүниелік (төменгі дүние – аруақтар) тылсым күш иелерінің қолдауымен болады. Тылсым күш иелерінің қолдауына арқау болар көріністің бірі – кісіге жаңа (лақап) есім берілуі. Ертедегі қоғамда атақты кісілерге лақап есім беру тылсым күш иелерінің ишарасы (ұсынысы) арқылы жүзеге асып отырған. және ол белгілі бір лауазымға көтерілген уақытта жүзеге асып отырған. Мұны әлем жұртшылығына әбден таныс көне батырлық ертегі, жырлармен (Алпамыс, Манас, оғыз жырлары,) қатар Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі Күлтегін, Білге қаған (Могилян), Моңғол империясының негізін қалаған Шыңғыс ханның (Темучин) әлеуметтік ортадағы мәртебесінің (статусының) өзгерген көріністерінен анық аңғарылады. Аталмыш көне түркілік фольклорлық және жазба деректердегі лақап есім беру рәсімі көркем фольклорға өтіп, ол жалпы ғұрыптық сипат алады және қоғамдағы діни-мәдени, әлеуметтік танымдардың қалыптасуына себепкер болады.

Түркі жұртының бір бөлшегі ретінде қалыптасқан қазақ халқының дүниетанмында көне замандағы лақап есім беру ғұрыпының көріністері сақталған. Оны сақтаған сауыт – фольклорлық шығармалар. Қазақ фольклорындағы лақап есім беру

ғұрпы эпостық жырлар, ертегілер, аңыз жанларының композициялық-сюжеттік фабуласына көріктеу, дәріптеу құралдары ретінде қызмет жасайды. Оның қызметі фольклорлық түрлі жанрлар мазмұнында әртүрлі белгімен көрініс табады. Қазақтың эпостық мұраларында қаһарманға лақап есім беру көріністерінде көне мифологиялық түсініктермен қатар қаһарманның орасан күш иесі немесе батырлық ерлік көрсету, болмаса шыққан тегіне қарай лақап есім беру көріністері бар. Мысалы, арғы түбі Алтай кезеңінен бастау алатын көне Алпамыс батыр эпосының Қоңырат вариантында «Хәкім» деген есіммен жүрген қаһарман алып күш иесі екендігін танытқан соң «Алпамыс» деген лақапқа ие болады (Жирмунский, 1960: 15-16). Ноғай ордасының даңқты билеушісі Едіге туралы эпостық жырда болашақ батыр Едіге есімін жасырып, Құбағұл деген есіммен Тоқтамыс ханның күзетшісі болады (Семенов, 1895: 418-420).

3. Талқылау

Эпостық жырларда қаһарманға берілетін батырлық есім оның ерлік ісіне толық сай болып келетін көріністерде кездеседі. Бұл түсінік «Қырымның қырық батыры» жырының бірі «Ер Бегіс» жырында сақталған. Онда батырға алғашқыда «Бегіс» – деген қарапайым есім беріліп, ерлік көрсетсе «ер» атағын қосатыны баяндалады. Мұндай шешімнің себебін жыр былайша түсіндіреді: «Сүйініштің жасы қырыққа келгенде, бала көрмей жүріп бір балалы болады. Ол баланың атын Ноғайлы елі жиналып отырып: «Арғы атасы Қарадөң, одан туған Жұбаныш, өз әкесі Сүйініш қатарынан асқан ерлер еді. Мұнан туған бала да ер болар, мұның атын Бегіс қоялық. Егер ер болса, есіміне Ер атағын қосармыз», – деп ойлады да, мұның атын Бегіс қойды» (Қазақ халық әдебиеті, 1989: 243). Мұндағы «ер» деген қосалқы есім «батыр» деген мағына береді.

Лақап есім мотиві эпостық мұралармен қатар тарихи аңыздарының сюжеттік желісі мен ақпараттық-танымдық деректерінен (информационно-познавательная функция) де кездеседі. Онда эпостық жырларға тән мифологиялық таным сұлбасы аз, ал оның есесіне нақты істердің нәтижесін баяндау басым. Мұны біздер қазақ хандығы кезеңіне (ХУ-ХУІІІ) қатысты туындаған тарихи аңыздардан көре аламыз.

Қазақ аңыздарында басты қаһарманға лақап есім беру бірнеше жағдайда жүзеге асады. Бірі – қаһарманның ерекше ерлік көрсетуінен кейін батырлық есім алу, екіншісі – таққа отырғанда, яғни лауазымдық есім алу кезеңінде, сонымен қатар ерекше тапқырлық пен шешендік көрсеткен жағдайда көрініс табады. Лауазымдық лақапта ханның немесе әміршінің ел билеу ісіндегі даналығы мен данышпандық қызметіне сай рең-мағына болса, батырлық лақапта қаһарманның ержүректігі, қайсарлығы, батылдығы, ал шешен кісілерге тапқырлық қасиетіне қарай жүзеге асады.

Аңыздық деректер бойынша, лақап таңылған билеушілер – Жәнібек (ХУ ғ.), Қасым (ХУІ ғ.), Есім (ХУІІ ғ.), Жәңгір (ХУІІІ ғ.), Тәуке (ХУІІІ ғ.), Әбілмансұр (ХУІІІ ғ.) хандар. Халық аңыздарының мазмұны бойынша Жәнібек хан Әз-Жәнібек, Қасым хан «Арыстан хан» (Левшин 1996: 154; 478), қалмақтарға жеңісті жорықтар жасаған Есім хан - «Еңсегей бойлы ер Есім», Жәңгір хан – «Салқам Жәңгір», Тәуке хан – «Әз Тәуке», ал Әбілмансұр – «Абылай» деген лақаптарға ие болған.

Билеушілердің бір қатарының жаңа есімінде, көбіне, «білгір», «данышпан», «әз», «жеңімпаз» деген сынды ел билеу ісіне қатысты лауазымдық қосалқы есімдер берілсе, батырларға олардың қайсарлығы, жажүректігі мен алып күш иесін білдіретін

«қанішер, батыр, ер, салқам» мағынадағы есімдер қойылады. Қазақ аңыздарының мазмұны бойынша, халық жадында даналық, данышпандық қызметтері арқылы жақсы сақталған билеушілерге «эз» деген қосалқы лақап қосылған болса, жауға тойтарыс беруді ұйымдастырып, қан майданда ерлік, батырлық істерімен көзге түскен қазақ хандарға «ер, баһадүр» деген қосымшалар қосақталады. Аңыздық деректерде «эз» деген лақап есімге ие болған екі қазақ билеушісі бар. Бірі – Қазақ ордасының негізін қалаған Жәнібек хан (XV ғ.), екіншісі – қазақтың алғашқы заң-жоралғы үлгісін қабылдаған Тәуке хан (XVIII ғ.).

Фольклортанушылар қазақ ханы Жәнібек таңылған «эз» лақабы Алтын Орданы билеген атақты Жәнібек Өзбекұлының түркі тектес ноғай, қарақалпақ, башқұрт халықтарының көркем тарихи шежірелері мен фольклорлық шығармаларында «эз» деп арқылы жүрген ауыс-түйістен орныққан деп санайды. Ал Тәуке ханға берілген «эз» лақабы оның Төле, Қазыбек, Әйтеке сынды атақты үш биі және қарақалпақ, қырғыз, катаған, жайма руларының билері, яғни бас-аяғы жеті биді тікелей қатыстыра отырып (Гродеков, 1889: 24), «Жеті Жарғы» деп аталатын заң-жоралғы қабылдаған даңқты қызметі, әділдігі үшін беріледі.

Бұл орайда билеушінің лауазымдық қызметіне сай лақап есім беру дәстүрі көне түркі жырларында, сондай-ақ оғыз жырларында мол ұшырасатынын және ол есімді қадірлі кісінің қатысуымен берілетіндігін атап кетуіміз қажет. Мысалы, көне аңыздық желіге құрылған белгілі «Оғызнама» жырында дүниеге келген жас балаға қария Қорқыт «Тұман» деген есім қояды, ал кейін ол айбарлы билеуші болған уақытта «Күн хан» деген жаңа есім алады. Қаһарманға лақап есім беру ғұрпында патриарх қария кісінің тұрақты кездесуі – түркі халықтарына ортақ көрініс. Мысалы, қазақтарға этникалық тұрғыдан аса жақын қарақалпақтардың жыр-аңыздарында Шыңғыс сағымнан (күн сәулесінен) пайда болғандықтан оны алғашқыда «Күніс» (Солнышко) атап, кейін ол хан сайланған соң 80 жастағы Майқы би «Шыңғыс» деп ат береді (Есбергенов, Хошниязов, 1998: 20-21). Ал қазақ аңыздарында Үйсін Майқы би Шыңғыстың хан сайлауына қатысқан 12 бидің бірі және оның іс-әрекеті ұрпағы Үйсін Төле би арқылы жалғасын табады. Төле би – қалың жұрттан шыққан тегін жасырып жүрген қазақтың болашақ ханы Абылайға «Сабалақ» деген лақап есім берген кейіпкер (Abdasadyk, 2021: 333-334). Қазақтың «Желкілдек» атты батырлық ертегісінде Сарыбай байдың құдайдан сұрап алған баласы Желкілдек жеті жасында жылқы бағуға шығады. Оны «ел-жұртын жау шауып кетіп, кекті болған» жасы келген Өзтемір деген батыр кісі «мылтық атса, оқ тимейтін, қылышпен шапса, қылыш өтпейтін» бала батырды әдейі іздеп келіп, оған «Жеті жасар Желкілдек» деген ат береді (Қазақ халық әдебиеті, 1988: 112-118).

Қазақ аңыздарында хан тағына көтерілген билеушінің халық арасына тараған атақ-абыройына сай белгілі бір айбарлы жыртықшы аңның атауын лақап есім ретінде беру көрінісі де кездеседі. Мысалы, Қазақ хандығының ордасын ескі қоныс Сырдариядан Жошы ұлысының Жайық өзені бойындағы астанасы Сарайшық қаласына ауыстырған Қасым ханға таңылған «Арыстан хан» деген лақап аң патшасы арыстанның қайраты мен айбатына теңгерілгені байқалады. Сонымен қатар бір қатар билеушілерге елді жаудан қорғау, басқыншылардан азат ету жолындағы ерліктері үшін лақап есімді қосалқы беру кездеседі. Бұл орайда қалмаққа бірнеше жеңісті жорықтар жасап, қазақ жерін кеңейткен Есім ханға «Еңсегей бойлы ер Есім» деген құрметті атақ беріледі.

Ал одан кейін Қазақ ордасында билік құрып, ержүректігімен даңқы шыққан Жәңгір ханға берілген «салқам» лақабы да «ер, батыр» сөзімен тығыз байланысты.

Аңыздар сюжетіндегі кейіпкерге лақап есім беру көрінісі, әдетте, қаһарманның алғашқы ерлігінен кейін жүзеге асады. Алғашқы ерлігі қатарына жеке дара жауға шауып, асқан батырлық көрсету, жабайы аңды өлтіру, түрлі күрес, сайыста жеңіп шығу, т.б. сын-қатерлер жатады. Аталмыш сынақтардың ішінде ең құрметтісі әрі қадірлісі – жауға жалғыз аттанып, қан төгіп, ерлік көрсету.

4. Нәтижелер

Қазақ аңыздарында сомдалатын образдар арасында жау батырын жеңіп қан төккен соң батыр атанып, хан тағына көтерілген қаһарман – Уәлі сұлтан баласы Абылай хан. Ол Шыңғыс ханнан тарайтын тегіне сай хандық лауазым алғанға дейін ол жетім өсіп, сырт өлкеден қазақ даласына арып-ашып келіп, кісі қолында (Атығай Дәулеткелді бай, Үйсін Төле би) жалшылықта жүреді. Жалшылық кезінде ол «Әбілмансұр» (Құдайбердіұлы 1991: 27), кейде «Сабалақ» (Невзрачный) деп аталып, шыңғыстық асыл тегін әдейі жасырады. Жасөспірімнің тым төмендетілетіні соншалық, ол өзінің атын да білмейді, өзін малшылық қызметке алған Төле би не айтса соған көнеді. Асыл тегін жасырған «құпияның» ашылуы ерлік жасау үстінде көрінеді. Қазақтың атақты батырларына (Қабанбай, кейде Бөгенбай) ерген Әбілмансұр-Сабалақ жорық үстінде атасы Абылайдың есімін ұран етіп шығып, қалмақтың Шарыш деген батырын жекпе-жекте өлтіреді. Бұған дейін өз есімін білмейтін жетім баланың ерлік істен кейін ата-тегі анықталып, ол «Абылай батыр» деген есімге ие болады, хан тағына көтеріледі. Біздің заманымызға жеткен Абылай ханның мөріне оның батырлық атағы бедерленіп «Баһадүр Абылай сұлтан бин сұлтан Уәли» деген жазу түскен (Қабылдинов, 2021: 52).

Аңыздағы лақап есім мотиві көркем фольклорға тән бірнеше штрихтар мен архетиптерге ие. Оларды былайша көрсетуге болады:

1. Болашақ батырдың (билеушінің) жетім өсуі;

2. Тегі асыл (ақсүйек) жас өспірімнің қарапайым кісі (қарасүйек) кісінің қолында жалшылықта болуы;

3. Уақытша жай-күйіне сәйкес болашақ билеушінің сыртқы киімінің ұсқынсыз, елеусіз жүруі;

4. Аруақты атасының есімін (Абылайды) ұран етіп, жекпе-жекте жеңіске жетуі.

Аталған көріністердің алғашқы үшеуі – әлемдік фольклорда жиі көрінетін көркемдік құрал. Фольклорлық қаһарманның алғашқы ерлік көрсеткенге дейін сыртқы киімі көзге қораш, жыртық-жамау болып, өзі елеусіз (тазша, қойшы т.б) жүруі – бүкіл жер жүзі халықтарының ауызекі шығармаларына кең тараған мотив. Ол халық туындыларында қоғамның ең қорғансыз жандарын (идеализация обездоленных) дәріптеуге кең пайдаланылады. Фольклорлық дәріптеу құралы ретінде ол қаһарманды «төменнен жоғары қарай көтеретін» идеализациялаудың бір тәсілі және қарапайым кісіден билеуші көргісі келетін халық арман-тілегі, аңсары. Халықтың мұндай аңсары адамзат қоғамына монархиялық жүйеден демократиялық құндылықтаға сүйенген қоғамды орнықтыруға сеп болғанын атап өтуіміз керек. Ал қаһарманның Абылай атасының есімін ұран етуі – қазақ арасында ертеден сақталып келе жатқан аруақ культінің көрінісі. «Қазақтарда аруақты қастерлеу, - деп жазады Ш. Уәлиханов, - әлі күнге дейін өз күшінде. Олар бастарына қауіп төнгенде

мұсылмандардың әулие-әнбиелеріне сыйынғандай, ата-бабаларының атын атап көмекке шақырады. Барлық сәттілікті аруақтар жебеуімен болады деп түсінеді» (Валиханов 1985: 52).

Ғалым атап отырған аруақ культінің қазақ арасында орныққанын Әбілмансұр-Сабалақтың жауды қашырған ерлік ісінен анық көрінеді. Онда ол атасы Абылайдың атын ұран етіп жау батырын жекпе-жекте жеңіп, билеуші хан Әбілмәмбеттің назарына ілігеді. Ол жас батырды қасына отырғызып:

- Шырағым, сен кімсің? «Абылайлап» шапқының қалай? – десе:

- Мен қанішер Абылайдың немересі едім, соғыста жолы болған соң, атамның атын ұран қылдым, - дейді» (Құдайбердіұлы, 1991: 27).

Аңыздағы қаһарманды желеп-жебеп жүрген ұран – «батырлығымен, батылдығымен аты шығып, сол үшін қанішер деген қаһарлы да құрметті атаққа ие болған» (Валиханов, 1985: 116). атасы «Қанішер Абылайдың» есімі. Демек, аңыз көне эпикалық жырлардағы қаһармандардың «қан төгіп, батырлық танытқан» соң ерлік ісіне орай лақап беру көрінісін сақтап, оны аруақ культімен байланыстыра суреттейді.

Әбілмансұр-Сабалақтың батырлық лақап есімі алуы Үш жүз қазақ ортақ деп есептелетін, жорыққа шыққанда, ұрысқа кіргенде қолданатын «Алаш» әскери ұранының мазмұнымен сарындас. Алаша – Үш жүз қазақтың басын қосқан алғашқы билеуші хан. Қазақ арасынан шыққан оқымысты ақындар ағайынды Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлы аталмыш әскери ұран қазақ арасына Моғолстанның Кіші ханы Сұлтан Ахметке жау тарапынан қойған «Алаш» атты лақап есімі бойынша орныққан деп таниды. Олар мұны Ақсақ Темірдің иелігіндегі өңірден саяси себеппен Үндістандағы ауып, сол жақта Ұлы Моғол мемлекетінің негізін қалаған З. Бабырдың «Бабырнамасына» сүйеніп жазады.

Абай мен Шәкәрімнің жазбаларында Алаш ұранын тарихи жазбаға тіркелген оқиғалар желісінде тәпсірлеу (интерпретациялау) көрініс алған. «Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рахымсыздығына қарай «мынау бір алашы болды ғой» депті, «жан алушы болды» дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты, «Бабырнамада» солай жазылған. Сонан соң сол хан: «бұл атты қалмақ қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы-алашы» деп ұран-сүрен салыңыз» деп бұйырып, бұларға айқай салғанда көп жанның айқайымен «Алаш-Алаш» деп кетіпті. Сондықтан «Алаш болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік» деп, алаш ұранды қазақ атануының себебі сол екен» (Абай, 1948: 405), - дейді Абай Құнанбайұлы. Оның пікірін Ш. Құдайбердіұлы өзінің «Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі» атты тарихи зерттеуінде қайталай келе (Құдайбердіұлы, 1991: 23), «Алаш» лақабының мағынасын мынадай өлең жолдарымен кестелейді:

Ол кезде қазақ, қалмақ жерге талас,

Болса да тұқымы бір, заты аралас.

Ахметті «Әзірейіл Алашасың» деп,

Қалмақтар оның атын қойған Алаш (Құдайбердіұлы, 1991: 74).

«Жаналғыш», «Әзірейіл Алаша» (Алаш), «қанішер» (Абылай) деген сөздердің мағыналары бір-біріне жақын синоним сөздер. Бұл сөздер – батырлық, ержүректік, ерлік істердің мадағы, марапаты, мақтауы. ХҮІІІ ғасырдағы Абылайдың батырлық лақабының мағынасы ХҮ ғасырдағы Алашамен сарындас болуы – қазақ халқының

таным-түсінігінде лақап есім беру ғұрпының көріністері ұзақ сақталып жеткенін көрсетеді.

Тарихи аңыздарда атақты хандар ғана емес, айтулы батырлар лақап есім алады. Батырларға лақап есім беру көрінісінде алғашқы ерлік көрсету оқиғасынан туындайтын көріністер жиі кездеседі. Батырдың алғашқы ерлік көрсету үлгілерінің бірі – оның ел мазасын алған жабайы анды өлтіруі. XVIII ғасырдың атақты тұлғасы Қабанбай туралы аңыздардың мазмұны бойынша, батырдың шын есімі Ерасыл (кейде Избасар). Елге маза бермеген жабайы қабанды жалғыз барып жеңген соң ол «Қабанбай батыр» атанады (Сәнік, Садықанұлы, 1991: 13). Сондай-ақ «Желкілдек» атты батырлық ертегісінде Сарыбай байдың құдайдан сұрап алған баласы Желкілдек жеті жасында жылқы бағуға шығады. Оны «ел-жұртын жау шауып кетіп, кекті болған» Әзтемір деген батыр кісі «мылтық атса, оқ тимейтін, қылышпен шапса, қылыш өтпейтін» бала батырды әдейі іздеп келіп, оған «Жеті жасар Желкілдек» деген ат береді (Қазақ халық әдебиеті, 1988: 112-118). Фольклорда, әдетте, кейіпкерге кеш берілген есім оның батырлық, ерлік есімі болып та қалыптасады.

Тарихи аңыздарда ел басқаруда аты шыққан хан немесе елді жаудан қорғаған батырлар ғана емес, шешендікпен аты шыққан билер де лақап есімге ие болады. Олар лақап есімге шешендік сыннан өткеннен кейін ие болады. Шешендік сын – эпикалық жыр-аңыздардағы басты қаһарманның алғашқы ерлігіне пара-пар, параллель көркемдік құбылыс. Қарапайым атшы (қосшы) я болмаса қойшы болып жүрген болашақ шешен сөз сынынан өткеннен кейін жаңа есім алып, атақ-даңқы кеңге жайылады.

Билерге таңылған лақап, көбіне, олардың ел ішінде жүрген дау-дамайды дұрыс, әділ шешкені үшін қойылады. Кіші жүз Жараспай елінен Қыпшақ Хангелді батырдың құнын даулауға бала Ыбырай құн дауынан жеңіп шығады. Содан бастап Ыбырай «Бала би» атанып кетеді (Шешендік сөздер, 1990: 124-125). Билердің жаңа есімі тек сөзге шеберлік емес, даналық пен қайырымдылық, айтқан нәрсені ұмытпайтын құйма құлақ қасиеті үшін де қойылады. Күші басым жау қалмақ ауыл шетіне келсе де үйіне ұя салған қарлығаш құстың ұясын бұзбай отырған Төле бидің қайырымдылығы мен шыдамдылығы жаудың сүйіспеншілігін тудырып, қалмақ жағы оны «Қарлығаш әулие» деп атап кетеді (Төрекұлов, Қазыбеков, 1993: 62-63). Айтқан нәрсені тез ұғып алғыш қасиеті үшін Сәбден биді Байдалы би «Саққұлақ би» деп атайды (Төрекұлов, Қазыбеков, 1993: 230).

Би-шешендерге лақап есім жау тарапынан да беріледі. Қарсыласқан жау кейіпкердің шешендік қасиетін жете танып, мойындағаннан кейін жүзеге асады. Бұл орайда ХУІІІ ғасырдың танымал тұлғасы Қаракесек Қазыбек бидің жау еліне барып, жігерлі, батыл сөздермен қалмақ билеушісін сөзден тосылдырып, бетін қайырғаннан кейін оған лақап есім беріледі. Қалмақ ханы: «Даусың қаздың дауысындай қаңқылдап шығады екен, сондықтан сенің атың бұдан былай «Қаздауысты Қазыбек» болсын» (Төрекұлов, Қазыбеков, 1993: 101), – дейді. Сондай-ақ қалмақ еліне елшілікке барған ендігі бір он жасар болашақ шешен Едіге «Бала би» атанып келеді (Төрекұлов, Қазыбеков, 1993: 182-183).

Түйіндей келгенде, тарихи тұлғалардың ел билігінде атқарған лауазымы мен ерлік істері үшін қойылатын лақап есімдері немесе қосалқы аттары (әз, ер, батыр, би) оның аңыздық қаһарман ретіндегі бейнесін жасампаз кейіпкер ретінде сомдауға қызмет жасайды.

5. Қорытынды

Қазақ-түркі фольклорының материалдарын әлемдік зерттеулермен ішінара салыстыра сүзгіден өткізген аталмыш талдаулардан мынадай түйін шығаруға болады:

Лақап есім – көне мифологиялық таным-түсініктен бастау алатын ғұрыптық рәсім. Оның астарына тотемизм түсінігі, матриархаттық және патриархаттық таным, политемизм мен монетизм түсініктері орныққан. Қаһарманға тылсым күштердің ишараты, мұсылман әулие-әнбиелерінің қолдауы, аруақ культінің ықпалы немесе патриарх-қария кісінің қатысуы арқылы лақап есім беретін көріністері – осы мифтік танымнан нәр алатын ғұрыптық рәсімдердің жаңғырығы.

Адамзат қоғамының ежелгі дәуірі және ерте орта ғасырлар кезеңіндегі кісі есімінің өзгеруі белгілі бір наным-сенімдермен, салт-дәстүрлер және әдет-ғұрыптармен байланысты болса, кейінірек қоғамдық қарым-қатынастардың тереңдеуіне байланысты әлеуметтік жіктелу пайда болған тұста ол батырды немесе билеушінің есімін әлеуметтік ортадағы мәртебесі мен қызметіне қарай өзгертетін дәстүрлі ғұрыпқа айналады. Әлеуметтік маңызы бар дәстүрлі ғұрып ретінде ол қоғамдық тыныс-тіршіліктің айнасы ретінде танылатын фольклорлық туындылардың мазмұнына арқау болады.

Аталмыш эволюциялық процестің жаңғырығы өз кезегінде фольклорлық туындыларға ауысып, өмір шындығын бейнелейтін көркемдік құрал ретінде орнығады. Фольклордағы лақап есім – қаһарманның батырлық, лауазымдық ерекше қадыр-қасиетке, арнайы миссияға ие образын сомдайтын көркемдік құрал, шығарманың композициялық құрылымы мен идеялық ерекшеліктеріне өзіндік қызмет жасайтын тұрақты мотив. Онда көне мифтік түсініктің, дәстүрлі ғұрыптың белгілері тұрақты орын алады. Бірақ фольклордың әр жанрында оның сыр-сипаты әр түрлі. Эпикалық шығармалардың сюжетіндегі лақап есім мотивінде көне наным-сенімдерге құралған көріністер орын алса, аңыз әңгімелерде қаһарманның лақабын ел үшін жасаған ерлік, батырлық істері негізінде берілген деп тану басым. Түптеп келгенде, фольклорлық лақап есім беру арысы түркі, берісі қазақ фольклорында көне замандардағы ғұрыптан туындаған, кейіпкерді дәріптеуде кең пайдаланылатын көркемдік құбылыс деп тануға толық негіз бар деп санаймыз.

Әдебиеттер:

1. Abdasadyk A., Isenov U., Taskuzhina A., Shahaman Z., Kulbayeva M., Mukhitov K. (2021) Abylai khan: a historical figure and a folklore character (case study of legends about the orphanage of the ruler). ASTRA Salrensis, Supplement no.1. 325-336 pp.
2. Әбілғазы, Б. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 208 б.
3. Валиханов, Ч. Собр. соч. в 5- и т. Т.1. – Алма-Ата: Ғылым, 1961. – 777 с.
4. Валиханов, Ч. Следы шаманство у киргизов // Соч. В 5 т. – Алма-Ата, 1985.Т. 4. – 462 с.
5. Гродеков, Н. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т.1. Юридический быт. – Ташкент: Типо - лит. С.И. Лахтина, 1889. – 205 с.
6. Есбергенов, Х. Хошаниязов, Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. – Ташкент: Фан, 1998. – 156 с.
7. Жирмунский, В. Сравнительное изучение героического эпоса народов Средней Азии. – М.: Наука, 1960.
8. Қабылдинов, З. Тілеубаев Ш, Тылахметова А., Әбсадық А. ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ сұлтандарының қоғамдағы қызметі (ресейлік жаңа мұрағат деректері негізінде) // Отан тарихы ғылыми журналы, 2021, № 3 (95). DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_50

9. Қазақ халық әдебиеті: көп томдық. Т. 4. Ертегілер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 302 б.
10. Қазақ халық әдебиеті: көп томдық. Т. 5. Батырлар жыры. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
11. Құдайбердіұлы, Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан-Сана, 1991. – 80 б.
12. Құнанбаев, А. Шығармаларының толық жинағы. Алматы: Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы, 1948. – 502 б.
13. Левшин, А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Под общей редакцией академика М.К Козыбаева. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
14. Мелетинский, Е. Поэтика мифа. – Ленинград: Наука, 1976. – 407 с.
15. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х томах Т.2. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – 1147 с.
16. Сәнік, З.Садықанұлы, Б. Қаракерей Қ. Аңыз, зерттеу, қиссалар. – Алматы: Жазушы, 1991. – 176 б.
17. Семенов, Н.Туземцы Северо-восточного Кавказа (Рассказы, очерки, исследования, заметки о чеченах, кумыках ногайцах и образцы поэзии этих народов). – Санкт-Петербург, Типография А. Хомского и Ко, Литейный пр, №43, 1895.
18. Шешендік сөздер / Құраст. Адамбаев Б. – Алматы: Жазушы, 1990. – 167 б.
19. Төрекұлов, Н.Қазыбеков, М. Қазақтың би шешендері. 1-2 кітап. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.

References:

1. Abdasadyk A., Isenov U., Taskuzhina A., Shahaman Z., Kulbayeva M., Mukhitov K. (2021) Abylai khan: a historical figure and a folklore character (case study of legends about the orphanage of the ruler). – ASTRA Salrensis, Supplement no.1. – 325-336 pp. (in Eng)
2. Abilgazi, B. (1992) Turik shejiresi. – Almaty: Ana tili. – 208 p. (in Kaz)
3. Valikhanov, Sh. (1961) Collected essays. v 5–i tomah, Tom 1. – Alma-Ata: Gylym. – 777 p. (in Russ)
4. Valikhanov, Ch. (1985) Traces of shamanism among the Kyrgyz // Soch. V 5 t. T. 4. – Alma-Ata. – 462 p. (in Russ)
5. Grodekov, N. (1889) Kyrgyz and Kara Kirgiz of Syr-Darya region. T.1. İuridicheski byt. Taşkent:Tipo-lit. S.İ. Lahtina. – 205 p. (in Rus)
6. Esbergenov H., Khoshiyazov J. (1998) Ethnographic motives in Karakalpak folklore. – Tashkent: «Fan». – 156 p. (in Russ)
7. Jirmunsky, Viktor. (1960) Comparative study of the heroic epic of the peoples of Central Asia. – Moskva: Nauka. (in Russ)
8. Qabyldinov, Z. Tileubaev Sh, Tylahmetova A., Absadyq A. (2021) Activity of Kazakh Sultans in society in the second half of the XVIII century // Otan tarihy ğylymi jurnalny, № 3 (95). DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_50 (in Kaz)
9. Kazakh folk literature: multi-volume (1988) Fairy tales. T 4. – Almaty: Zhazushy. – 302 p. (in Kaz)
10. Kazakh folk literature: multi-volume (1989.) T. 5. Batyrlar jry. – Almaty: Zhazushy. – 384 p. (in Kaz)
11. Qudaiberdiuly, Sh. (1991) Genealogy of Turkish, Kyrgyz-Kazakh and Kazakh Khans. – Almaty: Sana. – 80 p. (in Kaz)
12. Qunanbayev, A. (1948) Complete set of works. – Almaty: Qazaqtyn birriken memlekettik baspasy. – 502 p. (in Kaz)
13. Levshin A. (1996) Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes. Pod obshchei redakciei akademika M.K Kozybaeva. – Almaty: Sanat. – 656 p. (in Kaz)
14. Meletinsky E. (1976) The Poetics of myth. – Leningrad: Nauka. – 407 p. (in Rus)
15. Myths of the peoples of the world (1980). Enciklopediya. Tom 2. – Moskva: Sovetskaya enciklopediya. – 1147 p. (in Russ)
16. Sanik, Z. Sadyqanuly, B. Qarakerei Q. (1991) Legend, research, fables. – Almaty: Zhazushy. – 176 p. (in Kaz)
17. Semenov, N. (1895) Natives of the North-Eastern Caucasus (Stories, essays, studies, notes about Chechens, Kумыks Nogais and samples of poetry of these peoples). – Sankt-Peterburg: Tipografia A. Homskogo & Ko. №43. (in Russ)
18. Oratory words. (1990) Qurastirgan Adambaev B. – Almaty: Zhazushy. – 167 p. (in Kaz)
19. Torekulov N, Qazybekov. (1993) Kazakh dance orators. book 1-2. – Almaty: Jalyn. – 400 p. (in Kaz)

IRSTI 17.07.61

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-02>

A.T. Khamrayev

M.O. Auezov institute of Literature and art,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: alik182009@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-1922-013X

CH. AITMATOV'S CONCEPT OF THE ORIGINAL PERMEABILITY OF PEACE IN THE NATIONAL LITERATURE

Abstract. The creative heritage of Ch. Aitmatov was actively included in the Uyghur national literary process with its relevant and time-consuming moral and ethical issues. We observe the direct influence of the work of Ch. Aitmatov on the artistic perception of the Uyghur writers and poets of Kazakhstan. The stories and novels of prominent Uyghur writers, despite the fact that they are written on purely national material, ideologically-thematically, intonationally-stylistically and structurally overlap with the works of Ch. Aitmatov. We are dealing with the problem of homology in the literature of the Soviet period, i.e. at the contact level in various literary texts, certain elements of the similarity of creative searches in form, structure and origin are manifested. This can be seen in the analysis of the works of the Uyghur writers of Kazakhstan in the context of the work of the Kyrgyz writer. In particular, «folklore» material is used by Uyghur writers in the Aitmatovs style as an additional intertextual cultural discourse, suggesting an increase in the drama of the work. On the whole, the works of the Kyrgyz writer also had a tremendous influence on the Uyghur literature of the Xinjiang Autonomous Republic of China, contributed to the final destruction of the borders of the closed conservative world, and suspended the process of destroying the fading of the historical memory of the Uyghur people.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the grant project AP14872064 «Kazakh literature in international contexts: post-non-classical epistemology and pluriversality».

Keywords: Kyrgyz writer, translation, the national writers, permeability closed of peace, national discourse

A.T. Хамраев

M.O. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: alik182009@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-1922-013X

III. Айтматовтың қазіргі ұлттық әдебиетіндегі әлемнің алғашқы өткізгіштігі туралы тұжырымдамасы

Аңдатпа. Ш.Айтматовтың шығармашылық мұрасы өзекті уақытты талап ететін моральдық-этикалық мәселелерімен ұйғыр ұлттық әдеби процесіне белсенді қосылды. Ш. Айтматов шығармашылығының ұйғыр жазушылары мен ақындарының көркемдік қабылдауына тікелей әсерін байқаймыз. Көрнекті ұйғыр жазушыларының әңгімелері мен романдары таза ұлттық материалмен жазылғанына қарамастан, идеялық-тақырыптық, интонациялық-стилистикалық және құрылымдық тұрғыдан Ш.Айтматовтың шығармаларымен сәйкес келеді. Біз кеңестік дәуір әдебиетіндегі гомология мәселесімен айналысқанда әртүрлі әдеби мәтіндердегі байланыс деңгейінде формада, құрылымда және шығу тегі бойынша шығармашылық ізденістердің ұқсастығының белгілі элементтерінің көрінетінін байқаймыз. Мұны Қазақстанның ұйғыр жазушыларының кыргыз жазушысының шығармашылығы тұрғысынан талдаудан анық көруге болады. Атап айтқанда, ұйғыр жазушылары «фольклорлық»

материалды Айтматов стилінде және қосымша интертекстаралық мәдени дискурс ретінде қолданады. Бұл шығарма драмасының ұлғаюына мүмкіндік береді. Тұтастай алғанда, қырғыз жазушысының шығармалары Қытайдың Шыңжаң автономиялы районының ұйғыр әдебиетіне қатты әсер етіп, тұйық консервативті әлемнің шекараларын түпкілікті жоюға ықпал етті. Сонымен ұйғыр халқының тарихи жадының жоғалу процесін тоқтатты.

Алғыс: Мақала АР14872064 «Халықаралық контекстегі қазақ әдебиеті: постнеклассикалық эпистемология және көпжақтылық» гранттық жобасы аясында дайындалған.

Кілт сөздер: қырғыз жазушысы, аударма, халық жазушылары, жабық өмірдің өтпелілігі, ұлттық дискурс

А.Т. Хамраев

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: alik182009@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-1922-013X

Ч. Айтматовская концепция исходной проницаемости замкнутого мира в современной национальной литературе

Аннотация. Творческое наследие Ч. Айтматова активно вошло в уйгурский национальный литературный процесс со своей актуальной и созвучной времени нравственно-этической проблематикой. Мы наблюдаем непосредственное влияние творчества Ч. Айтматова на художественное восприятие уйгурских писателей и поэтов Казахстана. Повести и романы видных уйгурских писателей несмотря на то, что они написаны на сугубо национальном материале, идейно-тематически, интонационно-стилистически и структурно перекликаются с произведениями Ч. Айтматова. Мы имеем дело с проблемой гомологии в литературе советского периода, т.е. на контактном уровне в разных художественных текстах проявляются некие элементы сходства творческих поисков по форме, структуре и происхождению. Это видно при анализе произведений уйгурских писателей Казахстана в контексте творчества киргизского писателя. В частности, «фольклорный» материал используется уйгурскими писателями в айтматовском стиле как дополнительный интертекстуальный культурный дискурс, предполагающий усиление драматизма произведения. В целом, произведения киргизского писателя также оказали огромное влияние на уйгурскую литературу СУАР КНР, способствовали окончательному разрушению границ замкнутого консервативного мира и приостановили процесс разрушения и угасания исторической памяти уйгурского народа

Благодарности: Статья подготовлена в рамках грантового проекта АР14872064 «Казахская литература в международных контекстах: постнеклассическая эпистемология и плюриверсальность»

Ключевые слова: қырғызский писатель, перевод, народные писатели, проницаемость замкнутого мира, национальный дискурс.

1. Introduction

Chingiz Aitmatov's works expanding the boundaries of the Kyrgyz national verbal art, became the property of world literature and thus made serious conjugation changes in the post-Soviet cultural space of the turn of the XX and XXI centuries. In the creative aspirations of national writers of the second half of the twentieth century, researchers find common features inherent in the handwriting of the great artist. In the works of Aitmatov's followers' problems of poetics and the architectonics of the art of conflict, methods, and styles, so whether otherwise interact among themselves as well.

These impersonal intertextual connections became a characteristic feature of the Soviet literature of the postwar period. The penetration of new ideas is due to the evolutionary transition of society to a new state. Therefore, the creative phenomenon of Ch. Aitmatov

is natural, it could not but lead to a large-scale embodiment of spiritual and moral ideas accumulated over the centuries (Akmataliev, 2011: 366) into society and the Universe. The hidden genius and scale of the work of the Kyrgyz writer is one of the most important signs of the verbal art of the second half of the twentieth century of the Soviet time (Sabyrzhanova, 2023:48-57). The artist pays special attention to the cultural and historical views of the Kyrgyz people in the context of the achievements of modern Ethnology (Beysenuli, 2022:77-91). If earlier the human world was considered by Ch. Aitmatov as an object of implicit esoteric love, in his later works the author focuses to social changes and processes, where the ego-individualism, which strengthens social Vice, invariably began to belittle the role of spiritual and cultural values and lead to the leveling of the essences of collective historical memory.

2. Methods and materials

2.1. Methods

A comparative analysis of the works of the national writers with the works of a Kyrgyz artist shows similar ideological and thematic subjects, typological style formulas and roll calls.

2.2. Materials

Ch. Aitmatov's works eloquently shows that the more the society develops, the more the scale of this universal problem (the disease of the information community) expands, where it is impossible to determine its psychological bottom (Akmataliev, 2011). This state-of-the-art world required the birth of a new hero. Chingiz Aitmatov creates a kind of archetype of a new cultural hero-sage old man, another new *Khizir* (or *Kydyr*), which was to break the hermetically sealed, impenetrable space that destroys historical memory. Danger of such space (Portnov, 2010: 198) hidden in «fertilization» (enhancement) of the mankurt («*Burannyi polustanok*»), lost contact with their historical and national roots. Thus, the appearance of such heroes-antinomies in the writer's work is not accidental. The development of the archetype of the hero *Khizir* Ch. Aitmatov is aimed primarily at the disclosure of the phenomenon-the archetype of the antihero mankurt, who forgot his historical and related roots.

Thus, moral aspect of art searches Aitmatov obvious. The management of the world and mind control in closed systems involve total deprivation of human memory, whose goal is to control and the stagnation of society in the framework of the canned space. To reproduce this phenomenon, Ch. Aitmatov begins the revival of the classical Eastern style technique-allegorical allegory through myth and parable. Although some researchers resort to direct comparison of folklore genres and allegory in the works of the writer and believe that the role of myth and parable «is not illustrative, not allegorical, and ideological-constructive.» (Voronov, 1976: 207). The founder of this allegorical form of knowledge of the artistic reality in Turkic literature was Yusuf Khas Hajib Balasaguni. (Ivanov, 1983: 11).

3. Discussion

All Ch. Aitmatov's prose organically fit into the process of not only spiritual and moral, but also methodological and stylistic searches, which systematically and objectively became reflected in the work of national writers of the Soviet and post-Soviet space. It should be emphasized that the Ch. Aitmatov's works in the Kazakh literature, as a significant socio-

cultural national aesthetic consciousness, is considered as a single binary whole and as the heritage of national art. According to several researchers, this fact is due to the manifestation of Kazakh world in the Chingiz Aitmatov's works. The ideological intentions, the problems of anthropology, characters and circumstances, the system of characters deeply depends on the national picture of Genesis of the Kazakh people (Esim, 2011:21). In General, the name of Chingiz Aitmatov is, along with the names of the great thinkers of the Turkic world such as Yusup Khas Hajib, Mahmud of Kashgar, Akhmed Yassavi, Alisher Navoi, Yunus Emre, Mahtumkuli, Abay, etc. From this point of view, the Aitmatov's creativity for Uyghur literature is an exclusively historical and cultural value, the study of which is clearly seen two phases. The first stage is related to the Uyghur literature of Kazakhstan, the second – to the Uyghur literature of Xinjiang.

As you know, the works of the Kyrgyz writer, as a universal spiritual value, began to be studied in many national secondary schools of the post-Soviet space. Uyghur schools are not an exception. Almost all of his main works: «Litsom k litsu», «Belyparokhod», «Dzhamilya», «Topolek moy v krasnoy kosynke», «Perviy uchitel'», «Materinskoye pole», «Plakha», «Goda padayut gori», «I dol'she veka dlitsya den'» («Face to face», «The White steamship», «Djamiliya», «My dear poplarin red kerchief», «the First teacher, «The Mother's field», «Plakha», «Years fallmountains», «A day lasts longer than a century») are presented in the curriculum of schools with the Uyghur language of education in Kazakhstan, where teachers with special admiration and pride talk about the unique talent of the artist.

On the other hand, the creative heritage of Chingiz Aitmatov actively entered the national literary process with its relevant and in tune with the times moral and ethical issues. We observe the direct influence of Ch. Aitmatov's work on the artistic perception of the Uyghur artists of Kazakhstan. Stories and novels of prominent Uyghur writers as Sh. Shavayev and A. Ashiri, despite the fact that they are written in a purely national material, ideological-thematically, tonally-stylistically and structurally in common with the Chingiz Aitmatov's works. We deal with the problem of homology in the literature of the Soviet period, i.e. at the contact level in different literary texts there are some elements of similarity of creative searches in form, structure and origin. This can be seen in the analysis of the works of Uyghur writers in the context of the Kyrgyz writer. In particular, the «folk» material is used Uyghur writers (Sh. Shavayev «Yokalgan kalam» and A. Ashiri «Yalguz yalpuz») in Aitmatova style as an additional intertextual cultural discourse, involving the strengthening of dramatic works.

Comparatist studying in terms of creativity A. Ashiri and Chingiz Aitmatov, a famous Russian scholar S.V. Ananyeva notes the characteristics of such connections, which are connected from the similarity of genre and stylistic paradigms of the works by the two authors. According to the researcher, they could subdue the compositional constructions of the work and have a direct impact on the spatial and temporal organization of the Uyghur literary text.

S.V. Ananyeva notes the following points of contact works A. Ashiri «Nur Ana» with Aitmatov «Djamilya»: 1. Theme of the war («the war touched all»); 2. The main character of the work is a women (the archetype of a strong female nature); 3. The beginning of

the story (a compositional technique), where «the action takes place in the same year» (Ananyeva, 2015: 52).

This also be attributed to ideological roll call. Uighur writer in a way, her character shows that he is as Chingiz Aitmatov («Buranniy polustanok») distroyed about the forgetfulness of the past – not only distant, but very recent. As a Kyrgyz writer, A. Ashiri believes that such an attitude to history can lead to new troubles. Another ideological roll-call with Aitmatov's works is the inevitability of divine punishment for human cruelty. Husband is a bloodsucker, *Bostangul' Baratakhun* («Single mint») dies unexpectedly during blasting at the dam. The concept of the story tells the recipient that the death of the hero is expected. Cruel heroneeds for a writer to show patience traditional character typical of the Uighur women who wanted to be true to the family ideals, not in any way as not to violate the vow of this God in front of witnesses and not a brother in sin.

A.G. Kovalenko notes the typical character of such works in the works of national Soviet writers, who were familiar with the prose and poetic collections of their predecessors. For example, the title of Chingiz Aitmatov work «A day lasts longer than a century» resonates with the same poetic lines of Boris Pasternak (V polusonnym strelkam len' / Vorochat'sya na tsiferblate, //I dol'she veka dlitsya den', / I ne konchayetsya ob»yatiye (And half-awake shooters are lazy / Tossing and turning on the dial, // And the day lasts longer than a century, / And the hug does not end)). (Kovalenko, 2015: 44-41). The Russian scientist also gives examples of multiple calls between the works of Ch. Aitmatov, V. Belov, V. Rasputin, V. Belov, Yu. Nagibin, V. Astafiev, Yu. Kazakov, E. Zamyatin, and others (Kovalenko, 2015: 39).

A comparative study of the works of Sh. Shavaev and A. Aitmatov also points to the literary parallels. In our opinion, the Uyghur writer is trying to create an image of a strong woman with Pushkin's interpretation of Tatyana. If Aitmatov's Djamilyiya, as M. Dzhumabaev's Sholpan trying hard to break the circle of medieval stereotypes, breaking the traditional way of life and social life (the wedding-the marriage, family and community traditions), Nuraniya («Nur Ana») and Bostangul' («Single mint») to the end of their lives remain faithful to centuries-old traditions of national life. However, they also, as Djamilyiya and Sholpan, stand steadfastly through the hardships of life and become winners (perhaps posthumously, as Sholpan). Bostangul' of «Lonely mint» to the end of his life to remain faithful to his cruel unloving husband as befits the Eastern woman. Only after his death she acquires the right to freedom and happiness. *Baratakhun*—»extra hero» of the story. His accidental death in composite was necessary and therefore it is perceived by the recipient is ambiguous. Such an unambiguous compositional concept of the work lies organically in the narrative, organizing the plot development, leading to a full - fledged ideological and thematic discharge.

Among the roll calls, a special place is occupied by a similar chronotope (spacetime) of works. In the work «Nur Ana» describes the village, which left one Uygur old lady named Nuraniya, a sacred place where her ancestors and a symbol of waiting for a new rebirth of the society for the heroine, so she does not leave. Before the readers presented the conflict between the categories of eternal and temporal, which of course, should give the work an epic weight and relative-metaphysical meaning. According to the narrative

strategy of the author, this village should not disappear from the historical memory of people. So, she heroically resists resettlement and care how Aitmatov's old lady Dar'ya on the graves of their ancestors in the village. Aitmatov's roll event of the allegory lies in the fact that the heroine A. Ashiri as well as Aitmatov's hero Edige honors the sacred place associated with the spirit and aruah (the same meaning as the spirit in Kazakh language) ancestors. These heroes - lonely anxious feeling.

They feel deep down that the destruction of historical memory will have serious spiritual consequences and will lead to the collapse of something huge. Thus, the chronotope associated with historical memory appears as a semiotic sign system (Kovalenko, 2015: 41), and changes in its code lead to mental trauma of a person. This code is a railway station Toretam and the Uighur village of Kok-Kiik in the work «Nur Ana»

The translation of the epic works on the Uighur language and the study of creativity of Aitmatov in Xinjiang relate to the Renaissance trends in a national literature at the turn of XX and XXI centuries. As you know, these processes in Chinese society are deeply determined by the historical conditions-the transition from the period of socio-political development, the so – called «Cultural revolution», to the new time-the period of reform «Open doors». By the early 1980s, the possibilities of communal normative aesthetics were largely exhausted, which caused a new generation of authors to try to expand the scope of the content and form of verbal art and to overcome stereotypes in it. This was the beginning of a new modernist literature. This literature has evolved to become socially significant. It began to gradually increase the confrontation with the deaf time, that is conservative trends as well. The logic of the development of the new modernist literature and its gradual aesthetic expansion were determined by the ideological beliefs and ideological aspirations of the authors. A new wave emerged as a unique and unexpected reaction against a closed society with extremely contradictory values, with a broken orientation. The younger generation has diagnosed modern Communist society and gave him a harsh sentence. The policy of «Open doors» in China began to provide relative freedom of creative intelligentsia. Thanks to the translation of the masterpieces of world classics, young poets and writers were armed with new knowledge that transformed their views and beliefs. The former socialist normative aesthetics and perception of the world have sunk into oblivion. Having developed a new type of artistic thinking, a new type of behavior in culture, young artists began to fight stereotypes in society and did not want to be deceived by reality, as their predecessors of the era of «Cultural revolution». Only fundamental changes in society could meet their demands. Therefore, the translation of Ch. Aitmatov's works into the Uyghur language in Xinjiang was a natural, urgent ideological phenomenon and a requirement of the time in society and met the needs of the new generation.

In 2001, the Uyghur writing community celebrated the 83rd anniversary of Ch. Aitmatov. An international conference was organized, where the leading Uighur and foreign scientists of Xinjiang made speeches. A special issue of the magazine «Kazyna» dedicated to the work of the Kyrgyz writer was published.

It is noteworthy that the Uighur's literary community was deeply reconsidered the phenomenon of Chingiz Aitmatov and analyzed in detail his biography in the context of social and political change in Central Asia. National writers of the artist treat the burial

place of the great artist in the Museum-memorial complex «Ata-Beit» near the capital of Kyrgyzstan with awe and awe, which has become for many a place of worship and admiration for the talent of the great contemporary. Of special interest among intellectuals called the article of the Kazakh scientist KavsilkhanKamazhanova about the influence of Chingiz Aitmatov's works to the modern Uyghur literature. The scientist identifies three ways to preserve national culture in a confined space. Uzbek scientific Yakubzhan Gozhamberdiyev reveals Aitmatov'screativity in the context of fenomenological approach of intentionality, suppose of stating the existing phenomenon verified cognitive existence. The article of another Uzbek scientist Adil Yakubov in the Uighur language is devoted to the philosophical interpretation of the motive of «anxiety». Based on the work «Tavro Kassandry» («Brand of Casandra») he reveals the concept of building the Universe and the inevitability of its end. Uighur scholars have touched on the issues of the common trinity is the work of Yusuf Khass Hajib, Mahmud Kashgar and Chingiz Aitmatov in the history of the Turkic peoples (Chingiz Aitmatov, 2011).

4. Results

Thus, the works of the Kyrgyz writer had a great influence to the Uyghur literature, contributed to the final destruction of the boundaries of the closed conservative world and the process of destruction of the extinction of the historical memory of the Uyghur people. However, ideological tensions between conservative and avant-garde views in Chinese society could not but lead to sad consequences. Official authorities began to fear the powerful influence of the social and aesthetic position of the avant-garde. Fresh air of change, permeated hermetically sealed space, alerted and frightened. Official structures urgently began to determine the works of national writers in the framework of «harmful» and «dangerous». A ban on the sale of works of Uyghur literature is introduced. This approach leads to artificial inhibition of the development of national literature.

In recent years, the repressive methods of influence of the government on the creative intelligentsia have increased. Many writers and poets were arrested. One such famous scientists sent to concentration camps, is Professor Abkadir Dzhahalidin, who in his critical articles on the work of Akhmat Omar «Kum baskan shahar» («City under the sand») openly promoted the ethnological concept of Chingiz Aitmatov. He advocated the preservation of historical cultural heritage created by ancestors. Liquidation or denial the achievements of the SUAR Uyghur literature under the pretext of good intentions (creating the right bright future) are unacceptable. In his works, A. Dzhahalidin promotes Aitmatov's permeability concept of the world, i.e. the author is convinced that without a conscious return to the historical roots, there will be no progress. In his opinion, any hermetically sealed enclosed space does not withstand the pressure of historical time and will burst like a soap bubble. Another avant-garde writer Yalkun Rozi believes that communal closed society is a general problem for all mankind. The tragedy of fate entered prison for a long time and the fight against mankurtism is the main theme of the works of famous writer Khalid Israil in the novel «Altun ka'sh» («the Golden slipper»). Writer Nurmukhamed Yasin based on the artistic concept of Chingiz Aitmatov in his «Yava kapta'r» («Wild dove») offers its national version of mankurtism. The hero of the novel, once captured, does not want to turn into a mankurt, like all his predecessors who agreed to the plight of slaves and even found

positive aspects of a full life in prison. They accepted their fate and never tried to fight. The hero chooses the only way out of prison – death. However, the owner prevents his suicide. It is important for him to tame and break the freedom-loving spirit of the hero. Because the slaves have become slaves in society «doves», were valued far above others. If prisoner Zholaman, the son of Donenbay in the work of Chingiz Aitmatov, killing by order of your mother Naiman-Ana, had been looking for his son, the Uyghur writer proud hero's mother gives son poisoned the strawberries, so that my son could have died free. Watching mankurts pigeons sincerely do not understand the actions of a wild pigeon. The work of Nurmuhamed Yassin, and the novels of Chingiz Aitmatov, strongly influenced the spiritual development of modern Uighur community. Soon after the publication, the work of the Uyghur writer was declared a «reflection of the rotting national bourgeois spirit» and was banned for publication. The author himself has been imprisoned for a long time.

5. Conclusion

At the same time, the same modernist work of Patigul Yrakhim Mamat «Shalgotlar kanti» («The City of mankurts»), where praised universal unity of people who have forgotten their history and lost his memory, is promoted and encouraged by the authorities.

Starting in 2008, in Xinjiang, turned a massive revision of the book stores and collections from the «alien ideas» literature. The works of many Uighur writers were declared ideologically dangerous. The work of the Kyrgyz writer was classified as «harmful works». This official interpretation of the works of the great classic led to the arrest and persecution of many translators and publishers of Aitmatov's books.

Thus, this period of evolution of modern Uighur literature was marked by a new wave of mass political repression. Any dissent aimed at the spiritual renewal of society is declared the result of the activities of internal ideological enemies. This indicates that the Uyghur literature is entering another difficult period of its development.

References:

1. Akhmataliev A. (2011). Chingiz Aitmatov's universe - man and universe // Chingiz Aitmatov. Cassandro's label. – Urumchi, «Xinjiang Real Publishing House», – pp. 365-390 pp. (in Uzbek)
2. Ananyeva S.V. (2015). Genre-stylistic paradigm of the modern novel. Tayelsiz Kazakhstandagy yigyr adebiyeti. Gylymi-praktikalyk konferenciya materialdary. – Almaty, M.O. Auezov atyndagy adebiyet jane o'ner instituty. – 200 p. (in Russ)
3. Beisenuly, Z., Shaymerdenova, K., & Mamaeva, G. (2022). COMMON TRENDS IN CREATIVE ACTIVITIES OF MAGZHANA AND CHOLPON. *The Scientific Journal «Keruen»*, 76 (3), 77–90. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-06> (in Kaz)
4. Esim G. (2011). Aitmatov is a writer who was able to feel the unity of the world // “Anyz Adam”, No. 11 (23), – pp. 21-29. (in Kaz)
5. Happy 83rd birthday of Chingiz Aitmatov! // Special issue of Ghazina magazine dedicated to Chingiz Aitmatov. Treasure. #3. Urumchi, 2011. – 221 p. (in Uzbek)
6. Ivanov S.N. (1983). Gracious knowledge of Balasagun / Yu.Balasagun. Blessed knowledge. – Moscow: Science. (in Russ)
7. Kovalenko A.G. (2015). Chingiz Aitmatov and Russian literature of the twentieth century. *Vestnik RUDN, a series of literary criticism. Journalism*, №2. – 37-42 p. (in Russ)
8. Portnov, G. (2010). Poetics of the «closed space» in the early works of Dostoevsky («external» and «internal»). *Vestnik Sam GU*. No. 79. – pp. 23-31. (in Russ)

9. Sabyrzhanova, M., Ananyeva, S., & Demchenko, L. (2023). MEDIEVAL EAST IN THE NOVEL BY E. TURSUNOV «THE MAMLUK». *The Scientific Journal «Keruen»*, 78 (1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04> (in Russ)
10. Voronov V. (1976). Chingiz Aitmatov. Essay of creativity. – Moscow: Soviet writer, – 196 p. (in Russ)

Литература:

1. Ахматалиев А. Чингиз Айтматов кайнати - адәм вә аләм // Чингиз Айтматов. Кассандро тамгиси. – Үрүмчи, «Шинжаң хәлиқ нәшрияти», 2011. – С. 365-390.
2. Ананьева С.В. (2015) Жанрово-стилевая парадигма современной повести. Тәуелсіз Қазақстандағы ұйғыр әдебиеті. Ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2015. – 200 с.
3. Бейсенұлы, Ж., Шаймерденова, К., & Мамаева, Г. МАҒЖАН МЕН ЧОЛПАН ШЫҒАРМА-ШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ОРТАҚ САРЫНДАР. «*Keruen*» ғылыми журналы, 76 (3), 2022. Б. 77–90. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-06>
4. Воронов В. Чингиз Айтматов. Очерк творчества. – М.: Советский писатель, 1976. – 196 с.
5. Есім Ғ. Айтматов – әлем тұтастығын сезіне алған қаламгер // «*Аңыз Адам*», №11 (23), 2011. – С. 21-29.
6. Иванов С.Н. Благодатное знание Ю. Баласагунского. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – М.: Наука. 1983. – 556 с.
7. Коваленко А.Г. Чингиз Айтматов и русская литература XX века. *Вестник РУДН*, серия литературоведение. Журналистика, №2, 2015. – С.37-42.
8. Портнов Г.О. Поэтика «замкнутого пространства» в раннем творчестве Ф. М. Достоевского («внешнее» и «внутреннее») // *Вестник СамГУ*. № (79) 2010. – С. 23-31.
9. Сабыржанова М., Ананьева, С., & Демченко, Л. СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ВОСТОК В РОМАНЕ «МАМЛЮК» Е. ТУРСУНОВА. *Keruen*, 78 (1) 2023. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04>
10. Чингиз Айтматов туғұлғанлиғиниң 83 жиллиқиға мубарәк! // Ғәзинә журналиниң Чингиз Айтматовқа аталған мәхсус сани. Ғәзинә. №3. – 223. Урумчи, 2011. – 221 б.

FTAMP 17.09.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-03>

Д. Мәсімханұлы¹, А. Әбиденқызы²

^{1,2} Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹masimkhan-63@mail.ru, ²ainurbai-67@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2986-1499, ²0000-0003-0109-4347

ҚЫТАЙДАҒЫ ТҮРКОЛОГИЯ: ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІ МЕН ФОЛЬКЛОРЫНА ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа. Дүниежүзі түркология ғылымының іргелі ошағының Аспан асты елі екені белгілі. Сонымен қатар, Қытай елі – көне түркі жазба жәдігерлерін зерттеуде де қыруар жұмыс жасап, толайым табысқа жетіп отырған мемлекет. Ежелгі қытай жазбаларындағы көне түркілерге қатысты деректерді айтпағанның өзінде, тұтас XX ғасыр бойында, әсіресе ҚХР құрылғаннан бергі 70 жылдан астам уақыттан бергі қытай түркологтарының түркология саласында атқарған жұмыстары мен қол жеткізген жетістіктері, ашқан, ғылыми айналымға салған жаңалықтары ұшан-теңіз. Ол туралы арнайы сараптама жасау керек болса, оның өзі тұтастай монографияға жүк болуы мүмкін. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері ретінде біз бұл мақаламызда Қытайдағы түркология саласының түркі әдебиеті мен фольклоры саласында орындалған іргелі еңбектер мен атқарылған елеулі іс-шараларға шолу жасай отырып, Қытай еліндегі түркология ғылымының тарихы мен даму беталысын қарастыруды мақсат еттік. Атап айтқанда, бұл еңбекте Қытай елінде XX ғасыр мен ХХІ ғасыр басында өмір сүрген қытай, қазақ, ұйғыр, дүңген ғалымдарының түркі халықтарының тіл-әдебиеті мен фольклоры саласындағы жарық көрген ғылыми зерттеулері қарастырылады. Қазіргі таңда біздің түркология ғылымында Күлтөгіні, Білге Қаған, Төнікөк ескерткіштерінің мәтіндерінен бөлек, орта ғасырлардағы көптеген көне ұйғыр, шағатай тілдеріндегі жазба ескерткіштердің мәтіндері әлі күнге дейін бейтаныс. Аталған олқылықтың орнын толтыру мақсатымен қытайлықтардың аталған саладағы басты жетістіктері мен жетекші ғалымдарының негізгі еңбектерін сараптап, саралап көрмекпіз. Осы мақсатпен Аспан асты еліндегі көне түркі жазба жәдігерлеріне қатысты зерттеу жұмыстарының жалпы барысы, басты жетістіктері негізгі тақырып өзегі ретінде алынды.

Кілт сөздер: Қытай, түркология, түркі халықтары, әдебиет, фольклор.

D. Massimkhanuly^{1,*}, A. Abidenkyzy²

^{1,2} R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹masimkhan-63@mail.ru, ²ainurbai-67@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2986-1499, ²0000-0003-0109-4347

Turkology in China: studies of Turkic literature and folklore

Abstract. It is known that the fundamental center of the world Turkological science is the Celestial Empire. In addition, China is not only the birthplace of the richest and most valuable data concerning ancient Turkic history and culture, but also a state that successfully works in the study of ancient Turkic written artifacts. Not to mention the data related to ancient Turkic in ancient Chinese inscriptions, the work done and achievements of Chinese Turkologists in the field of Turkology throughout the XX century, especially for more than 70 years since the founding of the PRC, and the discoveries made in scientific circulation. If a special examination needs to be done about him, then he himself can become the cargo for the monograph in one piece. As the goals and objectives of the research, in this article we decided to consider the trends in the development and history of Turkological science in China, making an overview of fundamental works and significant events carried out in

the field of Turkic literature and folklore of Turkology in China. In particular, this work examines the scientific research of Chinese, Kazakh, Uighur, Dungan scientists who lived in China in the period from the beginning of the XX to the beginning of the XXI century in the field of linguistic literature and folklore of the Turkic peoples. At present, in our domestic Turkological science, in addition to the texts of the monuments of Kultegin, Bilge Kagan and Tonykok, the texts of many ancient Uighur, Chagatai monuments of the Middle Ages are still unknown. In order to fill this gap, we will analyze the main achievements of the Chinese in this field and the main works of leading scientists. For this purpose, the general course and main achievements of research works concerning ancient Turkic written artifacts of the Celestial Empire were taken as the main topic.

Keywords: China, Turkology, Turkic peoples, literature, folklore.

Д. Масимханулы ^{1,*}, **А. Абиденкызы** ²

^{1,2} *Институт Востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан*

E-mail: ¹masimkhan-63@mail.ru, ²ainurbai-67@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2986-1499, ²0000-0003-0109-4347

Тюркология в Китае: исследования тюркской литературы и фольклора

Аннотация. Известно, что фундаментальным очагом мировой тюркологической науки является Поднебесная. Кроме того, Китай является не только родиной богатейших и ценных данных, касающихся древнетюркской истории и культуры, но и государством, успешно работающим в изучении древнетюркских письменных артефактов. Не говоря уже о данных, относящихся к древнетюркским в древнекитайских писаниях, о проделанной работе и достижениях китайских тюркологов в области тюркологии на протяжении всего XX века, особенно за более чем 70 лет с момента основания КНР, и открытиях, внесенных в научный оборот. Если о нем нужно сделать специальную экспертизу, то он сам может стать грузом для монографии в целом. В качестве целей и задач исследования мы в данной статье решили рассмотреть тенденции развития и истории тюркологической науки в Китае, сделав обзор фундаментальных работ и значимых событий, выполненных в области тюркской литературы и фольклора тюркологии в Китае. В частности, в этом труде рассматриваются научные исследования китайских, казахских, уйгурских, дунганских ученых, живших в Китае в период с XX по начало XXI века в области языковой литературы и фольклора тюркских народов. В настоящее время в нашей отечественной тюркологической науке, помимо текстов памятников Культегин, Бильге Каган и Тонькок, до сих пор незнакомы тексты многих древних уйгурских, чагатайских памятников средневековья. С целью восполнения данного пробела мы проанализируем основные достижения китайцев в данной области и основные труды ведущих ученых. С этой целью в качестве основной темы был взят общий ход и основные достижения исследовательских работ, касающихся древнетюркских письменных артефактов Поднебесной.

Ключевые слова: Китай, тюркология, тюркские народы, литература, фольклор.

1. Кіріспе

Қытай түркологиясы – әлемдік түркология ғылымының арналы саласы. Қазіргі Шығыс Түркістанды ежелден түркі тайпалары мекендегені тарихтан мәлім. Бүгінде сол түркілердің тікелей ұрпағы саналатын қазақ, ұйғыр, қырғыз, өзбек, татар т.б. 12-13 миллиондай халық сол жерде тұрады. Ежелгі ғұн, үйсін, қаңлы, түркі т.б. ру-тайпалары құрған көшпелілер мемлекеті мен Қытай мемлекеті арасындағы байланыстар, түркі қағандығы мен Сүй, Таң патшалықтарының қарым-қатынасы және одан кейінгі оқиғалар қытай тарихы мен түркілер тарихының тығыз байланыста екенін көрсетті. Сол себепті де өткен ғасырдың басынан бастап қытай ғалымдары түркологияға да ден қоя бастады. Қытайдағы түркітану, ең алдымен, түркі текті

ру-тайпалардың тарихын анықтау және көне түркі ескерткіштерін зерттеуден басталғанымен, кейіннен 1970-1980 жылдар ішінде дамып, зерттеу ауқымы кеңейді. Жалпы түркітануға байланысты салалар, атап айтқанда түркі халықтарының ежелгі тілі мен жазуы, көне ескерткіштері мен жазба жәдігерлері, түркі халықтарының қазіргі тілі мен жазуы, ежелгі және қазіргі әдебиеті, фольклоры, тарих мен мәдениеті т.б. салалар жеке-жеке зерттеле бастады.

Аспан асты еліндегі түркология саласы бойынша зерттеу жұмыстарының негізгі бағыттарының бірі – бұл ежелгі түркі халықтарына тән ескерткіштердің мәтіндерін, көне ұйғыр жазуы мен шағатай тіліндегі жазбаларды қарастыра отырып, ежелгі түркіліктердің сол дәуірдегі қоғамдық-әлеуметтік жағдайын, әкімшілік жүйесін, мәдениеті мен өнерін, діні мен дүниетанымын зерделеу болып табылады. Бұл ретте қытай ғалымдары ежелгі дәуірдегі Күлтегін, Білге Қаған, Төнікөк ескерткіштерінің жазуы мен тілінің ерекшелігінен бастап, Шыңжаң өңірінен, Орта Азия аймағынан, және басқа да алыс шетелдерден табылған, уақыт тұрғысынан орта ғасырларға тән түркі жазба жәдігерлерін, әсіресе Тұрфан өңірінен, Дунхуандағы Мыңүйден табылған көне түркі жазба жәдігерлерін зерттеуде елеулі жетістіктерге жеткені белгілі. Бұл мақалада осы көне түркі жазба жәдігерлеріне қатысты зерттеулерді қарастыратын боламыз, сонымен қатар көне түркі жәдігерлерін зерттеу саласында талмай еңбек етіп, жалпы түркология ғылымына лайықты олжа салған, әлемдік түркология ғылымда есім-сойлары белгілі ғалымдардың басты еңбектеріне ғылыми талдау жасалды.

2. Материалдар мен әдістері

Біз жоғарыда Қытай ғалымдарының түркі халықтарының ежелгі тілі мен жазуы, көне ескерткіштері мен жазба жәдігерлері, түркі тілдес халықтардың қазіргі тілі мен жазуы туралы зерттеулеріне шолу жасадық. Ендігі сөз Аспан асты елі түркологтарының түркі тілдес халықтардың ежелгі және қазіргі әдебиеті, фольклоры туралы зерттеулері төңірегінде болмақ.

2.1 Зерттеу әдістері

Мақала материалдары ретінде қытай авторлары мен зерттеушілерінің шығармалары мен талдаған жұмыстары негізге алынды және мақаланы жазу барысында зерттеу әдістері ретінде көрсетілген авторлардың еңбектерін қазақ тіліне аудару, оларға ғылыми және әдеби талдау жүргізілді, сонымен қатар түпнұсқаларға негізделген жүйелеу, салыстырмалы-салғастырмалы саралау тәсілдері қолданылды. Жасалған тұжырымдамалар мен қорытындылар нақты дәйектермен негізделіп, мысалдармен көрсетілген.

2.2 Материалдарға сипаттама

Жалпы Қытайдағы түркі тілдес халықтардың әдебиеті мен фольклоры туралы зерттеулер негізінен мынай бағыттарда өрістеп келе жатқанын айтуымыз керек, яғни, ондағы зерттеушілердің біразы ежелгі түркі ескерткіштерінің мәтіндерін, көне ұйғыр жазуы мен шағатай тіліндегі жазбаларды әдеби көркем туынды ретінде зерделей отырып, оны түркі халықтары әдебиетінің алғашқы үлгілері ретінде қарастырып келеді. Енді бір топ ғалымдар түркі тілдес халықтардың фольклорын зерттеумен шұғылданып жүр. Тағы бір топ Қытайда өмір сүріп жатқан қазіргі түркі тілдес

халықтардың әдебиет тарихын, әдеби үдерістерін зерттеумен шұғылданып келеді. Біз де енді аталған салалар бойынша Қытайдағы түрколог-ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына шолу жасап көрейік.

3. Талқылау

Ежелгі түркі ескерткіштеріндегі мәтіндерді көркем туынды ретінде қарастырып, оларды әдеби тұрғыда зерттеудің тарихы Қытай елінде онша ұзақ емес. Жоғарыда есімдері аталған Цэн Чжунмянь, Гэн Шимин, Лин Гань қатарлы ғалымдар өздерінің жоғарыда сөз болған зерттеулерінде ретіне қарай ежелгі түркі жазба ескерткіштеріндегі көркемдегіш тәсілдерді атап кеткені болмаса, оларды жаппай көркем туынды ретінде әдеби тұрғыдан жүйелі түрде қарастырған емес. Мәселен, профессор Цэн Чжунмянь өзінің «Түркі тарихы жинағы» атты еңбегінде «Тоныкөк ескерткішін» сол замандағы бірегей әдеби шығарма ретінде сыйпаттаса (Cen Zhongmian, 2004: 865), профессор Гэн Шимин «Көне ұйғыр поэзиясының таңдамалы үлгілері» атты еңбегінің «Кіріспесінде» ұйғыр халқының ежелгі әдебиетінің бастау көздерін ежелгі ұйғыр хандығы кезеңінен (605-840жж.) қарастыру керек екендігіне меңзейді. Ғалымның пікірінше, ол замандағы тілдің ежелгі түркі-ұйғыр тілі екендігін ескерсек, сол кездегі «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» секілді негізгі ескерткіштер, еш қандай талассыз VII-VIII ғасырлардағы ежелгі түркі-ұйғыр халықтарының әдеби шығармасы болып табылады (Geng Shimin, 1984: 6). Профессор Гэн өзінің тағы зерттеу еңбегінде: «Ең ежелгі түркі тіліндегі жазба жәдігерлер түркі қағанаты кезінде (VI-VIII ғғ.) өмірге келді. «Күлтегін», мен «Білге қаған» ескерткіштерін белгілі бір деңгейде батырлық эпостар деп айтуға болады» (Geng Shimin, 1983: 9), - деп атап көрсетті. Бұл пікірін ғалым «Ежелгі түркі ескерткіштері туралы зерттеу», «Шынжаңның тарихы мен мәдениетіне кіріспе» атты зерттеулерінде одан сайын нақтылай түскен болатын.

Ежелгі түркі ескерткіштері мәтіндерін ежелгі түркілердің әдеби шығармасы ретінде қарастыру мәселесіне профессор Лин Гань да «Түркілер тарихы» және «Түркілер мен көне ұйғырлар тарихы» еңбектерінде айрықша назар аударған болатын. Профессор Лин аталған зерттеулерінде «Күлтегін», «Білге қаған» ескерткіштерін мәдениеттану, этнография ғылымдарының тұрғысынан жан-жақты талдай келіп, «барлық мәтіндер тұтастай эссе үлгісінде жазылған, көптеген тұстарындағы сөз-сөйлемдер жүйелі әрі көркем, әдеби түсі өте қою. Демек, бұларды әрі түркілердің тарихы, әрі эпостық жырлар деуге болдаы» (Lin Gan, 2007: 133), - деген тұжырымын ұсынады.

Осы секілді Қытайдағы ежелгі түркі ескерткіштері мен түркі халықтар тарихын зерттеп ғалымдар да кейде өз еңбектерінің ішінде белгілі бір қажеттіліктермен ежелгі түркі әдебиетіне, оның ішінде әсіресе ежелгі түркі ескерткіштері мәтіндерінің әдеби сыйпатына тоқталып жатады. Солардың бірі ежелгі түркі тарихын ішкерілей зерттеп жүрген ғалым, профессор Суэ Цзунчжэн (1935-). Ғалымның әйгілі «Түркі тарихы» атты көлемді монографиясының бір тарауы «Түркі мәдениеті» деп аталады. Сол тараудың ішіндегі бір бөлімді автор «Көркем әдебиет» деп атапты. Онда профессор Суэ ежелгі түркі әдебиет тарихының даму беталысына баса аударып отырып, ежелгі түркі ескерткіштерінің мәтіндері, ол жазылған кездегі ғана емес, тіпті руникалық

жазу пайда болудан бұрын-ақ ежелгі түркілерде өскен әдебиет болғандығының белгісі деген пікір ұсынады (Хуе Зонгзхенг, 1992: 760).

Шығыс дәстүрінде ежелгі дәуірден бастап Шығыс жерлерін мекендеген түркі халықтарының ортақ сюжеті мен мәдени мұрасының, фольклорлық әдебиетінің көптеген үлгілері бар (Minnegalieva, 2020: 2516). Түркі тайпаларының бөлінуі, содан кейін олардың бірігуі, ұлы мемлекет құру жолында ежелгі ескерткіштер мен әдеби құндылықтар басшылар мен батырлардың, жалпы халықтың шабытына ерекше әсер еткенін атап өту қажет. Фольклордың кез-келген туындысы мен әдеби ескерткіші халықтың патриоттық рухын, оның адами қасиеттерін бейнелейді. Осындай асыл қасиеттерге ие түркі халқының туындылары қытай зерттеушілерінің де назарынан тыс қалмады.

Түркі қағанатының шығыста Хинган (Қыдырхан) тауларынан батыста Темір қапыққа дейін қоластына алып, іргелі елге айналғаны, кейін келе ішкі-сыртқы күштердің әсерінен билікте берекесіздік орын алып, түркі жұртының 50 жыл бойы Таң империясының отарына түскені, ақыр соңында халықтың қайтадан оянып күш біріктіріп Таң үстемдігін аударып тастауға бел буғаны сынды тарихи оқиғалардың бәрі дерлік Қытайдың «Цзю Таншу», «Син Таншу» секілді деректерімен толықтай сәйкес келеді. Сонымен бірге, онда қытай деректерінде айтылмаған түркі мемлекеттілігі, елдік сана-сезімі туралы тың мәліметтер кездеседі (Қайыркен, 2019: 118).

Бұдан тыс, Қытайда ұйғыр әдебиет тарихын жан-жақты зерттеп, Аспан асты елінде тұңғыш рет қытай тілінде «Ұйғыр әдебиетінің тарихы» атты оқулық жазған әйгілі түрколог-ғалым, профессор Ли Госян (李国香, 1921-1990) да аталған еңбегінің III тарауын «Орхон кезеңіндегі ежелгі түркі-ұйғыр ескерткіш әдебиеті» деп атай отырып, ежелгі түркі ескерткіштерінің әдеби сыр-сыйпатына кеңінен тоқталады (Li Guoxiang, 1992: 150).

Міне осы жоғарыдағы аталған еңбектерден кейін, сондай-ақ Орта Азиядағы түркі республикаларынан барған әдеби зерттеулердің әсерімен жалпы Қытайда өмір сүріп жатқан түркі халықтардан шыққан әдебиетші-ғалымдардың бәрі де ежелгі түркі ескерткіштерінің мәтіндері мен көне ұйғыр жазуында сақталған жәдігерлерді жаппай ежелгі әдебиет нұсқасы ретінде қарастыра бастады. Бұл арада аталған сала бойынша жарық көрген еңбектерден сандық мәлімет беріп, оларға жаппай талдау жасап отырғаннан гөрі, ежелгі түркі ескерткіштеріне тарихи дерек ретінде тарихшылар қалай жүгінсе, тілдік материал ретінде лингвистер қалай қараса, әдебиетшілер де ол жәдігерлерге ежелгі әдеби мәтін ретінде солай жүгініп, солай қарастыруы әлде қашан дәстүрге еніп кеткенін айтқан мақұл.

Дегенмен, сөздің осы тұсында мына бір мәселенің басын ашалап айтып өтуіміз керек. Ежелгі дәуірдегі ата-бабамыздан қалған жазба мұра екен деп, жазба-жәдігердің бәрін әдеби шығарма ретінде қабылдап, оны әдебиет тарихына енгізе беруге болмайтыны бесенеден белгілі. Өйткені әдебиеттану ғылымында қалыптасқан қағида бойынша «әдеби шығарма» болу үшін оған қойылатын белгілі талаптар, шарттар бар. Егер белгілі бір жазба мәтінде сол талаптар мен шарттар орындалмаса, онда ол әдеби шығарма деп есептелмейді. Осы ұстаным тұрғысынан келгенде, ежелгі түркі ескерткіштерінің мәтіндері мен көне ұйғыр жазуында жеткен жәдігерлерді

«әдеби шығарма» ретінде қарастырудың қандай ғылыми негізі бар? Бұл сұрақ ежелгі түркі ескерткіштерінің мәтіндері мен көне ұйғыр жазуы арқылы біздің заманымызға жеткен жәдігерлерді «әдебиет тарихына» кіргізуден бұрын шешіп алуға тиісті аса өзекті мәселе. Бұл мәселеге де соңғы жылдары Қытайда түрен түскенін атап айтқымыз келеді. 2009 жылы ҚХР астанасы Пекин қаласындағы Орталық ұлттар университетінің қабырғасында әйгілі түрколог-ғалым, профессор Гэн Шиминнің ғылыми-кеңесшілігімен Абдусалам Шүкір есімді ұйғыр азаматы «Ежелгі түркі ескерткіштерін әдеби тұрғыдан зерттеу («Тонькөк», «Күлтегін», «Білге қаған» ескерткіштері негізінде)» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Жас ғалым аталған жұмысында ежелгі түркі ескерткіштеріне (негізінен «Тонькөк», «Күлтегін», «Білге қаған» ескерткіштері) әлемдік әдебиет теоретиктері мен түрколог-ғалымдарының уәждеріне сүйене отырып, әдеби тұрғыдан жан-жақты зерттеу жүргізеді. Кіріспеден, көлемді үш тараудан, қорытынды бөлімнен тұратын іргелі ғылыми жұмысы арқылы жас ғалым ежелгі түркі ескерткіштерін әдеби шығарма ретінде қарастырудың ғылыми негізі бар екендігін дәлелдеп шығады. Қысқасы А. Шүкір аталған зерттеуінде, ежелгі түркі ескерткіштерінің мәтіндері бейнелеу тәсілдері, баяндау қалыбы, пішіні мен мазмұны тұрғысынан қарағанда, олардың бәрі о баста әдеби шығарма. Алайда, кейінгі дәуірде оларды лингвистер тілдік тұрғыдан, тарихшылар тарихи дерек тұрғысынан көбірек қарастырып жүргендіктен, оларға әдеби тұрғыдан қарау дағдыға енбей қалды. Демек, бүгінгі күні аталған жәдігерлерге қай қырынан зер салудың да әбестігі жоқ екендігін алға тартады (Abdul Salam Xukur, 2014: 141). Сондай-ақ оның аталған диссертациясы 2014 жылы «Ежелгі түркі ескерткіштерін әдеби тұрғыдан зерттеу» деген атпен Үрімшідегі Шынжаң ғылым-техника баспасынан жарық көріп, ғылыми қауымның өте жоғары бағасына ие болды.

Бұдан кейінгі кезеңдердегі «Оғызмана», «Дивани Луғат ат-түрк», «Құтадғұ біліг», «Махаббатнаме» т.б. әдеби жәдігерлерді зерттеу саласында да Қытайда қыруар жұмыстар атқарылды. Бұл саладағы зерттеулердің бәріне жеке-жеке тоқталып, сыйпаттама беріп отыратын болсақ, оның өзі тұтас бір кітапқа жүк болуы мүмкін (Christopher, 1993: 181). Дей тұрғанмен солардың ішіндегі іргелі, маңызды деген еңбектердің бір парасына тоқталудың артықтығы болмас.

Бұл ретте Қытайдағы түркология ғылымында «Оғызнама» эпосына қатысты зерттеулердің де ауқымды тіптен мол екен атап айтуға тиіспіз. Аталған эпос жөніндегі алғашқы зерттеу жұмыстарынан бастап, кейінгі іргелі ізденістерге жол ашқан түрколог-ғалым, профессор Гэн Шимин болды. Ол сонау «Оғызнама» туралы зерттеуді ХХ ғасырдың 60-шы жылдарында бастады. Ғалымның «Оғызнамадан» жасаған алғашқы аудармасы 1963 жылы «Ұйғыр халқының тарихына қатысты материалдар» атты жинақта жарияланған болатын («乌古斯传», 耿世民, 载《维吾尔族历史资料选辑》, 北京: 中央民族学院民族系, 1963年); Осыдан кейін ғалымды «мәдени төңкеріс» жылдарында жер аударып, шалғай мекендерге қара жұмысқа жіберді де, осы аралықта зерттеу жұмыстары үзіліп қалды. Араға оншақты жыл салып барып, 1974 жылы ғалымның «Оғызнама» туралы зерттеуі «Солтүстік мәдениеті туралы зерттеулер» деп аталатын журналда жарық көрді («乌古斯传» «北方文化研究» 1974年). Бұл саладағы зерттеуін әрі қарай жалғастырған профессор

Гэн аталған эпосты ежелгі түркі тілінен қытай тіліне толықтай аударып, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерерін жазып 1980 жылы Үрімші қаласындағы «Шынжаң халық баспасынан» шығарған «Оғұз хан туралы аңыз» («乌古斯可汗的传说» 耿世民译, 新疆人民出版社, 1980年) деген атпен жарыққа шығарды. Профессор Гэн сол жылы ұйғыр ғалымы, профессор Тұрсүн Аюппен (1947-2003) телавторлықта алғысөзі мен ғылыми түсініктерін жазып қазіргі ұйғыр тілінде «Ежелгі ұйғырдың батырлық эпосы» деген атпен Пекиндегі «ұлттар баспасынан» шығарды («古代维吾尔英雄史诗乌古斯传», 耿世民、吐尔逊·阿尤甫合作译注, 民族出版社, 1980). Осыдан кейін араға алты жыл салып, 1986 жылы профессор Гэн қазақтың көрнекті тіл ғалымы, профессор Мәкен Ілекеновпен (1940-1990) телавторлықта алғысөзі мен ғылыми түсініктерін жазып қазақ тілінде «Оғызнама» деген атпен Пекиндегі «ұлттар баспасынан» шығарды(耿世民、马坎: 《乌古斯可汗的传说》 (哈文版), 民族出版社, 1986). Осыдан кейін аталған эпос туралы зерттеу жұмыстары қытай, қазақ, ұйғыр тілдерінде дүркіреп жүріп берді. Олардың ішінде сол елдегі «Оғызнама» жөніндегі зерттеулер мен жалпы түркология ғылымында елеулі орны бар еңбектер ретінде профессор Лаң Иңнің (1941 -) «Жаңа әдебиет альманағы» атты журналдың 1980 жылғы №2 санында жарық көрген «Ұйғыр халқының батырлық эпосы - Оғызнама», профессор Д. Мәсімханұлының (1963 -) «‘Оғызнама’ туралы зерттеу» («Алқап» альманағы, ҚХР Пекин: 1986. №1. Автордың аталған еңбегі 1990 жылы ҚХР бүкілқытайлық гуманитарлық ғылым саласындағы «үздік зерттеу» сыйлығына ие болған.), «‘Махаббатнама’ дастанындағы ежелгі саным-наным көрінісі» (ҚХР Үрімші: «Шалғын», 1987, №4), «Ежелгі түркілердегі ағаш тотемі» (ҚХР Үрімші: «Шынжаң қоғамдық ғылымы», 1992, №2), профессор Ли Цзинвэйдің «Оғызнама эпосындағы «кім?» сөзінің қолданылуы» (ҚХР Үрімші: «Тіл және аударма» журналы, 1988 №1), профессор Ли Шухуэйдің (1957 -) «ежелгі ұйғыр тіліндегі эпос – Оғызнама туралы зерттеулердегі кейбір мәселелер» («Шынжаң мәдени мұралары» журналы 2004. №1) Ғайратжан Османның (1958 -) «‘Оғызнамадағы’ ұйғырлардың ежелгі сенім-нанымы» (ҚХР Үрімші: «Шынжаң қоғамдық ғылымы» журналы, 1985 №1), «Оғызнама» туралы зерттеу» (ҚХР Үрімші: «Шынжаң ұлттар әдебиеті» журналы, 1985 №3), «‘Оғызнаманың’ жазылған уақыты туралы» (ҚХР Үрімші: «Шынжаң университеті» журналы, 1986, №3) қатарлы еңбектерін ерекше атап өткен жөн.

«Оғызнама» эпосынан кейін Қытайда түркі халықтар әдебиеті саласында өте қауырт зерттеліп келе жатқан жәдігердің бірі Ж. Баласағұнның «Құтадғұ біліг» дастаны. Бұл саладағы зерттеулердің жай ғана тізімінің өзі бірер томға жүк болатындығы күмәнсіз. Сондықтан ол туралы зерттеулерді жалпылама тізіп отырғаннан гөрі әйгілі дастанға қатысты Аспанастаны елінде атқарылып жатқан ауқымды іс-шараларды атап өткен орынды болар. Ең әуелгі кезектегі жетістік ретінде «Құтадғұ біліг» дастанының қытай тіліне аударылып жарық көруі аутуға болады. 1979 жылы профессор Гэн Шимин мен Вэй Суй-и әйгілі дастаннан көлемді үзінді аударып, алғысөзі мен түсініктерін жазып Үрімші қаласындағы «Шынжаң халық» баспасынан жарыққа шығарды. Бұдан оншақты жылдан кейін Шынжаң гуманитарлық ғылымдар академиясы әдебиет институтының Хао Гуанчжун, Лю Бин, Чжан Хунчао қатарлы жетекші ғалымдары «Құтадғұ білігтің» қытай тіліне толық аудармасын жасап, түпнұсқасы мен қазіргі

ұйғыр тіліндегі салыстырмасын беріп, алғысөзі мен ғылыми түсініткрені жазып 1986 жылы Пекин қаласындағы «Ұлттар баспасынан» жарыққа шығарды. Осының алдында ғана, яғни 1984 жылы осы баспадан «Құтадғұ білігтің» қазіргі ұйғыр тіліне өлеңмен аударған нұсқасы жарық көрген болатын (Erdal 2004: 178). Оны аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазып, баспаға әзірлегендер ұйғыр халқының әйгілі қаламгерлері Абдуреим Өткүр (1923-1995), Ахмед Зияи (1913 – 1989), Мәмәтимин Юсуф қатарлылар. Ал түпнұсқасын латын қарпі бойынша транскрипция жасаған жар Абдушүкір Турди, Махмұд Зәиди қатарлылар.

1991 жылы осы баспадан ШҰАР гуманитарлық ғылым академиясының ғалымдары Қадір Әкбар мен Абдушүкір Турди «Құтадғұ білігтің» қазіргі ұйғыр тіліне қарасөзбен аударылған нұсқасын шығарды. Аталған баспаның қазақ бөлімі 1991 жылы «Құтадғұ білігтің» қазақ тіліндегі нұсқасын, 1992 жылы қырғыз тіліндегі нұсқасын Қазақстан мен Қырғызстанда шыққан нұсқаларынан қотарып басып шығарды.

Бұдан өзге Қытайда «құтадғұ білік» дастанына қатысты өзге іс-шаралар жиі өткізіліп тұрады. Атап айтқанда, 1984 жылы 28 маусымда Үрімші қаласындағы Шынжаң университетінде «Құтадғұ білік» дастанына қатысты тұңғыш ғылыми конференция өтті. 1986 және 1989 жылы екі рет Қашқар қаласында әйгілі дастан жөнінде бүкілқытайлық ғылыми симпозиум өтті. 1988 жылы 26 сәуір күні Үрімші қаласында «СУАР ұтадғұ білік зерттеу қоғамы» құрылды. 1993 жылы қазан айында Пекин қаласында «құтадғұ білік» дастанына қатысты халықаралық ғылыми конференция, 1998 жылы қазан айында Қашқар қаласында Ж. Баласағұнның туғанына 980 жыл және әйгілі дастанның дүниеге келгендігінің 928 жылдығына арналған конференция өтті.

Қытай түркологиясында тағы бір жан-жақты зерттеліп жүрген жәдігер, ол – М. Қашқаридың «Түркі тілдер сөздігі» («Дивани луғат ат-түрк»). Аталған сөздік сыйпаты мен мазмұны жағынан тіл ғылымының объектісі болғанымен, ондағы аңыз-әңгімелерді, өлең-жырларды, мақал-мәтелдерді, жұмбақтарды әдебиетші-ғалымдар әдеби көзқарас тұрғысынан қарастырып, зерттеп келеді. Қытай түркологтары бұл салада да аз еңбектеніп жүрген жоқ.

«Түркі тілдер сөздігі» («Дивани луғат ат-түрк») туралы зерттеуді, аударуды ұйғыр ғалымдары XX ғасырдың 50-ші жылдарында қолға ала бастағанымен, аралықта Қытайда болған әсіре саяси науқандар кесірінен игі бастама тоқырауға ұшырады. Тек 1970-ші жылдардың соңынан бастап қана қытай және ұйғыр түрколог-ғалымдары «сөздікті» аудару, оны зерттеу жұмыстарына бел шеше кірісті. Соның нәтижесінде «сөздіктің» үш томы үш жылда (1981, 1983, 1984) «Шынжаң халық баспасынан» іркес-тіркес жарық көрді. 2002 жылы Пекиндегі «ұлттар баспасынан» «сөздіктің» қытайша аудармасы жарық көрді. Осыдан кейін Қытайдағы түрколог ғалымдар М. Қашқаридың өмір жолы, «сөздіктің» жазылуы, жарық көруі мен сақталуы, онда қамтылған тіл, тарих, әдебиет, география, этнография, дін т.б. салалар бойынша зерттеу еңбектерін жариялай бастады. Қытай еліндегі «сөздікті» зерттеу жұмысын тереңдету мен жүйелеу мақсатында, 2000 жылы қазан айында Үрімші қаласында «ҚХР «Дивани луғат ат-түрк» туралы ғылыми талқы жиыны», 2005 жылы Қашқар

қаласында «Махмұд Қашқаридың туғанына 1000 жыл» атты ғылыми конференция, 2008 жылы Пекин қаласындағы Орталық ұлттар университеті Ұйғыр тіл-әдебиеті факультеті мен Түркияның Тіл қоғамы бірлесіп «Махмұд Қашқаридың туғанына 1000 жыл» атты ғылыми халықаралық конференция өткізді. Толық емес мәліметтерге қарағанда, 1980-2008 жылдар аралығында 400-ге таяу ғылыми еңбек жарияланған (Takhir 2009: 97) деп аталтын монографиялық зерттеу. Құрастырушы-авторы Б. Рахман. Еңбек 1998 жылы Үрімші қаласындағы «Шынжаң халық баспасынан» ұйғыр тілінде жарық көрді.

4. Нәтижелер

Қытай еліндегі түрколог-ғалымдар бұлардан басқа да ежелгі түркі әдебиетіне қатысты жәдігерлердің еш қайсысын назардан тыс қалдырмай зерттеп келеді. Солардың қатарында әсіресе, А. Югнекидің «Атәбәтул хақаиқ» («Ақиқат қақпасы»), Хорезмидің «Махаббатнама», Х. Яссауидің «Дивани Хикмет», З. Бабырдың «Бабырнама», Ә. Бахадурдың «Түрік шежіресі», М. Әсеттің «Ескедірнама» т.с.с. жәдігерлерді әдеби тұрғыдан жан-жақты зерттелуде.

Қытайдағы түркология ғылымында, әсіресе түркі халықтары әдебиетінің зерттелуі саласында тағы бір ауыз толтырып айтарлық жетістік, түркі тілдес халықтар әдебиет тарихының жүйелі түрде жазылуы. Бұл саладағы жекелеген авторлардың өз бетімен жазып, жариялап жатқан еңбектерінің бәрін тізіп жатпай-ақ, ҚХР үкіметінің іргелі ғылыми жобасы аясында орындалған, Үрімші қаласындағы «Шынжаң халық баспасы» мен Пекиндегі «ұлттар баспасынан» он жыл (1996-2006) бойы үзіліссіз жарық көріп отырған, ШҰАР гуманитарлық ғылымдар академиясы әдебиет институтының ғалымдары жазып-құрастырған «Қазақ әдебиетінің тарихы» (төрт том), «Ұйғыр әдебиетінің тарихы» (төрт том), «Қырғыз әдебиетінің тарихы» (екі том), «Өзбек әдебиетінің тарихы» (бір том) секілді іргелі ғылыми еңбектерді айтсақ та, түркі тілдес халықтардың ежелгі және қазіргі заманғы әдебиеті бойынша Қытай еліндегі түркология саласында атқарылып жатқан жұмыстардың ауқымын аңғару қиын емес (Karl, 1992: 206).

Түркі халықтары әдебиетін зерттеуде Аспан асты елі түркологтарының баса назар аударып, кесек табыстарға қол жеткізіп келе жатқан бір саласы түркі тілдес халықтардың ауыз әдебиеті. Біз бұл арада, осы саладағы жекелеген зерттеу мақалаларынан сандық мәлімет беріп, барлық автордың еңбектеріне сипаттама беріп жатпай-ақ, түркі халықтарының фольклоры саласында жүзеге асып жатқан іргелі іс-шаралар мен ауқымды зерттеу еңбектеріне тоқталып өтпекпіз.

Түркі тілдес халықтардың фольклорын зерттеу, жинау жұмысы да Қытайдағы түркология ғылымының аса жемісті де ауқымды саласы болып есептеледі. Бұл тұрғыдан келгенде біз ең әуелі қазақ, ұйғыр, қырғыз, өзбек секілді Қытайда өмір сүріп жатқан түркі тілдес халықтардың фольклорлық үлгілерінің мол мөлшерде жиналып, реттеліп, баспадан шығып жатқандығын атап айтқан болар едік. Қазақ тарихы мен мәдениетіне қатысты ертеректе Ресейде және Қазақстанда жазылған еңбектердегі ежелгі Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы, Алан, Түрік, Қыпшақ т.с.с. ұлыстар мен мемлекеттерге қатысты жазба деректердің бір парасы Бичурин аудармасы арқылы қытай жазбаларынан («26 тарих») алынғаны мәлім (Мәсімханұлы, 2016: 109).

1984 жылы ҚХР Мәдениет министрлігі, ҚХР Ұлт істері комитеті, ҚХР фольклоршылар қоғамы (ұйым 1950ж. құрылған) бірлесіп Шицзячжуан қаласында бүкілқытайлық IV кезекті фольклоршылар құрылтайын шақырды. Осы құрылтайда «бүкіл ел көлемінде әр бір аудан өз өңіріндегі фольклорлық шығармаларды жинап, төрт жанр бойынша («Ертегі-аңыздар», «Қисса-дастандар», «Мақал-мәтелдер», «қысқа өлең-жырлар») «төрт кітап» шығаруы керек» деген қаулы қабылдады (Namu, 2006: 162). Содан 1986 жылы аталған жобаны ҚХР өкіметі «Республика бойынша 10 түрлі фольклорлық шығармаларды жинап, реттеп шығару» деп аталатын мемлекеттік маңызы бар ірі жоба ретінде бекітті. Содан бастап 1989 жылға дейінгі төрт-бес жылдың ішінде миллиондаған адам ауыл-ауылға экспедицияға жіберіліп, 1 миллион 870 мың ертегі-аңыз, 3 миллион 20 мың шумақ қисса-дастан, өлең-жыр, 7 миллион 480 мың мақал-мәтел жиналып алынғаны белгілі (China Folk Literature and Art Association). Тұтас Қытайда 1578 аудан (қаланың аудары бұның ішіне кірмейді) бар екенін ескерсек, осы аудандардың әр біреуі төрт кітаптан шығарса, 6312 томнан тұратын фольклорлық мұралар жиналып алынды деген сөз (Joo-Yup Lee, 2017: 213). Ал түркі тілдес халықтар шоғырлы мекендеп отырған Шынжаң өлкесінде 68 аудан бар. Осы аудандардан жиналып, жарыққа шыққан 272 томдық фольклорлық жәдігердің ең кемінде 200 томы таза түркі тілдес халықтардың мұралары екені шүбәсіз. Бұған көз жеткізу үшін, фольклорист-ғалым, профессор Б. Кәсейұлының (1947-) мына мәліметіне жүгінсек те жетіп жатыр: «Шынжаңда қазақ ұлты қоныстанған 30 неше ауданның қазақ ауыз әдебиеті бойынша төрт топтамасы істеліп болды. Басылғаны, қолжазба күйіндегісі болып, ұзын саны 100-ге жуық жинақ істелді. Бұдан сырт автономиялық район бойынша (СУАР – ды меңзеп отыр. – Д.М.) қазақ халық өлең-жырлары, мақал-мәтелдері, аңыз-әңгімелерінің жинақтары істеліп, ұлттар баспасынан жарық көрді. Қазірге дейінгі санаққа негізделгенде, қазақ халық ауыз әдебиетінде үлкенді-кішілі 300-дей дастан-жыр бар екен. Біз өзіміздегілерін (Қытайдағы қазақтарды меңзейді. – Д.М.) негіз етіп жинадық. Қазір менің қолымда 200-дей дастан-жырдың аты-жөні, қысқаша таныстырылымы бар» (Кәсейұлы, 2010: 22). Бұның сыртында ХХ ғасырдың 80-ші жылдарынан бастап, Үрімші қаласында түркі тілдес халықтардың фольклорлық мұраларын жинау, жариялау, зерттеуге бағытталған «Бұлақ» (ұйғыр тілінде), «Шалғын», «Мұра» (қазақ тілінде) секілді маусымдық журналдар тұрақты жарық көріп келеді. Аталған журналдар редакциясы қоржынында жатқан (жарияланғаны бар, жарияланбағаны бар) дүниенің өзі ұшан-теңіз. Қысқасы Қытайдағы түркі тілдес халықтардың фольклорлық мұраларын жинау жұмыстарының ауқымын осыдан-ақ аңғаруға болады.

Ал енді зерттеу жағына келетін болсақ, бұл салада да жетістіктер аз емес. Бұл арада біз ғылыми-зерттеу мақалаларының бәрін адақтап, оларға бір-бірлеп шолу жасап жатпай-ақ, түркі тілдес халықтардың фольклорын ішкерілей зерттеп жүрген ғалымдар мен олардың басты еңбектеріне, сондай-ақ осы салада жарық көріп жатқан оқулықтарға ғана тоқталамыз.

Қытайда қазақ фольклорын сонау ХХ ғасырдың 60 жылдарына бермен зерттеп келе жатқан түрколог-ғалымның бірі профессор Би Сюнь (1941 -). 1960-1965 жылдары Пекиндегі ұлттар институтының (қазіргі Орталық ұлттар университеті) қазақ тілі

мамандығында оқыған. 1980 жылдан аталған оқу орнында дәріс оқып келеді. Қазақ және өзге де түркі және алтай тілдес халықтардың фольклорын зерттеуге арналған 100-ден астам зерттеу еңбектері мен «Қазақ фольклорына кіріспе», «Алтай тілдес халықтардың мифологиясы», «Алтай тілдес халықтардың фольклорна кіріспе», «Халық ауыз әдебиеті» қатарлы монографиялық зерттеулері жарық көрген.

Қырғыз ауыз әдебиетін зерттеу саласына профессор Ху Чжэнхуа тұтас өмірін арнап келеді. Әсіресе оның қырғыздың батырлық эпосы «Манасты» жинап, реттеп, бастыру, қытай тіліне аудару, зерттеу саласындағы еңбегі ерекше. Қытайдағы қырғыз халқының тумасы, әйгілі «манасчи» Жүсүп Мамайдың жырлауында 8 бөлімнен (жалпы 18 том, 250 мың жол) жазылып алынып, жарық көрген болса, осы еңбектің хатқа түсіру, реттеу, баспаға дайындау жұмыстарының басы-қасында профессор Ху Чжэнхуа жүрді. Сондай-ақ ол әсіресе «Манасты» қытай тіліне аудару, бүкілдүниежүзі халықтарына таныстыру саласында да аянбай тер төгіп келеді. Яғни профессор Худың мұрындық болуымен «Манастан» үзінділер жапон, ағылшын, француз тілдеріне аударылып, қиыр шығыс және батыс елдерінде жарық көрді. 2011 жылы Пекиндегі «Ұлттар университеті» баспасынан профессор Ху Чжэнхуаның үш томдық зерттеу еңбектері «Ху Чжэнхуа еңбектерінің жинағы» («胡振华文集») деген атпен жарық көрді. Аты әлемге әйгілі түрколог, манастанушы ғалымның сөз болып отырған үш томдығына ежелгі түркі және қырғыз тілі мен әдебиеті туралы зерттеулері топтастырылған. Атап айтқанда «Ху Чжэнхуа мырзаның еңбектер жинағында ежелгі қырғыз енисей жазбаларында қолданылған жазулар мен таңбалардың сипаттары, қолдану ережелері жүйелі түрде түсіндіріліп қана қоймай, ежелгі және қазіргі қырғыз тілінің фонетикасы, грамматикасы, лексикасы туралы егжей-тегжейлі зерттеу жасалған. Бұл Қытай еліндегі көне қырғыз тілін зерттеудегі ілкімді еңбек және оның ежелгі қырғыз тілін зерттеудегі маңызы зор» (Adili Jumaturdi, 2016: 81). Профессор Ху-дан өзге, «Манасты» зерттеу мен аудару саласында Қытайда тағы да Лаң Инь, Лю Цзячи, Чан Яньпин, Макелек Өмүрбай, Адил Жуматүрдү қатарлы бір шоғыр ғалым тер төгіп жүр (Hu Zhenhua 2006: 636) (胡振华. 柯尔克孜语言文化研究. 中国北京: 中央民族学院出版社, 2006-790页. Ху Чжэнхуа. Қырғыз тілі мен мәдениеті туралы зерттеулер. ҚХР Пекин: ұлттар баспасы, 2006. – 790б.). Аталған ғалымдардың ішінде қырғыз фольклорын зерттеуде профессорлар Лаң Инь, Чжан Яньпиннің «Қырғыз ауыз әдебиетіне шолу» («柯尔克孜民间文学概览». 中国克孜勒苏: 柯尔克孜出版社 1992), профессор А. Жуматүрдүнің «Орта Азия халықтарының ауыз әдебиеті» («中亚民间文学», 中国银川: 宁夏人民出版社, 2008. – 212页) секілді еңбектерін бөле-жара атауға болады. 2011 жылы Үрімші қаласындағы Шынжаң педагогикалық университеті жанынан «Шынжаң «Манас» зерттеу орталығы» құрылды.

5. Қорытынды

Қытайда ұйғыр фольклорының жиналуы мен зерттелуі саласында да қыруар жұмыстар істелуде. Жоғарыдағы ҚХР үкіметінің «төрт кітап» жобасымен жарық көрген фольклорлық мұралардан тыс, Пекиндегі «ұлттар баспасы» мен Үрімшідегі «Шынжаң халық баспасы» бірлесіп шығарған 12 томнан тұратын «Ұйғыр ауыз әдебиеті айдыны» (2006ж.) атты жинақты бөле-жара атап айтқымыз келеді. Ал ұйғыр ауыз әдебиеті туралы зерттеулердің санында есеп жоқ деуге болады. Бұл салада тер

төгіп жүрген ұйғыр ғалымдарының да, қытай ғалымдарының саны аз емес. профессор О.С. Тарымидің «Ұйғұр хәлиқ еғиз әдәбияти һәққидә омоми баян» («Ұйғыр халық ауыз әдебиеті туралы жалпы сөз», ҚХР Үрімші: Шынжаң университеті баспасы, 2009: 705), Ә.А. Құтзаттың «әсырлар әбилири. Ұйғұр классик әдәбияти тәтқиқати» («Ғасырлар бедері. Ұйғыр классик әдебиеті туралы зерттеу». ҚХР Үрімші: Шынжаң университеті баспасы, 2009: 705-598), ғалым А. Керимнің «Ұйғыр халық дастандары туралы зерттеу» (阿不都外里·克热木. «维吾尔族民间口承达斯坦研究». 中国北京: 社会科学出版社2014: 537页) т.с.с зерттеулерді айтуымызға болады.

Ұйғыр фольклорын зерттеу саласында ғалымдардың айырықша мән беріп, белсене қарастырып жүрген саласы, бұл – ұйғыр халқының «12 муқам» атты халықтық дастаны. «12 муқам» ұйғыр халқының әзіне тән әуезбен, мақаммен орындалатын музыкалы пәлсапалық трактаттар жинағы. Мақамы әр өңірде әр қалай бола беруі мүмкін. Ал негізінен мәтіндерінің мазмұнына қарай 12 тақырыпқа бөлінген. Оның мәтіндері Шағатай хандығы кезіндегі әйгілі шайырлар Лутфи, Наваи, Нобити, Мәшрәф, Иваида, Физули қатарлы ақындардың жырларымен толықтырылып отырған. Яркент патшайымы Аманниса хан ел ішінен «муқамды» жинатып, оларды тек қана Наваи мен Физулидің өлеңдерімен орындауды ұсынады. Содан бастап «12 муқамның» мәтіндерінің ішінде аталған ақындардың жырлары молырақ орын алып келеді. Қытайда «12 муқамды» жинау, зерттеу ісі негізінен ХХ ғасырдың 80 жылдарынан кейін қауырт қолға алынды. Қазірге дейін оның мәтіні мен музыкасы туралы қытай және ұйғыр тілдерінде мыңдаған зерттеу еңбектері жарық көрді. Солардың бастылары ретінде профессорлар Лю куйли мен Лаң Иңнің «ұйғыр муқамы туралы зерттеу» (刘魁立、郎樱. 维吾尔木卡姆研究. 北京: 中央民族大学出版社, 1997). Шынжаң өлкелік муқам зерттеу қоғамын құрастырған ұжымдық еңбек «ұйғыр муқамы туралы» (新疆维吾尔自治区十二木卡姆研究会编. 论维吾尔十二木卡姆. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 1992), профессор Абдуруп Такламаканидің «Ұйғыр 12 муқамының мәтіндері туралы зерттеу» (阿不都鲁甫·塔克拉玛干尼. «维吾尔十二木卡姆歌词研究». 北京: 中央民族大学出版社2009) секілді арнайы еңбектерді айтуға болады. 1988жылы Үрімші қаласында Шынжаң «12 муқам» және ұйғыр классик әдебиетін зерттеу қоғамы құрылды. 2005 жылы қараша айында ҚХР үкіметінің ұсынысымен «Ұйғыр 12 муқамы» БҰҰ жанындағы ЮНЕСКОның қорғауына алынды.

Қытайда қазақ фольклорын зерттеуде қытай және қазақ ғалымдарының көбірек назар аударып жүрген саласы «қазақтың айтысы өнері». Алайда аталған өнерге Қытайдағы атышулы «мәдени төңкеріс» кезінде «буржуазиялық өнер», «феодализмнің қалдығы» ретінде тиым салынып келді. Демек, осындай саяси жағдайлардың әсерінен «ақындар айтысына» мән беру, назар аудару жұмыстары тек ХХ ғасырдың 80-ші жылдарынан кейін ғана басталды. Алайда о баста Қытай үкіметі мен жергілікті билік бұтақтары қазақ халқының бұл өнеріне тек халықтың көңілін көтеруге арналған мәдени шара деп қана қарап, әр жердегі малшылар мерекесінде «шоу» ретінде көрсетіліп жүрді. Кейіндеп елдегі мәдениеттанушы, музыкатанушы, түрколог-фольклорист ғалымдар тарапынан зерттеле бастады. Қазақтың айтыс өнерін зерттеуде әсіресе, С. Жанболатов (1936 -), Ж. Мырзахан (1940 -), Ә.Қали (1939 -),

Би Сюн, Б. Кәсейұлы, Хуан Чжунсян, Қ. Тәбәрәкқызы, Ж. Қауыт, Ы. Әділхан қатарлы ғалымдар ерекше үлес қосып келеді. Бұлардың ішінде қазақ айтыс өнері туралы Б. Кәсейұлының «Айтыс – сөз барымтасы» (ҚХР Пекин: ұлттар баспасы, 2005: 247) атты монографиялық зерттеуі Қытайдағы жалпы айтыстану ғылымына кең өріс ашып берген еңбек болды.

2010 жылы ҚХР Күйтің қаласында «Шынжаң айтыс зерттеу қоғамы» ресми құрылды. Аталған ұйым айтыс ақындарын тәрбиелеумен және ақындар айтысын зерттеумен айналысады. Бүгінге дейін аталған «қоғамдағы» зерттеуші ғалымдардың мұрындық болуымен «Қазақ айтысының тарихы» (екі том, қытай және қазақ тілдерінде. ҚХР Үрімші: Шынжаң халық баспасы, 2009), «Қазақтың айтыс өнері» (3 том, зерттеулер жинағы. ҚХР Үрімші: шынжаң жастар-өрендер баспасы, 2011), «Қазақ айтыстары» (3 том, айтыс мәтіндерінің жинағы. ҚХР Үрімші: шынжаң жастар-өрендер баспасы, 2009) қатарлы іргелі еңбектер жарық көрді.

2006 жылы қазақ халқының «айтыс өнері» Қытайдағы ғалымдар мен қоғам және мемлекет қайраткері, әдебиетші Тілебалды Әбдірәшитұлының (1953-) күш салуының арқасында ҚХР үкіметінің қаулысымен «Ерекше қорғалатын мемлекеттік маңызы бар мәдени мұра» тізіміне енгізілді. Қазір Қытайдағы қазақтар арасында жыл сайын аудан деңгейінде, екі жыл сайын аймақ дейінде, үш жыл сайын өлкелік деңгейде ақындар айтысы өткізіліп тұрады. Сондай-ақ Қытайда соңғы жылдары айтыс зерттеуге арналған халықаралық конференциялар да жиі өтіп тұрады. Атап айтқанда, республикалық айтыс зерттеуге арналған тұңғыш реткі конференция 2010 жылы Боғда көлі жағасында, II кезекті айтыс зерттеуге арналған халықаралық конференция Күнес ауданында өтті.

Әдебиеттер:

1. 阿地里·居玛吐尔地, 托汗·依萨克. 柯尔克孜族语言文字的传承、发展及研究现状 // “一带一路”战略及东北亚研究/胡克主编. 北京市: 社会科学文献出版社, 2016. – 532页. [Әділ Жұматұрды, Тохан Исақ. Қырғыз тілі мен жазуының мұрасы, дамуы және зерттеу мәртебесі // «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы және Солтүстік-Шығыс Азиядағы зерттеулер / бас ред. Хук. Бейжің: әлеуметтік ғылымдар әдебиеті баспасы, 2016 ж. – 532 б.].
2. 阿不都萨拉木·旭库尔. 古代突厥文碑铭文学研究. – 中国乌鲁木齐: 新疆 科学技术出版社, 2014. [Абдусалам Шүкір. Ежелгі түркі ескерткіштерін әдеби тұрғыдан зерттеу. – ҚХР Үрімші: Шынжаң ғылым-техника баспасы, 2014].
3. Б. Кәсейұлы. Қазақ халық ауыз әдебиеті туралы зерттеулер. – ҚХР Үрімші: Шынжаң халық баспасы, 2010. – 521 б.
4. 岑仲勉. 突厥集史. – 中国北京: 中华书局. 2004. – 1136页. (Цэн Чжунмянь. Түркі тарихы. – ҚХР Пекин: Қытай кітап үйі баспасы, 2004. – 1136 б).
5. Christopher I. (1993) Beckwith. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages. New Jersey: Princeton University Press. – 292 p.
6. Erdal Marcel. A grammar of Old Turkic. Leiden: Brill, 2004. – 583 p.
7. 耿世民. 古代维吾尔诗歌选. – 中国乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 1982. – 263页. (Гэн Шимин. Көне ұйғыр поэзиясының таңдамалы үлгілері. – ҚХР Үрімші: Шынжаң халық баспасы, 1982. – 263 б.).
8. 耿世民. 维吾尔族古代文化和文献概论. – 中国乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 1983. – 160页. (Гэн Шимин. Көне ұйғыр мәдениеті мен жазба жәдігерлері. – ҚХР Үрімші: Шынжаң халық баспасы, 1983. – 160 б.).

9. 胡振华. 柯尔克孜语言文化研究. – 中国北京: 中央民族学院出版社, 2006. – 790页. (Ху Чжэнхуа. Кыргыз тили мен мәдениеті туралы зерттеулер. – ҚХР Пекин: ұлттар баспасы, 2006. – 790 б.).
10. Joo-Yup Lee and Shuntu Kuang. (2017) A Comparative Analysis of Chinese Historical Sources and Y-DNA Studies with Regard to the Early and Medieval Turkic Peoples // Inner Asia. Vol. 19, No. 19: pp. 197-239.
11. Karl Reichl. (1992) Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure. London: Routledge. – 395 p.
12. Қайыркен Т.З. Қытай деректері мен көне түркі мәтіндерінің бірін бірі толықтыруы (Күлтегін ескерткіші бағыс бетінің 1-10 жолдары негізінде) // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, №1 (126) 2019. – 118-130 бб. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-126-1-118-130>.
13. 李国香. 维吾尔文学史. – 中国兰州: 兰州大学出版社, 1992. – 326页. (Ли Госян. Ұйғыр әдебиетінің тарихы. – ҚХР Ланьчжоу: Ланьчжоу университеті баспасы, 1992. – 326 б.).
14. 林干. 突厥与回纥史. – 中国呼和浩特: 内蒙古人民出版社, 2007. – 500页. (Лин Гань. Түркілер мен ежелгі ұйғырлар тарихы. – ҚХР Көкқот: Ішкі моңғол халық баспасы. 2007. – 500 б.).
15. Мәсімханұлы Д. Қытайдағы Түркология ғылымының зерттелуі // Түркология, №5, (79) 2016. – 106-118 бб.
16. Minnegalieva A.I., Mingazova L.I., Ibrayeva A.T., Kayumova G.F. (2020) Turkish World and Literary Relations of the East // International Journal of Criminology and Sociology. No. 9: pp. 2514-2520. DOI: <https://doi.org/10.6000/1929-4409.2020.09.306>
17. Таһир К.. «Дивани луғатит түркінің» дәләт ичидики тәтқиқат әхуали // Шынжаң итимаи пәнләри. – ҚХР Үрімші. 2009. №3, 42-53 бб.
18. Namu Jila. (2006) Myths and Traditional Beliefs about the Wolf and the Crow in Central Asia: Examples from the Turkic Wu-Sun and the Mongols // Asian Folklore Studies. Vol. 65, No. 2: pp. 161-177.
19. 薛宗正. 突厥史. – 中国北京: 中国社会科学出版社. 1992. – 808页. (Суэ Цзунчжэн. Түркі тарихы. – ҚХР Пекин: Қытай гуманитарлық ғылымдар баспасы. 1992. – 808 б.).
20. 中国民间文艺家协会. URL: <http://baike.baidu.com/view/113714.htm> (20.05.2023) [Қытай халық әртістерінің қауымдастығы].

References:

1. Adili Jumaturdi, Tohan Isaac. (2016). Inheritance of the Kirgiz language, development and research status. – PRC, Beijing: Social Sciences Literature Publishing House. – 532 p. (in Chinese)
2. Abdul Salam Xukur. (2014). Research on Ancient Turkic Inscriptions. – PRC, Urumqi: Xinjiang Science and Technology Press. (in Chinese)
3. B. Kaseiuly. (2010). Research on Kazakh folklore. – PRC, Urumqi: Xinjiang People's Publishing House. – 521 p. (in Kaz)
4. Cen Zhongmian. (2004). History of Turks. – PRC, Beijing: Zhonghua Bookstore. – 1136 p. (in Chinese)
5. Christopher I. Beckwith. (1993). The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages. – New Jersey: Princeton University Press. – 292 p. (in Eng)
6. Erdal Marcel. (2004). A grammar of Old Turkic. – Leiden: Brill. – 583 p. (in Eng)
7. Geng Shimin. (1982). Selected Ancient Uyghur Poetry. – PRC, Urumqi: Xinjiang People's Publishing House. – 263 p. (in Chinese)
8. Geng Shimin. (1983). An Introduction to Uyghur Ancient Culture and Documents. – PRC, Urumqi: Xinjiang People's Publishing House. – 160 p. (in Chinese)
9. Hu Zhenhua. (2006). Research on Kirgiz Language and Culture. – PRC, Beijing: Central University for Nationalities Press. – 790 p. (in Chinese)
10. Joo Yup Lee and Shuntu Kuang. (2017). A Comparative Analysis of Chinese Historical Sources and Y-DNA Studies with Regard to the Early and Medieval Turkic Peoples // Inner Asia. Vol. 19, No. 19. – 197-239 pp. (in Eng)

11. Karl Reichl. (1992). *Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure*. – London: Routledge. – 395 p. (in Eng)
12. Kaiyrken T.Z. (2019) Mutual complementarity of Chinese sources and ancient Turkic texts (based on lines 1-10 of the western face of the Kultegin monument) // *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Sciences. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series, №1 (126)* – 118-130 pp. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-126-1-118-130> (in Kaz)
13. Li Guoxiang. (1992). *History of Uyghur Literature*. – PRC, Lanzhou: Lanzhou University Press. – 326 p. (in Chinese)
14. Lin Gan. (2007). *History of Turks and Uyghurs*. – PRC, Hohhot: Inner Mongolia People's Publishing House. – 500 p. (in Chinese)
15. Massimkhanuly D. (2016). The study of Turkology in China // *Türkoloji*. 2016; (79): 106-118 pp. (in Kaz)
16. Minnegalieva A.I., Mingazova L.I., Ibrayeva A.T., Kayumova G.F. (2020). Turkish World and Literary Relations of the East // *International Journal of Criminology and Sociology*. No. 9, (2020): pp. 2514-2520. DOI: <https://doi.org/10.6000/1929-4409.2020.09.306> (in Eng)
17. Namu Jila. (2006). Myths and Traditional Beliefs about the Wolf and the Crow in Central Asia: Examples from the Turkic Wu-Sun and the Mongols // *Asian Folklore Studies* Vol. 65, No. 2. – 161-177 pp. (in Eng)
18. Takhir K. (2009). “Divani Lugatit Turkin” dolat ichidiki tatkikat akhuali // *Shynzgan itiman panlari*. – PRC, Urumchi. № 3. – 42-53 pp.
19. Xue Zongzheng. (1992). *History of Turks*. – PRC, Beijing: China Social Sciences Press. – 808 p. (in Chinese)
20. “Zhongguo minjian wenyi jia xiehui” [China Folk Literature and Art Association]. URL: <http://baike.baidu.com/view/113714.htm> (20.05.2023) (in Chinese).

GTAMP 17.07.41

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-04>

Б.Е. Ахмер, Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана, Қазақстан

E-mail: birzhan.akhmer@mail.ru, a_zhanat@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0926-171X, 0000-0002-7061-3000

СИМВОЛДЫҢ МӘТІН ТҮЗІЛІМДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада мәтін құрылымындағы символдың орны қарастырылады. Адамзат тарихы мен мәдениетінде, әдебиетте түркі дүниесінің бір тармағы ретінде танылған қазақ ұлтының сан ғасырлық рухани құндылықтарының символға айналуы зерттеледі. Поэтикалық туынды мәтіндегі символикалық бейнелеулердің тарихы мен қолданысы талқыланады. Тиісінше, мақалада символдың шығу тарихы, этимологиясы, поэтикалық туындыларда көрініс табуы басты нысанаға алынып, әдебиеттанушы ғалымдардың символ туралы теориялық ұстанымдары негізінде қарастырылады. Қазақ ақындары шығармаларындағы мифтік таным мен символдық бейнелеулерді салыстырыла келе, мәтін астарындағы ұлттық рухани құндылықтар айқындалады. Символ – көркемдік кеңістікте тұспалды, ишаралы, астарлы мәнімен ерекшеленетін құбылыс. Адамзат танымында айнала қоршаған дүние әуелі таңба түрінде белгіленсе, уақыт өте келе таңбалардың танымдық қызметі символдың поэтикалық мәнімен сабақтасқаны белгілі. Таңба әрбір сөздің, бүкіл мәтіннің мағынасын арттырады, кеңейтеді. Символистер үшін таңба – мағынасыз деталь емес, керісінше бастапқы шындықтың белгісі. Осыған орай, мақалада мәтіннің символдық қабаты қазіргі поэзия туындылары негізінде қарастырылып, өлең құрылымындағы символикалық мән, оның мәтінтүзілімдегі орналасу тәсілі зерделенеді. Сонымен қатар, мақалада әлемдік философия мен мәдениетте символикаға қатысты қалыптасқан дәстүр, концептілер, үрдістер де қамтылады. Әрине, мұның басты факторы – көркемдік-эстетикалық таным. Бұл орайда жалпыадамзаттық құндылықтарға жататын мифтік ойлау жүйесі мен символдық кодтың байланысы маңызды екені белгілі. Осылайша, адамзат санасындағы сакральді мәндерді тануға болады. Зерттеу барысында К. Юнг, М. Бейкел, Д.А. Круз, А.Ф. Лосев, Ф. Крейцер, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұмалиев, т.б. әдебиеттанушы ғалымдардың тұжырымдары мен пайымдары негізге алынады. Сондай-ақ, қазақ поэзиясының белгілі өкілдерінің өлеңдері талдау нысанына алынып, символдың мәтіндегі қызметі туралы ой түйінделеді.

Кілт сөздер: символ, мәтінтүзілім, түркілік таным, ұлттық құндылық, поэзия

Б.Е. Ахмер, Ж.А. Аймұхамбет

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Казахстан

E-mail: birzhan.akhmer@mail.ru, a_zhanat@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0926-171X, 0000-0002-7061-3000

Функция символа в текстостроении

Аннотация. В статье рассматривается место символа в структуре текста. Исследуется превращение многовековых духовных ценностей казахского народа, признанного в человеческой истории и культуре ветвью тюркского мира, в символ. Обсуждается история и использование символических образов в тексте поэтического произведения. Соответственно, в статье делается акцент на истории происхождения символа, его этимологии и проявлениях в поэтических произведениях, исходя из теоретических позиций литературоведов о символе. Путем сопоставления мифологических знаний и символических представлений в произведениях казахских поэтов определяются национальные духовные ценности, лежащие в основе текста. Символ – явление, отличающееся своим аллюзивным, аллюзивным, символическим значением в художественном пространстве. Известно, что в человеческом познании

окружающий мир сначала обозначался в виде символов, но со временем познавательная функция символов соединилась с поэтическим значением символов. Символ увеличивает и расширяет значение каждого слова и всего текста. Для символистов символ — не бессмысленная деталь, а знак изначальной реальности. В связи с этим в статье рассматривается символический пласт текста на основе современных поэтических произведений, а также анализируется символическое значение в структуре стихотворения, то, как оно устроено в структуре текста. Кроме того, в статье представлены традиции, концепции и направления, связанные с символизмом в мировой философии и культуре. Конечно, главным фактором в этом являются художественно-эстетические знания. В связи с этим известно, что важна связь между мифологической системой мышления и символическим кодом, принадлежащим общечеловеческим ценностям. Таким образом можно распознать сакральные ценности в сознании человека. В ходе исследований К. Юнг, М. Байкель, Д.А. Круз, А.Ф. Лосев, Ф. Крейцер, А. Байтурсынулы, К. Жумалиев и др. за основу берутся выводы и суждения литературоведов, анализируются стихотворения известных представителей казахской поэзии, обобщается представление о функции символа в тексте.

Ключевые слова: символ, текстостроение, тюркские знания, национальная ценность, поэзия

B.E. Akhmer, Zh.A. Aimukhambet

*L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan*

E-mail: birzhan.akhmer@mail.ru, a_zhanat@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0926-171X, 0000-0002-7061-3000

Character function in text building

Abstract. The article considers the place of the symbol in the structure of the text. The transformation of the centuries-old spiritual values of the Kazakh people, recognized in human history and culture as a branch of the Turkic world, into a symbol is investigated. The history and use of symbolic images in the text of a poetic work is discussed. Accordingly, the article focuses on the history of the origin of the symbol, its etymology and manifestations in poetic works, based on the theoretical positions of literary critics about the symbol. By comparing mythological knowledge and symbolic representations in the works of Kazakh poets, the national spiritual values underlying the text are determined. A symbol is a phenomenon that is distinguished by its allusive, allusive, symbolic meaning in the artistic space. It is known that in human cognition, the surrounding world was first designated in the form of symbols, but over time, the cognitive function of symbols was combined with the poetic meaning of symbols. The symbol increases and expands the meaning of each word and the entire text. For symbolists, a symbol is not a meaningless detail, but a sign of primordial reality. In this regard, the article examines the symbolic layer of the text based on modern poetic works, and also analyzes the symbolic meaning in the structure of the poem, how it is arranged in the structure of the text. In addition, the article presents the traditions, concepts and trends associated with symbolism in world philosophy and culture. Of course, the main factor in this is artistic and aesthetic knowledge. In this regard, it is known that the connection between the mythological system of thinking and the symbolic code belonging to universal human values is important. In this way, it is possible to recognize sacred values in human consciousness. In the course of research by K. Jung, M. Baykel, D.A. Cruz, A.F. Losev, F. Kreutzer, A. Baitursynuly, K. Zhumaliyev and others, the conclusions and judgments of literary critics are taken as a basis, poems of famous representatives of the Kazakh poetry, the idea of the function of a symbol in the text is generalized.

Keywords: symbol, text construction, Turkic knowledge, national value, poetry

1. Кіріспе

Символ ұғымы, символикалық мән тек лингвистикада ғана емес, одан басқа да гуманитарлық салаларда, оның ішінде әдебиеттану ғылымында кеңірек зерттелген. Тарихқа көз жүгіртетін болсақ, «Символ» терминінің зерттелуі антика дәуірінен бастау алып, Платон, Аристотель, Пифагор, Демокрит секілді ойшылдардың

еңбектерінде аталған термин турасында сөз қозғалды. Поэтикалық мәтіндерде көркем символдар жиі кездеседі. Әсіресе, қазіргі қазақ поэзиясында осы символдық детальдардың қолданылу тәсілдерін, суреткерлік шеберлікпен айшықталуын байқаймыз.

Символдың бастапқы кезеңде мағынасы тар болды, яғни қазіргідей бір аспектімен байланысты емес, өз алдына жеке объектіні, не құбылысты көрсететін термин есебінде қолданылған (Тахо-Годи, 1980: 213). Ал К. Юнгтің пікірінше, символ – реалды және ирреалды қарама-қарсылықты байланыстырады және біріктіреді (Юнг, 1991: 29). Сонымен, символ дегеніміз – ежелгі гректерде белгілі бір қауым өкілдерінің шартты белгісі, яки белгілі бір идеяны танытатын әдеби бейне есебінде қолданылды. Сонымен бірге, белгілі бір идеяның аты немесе түсінігі ретінде таралды. Яғни, антика дәуірінде бір терминнің өзінің бірнеше шартты белгілері болды, нақтырақ айтқанда, сол кезеңде символдың негізгі белгісі – шарттылығы екенін ұғыну керек болды. Символ мәселесін зерттеушілердің бірі А.Ф. Лосев қоршаған әлемді – «символдар патшалығы» деп атап кеткен. Қолдану саласына қарай: ғылыми, философиялық, көркем, мифологиялық, идеологиялық, діни, табиғат және сыртқы техникалық символдар деп бірнеше түрге бөлген (Лосев, 1976: 186).

Әдеби энциклопедияда былай деп көрсетеді: «Символ өнерде салыстыру негізінде, бір жағынан – көркем бейненің іргелес категорияларымен, екінші жағынан – таңба және аллегория арқылы ашылатын әмбебап эстетикалық категория. Кең мағынасында, символ – бұл оның белгісіздік аспектісінде алынған бейне және ол бейненің барлық органикалық және сарқылмас көпмәнділігіне ие таңба деп айтуға болады. Нақты бейне және терең мағына – символдың құрылымында бір бірінсіз түсінікті болмайтын, бірақ өзара ажыраған екі полюс ретінде әрекет етіп, символдар туғызады. Бейне символға ауыса отырып, «айқындалады»: мағынасы тереңдікпен, бар мүмкіндікпен «айқара ашылады» (Литературная энциклопедия терминов и понятий, 2001: 976).

Символды зерттеушілердің бірі неміс ойшылы Ф. Шлегельдің пайымдауынша, поэтикалық шығармашылықтың бәрі символ арқылы жүзеге асады. Сондай-ақ, неміс ғалымдары символды зерттеуде И. Гете сияқты ұлы қаламгерлердің шығармашылығына көп назар аударса, қазақ әдебиеттанушылары символикаға қатысты халықтық поэтикалық туындыларды (жыраулар поэзиясы, т.б.), сондай-ақ өлеңдеріне символикалық сипат тән эстет ақын М. Жұмабайұлы өлеңдеріне көп назар аударады. Сонымен қатар, ұлттық поэзияда символика түрлі суреттеулерге негіз болып, құнды дүниелердің туындауына ықпал етіп келеді. Е. Раушан, Т. Әбдікәкімұлы, С. Ақсұңқарұлы, т.б. қазақ ақындарының поэзиясында символдық бейнелеулер ерекше орын алады.

2. Материалдар мен әдістер

Мәтіндік талдау көркем мәтіндегі символдық қабатты анықтауды, мәтіннің символикалық, семиотикалық ерекшелігін зерделеуді қамтиды. Зерттеу жұмысымызда талдау, саралау, баяндау, талқылау әдістері қолданылды. Өлеңге құрылымдық тұрғыда анализ жасау, деконструкциялық әдіс арқылы көркемдік-формалық ерекшеліктерді анықтау – негізгі міндеттердің бірі болды.

Зерттеудің теориялық негізі ретінде әдебиеттанушы ғалымдар А.А. Тахо-Годидің «Термин «символ» в древнегреческой литературе», К.Г. Юнгтің «Архетип и символ», А.Ф. Лосевтің «Проблема символа и реалистическое искусство», В. Бауэр және И. Дюмотцтің «Энциклопедия символов», Н.М. Джусуповтің «Тюркский символ в художественном тексте», Л.Ж. Мұсалының «Символ-бернелеу және оның көркемдік қызметі» ғылыми теориялық еңбері алынды.

2.1 Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында мәтінтүзілімдегі символдың қызметін таныту мақсатында талдау, жинақтау, структуралық-семиотикалық талдау әдістері қолданылды. Өлең мәтіндеріндегі символдардың мәнін түсіндіру герменевтикалық әдіс тұрғысынан жүзеге асырылды. Сондай-ақ символдың қызметін айқындау бағытында ғалымдар еңбектеріндегі тұжырымдар салыстырыла қарастырылды.

2.2 Материалға сипаттама

Жалпы, мақаланың негізгі құрылымы – әдебиеттегі символдың орны, қызметі туралы және т.б. әдеби аспектілер мен элементтерден тұрады. Ежелгі дәуірлерден бастап бүгінгі күнге дейінгі әдебиет, символ, тұспалдау, миф пен символдың байланысы зерделенген.

Символ ең алдымен, грек халқында пайда болды. Оның өзіндік тарихы бар, яғни этимологиясына назар аударатын болсақ, коммуникативтік және әлеметтік қызметі басты орында тұрған. Нақтырақ айтқанда, символды гректер сынып қалған пластинканың бір-біріне жалғанатын бөліктері деп атаған. Осы сынықтар яки үзіктер арқылы одақтас адамдар бірін-бірі таниды.

Көптеген зерттеулердің нәтижесінде әдеби мәтіндердегі символ терминінің қолдану аясына қарай түрлі бөліністер пайда болды. Кейбір әдебиеттанушылар символдың түрлерін былайша жіктейді:

- Этникалық символдар. Символдың бұл түрі белгілі бір этникалық қауым арасында ғана қолданылады;
- Мәдени символдар – белгілі бір мәдени ортада немесе белгілі бір тарихи уақытта қолданатын символдың түрі;
- Арнайы символдар – белгілі бір мақсатқа бағытталған, яки арнайы оқиғаларда қолданатын термин.

Бұл терминдердің өзі іштей бірнеше топтарға жіктеледі. Этникалық символдарға ежелгі скандинавиялық символдар, мысырлық символдар және т.б. жатса, мәдени символдарға тарихи символдар және қазіргі қолданыстағы символдар кіреді. Ал арнайы символдарға астрологиялық символдар, сандар, түстер және геометриялық символдарды жатқызады (Бауэр, Дюмотц, Головин, 1998: 26).

Осы тұста жалпыадамзаттық және ұлттық танымдағы тұрақты символдар туралы да айта кету керек. Жаратылыстағы жұмбаққа толы құбылыстар адамзат санасында түрлі ой туындатып, сол негізде символикалық нысан-ұғымдарды қалыптастырды. Солардың бірегейі ретінде әу баста күллі дүниені алып жатқан шетсіз, түпсіз мұхит суын айтамыз. Әлемдік мифологиядағы тұрақты мотив атрибуты болған су әлемі бұлттық дүниетанымымызда ерекше қалыппен жаңғырды. Бұл туралы: «Түрік халқында су – жаратылыстың, көбеюдің, молшылық пен құнарлылықтың, жойы-

лу, қайта туу мен түрленудің символы. Түріктердің наным-сенімде су өте жоғары қасиетті сипатқа ие», – деген пікірді айтамыз (Аймұхамбет, Миразова, Алимбаев, 2022: 114)

3. Талқылау

Қазақ символизмі турасында сөз қозғаған кезде оларды екі топқа жіктеуге болады. М. Жұмабайұлы, Б. Күлеев сынды ақындарды алдыңғы буын символистері десек, ХХ ғасырдың 30-40-жылдарынан бергі поэзия өкілдерін кейінгі буын символистер тобына жатқызуға болады. М. Жұмабайұлы мен Б. Күлеев поэзиясында «Көк Тәңірі, Түркі, Ғұн» сияқты танымдық тарихи символдар, «жүрек, көңіл, ой, зар, жел, толқын, Күн, жұлдыз, Ай» сияқты адами және табиғи концептілер көптеп кездеседі.

М. Жұмабайұлының символикалық сипаттағы өлеңдерінен ақынның арман-мұратын айқын танылады. Сондай-ақ романтизм әдебиетіне тән сипат басым. Романтизмнің негізгі бейнелеу тәсілдерінің бірі – символика. Ақынның бір ғана «Күншығыс» өлеңінде символдық астар, тұспалдаулар көп. Мәселен:

...Оның өлген үнімен,
Қанды батқан күнімен,
Күншығысым оянсын! (Жұмабаев, 2013: 24).

Бұл өлең шумағындағы «Күншығыс» сөзі символ ретінде қолданылған. Күншығыс – адамзаттық мәдениеттің ошағы болған тұс. Яғни, Күннің атуы – материалдық тұрғыдағы құбылыс емес, одан тереңірек, жаңалықтың, жақсылықтың бастауы дегенді де қамтиды.

Қазіргі қазақ поэзиясының көрнекті өкілі, ақын С. Ақсұңқарұлының өлеңдерінде де «Көк түрік», «Көк Тәңірі», «Көк бөрі» деген тұрақты символдар кездесетіндігін айтуға болады. Ақын:

Түркіге түбі тексіз жүйе қас-ты,
Бетіме қай сұм келіп күйе басты?!
Қалайша Көк Тәңірі Көк Түркіден
Көз жазып,
Көк Бөріден кие қашты?! – деп жырлайды (Ақсұңқарұлы, 2012: 62).

Яғни мұнда ақын тағы «Көк Бөрі» символын қолдану арқылы ата-бабаларымыздың қанында болған ерлік пен өрлік концепциясын алға тартып, өткен шақ пен бүгінгі кезең ұрпақтарының дүниетанымын, ұстанымы мен мінезін салыстыра әспеттеген. Арғы қазақтан қалған асқақтық, теңдік, ұлтжандылық секілді сезім иірімдерінің бүгінгі ұрпақ бойында қалмағанына қынжылады ақын. Киеліден көз жазып қалу, дәстүрден аттау, салттан адасу, ата мен бала арасындағы рухани алшақтық, өзектің үзілуі, жаһандану заманында ұлттық болмыстан ажырау мәселелері осы өлеңде айқын танылады. Сонымен қатар, С. Ақсұңқарұлы көне замандар үзілмей келе жатқан «Көк Бөрі» мифологиясының сакральді мәні жойылып бара жатқанын да тұспалдаған. Дегенмен, дала тағысының қазақта, қазақтың дала тағысында алатын орны ерекше. Екеуі біте қайнасқан құндылық, ажырамайтын ұстаным.

Қазақ әдебиеттану ғылымында «символ» мәселесінің зерттелуі ғалым А. Байтұрсынұлының еңбектерінен бастау алады. А.Байтұрсынұлы символ терминін «Бернелеу» деп атады. «Бернелеу – бір нәрсенің, көбіне адам мінезін, құлқын,

ғамалын екінші нәрсенің мысалына көрсетіп айту», – деген пікірін келтіруге болады. Сондай-ақ ғалымның пікірінше, символ метафораға өте ұқсас болып келетіндігін айтып кетеді де, метафора ұлғайып, символға айналады деген тұжырымдаманы ұсынады (Байтұрсынов, 2003: 31).

Жалпы, А. Байтұрсынұлының пікірін әрі қарай қуаттайды десек те болады. Өйткені әдебиеттанушы теңеу мен метафораны символмен бірге қарастыра отырып, теңеуде теңейтін және теңелетін заттың екеуін де көз алдымызға келтіре аламыз, ал метафорада өзіне жақын ұғыммен ауыстырылса, келесі символда теңеудің бір ғана мүшесі болып көркем бейнеге айналады, сол кезде оны символ деп атайды екенбіз деп көрсетеді. Осылайша, А.Байтұрсынұлы символда метафоралық реңк бар екендігін алға тартады. Символды метафорамен бірге қатарластыра қарастырғанымен, екеуінің арасында едеуір айырмашылықтар да бар екенін көрсетеді, осы тұжырымдарға сүйене отырып, біз де символ мен метафораны бір ұғым деп қарастыра алмаймыз. Ағылшын ғалымдары Р.Уэллек пен Р.Уоррен егер образ өзінің қызметінен шығып, метафора функциясына көшсе және тұрақты түрде қайталанатын болса, символға айналады деген пікірді алға тартады. Сондай-ақ, ғалымның пікірінше, символдың басқа троптың түрлерінен айырмашылығы, әсіресе метафорадан айырмашылығы тұрақтылығы мен қайталанушылығында деп көрсетеді (Уэллек, Уоррен, 1978: 205).

Біз сөз етіп отырған символдық бейнелеудің астарында этномәдени құндылықтар жатыр. Нақты әрі дәлелді түрде ұғындыру үшін бұл саланың екі бағытын жан-жақты зерделеуіміз керек. Біріншісі – мәдениеттің заттай бұйымдары, яғни әр түрлі еңбек құралдары (алғашқы тас құралдан бастап, осы күнгі техникаға дейін) және екіншісі – мәдениеттің рухани құндылықтары. Олардың қатарына: дін, әдебиет, музыка, философия, тіл, тарих және тағы басқалар топтасады. Осы салаларға назар аударатын отырып, ұлттың жекелеген эстетикалық көзқарастарын, дүниетанымын, бағыт-бағдарын айқындауға болады.

Бірнеше мысалдар келтірейік.

Қазақтың классик ақыны Е. Раушанов:

Түркінің табынары – Көк Тәңірі-ақ,

Түркі кім?

Бізге дерек жетпеді нақ.

Әйтеуір тер сасыған тебінгісі

Бір елдің көшіп-қонып өткені хақ

Бір елдің өткені анық көшіп-қонып,

Көк селдір, көркем дала бесік болып.

Әлі ешкім алдымызға жайған емес,

Сол көштің бума-теңін шешіп беріп (Раушанов, 2006: 318-319)

Ақын туындысында «Түбім –түркі» деген бағзыдан келе жатқан тектік негізімізге қатысты сөз рухани-мәдени болмысымызбен үндестіре бейнеленген. Көшпелі тірлік кешкен халықтың «Көк селдір, көркем даланы бесік» етуі символикалық мәнімен ерекшеленеді. Осылайша «дала – бесік» метафоралық-символикалық суреттемесі ары қарай тереңдей түседі. Сөйтіп келесі шумақтағы «көш» және оған қатысты де-

таль ретіндегі «бума-тең» ұғымдары символикалық сипатымен көрінеді. Түркілік кезеңнен қалыптасқан, бүгінде қастерлі құндылыққа айналған бай мұраны «бума-тең» түрінде бейнелеу ұлттық поэтикалық танымымызға өте жақын, барынша түсінікті. Символ Есенғали өлеңінде әрі тұтас жүйе (түркі, Көк Тәңірі, көш, дала, бесік) әрі жеклеген деталь (бума-тең) түрінде қызмет етіп тұр. Символдың көп мағыналылығы бұл шумақтарда барынша айқындала түскен. Ұлттық таным-түсінікті поэтикалық тұрғыда түрлендірудің жарқын үлгісі осы символикалық бейнелеулер.

Жас ақын Е. Жүністің «Жалғыз сөздің өмірі» поэмасында мынандай жолдар бар:

Бұл ұлы дала – бір биік тілдің даласы,

Түркіден қалды түмен тіл, түбі – қазақта.

Асқақ бір жұрттың ағайындасқан баласы,

Түркіден қалды түмен ел, ділі – қазақта (Жүніс, 2021: 71).

Тарихқа көз жүгіртсек, Түркі әлемінің ежелгі темірқазығы – Орталық Азияда этномәдени құндылықтар заттай да, рухани тұрғыдан да жоғары дәрежеде қарастырылып келді. Дегенмен, әр түрлі дәуірлердегі әлеуметтік-экономикалық қақтығыстардың нәтижесінде кейбір көне мазарлар мен ғибадатханалар, жәдігерлер, тарихи орындарға залал келтірілгені мәлім. Жалпы, қазақ мәдениетінде этнографияны көбінесе эстетикалық құндылық ретінде қарастырады. Мұның себебін байырғы фольклорлық мұраға халықтың жақын болуымен байланыстырамыз. Сондай-ақ түркінің тілі – қазіргі қазақ тілінің жалғасы. Сондықтан ақын «Түркіден қалды түмен тіл, түбі – қазақта» деп жырлаған. Яғни, тіл – барлық гендік кодтар мен құндылықтарды, қасиеттерді, менталитетті ұрпақтан ұрпаққа жалғастырушы. Осы орайда, поэзиялық шығармалардың да салмағы артып, ұлттың этногендік ерекшеліктерін байқатады. Шыр етіп жарық дүниеге келген сәбидің ең бірінші еститін сөзі – ананың әлдиі, тілі. Осылайша, ғасырдан ғасырға ұлттық мәдениет пен ұлттық тәрбиенің негізгі рухани мұралары дарыды. Ал ананың тілі мен әлдиі, ақ жаулық киген бейнесі – түркі халықтары үшін киелі ұғым. Жас ақын дәстүрді дамыта отырып, Ұлы дала, қазақ, тіл мен діл ұғымдарына символикалық сипат дарытады.

4. Нәтижелер

Өнер адамының табиғи кемел талантынан туған дүние шынайы болары сөзсіз. Бұл – қазақы дүниетанымнан қалыптасқан эстетикалық көзқарас, дәстүрлі бағыт. Салт пен ғұрыптың, мәдениет пен әдебиеттің, аға буын мен жас буынның ажырамас үлгісі эстетикалық мәні жоғары поэтикалық туындыларда айшықты орын алады. Е. Раушан, Т. Әбдікәкімұлы, С. Ақсұңқарұлы және т.б. ақындар осы үздік дәстүрді жалғастырып, ұлттық ерекшеліктерді бейнелеу тәсіліне арқау етуге ерекше мән береді.

Символдың метафорадан айырмашылығы мен ұқсастығын нақтылау мақсатында ғалым В.Шелестюк арнайы зерттеу жүргізген. Нәтижесі бойынша, терминдердің ұқсастықтары:

1. Кейбір семантикалық, яғни мағыналық белгілердің біріншісінің кейінгісіне қарай жылжуы;

2. Ауысу механизмі кезіндегі біркелкілік;

3. Сөз мағыналарының ауыспалылығы;

Ал айырмашылықтарына келетін болсақ:

1. Символда бір нәрсені тұспалдау басым болып келсе, метафорада эстетикалық сипат басым.

2. Символдық мәнді білдіретін мәтіндерде ауысу құралы реалды түрде және объективті түрде сипат алатын болса, метафоралық мәтінде қиялдық сипат басымырақ болып келеді (Шелестюк, 2003: 32).

Зерттеуші символ терминінің өзге бейнелеу құралдарынан ұқсастықтары мен айырмашылығын зерттеумен қатар, символдың қызметі турасында да сөз қозғаған. Символдың ең басты қызметі – бейнелеуіштік Екінші қызметі – эстетикалық әсер беру қызметі, өйткені символды қолдану арқылы кез келген тұлға объектінің маңызды және идеалды мәнін аша алады. Алайда бұл қызметі символға қарағанда метафора секілді троптың түрлерінде көбірек ұшырасады. Үшінші қызметі – коммуникативтілік, өйткені символ нақты емес деректі немесе идеалды мағынаны көрсетеді. Төртінші қызметі – магиялық, сиқырлық қызметтері деп аталады. Өйткені символда құпиялылық белгісі де кездеседі.

Сонымен қатар Е.В. Шелестюк символдардың 3 түрін атап өтеді:

1. Мәдени-стереотипті символдар – мәдениеттердің барлығына ұғынықты қазіргі мәдени символдар;

2. Архетип-символдар – көне мифологиялық түсінік пен пайым негізінде қалыптасқан символдар;

3. Субъективті-авторлық символдар – бұған авторға ғана түсінікті, автордың өзіндік қолданысындағы символ түрі жатады (Шелестюк, 2003: 34).

Ғалым З. Қабдолов символды троптың бір түрі ретінде қарастырады да, бір нәрсенің жеке өзін суреттемей, сол затқа ұқсас нәрсеге ұқсата бейнелеудің түрі осы символ деп жеке атап өтеді және символды астарлаумен бірге қарастырады. (Қабдолов, 2014: 309). Академик З. Ахметов болса, символды аллегорияға жақын екендігін айтып өтеді. Мысалы, гүл – жастықтың символы, көгершін – татулықтың пен бейбітшіліктің символы ретінде алынады деп пікірін осындай мысалдармен дәлелдейді. Ғалымның пікірінше, символ көбінесе адамның тұрпат-тұлғасын, кескін-кейпін, сымбатын тұтас алып сипаттайды, егер бір белгі-сипатын ғана алса, оны бүтінге балап, тұтас бейне орнына алады (Ахметов // Классикалық зерттеулер, 2013: 257).

Алайда символды аллегорияға қарсы қойған Ф.Шеллинг пен Ф.Крейцер сынды шетелдік ғалымдар да болды. Троп түрлерінен бөлек, ғалымдар символды бейнемен салыстыра зерттеулер жүргізген. Өйткені кез келген символ бейне бола алады, ал керісінше, бейненің символға айналуы – күрделі құбылыс. Дегенмен ғалымдардың басым көпшілігі символдың мәнін ашқанда бейнеге жүгінеді. Оған символ өзінің таңбалық аспектісінде алынған бейне екендігін, оның ішінде тіпті миф те болуы мүмкін және көпмағыналылықты қамтитын бейне деген тұжырымдаманы ұсынуға болады. Нейропсихологиялық тұрғыдан қарастырғанда, символ – бейнені бейсаналы түрде ығыстыру үшін пайда болған термин деуге болады.

Символ мен бейненің арақатынасына үңілсек:

– кез келген символды алатын болсақ, бейнеге айнала алады. Бірақ кез келген образдың символға айналуы екіталай;

– бейненің символға айналуы не айналмауы мәтінге, яғни контекстке байланысты;
– бейне өзіне тиісті мағынадан шыға алмайды, ал символда көпмағыналылық басым болып келеді.

Қазіргі түсіндірмеде символ термині метафора, аллегория, теңеу сияқты троптың түрлерімен өзара ұқсас болып келгенімен, символ өз алдына жеке троптың түрі ретінде алынады. Өйткені басқа троптың түрлері секілді, символ да өзіндік ерекшелігімен көзге түседі. Оған дәлел – символдың ішкі жағындағы байланыстар жай ғана құрыла салған нәрсе емес, белгілі бір жүйеге негізделгенінде жатыр. Бұл жердегі жалпы мен жеке бірліктердің аражігіндегі байланыс – белгілі бір заңдылықпен жүзеге асады, түрлі мағыналық өзгерістерге ұшырайды. Символдың тағы бір ерекшелігі – жинақтаушы сипат басым болып келеді. Ал басқа троптың түрлерінде салыстыру, айшықтау, әсірелеу басым болса, символда бұл ерекшеліктер тасада қалады десек те болады. Өйткені символдың негізгі қызметі – жинақтаушылық.

Миф пен символдың байланысын зерттеген кейбір әдебиеттанушы ғалымдар олардың түпнегізі бір екенін екенін айтады. Көбінесе символдың кодтары мифте, мифтің элементтері символда кездесіп жатады. «Миф – ерекше символдық сипатта көрініс табатын мәдени аспект. Сондықтан мифтің ең маңызды және негізгі атрибуты – символ. Дәл осы миф арқылы символ пайда болды» (Аймұхамбет, Жұмағазина, Дәлелбекқызы, Айтуғанова, Сейпутанова, 2021: 199).

Символды семантикалық жағынан зерттеген кезде ең бірінші, лексикалық мағынасын айқындау қажеттігін айта кеткен жөн. Осы тұрғыда зерттеу жүргізгендердің бірі Э. Лич символда мынадай мағыналар бар екендігін атап көрсеткен:

- Концептуалды мағына
- Коннотативті мағына
- Әлеуметтік мағына
- Аффективті мағына
- Рефлексивті мағына
- Сәйкес мағына
- Тақырыптамалық мағына

Ғалым бұл мағыналардан бөлек, қала тұрғындарының психологиясын да зерттеген. Сол зерттеуінде адамдар жасаған орта, атмосфера, заттардың өзіндік символдары бар екенін де тілге тиек етеді. Яғни, субъект құрастырған объектілердің белгілі бір таңбаға айналуы – бұрыннан келе жатқан мифтік, дәстүрлі танымның жемісі (Лич, 2001: 43).

Бұл жүйелеулер дерлік символдың мәтінтүзілімдегі қызметінен алынып отырғаны даусыз. Көркем туындының негізі болып табылатын мәтін жекелеген сөздердің мәнді, тұспалды, астарлы жиынтығынан түзілсе, дәл осы түзілімде символдың алатын ерекше орны бар екеніне мәтіндік талдаулар және сол талдаулар арқылы алынған тұжырымдар дәлел бола алады.

Ежелгі дәуірлердегі таңбалық белгілеудің кейінгі дәуірлерде символикалық бейнелеулерге сабақтасуы адамзаттың түпсанасы мен көркемдік танымында «ғұмыр кешетін» заңды құбылыстардың бірі.

5. Қорытынды

Сонымен, біз мәтін құрылымындағы символ қызметінің кейбір қырларын ғана қарастырдық. Символ дегеніміз – белгілі бір ойды, әсерді, ұғымды жеткізуші құрал. Ал сол түсінікті жеткізуде ол автор тарапынан оқырманға әр түрлі әсер ете отырып сан қилы қызмет атқарады. Мәтін түзілімдегі символдың қызметі оның бірнеше түрі мен мағынасын тудырады. Осылайша мәтіндегі символдық деталь, символдық жүйе, символикалық мән-мағына туралы тұжырымдар қалыптасады.

Структуралық әдебиеттануда символ ұғымы таңба жүйесімен байланыстырыла қарастырылып, мәтін түзілімде қандай орын алатыны семиотикалық аспектіде түсіндіріледі.

Поэзия құрылымы әрқашан шығарманың ішкі жүйелік бірлігін меңзейді, онда жүйе негіз және іргетас қызметін атқарса, мәтін осы жүйенің жүзеге асуы, яғни оның қондырмасы болып табылады. Мұндай иерархиялық ұйым тек туындының құрылымына ерекше мән береді, яғни ол шығарманы толығымен көруге ғана емес, сонымен қатар қажет болған жағдайда жүйені жүзеге асыру формасынан ажыратуға мүмкіндік береді. Айырмашылықтың айқын мысалы ретінде, романның кинобейімделуіндегі жүйені жүзеге асырудағы өзгерістерді айтуға болады. Осылайша, бір жүйе әртүрлі деңгейде және әртүрлі формада түсіндірілуі мүмкін. Бұл іргелі ойды түсіну символизм табиғатын толық ашуға мүмкіндік береді.

Астыртын мағына, астарлы ойға негізделген символистік поэзияның құрылымы көбінесе эмоционалдық қабылдау, қақтығыс пен шиеленісті тудыруға арналған тұспалға толы мифтік қабаттар мен жұмбақтардан тұрады. Егер реалистік сипаттағы туындыларда символ дара тұрып, белгілі бір ойды білдіруге және жеткізуге ұмтылатын шындықты бейнелеумен сипатталса, символизм сарыны басым романтикалық әдебиетте тұтастай жүйе ретінде көрінеді. Модернистік, постмодернистік туындыларда символика «тылсым» ойға бастап, тың эстетикалық мән тудыратын мазмұны қат-қабат жұмбаққа толы болып келеді. Жалпы, әдеби-көркем туынды мәтіндерінің бәрінде символ әр түрлі дәрежеде, түрлі мөлшерде бар. Өзіміз талдау нысанына алған мәтіндердегі символдар санадағы таңбалық бастаудан тамырланып, көркемдік-бейнелілік жүйеде сан қырлы сипат, астарлы, тұспалды мағына тудырған маңызды қызметімен ерекшеленеді.

Әдебиеттер:

1. Аймұхамбет Ж., Миразова М., Алимбаев А. Әпсаналардағы «қасиетті су» туралы мотивтердің поэтологиясы // Еуразия гуманитарлық институты Хабаршысы, № 3/2022. – 113-123 б. ХҒТАР 17.71.07 DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.11>
2. Aimukhambet Zh., Zhumagazina A., Dalebekkyzy A., Aituganova S., Seiputanova A. (2021) Mythical symbolism in structure of meta-text // ASTRA Salvensis, Supplement no. 1. – 199-210 pp. EID: 2-s2.0-85107032435 Part of ISSN: 23441887 23934727
3. Ақсұңқарұлы С. Қараорман. Өлеңдер. – Алматы, «Ел-шежіре» ҚҚ 2012. – 384 б.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
5. Жұмабаев М. Шығармалар жинағы / Мағжан Жұмабаев. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2013. – 384 б.
6. Жүніс Е. Нараду. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2021. – 336 б.
7. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т.15: Әдебиет теориясы – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, З. Ахметов. – 412 б.

8. Қабдолов З. Сөз өнері. Оқулық-монография. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2014. – 496 б.
9. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н.Николюкина. Институт научн. информации по общественным наукам РАН. Москва: НПК «Интелвак», 2001. – 1600 стб.
10. Лич Э. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. «Восточная литература». РАН, 2001 – 142 с.
11. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – Москва: Искусство, 1976. – 367 с.
12. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. – Алматы: «Раритет», 2006. – 384 б.
13. Тахо-Годи А.А. Термин «символ» в древнегреческой литературе// образ и слова. Вопросы классической филологии, -вып. VII. – Москва: Издательство Московского университета, 1980. – 16-17 с.
14. Уэллек Р. и О.Уоррен. Теория литературы. – Москва, «Прогресс». 1978. – 318 с.
15. Шелестюк Е.В. Представленность символа в структуре понятия // Mentalitat und Mentales / hrsg. von E.A. Pimenov, M.V. Pimenova. – Landau: Verlag Empirische Padagogik, 2003. – S. 32-45.
16. Энциклопедия символов / Баур В., Дюмотц И., Головин С. Аударған: Г.Гаева. – Москва: КРОН-ПРЕСС, 1998. – 512 с.
17. Юнг К.Г. Архетип и символ. – Москва: Ренессанс, 1991. – 304 с.

References:

1. Aimukhambet Zh., Mirazova M., Alimbaev A. (2022) Poetology of motifs about «holy water» in fairy tales // Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute, No. 3. – 113-123 p. XFTAP 17.71.07 DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.11> (in Kaz)
2. Aimukhambet Zh., Zhumagazina A., Dalelbekkyzy A., Aituganova S., Seiputanova A. (2021) Mythical symbolism in structure of meta-text // ASTRA Salvensis, Supplement no. 1. – 199-210 p. EID: 2-s2.0-85107032435 Part of ISSN: 23441887 23934727 (in Eng)
3. Aksunkaruly S. (2012) Black forest. Poems. – Almaty, «El-shezhire» PF. – 384 p. (in Kaz)
4. Baitursynov A. (2003) Literary presenter. Research and poems. Almaty: Atamura., – 208 p. (in Kaz)
5. Zhumabaev M. (2013) Collection of works / Magzhan Zhumabaev. – Almaty: «Olke» publishing house, – 384 p. (in Kaz)
6. Yunis E. (2021) Naradu. – Almaty: LLP RPBK «Davir», – 336 p. (in Kaz)
7. Classical studies: Multi-volume. (2013) – Almaty: «World of Literature», Volume 15: K. Zhumaliev, Z. Kabdolov, Z. Akhmetov. Literary theory. – 412 p. (in Kaz)
8. Kabdolov Z. (2014) The art of words. Textbook-monograph. – Almaty: «Olke» publishing house, – 496 p. (in Kaz)
9. Literary Encyclopedia of terms and concepts / Edited by A.N.Nikolyukin. (2001) Institute of Scientific Information on Social Sciences of the Russian Academy of Sciences. – Moscow: NPK «Intelvak», – 1600 p. (in Russ)
10. Leach E. (2001) Culture and communication: the logic of interrelationship of symbols. «Eastern literature». RAN – 142 p. (in Russ)
11. Losev A.F. (1976) The problem of symbols and realistic art. – Moscow: Art – 367 p. (in Russ)
12. Raushanov E. (2006) Gray wormwood that ends up in the bush. – Almaty: «Rarity» – 384 p. (in Kaz)
13. Tahoe-Gody A. (1980) The term «symbol» in ancient Greek literature// image and word. Question of classical philology, - vyp. VII. – Moscow: Izdatelstvo of Moscow University, – 16-17 p. (in Russ)
14. Welleck R. and O. Warren. (1978) Theory literature. – Moscow, «Progress». – 318 p. (in Russ)
15. Shelestyuk E.V. (2003) Representation of symbols in the structure of concepts // Mentalitat und Mentales / hrsg. von E.A. Pimenov, M.V. Pimenova. – Landau: Verlag Empirische Padagogik, 32-45 p. (in Russ)
16. Encyclopedia of symbols / Bauer V., Dumotz I., Golovin S. (1998) Translated by: G. Gaeva. – Moscow: KRON-PRESS, – 512 p. (in Russ)
17. Jung KG. (1991) Archetype and symbol. – M.: Renaissance – 304 p. (in Russ)

FTAMP 17.07.41

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-05>

А. Қартаева, Д.Ысқақұлы

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

Өскемен, Қазақстан

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

E-mail: kartaeva2011@mail.ru, danday_09@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1715-6186, 0009-0006-8281-8659

АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» ТҰЖЫРЫМЫ

Аңдатпа. Мақалада Абай шығармаларында бой көрсеткен «толық адам» ілімін таратып жазуды мақсат етеді. Әлемнің ойшылдары мен даналары адам бойындағы адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеу қажеттілігін ең бірінші кезекке қояды. Гуманистік таным тұрғысынан алғанда, Абай да өзі өмір сүрген XIX ғасырдағы қазақ қоғамында жастардың адамгершілік ұстанымдары мен қасиеттері қандай болу керек деген ойға ерекше мән берген. Осы сұрақтың төңірегінде хакім Абай көп ойланып толғанған. Қазақ халқының қоғамдық ой санасына лайық деп ұсынған Абайдың «Толық адам» тұжырымы мақалада арнайы зерттеледі. Автор Абайдың мораль философиясына қатысты ойларының түпкі негізін М. Әуезовтің «нравственная личность» деп атаған терминімен тығыз бірлікте болғанын анықтайды. Абай шығармаларындағы толық адам жайлы тұжырымын алғаш рет ғылыми тұрғыдан анықтап, оны оқырманға түсіндіріп жеткізген ғалым М. Мырзахметұлы екенін атап, оның Абайдың шығысқа, исламиятқа қатысын зерттеген еңбегіне түсінік береді. М. Мырзахметұлы М. Әуезовтің тезистік ой-желісін ары қарай дамытып, ғалымның еңбегін жалғастырып, ғылыми арналарға бағыттағанын дәлелдейді. Абайдың ағартушылық-гуманистік көзқарасынан туындаған мораль философиясына негізделген «кемел адам» ілімінің қалыптасу негіздері, даму арналары жан-жақты қарастырылады. Ақын шығармаларының негізгі арқауы – адам, толық адам екені мақалада дәлелдене түседі. Ақын поэзиясындағы «үш сүюді»: «алланы сүю», «адамзатты сүю», «әділетті сүю» деген үш асыл қазынаны атап, оларға сипаттама береді. Адамзатты дұрыс адам болуға, адамгершілік ізгі жолға шақырған «Ғылым таппай мақтанба» өлеңіне толық талдау жасайды. Абай ұсынған этикалық әдеп нормаларын атайды. Адам болудың жолын көрсеткен бағдарламалық өлеңінің мағынасы терең екенін, «адам болам десенің» деп шарт қоятынын түсіндіреді. Гуманист ақынның «Бес нәрседен қашық болуды», «бес нәрсеге асық болудағы» шарттарын атап, осы жолда талаптанған жастардың ғылымға ұмтылу қажеттігін айтады.

Кілт сөздер: Ақын, ойшыл, гуманист, адам, «толық адам», өлең, қарасөз, философия, этика, мораль.

А. Картаева, Д.Исқақұлы

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,

Усть-Каменогорск, Казахстан

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

Алматы, Казахстан

E-mail: kartaeva2011@mail.ru, danday_09@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1715-6186, 0009-0006-8281-8659

Концепция Абая: «Полноценный человек»

Аннотация. В статье ставится цель распространить учение о «полноценном человеке», имевшее место в произведениях Абая. Мыслители мира ставили на первый план необходимость воспитания нравственных качеств человека. С точки зрения гуманистического познания Абай также придавал

особое значение мысли о том, какими будут нравственные принципы и качества молодежи казахского общества XIX века, в котором он жил. Хаким Абай много размышлял над этим вопросом. В статье специально исследуется тот факт, что Абай предложил общественному сознанию казахского народа концепцию «полноценный человек». Определено, что М. Ауэзов рассматривал линию размышлений о нравственной философии в произведениях Абая в непосредственном единстве и связи с проблемой нравственной личности. М. Мырзахметов был тем ученым, который первым изложил читателю научным языком знания Абая о полноценном человеке. Доказывается, что М. Мырзахметов развил тезисную мысль М. Ауэзова, продолжив труд ученого и направив его в научное русло. Всесторонне рассмотрены основы становления и каналы развития учения о «полноценном человеке», основанного на нравственной философии, вытекающей из просвещенно-гуманистического мировоззрения Абая. В статье доказывается, что главной основой творчества поэта является человек, полноценная личность. Называются и анализируются «три любви» в поэзии поэта, как три драгоценных сокровища: «любовь к Богу», «любовь к человечеству», «любовь к справедливости». Сделан полный анализ стихотворения «Не гордись, не обретя науки», которое призывает человечество быть добрым человеком и идти по доброму нравственному пути. Абай упоминает нормы этического поведения. В статье поясняется, что программное стихотворение, показывающее, как стать сознательной личностью, имеет глубокий смысл для тех, кто «хочет стать личностью». Поэт-гуманист упоминает условия «держаться в стороне от пяти вещей» и «спешить за пятью вещами» и говорит, что молодежь должна стремиться к науке.

Ключевые слова: Поэт, мыслитель, гуманист, человек, «полноценный человек», слова назидания, стихотворение, философия, этика, мораль.

A. Kartaeva, D. Iskakuly

S. Amanzholov East Kazakhstan University,

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Al-Farabi kazakh national university

Almaty Kazakhstan

E-mail: kartaeva2011@mail.ru, danday_09@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1715-6186, 0009-0006-8281-8659

Abai's concept: «A full-fledged man»

Abstract. The article aims to disseminate the teachings of Abai «full-fledged man», reflected in his works. The thinkers of the world put the need to educate moral qualities in a person in the first place. From the point of view of humanistic knowledge, Abai also paid special attention to the idea of what the moral principles and qualities of young people will be in the Kazakh Society of the 19th century, where he lived. In this regard, Hakim Abai thought a lot. The article specifically examines how the Kazakh people put forward the concept of «full-fledged man» as worthy of public consciousness. It is determined that M. Auezov considered the line of reflections on moral philosophy in Abai's works in direct unity and connection with the problem of moral personality. M. Myrzakhmetov was the scientist who first presented to the reader Abai's knowledge about the integral person in scientific language. It is proved that M. Myrzakhmetov developed M. Auezov's thesis idea, continued the work of the scientist and directed him to scientific channels. The foundations of the formation and channels of development of the doctrine of «full-fledged man», based on the philosophy of morality, which arose from the Enlightenment and humanistic vision of Abai, are considered in detail. The article will prove that the main basis of the poet's works is a person, a complete person. «Three loves» in the poet's poetry - they say: «love Allah», «love humanity», «love justice», highlighting and analyzing these three precious treasures. A complete analysis of the poem «Don't be proud without finding science» is made, which calls mankind to be a good person and follow a good moral path. Abai mentions the norms of ethical behavior. He explains that the programmatic poem, which shows the way to become a person, has a deep meaning, and that it stipulates that «if you want to become a person. «The humanist poet mentions the conditions of «staying away from five things» and «being in a hurry for five things» and says that young people who are demanding in this way should strive for science.

Keywords: Poet, thinker, humanist, man, «full-fledged man», words of edification, poem, philosophy, ethics, morality.

1. Кіріспе

Адамның бұл дүниедегі орны мен маңызы туралы әлем ойшылдарын көптеген ғасырлар бойы толғандырып келеді. Бұл мәселе әрқашан ойшылдардың назарында болып, әлемнің пайда болуы, адамның дүниедегі орны, оның этикалық-эстетикалық мәселелерінің шешімін іздеуде көп із қалдырды. Әсіресе мұсылман ойшылдары философиялық ілімдер тарихы мен адамзаттың рухани мәдениеті туралы көптеген қызықты да өзіндік ой-толғаулар қалдырды. Адамның кемел тұлғасы, оның рухани дамуы ислам діні мен сопылық мәдениетте айқын көрініс тапты.

Қоғамдық философиялық және діни танымдық тұрғыдан алғанда «адам» ұғымы өте терең. Әр кезең ойшылдары дұрыс адам болудың, толыққанды адам болудың жолдарын іздеп, әртүрлі ой білдіріп, пікірлер айтқан. Біреулері сол адамға лайықты дұрыс жол бар деп нұсқаса, екіншісі адам бойынан соншама жамандықты көріп ескертті. Аристотельдің «Метафизика» еңбегінде: «Адамдардың бәрі де табиғатынан білімге ұмтылады. Оған дәлел – сезімдік әсерлерге ойысатындығы: олардан пайда бар ма, жоқ па, оған қарамастан оларды өздігінен бағалы деп қарайды, әсіресе көру әсерлері, өйткені бір нәрсе істеу үшін, тіпті ешнәрсе істемесек те, көруді біз бәрінен де артық санаймыз», - дейді (Аристотель, 2002: 36). Ал Бэкон: «Адам табиғаттың қызметшісі және түсіндірушісі, оның реттілігін ісімен және пайымдауымен қаншама ұғынса, соншама атқарады әрі түсіндіреді, одан артық ол білмейді және біле алмайды», - дейді (Бэкон, 2002: 47).

Әлем ойшылдары Конфуций мен Лао-цзы, Ибн Сина мен әл-Фараби, Кант пен Спиноза және т.б. қоғамдық моральдық жүйе құра отырып, адамды адам бойындағы адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеу қажеттілігін ең бірінші кезекке қойды. Гуманистік таным тұрғысынан алғанда, Абай да өзі өмір сүрген 19 ғасырдағы қазақ қоғамында жастардың адамгершілік ұстанымдары мен қасиеттері қандай болады деген ойға ерекше мән берген.

Қазақ дүниетанымындағы ізгілікті идеялар о бастан адам болмысына баса назар аударды. Ең алдымен адамды қоғамдағы әлеуметтік атқаратын рөлі мен алатын орнына мүлдем қатыссыз, тең тұрғыда, табиғи теңдік кеңістігіндегі тұлға ретінде қарастырады. Әлеуметтік теңсіздік қоғамдық қатынастарға тереңдеп енгенімен, қазақ гуманизмі бастапқы мақсаты мен мәнінен айнымайды. Ізгілік жалпы адамзаттық ілім ретінде адамның ішкі әлеміне, жан дүниесіне, ар-ожданы мен қайғы қасіретіне шынайы келді.

Шығыстан да, Батыстан да мол ілім жиған Абай адамзат биігінде өз ой-танымын, пәлсапалық ойын қорытып шығарды. Атап айтсақ, әл-Фарабидің философиялық ілімдерінің бастауы, Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Ясауидің моральдық философиясы, Бақырғани Сүлейменнің сопылық ілімінің негіздері арқылы өзінің қазақ жерінде «толық адам» ілімін қалыптастырды.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Абай шығармаларындағы «толық адам» тұжырымын зерттеу барысында жинақтау, сипаттау, даралау, салыстыру, талдау әдістерінің принциптері басшылыққа алынып қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Абайдың «толық адам» туралы ілімін зерттеген ғалымдар М. Әуезов (Әуезов, 1985: 496), М. Мырзахметұлы (Мырзахметұлы, 1982: 296), Т. Жұртбай (Жұртбай, 2021: 496), М. Әліпханов (Әліпханов, 2020: 480) еңбектерін, негізге ала отырып, ойшыл ақынның адам, толық адам жайлы тұжырымы өлеңдері мен қарасөздері арқылы талданып дәйектелді. «Абай Құнанбаев шығармаларындағы ұлттық мінездің метафоралық концепциясы» ғылыми мақаласы негізге алынды (Orynkhanova, Nurlanova, Sabyrbaeva, Amankulova, Tolegenov, 2020).

Абай атаған «толық адам» ұғымына сипаттама беріліп, М.Әуезов ұсынған термин мен М. Мырзахметұлы негіздеген ғылыми концепция ұсынылды. Ақынның толық адам тұжырымы өз шығармалары арқылы дәлелденіп, толық адамға қойған талабы нақтыланып көрсетілді.

3. Талқылау

Абай өз еңбектерінде адам болудың талап-тілектерін атап, зерделей отырып, адамгершілік таным бойынша адамдықтың негіздері, жастардың адамдық белгілері, бойына тән қасиеттері қандай болу керектігіне баса назар аударады. Ақын шығармашылығында бұл мәселе өмір бойы маңызды әрі өзекті болып келді. Ол ғұмыр бойы өз шығармаларында адамдықты танытуға ұмтылды, толық адамды іздеді. Толық адамның белгілерін адамдардың бойынан іздеді.

Абайдың түсіндіруінше, толық адам – білімді, білікті, ақылды адам. Осы жөнінде М. Әуезов Абайдың айтуынша адамның ең үлкен қазына байлығы, әрбір жастың асқақ арманы – ғылым. Сол ғылымды өлеңнің әр жерінде шағын дүние деп бағаламайды. «Ғылым» сөзі бірнеше мағынаны саналы түрде қолдану арқылы кең ауқымда терең білу дегенді білдіретінін анықтап жеткізеді. (Әуезов, 1985: 121).

М. Әуезов Абайдың адамгершілік философиясына көзқарасы жайлы ойларын алғашқы және соңғы жылдары жазған еңбектерінде ерекше қарастырған. Абайдың мораль философиясы жайлы ойларын айтқанда, М. Әуезов өзі анықтап көрсеткен нравственная личность деген терминмен байланыста зерттегенін ғалым М. Мырзахметұлы атап көрсетеді. (Мырзахметұлы, 1982: 94). М. Әуезов Абай мұрасын зерттеуге арналған еңбектерінде «нравственная личность», «гармоническая личность» деген атауларды атап таныстырады. Ол ойларын ақынның қарасөздері туралы зерттеу еңбегінде былай жеткізеді: «Он жетінші сөзде Абайдың өз тұсындағы және Абайдан бұрынғы үлкен моралист, педагог ойшылдардың, ұстаздардың көп айтқан пікіріне жанасатын ой-толғау жүргізеді. Ол – толық сапалы адам болудың шарты, гармоническая личность жайындағы ойлар» (Әуезов, 1985: 227).

Абайдың толық адам туралы танымын көпшілікке ғылыми тілмен түсіндіріп, абайтану ғылымында «толық адам» концепциясын енгізген профессор М. Мырзахметұлының 1982 жылы жарыққа шыққан «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» деген зерттеу еңбегінде Абайдың дін және адамгершілік көзқарасы туралы арнайы қарастырылып, ғылыми айналымға енеді. Ғалымның айтуы бойынша, ғасырлар бойы күн тәртібінен түспей келе жатқан адамгершілік идеясы адамзат қоғамы тарихындағы маңызды мәселелердің бірі. Гуманист атаулылардың барлығы егер дүниедегі ең асыл және ең құнды нәрсе – адам болса, онда бұл адамның ең маңызды қасиеттері қандай деп, барлық дәуірдің ойшылдары өздерінің

тұжырымдамалары тұрғысынан заман талабына сәйкес жауап берді. Осындай тарихи мәселе Абай өмір сүрген 19 ғасырдағы қазақ қоғамының ұлы ойшыл алдына да қойылды. (Мырзахметұлы 1982: 230).

Ғалым М. Мырзахметұлы Абайдың толық адам туралы танымын ғылыми айналымға түсіріп, жарты ғасырдан артық уақыт зерттеумен келеді. Ол М. Әуезовтің тезистістік ой-желісін ары қарай дамытып, бастау арналарын негіздеп, ғылыми тұжырымдамасын жасады. М.Мырзахметұлының ұзақ жылдар бойы зерттеп, ғылыми айналымға негіздеген толық адам туралы зерттеулері 2020 жылы жарық көрген «Абайдың толық адам» ілімі атты еңбегімен жалғасты. Еңбекте былай делінген: «Абайдың адамгершілік философиясымен байланысты гуманистік ой-пікірдің қазіргі бағыттарының бірі көбіне *толық адам, жарым адам, толық инсаният, пенделіктің кәмәлэттығы, кәмәлэт газамат* өз заманында, сол ортада белгілі, бірақ мағынасы қалың оқырманға беймәлім сөздер мен ұғымдарға негізделеді. Бұл терминдердің көпшілігі Абай қарасөздерінде кеңінен қолданылғанымен, олардың мағыналық негізі өлеңдерінде жатыр», - дейді (Мырзахметұлы, 2020: 99).

Ғалым С. Қасқабасов: Адам бойындағы асыл қасиеттерді бірінші орынға қойған кемеңгер «толық адам» деген ұғымды алғаш ұсынып, «адамның адамнан артықшылығы ақыл, ғылым, ар, мінез арқылы ғана озбақ» деп бағалаған ойшылдың билік пен байлыққа қарамай, адамгершілік пен ізгілік қасиеттің алғашқы белгілері сол кезеңнің игіліктерінен бастау алған», - деп ақынның толық адам ілімінің негізі халқымыздың бай ауыз әдебиетінен басталатынын айтады (Қасқабасов, 2021: 20).

Ал ғалым М. Бекбосынов толық адам ілімінің түп төркіні шығыс әдебиетінен деген ғалым М. Мырзахметұлының пікірін жалғастырады. «Толық адам танымы – Абайдың шығыс дүниетанымының бастауынан тапқан рухани қазынасы. Жетілген адам, ізгі де қайырымды адам, кемел адам туралы ойлар - бүкіл адамзатқа жақсы таныс. Бірақ бұл ілім Абайға шағатай тіліндегі әдебиет мен шығыс ойшылдары арқылы жеткен. - деп Абайдың «толық адам» ілімінің шығу төркінін атап көрсетеді (Бекбосынов, 2014: 3).

Абай шығармашылығының алтын арқауында адамға деген құрмет, адамгершілік, ізгілік идеясы басты орында тұрады. Кемеңгер ойшыл нағыз Адам, «толық адам» қандай болу керек деген сұрақ айналасында терең ой толғап, соның шешімін іздейді, оған жауап та береді. Ақын поэзиясындағы «үш сүю» – үш асыл қазына:

1. Алланы сүй, оның даналығын сезін, Алланы махаббатпен сүй, Алланы жаныңмен сүй.

2. Әділдікті сүй, Құдайдың оның хикметін сүй.

3. Барша адамзатты сүй. Оны ақиқат жолы деп сүй. Алла жаратқан адамды сүйіспеншілікпен сүй.

«Осы үш сүю болады иман гүл,

Иманның асылы үш деп тахқиқ біл.

Ойлан дағы, үшеуін таратып бақ,

Басты байла жолына малың түгіл» (Абай, 1961: 297) - деген өлеңіндегі ақын поэзиясының күре тамыры осы үш сүюден тұрады. Ақынның қояр талабы да өзгеше. Ақынның «толық адамы» – «ақыл мен қайрат, жүректі» бірдей ұстаған адам.

«Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті» (Абай, 1961: 297).

Гуманист ақын «Адамзаттың бәрін сүй» деп ақыл айта отырып, «Адамзатты сүю – хақтың жолы, ғәділеттің жолы» деген анықтама береді. Ол ең бірінші «Алланы сүй», екінші «адамзатты сүй», хақ жолы «Әділетті сүй» деп терең философиялық өсиетпен адамзатты «үш сүюге» шақырады. Жер бетіндегі адамзат атаулыны бауырындай сүй, нәсіліне, ұлтына бөлмей барлығын сүй деп кең жүректі гуманистік көзқарасын білдіреді. Хақ жаратқанның жолы әділет деп, осы әділетті сүюге үндейді.

Абай адамды азамат ретінде, әкенің ғана емес, адамның баласы болуға шақырады. «Әкенің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» деп өсиет етеді. (Абай, 1961: 301). Адамдықтың басты қасиеті – адамгершілік екенін әрбір өлеңінде қайталап отырады. Адамшылықтың алды – «махаббат, ғәделет, сезім» дейді. Адамшылықтың негізі тәрбие мен өнеге арқылы келетінін дәлелдейді.

«Адам баласына адам баласының бәрі – дос» (Абай, 1961: 301), деген нақыл сөзі Абайдың: «Адам деген кім?», - деген сауалына берген өз жауабы. Адамның ең басты ерекшелігі оның адамшылығында екенін түйіндеп айтады. Адамның бойындағы ең басты қасиет: ар, ұят, талап, еңбек, қанағат, рахым деп атап көрсетеді.

Абайдың толық адамға қояр талабы қандай? Соған жауап беріп көрелік:

1. Білім мен ғылым адамзат руханиятының негізі десек, Абай толық адамды, адамды тұлға ететін ғылым мен білім екендігін дәлелдейді. Білім – адам имандылығының негізі. Білім мен ғылым мал табу мен мансап қуудың көзі емес, ол надандықтан, қараңғылықтан шығудың бірден-бір жолы екенін көрсетеді. Ғылым мен білімді өркениетке апаратын даңғыл жол деп біледі. Ақын бұл тірлікте, өмірде, қоғамда «бір ғылымнан басқаның бәрін де кесел» деп ұқтырады. Білім мен ғылым ізгілікке, имандылыққа бастайтын жол деп ерекше мән береді.

2. Еңбек – Абайдың адамгершілік өлшемі. «Адал еңбекпен мал іздемек, ол – арлы адамның ісі». Нағыз, толық адам болудың кезекті бір шарты – еңбек, қызмет деп біледі. Оны қоғамды дамытушы, іргелі өркениетті елге жеткізуші деп қарастырады... Қоғамдағы, адам өміріндегі еңбексіздіктің, жалқаулықтың барлық кеселдің түпкі себебі деп түсіндіреді.

3. Абай – өнерді, сөз өнерін дәріптеуші. «Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады». Ақынның өнер, сөз өнері туралы эстетикалық көзқарасы, талабы жоғары.

Толық адам – өнерлі адам. Өнер, соның ішінде ән, сөз өнері – адам тіршілігінің рухани байлығы, тірліктің маңызды бір бөлігі екені жырланады. Ақынның поэзияны, музыканы жырлауда жаңаша ой қозғайды. Қоғам, адам, өнердің бірлігі, олардың адамға, қоғамға қызмет етуіне ерекше көңіл бөледі. Ақындық мұрат, ән, сөз өнеріне қоятын эстетикалық талабы биік. Өнердің қоғамдағы, адам тәрбиесіндегі маңызын көрсетеді.

4. Ақын сұлулықты дәріптейді. «Сұлуды сүю – пайғамбар сүннәті». Толық адам – сұлу адам. Абайға тән сұлулығы жан сұлулығымен үйлесім табуы керек. Ол –

имандылық, адамдық мінез-құлық сұлулығы. Абай адамның сұлулығын табиғат сұлулығымен бірлікте ала отырып, Абайдың адам сұлулығын жүйрік ат, қырын бүркіт, жыл мезгілінің сұлулығымен астастыра жырлайды. Мысалы, «Жаз» өлеңінде жазғы табиғат сұлулығы сыңғырлай күліп үй тіккен қыз-келіншектер іс-ірекеті, қалжыны, дене сұлулығымен ажырамас бірлікте сипатталады. Сонымен, Абайды сұлулыққа құштар ететін негізгі объектілер – табиғат, сұлу әйел, жаны сұлу, таза адамдар, қыран бүркіт, жүйрік ат, саятшылық. Ақын дүниедегі барлық сұлулық атаулыны бірлікте қарастырады.

5. Ақын достықты, махаббатты жырлайды. «Адамшылықтың алды – махаббат, ғадилет, сезім». Толық, нағыз адам – «доссыз аузы тұшымайтын» әрі «махаббатсыз дүние бос» деп есептейтін биік рухты адам. «Махаббат пен ғадауат» ақын поэзиясының асыл гүліндей. Ақын махаббаты адам тірлігінің хайуанынан айырмашылығының, адамдық тұлғасының бас сарапшысы ретінде жырлайды. Ғашықтық пен құмарлық екі нәрсе екенін ажыратып береді.

Абай махаббат, шынайы, адал достықты адалдықтың қайнар көзі ретінде көрсетеді. Ақын поэзиясы – сұлу да мөлдір, пәк сезім, адамдық биік рухтың үні. «Біріңді қазақ бірің дос, көрмесең, істің бірі бос» халықты береке-бірлікке шақырады. Екі адамның достығы емес, халықтың достығын, қазақтың достығы емес, бүкіл халықтың достығын жырлап, адамзаттың бәрін сүйуге, достық бірлікке үндейді.

Ақын шығармаларында үнемі айтылып отыратын екінші махаббат немесе негізгі ой қазығы «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым» деген пәлсапамен берілген. 38-ші қарасөзіндегі «және хақ жолы осы деп әділетті» деген сөзінен ғақылия дәлелдері негізінде берілген әділет ұғымына негізделген үшінші махаббатты көреміз. «Әсемпаз болма әрнеге» атты өлеңіндегі басты мәселе осы үшінші сүюдің мағынасы түрінде сөз болған.

4. Нәтижелер

Абайдың адамзатты дұрыс адам болуға, адамгершілік ізгі жолға шақырған – «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі. Адам болудың жолын көрсеткен бағдарламалық өлеңнің мағынасы терең. Абай «адам болам десеңіз» деген ой-желісінің негізінде *толық адам* жайлы даналық ойлары мен біршама танымының басты белгілерін атап береді.

Бұл өлең адам баласын түзу жол таңдап дұрыс өмір сүруге, жақсы қасиеттерді үйреніп, жаман қасиеттерден жиренуге шақырады. Дүние де, мал да біліммен, оқумен келетінін түсіндіреді. Бұл – ақыл-нақыл үлгісінде жазылған дидактикалық өлең. Академик М.Әуезов бұл өлең туралы ел ішіндегі жастарға арналған мағыналы және програмдық бір өлеңі осы деп ерекше мән береді (Әуезов, 1985: 121).

«Бес нәрседен қашық бол,

Бес нәрсеге асық бол,

Адам болам десеңіз» (Абай, 1961: 92).

Гуманист ақын «Бес нәрседен қашық болуды», «бес нәрсеге асық болуды» атап, осы жолда талаптанған жастар ғылымды үйренсе, адамгершілікке талпынса, адамдық қасиетке ие болады деген философиялық ой тастайды.

«Бес асыл іс...» Абайдың адамгершілік ілімі – жастарға ұсынған этикалық әдеп нормалары. Жастарды «Бес асыл іске» тартып өсиет айтып, оларды арлы болуға,

адамның асыл қасиеттерін бойларына ұялатуға шақырады. Адам баласының өсіп жетілуін, жеке адамның ақылы мен мінезі, адамгершілігі жағынан қалыптасып, толық адам деңгейіне жетуіне дейінгі барлық талап-тілекті ақын өлеңдері мен қарасөздерінде атап көрсетеді. Гуманист дегендердің бәрі дүниедегі ең құнды, ең қастерлі нәрсе адам екенін түсінсе, әр дәуірдің ойшылдары бұл адамның ең басты қасиеттері қандай деген сұраққа өз өз ұғым-нанымы мен заман талабына сай әртүрлі жауаптар беріп келеді.

«Адам деген атқа лайық болу, оған жетуге ұмтылатын не нәрсе?» деген сұраққа Абай:

«Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат рақым ойлап қой –

Бес асыл іс, көнсеңіз...» - (Абай, 1961: 92). –

деп нақтылы атап береді. Шындығында, нағыз адам болу үшін адам бойында адамгершілік, жақсылық, ізгі қасиеттер – адамгершілік, әділдік, достық, махаббат, намыс, сабырлық, батырлық, т.б. осылардың ішінен ақын жастардың бойындағы адамгершіліктің негізгі қасиеттері ретінде «бес асыл іс: талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым» жайлы пәлсапалық ой-толғауында барша қауымға жар салады.

Абайдың «Ғылым таппай мақтанба», «Кейде есер көңіл құрғырың», «Малға достың мұны жоқ малдан басқа», «Алла деген сөз жеңіл», «Менің сырым, жігіттер, емес оңай», «Жүректе көп қазына бар бәрі қызық», «Әсемпаз болма әрнеге», «Адамның кейбір кездері» атты өлеңдері мен 14, 15, 17-ші қарасөзінде толық адам жайлы танымы және ақыл, қайрат, жүрек, рахым, әділет жайлы ой-толғаныстары сөз етіледі.

«Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңі 1889 жылы жазылған. 12 тармақтан тұратын ақынның адамгершілік, адамшылық туралы философиялық өлеңі. Ақын өмір бойы өзі іздеген толық адам деген кім деген сұраққа:

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек», – (Абай, 1961: 146).

деп жауап береді. Ақыл, қайрат, жүрек атты асыл қасиетті тең ұстаған жерде адам толық болады әрі осы үшеуінің жайын ғылым ғана білмек деген ой тастайды. Осы үш қасиет адам бойынан табиғи тұтастық тапса, сонда ғана нағыз кемел адам қалыптасады дейді.

«Абай ақылды суық мұзға тенеген. Ақыл – зеректік, бірақ ол неге суық? Ақыл – тек адамның қасиеті. Ол туралы талас жоқ. Ақыл – білімнің деңгейі, өлшемі, оның осы қасиетін Абай да ерекше қастерлеген. Ақылсыз ешбір білім-ғылым жоқ. Алла ақылды адамға (пендесіне) мүмкіндік ретінде берсе, әрбәр жан – оны өзгеше іске асырушы. Ақылды адам – көп білетін, түсінігі мол адам», дейді ғалым Ғ.Есім (Есім, 2019: 107).

Ақынның ақылға, жүрекке берген бағасы қандай? Ақыл – «зерек ақыл», жүрек – «ыстық жүрек», өлеңнің өн бойынан тоқтаусыз тулап, қайнап жатқан ақын ойын, ол ойдағы салмақты даналықты сезуге болады. Ақын құрғақ данышпандыққа бой ұрмайды, толық адамның басты қасиеттерін жай атап қана қоймайды, оны дәлелдейді. Толық адамның басты қасиеттерінің бірі – «зерек ақыл» – «суық мұз»

болса, жүрек – «ыстық» сол себептен де тұла бойды жылытады, ал қайратқа тән қасиет – тоқтаулылық, қалыпты шыдамдылық.

Осыларды сипаттап саралай келе, ақын толық адам кім дегенге жауап береді, соған анықтама береді. Ары қарай ойын тиянақтай, бекіте түседі, «біреуінің күні біреуінсіз жоқ» екенін дәлелдейді. Өлеңнің ең соңғы тармағында ғылымның орнын айрықша бағалайды. Толық адам, яғни ақыл, қайрат, жүрек бірігіп келген адам өміріндегі ғылымның маңызын бір-ақ жолмен түйіндеп береді. «Ғылым сол үшеуінің жайын білмек», мұндағы «үшеу» адам бойында. Олардың жөнін ғылым білсе, енді ол адамның да жөнін біледі. Әр сөзі шашаусыз, өз орнында, әр сөзінің астында таразыға сыймайтын даналық ойлар жатыр.

5. Қорытынды

Абай мұрасы – адамды рухани тұрғыдан байытып, санасына сәуле түсіретін асыл қазына. Ақынның адам, өмір, қоғам, заман мәселелерін арқау еткен шығармалары тек имандылықты, адамгершілікті насихаттайды. Ақын өлеңдері мен қарасөздерінде адам атаулының бойына рухани тәрбие, ізгілік дәннн егуге тырысты. «Өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ» сияқты жамандық атаулыдан жирентіп, оның орнына «талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым» атты асыл қасиеттерді жас буынның бойына сіңіруді көздейді.

Абай Құнанбайұлының мораль философиясына негізделген «Толық адам» тұжырымы қазіргі кезеңдегі жаһандану, ұлттың өзін-өзі тануы, адамгершілік мәселелері тұрғысынан өзекті, зерттеу материалдарын көпшілік қауым тағылым ретінде өз кәдесіне жаратуына болады. Зерттеу нәтижелерін білім алушылар, магистранттар мен докторанттар, жалпы оқырман қауым дәріс ретінде пайдалануына болады.

Әдебиеттер:

1. Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 694 б.
2. Аристотель. Метафизика / Батыс философиясының антологиясы // Аударған: Қ.Әбішев, М.Сәбит, Ә.Қодар. – Алматы: Фонд Сорос-Қазақстан, 2002. – 464 б.
3. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 20 т. – 496 б.
4. Әліпхан М. Адамгершілік ілімі және Хакім Абай. – Алматы: Қазақ кітабы, 2020. – 480 б.
5. Бекбосынов М., Әліпханов М. «Абайтану» пәні (курсы) Абайдың толық адам туралы ілімі // Қазақ тілі мен әдебиеті, 2014. – № 5. – 3 б.
6. Бэкон / Батыс философиясының антологиясы // Аударған: Қ. Әбішев, М. Сәбит, Ә. Қодар. – Алматы: Фонд Сорос-Қазақстан, 2002. – 464 б.
7. Есім Ф. Ғұлама-наме. Ғылыми трилогия. – Нұр-Сұлтан: Хас-Сақ-2016, 2019. – 640 б.
8. Жұртбай Т. Соқтықпалы, соқпақсыз заманда өсті. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2021. – 496 б.
9. Қасқабасов С. Абай шығармаларының фольклорлық бастаулары // «Керуен» журналы, №4 (73) 2021: 20. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-01>
10. Orynkhanova G., Nurlanova A., Sabyrbaeva R., Amankulova L., Tolegenov T. (2020) The metaphoric conception of national character in Abay Kunanbayev's works // Opción, 36 (91): 622-638. <http://produccioncientificialuz.org/index.php/opcion/article/view/31871>
11. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 296 б.
12. Мырзахметұлы М. Абайдың толық адам ілімі. – Алматы: Қазығұрт, 2020. – 240 б.

References:

1. Abai Kunanbaev. (1961) The complete works in one volume. – Almaty: Kazakh state publishing house of fiction, – 694 p (in Kaz.).
2. Aristotel. (2002) *Metaphysics / Anthology of Western Philosophy* // translated by K. (kaz.) Abishev, M. Sabit, A. Kodar. – Almaty: Fund Soros-Kazakhstan, – 464 p (in Kaz.)
3. Auezov M. (1985) Collection of works in twenty volumes. – Almaty: Zhazushy, – 20 volumes. – 496 p (in Kaz.)
4. Aliphan M. (2020) *Moral teaching and Hakim Abai*. – Almaty: Kazakh book – 480 p (in Kaz.)
5. Bekbosynov M., Aliphanov M. (2014) Discipline “Abai Studies” (course) Abai’s teaching about a complete person // *Kazakh language and literature*. – №5. – 3 p (in Kaz.)
6. Bekon (2022) / *Anthology of Western Philosophy* // translated by K. Abishev, M.Sabit, A. Kodar. – Almaty: FunAued Soros-Kazahstan. – 464 p (in Kaz.)
7. Esim G. (2016, 2019) *Scientist. Scientific trilogy*. – Nur-Sultan: Khas-Sak – 640 p (in Kaz.)
8. Zhurtbai T. (2021) *Grew up in a rampant era*. – Nur-Sultan: public fund “Alashorda”, – 496 p (in Kaz.)
9. Kaskabasov S. (2021) Folkloric origins of Abay’s works // *The Scientific Journal “Keruen”*, 73 (4), 20 p <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-01>
10. Orynkhanova G., Nurlanova A., Sabyrbaeva R., Amankulova L., Tolegenov T. (2020) The metaphoric conception of national character in Abay Kunanbayev’s works // *Opción*, 36 (91), pp. 622-638. <http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31871>
11. Myrzahmetov M. (1982) *Mukhtar Auezov and the problems of Abai studies*. – Almaty: Science – 296 p (in Kaz.)
12. Myrzahmetuly M. (2020) *The complete human teaching of Abai*. – Almaty: Kazygurt – 240 p (in Kaz.).

IRSTI 17.01.17

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-06>

A.K. Mashakova

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: a_mashakova@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5700-457X

PERCEPTION OF THE WORKS OF ABAI KUNANBAYEV IN FOREIGN EASTERN COUNTRIES

Abstract. The creative writings of Abai Kunanbayev occupies an important place in the history of Kazakh literature's international relations formation and development. In the article, based on the example of the creativity of the great Kazakh poet Abai Kunanbayev, literary ties of Kazakhstan with such foreign eastern countries as Iran, Pakistan, Turkey, Mongolia, China, India have been analyzed. The process of translating his works into Oriental languages is presented. Abai's poetry collections have been published in Urdu, Persian, Turkish and Mongolian. The prose work "Words of Edification" has been translated into Chinese and Korean. Thanks to these translations, Abai's creative heritage became available to a wide range of Eastern readers, scientists and literary critics, who evaluated Abai's creativity in newspapers, journals and introductory articles to the published books. Important aspects of foreign literary reception include speeches by foreign participants in the international conferences. The article discusses the reports of the researchers from foreign eastern countries. Most Eastern poets and writers, literary critics and literary historians have made comparisons of their own literary traditions with the poets. Eastern literary figures, showing respect for the spiritual national leaders, unconditionally raised Abai to the rank of the Teachers of the East. The relevance of the research topic is due to the fact that the perception of Abai's creative writings by Eastern literary critics, who recognize the special role and place of the Kazakh poet in the life of their people, contributes to the international popularization of Kazakh literature.

Acknowledgments: The article was prepared in the framework of fundamental scientific research BR20281009 «Relevant research issues of modern literary studies and art criticism».

Keywords: Abai, poetry, perception, literary connections, translation, the East.

А.Қ. Машақова

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: a_mashakova@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5700-457X

ШЫҒЫС ШЕТ ЕЛДЕРДЕ АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН ҚАБЫЛДАУЫ

Аңдатпа. Абай Құнанбаевтың шығармашылығы қазақ әдебиетінің халықаралық байланыстарының қалыптасу және даму тарихында маңызды орын алады. Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың шығармашылығы мысалындағы мақалада Қазақстанның Иран, Пәкістан, Түркия, Моңғолия, Қытай, Үндістан сияқты шет елдермен әдеби байланыстары талданған. Оның шығармаларын шығыс тілдеріне аудару үдерісі ұсынылған. Абайдың поэтикалық жинақтары урду, парсы, түрік және моңғол тілдерінде жарық көрді. «Қара сөздер» прозалық шығармасы қытай және корей тілдеріне аударылған. Осы аудармалардың арқасында Абайдың шығармашылық мұрасы шығыс оқырмандарының, ғалымдар мен әдебиет сыншыларының кең ауқымына қол жетімді болды, олар Абайдың шығармашылығына газет,

журнал беттерінде және жарияланған кітаптарға кіріспе мақалаларында баға берді. Шетелдік әдеби қабылдаудың маңызды аспектілеріне халықаралық конференцияларда шетелдік қатысушылардың сөз сөйлеуі жатады. Мақалада шығыс шет елдегі ғалымдарының баяндамалары қарастырылған. Шығыс ақындары мен жазушыларының көпшілігі, әдебиет сыншылары мен әдебиет тарихының мамандары өздерінің әдеби дәстүрлерін ақындармен салыстырулар жүргізген. Шығыс әдебиет қайраткерлері рухани ұлттық көшбасшыларға құрмет көрсетіп, Абайды Шығыс мұғалімдері дәрежесіне көтерді. Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазақ ақынының өз халқының өміріндегі айрықша рөлі мен орнын мойындайтын шығыс әдебиет сыншыларының Абай шығармашылығын қабылдауы қазақ әдебиетін халықаралық деңгейде насихаттауға ықпал ететіндігіне байланысты болып табылады.

Алғыс: Мақала BR20281009 «Қазіргі әдебиеттану мен өнертанудың өзекті мәселелері» іргелі ғылыми зерттеу аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Абай, поэзия, қабылдау, әдеби байланыстар, аударма, Шығыс.

А.К. Машакова

Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова,

Алматы, Казахстан,

E-mail: a_mashakova@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5700-457X

Восприятие произведений Абая Кунанбаева в зарубежных восточных странах

Аннотация. Творчество Абая Кунанбаева занимает важное место в истории становления и развития международных связей казахской литературы. В статье на примере творчества великого казахского поэта Абая Кунанбаева проанализированы литературные связи Казахстана с зарубежными восточными странами Ираном, Пакистаном, Турцией, Монголией, Китаем, Индией. Представлен процесс перевода его произведений на восточные языки. Поэтические сборники Абая изданы на языке урду, персидском, турецком и монгольском языках. Прозаическое произведение «Слова назидания» переведено на китайский и корейский языки. Благодаря этим переводам творческое наследие Абая стало доступно широкому кругу восточных читателей, ученых и литературных критиков, которые давали оценку творчеству Абая на страницах газет, журналов и во вступительных статьях к изданным книгам. К важным аспектам зарубежной литературной рецепции относятся выступления зарубежных участников международных конференций. В статье рассмотрены доклады ученых из зарубежных восточных стран. Большинство восточных поэтов и писателей, литературных критиков и специалистов по истории литературы проводили сопоставления с поэтами своих литературных традиций. Восточные литературные деятели, проявляя почтение к духовным национальным лидерам, безоговорочно возвели Абая в ранг Учителей Востока. Актуальность темы исследования обусловлена тем, что восприятие творчества Абая восточными литературными критиками, признающими особую роль и место казахского поэта в жизни своего народа, способствует международной популяризации казахской литературы.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования BR20281009 «Актуальные проблемы исследования современного литературоведения и искусствоведения».

Ключевые слова: Абай, поэзия, восприятие, литературные связи, перевод, Восток.

1. Introduction

The cultural ties of the Kazakh people with the peoples of the East have existed since ancient times, when the works of the oriental poets were transmitted orally, while they were subject to some changes and additions. As a result, Kazakh oral art was replenished with new themes and plots. The classical poetry of the East influenced on the creativity of many

Kazakh poets and, in particular, the creativity of Abai Kunanbayev. Well-known literary studies scholar Sh.K. Satpayeva in her book "Kazakh Literature and the East" noted: "A number of his poems and the poem "Iskander" were created in the style of eastern classical poetry, in which the traditions of the Kazakh national, eastern and Russian cultures are synthesized. Romantic poems "Azim", "Masgut" by Abai were written based on "One Thousand and One Nights"" (Satpayeva, 1982: 10). The eastern literary connections of the Kazakh people, which were already established in folklore, have continued and continue to develop at the present period.

The creativity of Abai Kunanbayev occupies an important place in the history of the formation and development of international relations of Kazakh literature. Thanks to his published translated works, international conferences in honor of the great Kazakh poet, numerous responses to the creative heritage of Abai, literary and cultural ties with such foreign eastern countries as Iran, Pakistan, Turkey, Mongolia, China, and India have developed.

The relevance of the research topic is due to the fact that the perception of Abai's creativity by Eastern literary critics, who recognize the special role and place of the Kazakh poet in the life of the nation, contributes to the international popularization of Kazakh literature.

2. Methods and materials

2.1 Methods. In preparing the article, historical-literary, systemic and analytical research methods were used. In order to comprehend the methodology of comparative literary studies, the works of foreign scientists such as R. Ingarden, H.R. Jauss, V. Iser, S.Fish have been studied. It was revealed that modern level of development of translation studies reflects the textbook "Introduction to Translation Studies" (Alekseyeva, 2012), the training manual "Theoretical Foundations of Comparative and Contrastive Literary Studies" (Amineva, 2014) and the article «Cross-Cultural Migration and the Academic Boundaries of Comparative Literature» in the journal "Comparative Literature Studies" (Zhao and Yang, 2020) are devoted to comparative studies. About international literary relations O.E. Pokhalkov writes in the article «On the issue of literary connections between German and Russian literature» in the journal «Bulletin of the Chelyabinsk State University» (Pokhalkov, 2010) and the author of this article and M. Khabutdinova in the journal «Keruen» (Mashakova and Khabutdinova, 2021).

2.2 Materials

The sources translated into Russian and collected in the collection of scientific articles «Abai Kunanbaev's creativity in foreign reception» served as the main material for the study of the reception of Abai Kunanbaev's creativity in foreign eastern countries. This book was prepared by the staff of the Department of International Relations and World Literature of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art and published in 2016. The collection «Abay Kunanbayev's Creativity in Foreign Reception» contains reviews in newspapers and magazines, prefaces and afterwords in the books published in foreign languages, texts of reports at conferences, the authors of which are foreign literary critics, writers, poets, translators. One of the compilers of the collection is the author of this article. Collection «Abay Kunanbayev in foreign reception» shows the extent of interest in Abay's

creative writings in foreign countries. It presents 24 CIS and foreign countries. It covers the period from 1940 to 2016.

3. Discussion

The first translations of some poems by Abai into foreign languages were published in the first half of the XXth century. At first, these were translations into Chinese and Mongolian, which caused responses among Chinese and Mongolian professional readers. In the 70s of the XX century, certain poems by Abai appeared in English, German, Arabic, but his main works – the poems “Masgud”, “The Tale of Azim”, “Iskander” and the essay “Words of Edification” – remained out of sight of translators for some time.

The next stage of the renewed interest in Abai’s poetry took place already in the period of independence. The intensification of the process of translating Abai’s works into foreign languages is due to the fact that in 1995 the celebration of the 150th anniversary of the Kazakh poet took place at the international level. In the Year of Abai, books with his selected poetic works appeared in Urdu, Persian, Turkish and Mongolian. “Words of Edification” has been published in Chinese and Korean. Thanks to these translations, Abai’s creative heritage became available to a wide range of Eastern readers, scientists and literary critics, who evaluated Abai’s creativity in the newspapers, magazines and introductory articles to the published books.

In Islamabad, the book “Selected Poems of Abai Kunanbayev” was published by the Academy of Literature of Pakistan with the preface “Abai – the pride of the era” by the literary critic and translator H.I. Yasir, in which he compares Abai Kunanbayev with the national poet of Pakistan, Muhammad Iqbal. The author of the preface finds a lot in common between these great poets: “Abai is a fighter for good and peace, and like Iqbal, he was deeply worried about the illiteracy of Kazakh youth” (Yasir, 2016: 194) or “Abai and Iqbal are consonant in their views on religion, traditions, education” (Yasir, 2016: 194). Abai Kunanbayev studied at a madrasah in the city of Semipalatinsk, then at Russian school, and thanks to his extraordinary abilities, he easily mastered knowledge. It should be noted that Iqbal was born and worked a quarter of century later than Abai. After graduating with a gold medal from college in Lahore, he continued his studies at Cambridge, where he prepared his Doctoral thesis, which he successfully defended in Germany at the University of Heidelberg. Both poets were educated people for their time, and realizing that only through knowledge the development of the nation can take place, they urged their people to enlightenment. The educational activity of Abai was noted by the Pakistani scholar with the following words: “For the people, who were lost in the darkness of ignorance, Abai lit a fire with his poetry and showed the way to freedom. His poems were like an insight” (Yasir, 2016: 195). The commonality of the views of Abai and Iqbal is also manifested in their progressive, revolutionary ideas. In his poems, Abai indignantly wrote about the vices of the feudal and bureaucratic nobility, about tribal civil strife, and he fought for the unity of the nation. Iqbal’s poetry is permeated with the ideas of romanticism, which were reflecting the spirit of the times – the national awakening and liberation movement.

After the publication of the book “Selected poems of Abai” in the Pakistani newspapers “The Pakistan Times”, “The Nation”, “The News”, “The Muslim” the articles dedicated to Abai Kunanbayev were published. The following statements can be read in them: “The

book "Words of Edification" will be read both after 50 and 100 years, just to understand how far we have advanced along the path shown by Abai, and whether we are worthy of being called followers of the Great Teacher" (The Pakistan Times, 1995). "Abai is the mirror and soul of the people who have lived for centuries in the steppes in the center of Eurasia" (The Pakistan Times, 1995). The authors of the articles put Abai on a par with the classics of the world literature "Peoples who have reached the highest level of civilization have given Swift, Molière and Gogol to the world. The Kazakhs gave Abai" (The Nation, 1995). "Abai is not only the poet of the Kazakh people, he is a personality of the world culture" (The Nation, 1995).

Noting the nature of the reception of Abai's creativity in Pakistan, the continuity of educational and civic position in literary criticism, which is inherent in many Eastern historical and literary schools, is evident. Pakistani critics paid special attention to the role of the Kazakh poet in spiritual development of the people, and they noted that "Abai in his creativity criticized ignorance, arrogance, the desire to live at the expense of someone. Abai especially disliked laziness, idleness, seeing in them the main evil, the source of corruption of the people and many of their bad deeds. ... Abai singled out five high moral qualities: persistence, diligence, thoughtfulness, moderation and kindness, he urged for maintaining and developing these positive qualities" (The News, 1995).

Sumayra Aslam told how the celebration of the 150th anniversary of the great Kazakh poet was held at the Pakistan Academy of Literature. She highlighted the speech by Tariq Rehmani, professor of linguistics at Qaid-e-Azam University, who "compared Abai to Sir Saeed and Raja Ram Mohan Itai, who accepted certain aspects of Western power, such as modern knowledge, but did not avoid their cultural past" (Aslam, 1995).

In Persian, the book "Works and Thoughts of Abai" was published in Tehran by the "Surush" publishing house with a foreword by R. Islami. In it, he points out the existence of some similarities between the Kazakh and Iranian peoples: "These cultural commonalities are found both in the customs and traditions of the people, and in modern realities of this country. In the Kazakh and Persian languages, often there are many words, which, in turn, explain the commonality of our cultures" (Islami, 2016: 109).

In the studies of Kazakh scholars in Abai studies, the ideas of poetic impact of Persian poetry on the creativity of Abai have long been developed. In the preface to the Iranian edition of Abai's works, R. Islami also draws attention to the fact that Abai showed interest in Persian poetry: "The precious heritage that the skillful Kazakh poet and erudite person Abai Kunanbayev left behind proves that he turned to the culture and rich literature of Islam and Persian civilization. In his works, he repeatedly wrote about the poets of Iran, such as Ferdowsi, Nizami Ganjavi, Saadi Shirazi. And he sought help in his creativity in the souls of those great people. And this, in turn, is a proof of the respect of the Kazakh outstanding poet in relation to the Persian poets" (Islami, 2016: 109-110).

The same book presents an introductory article "Architect of Culture and Civilization" by the Iranian literary critic Ali Asghar Shirdust, who begins it with reflections on the fact that in every nation there are such outstanding personalities who played a big role in the spiritual and cultural development of their nation. According to A.A. Shirdust, among the Kazakhs it was the poet and thinker Abai Kunanbayev: "he is the personification of the tra-

ditions, customs, language, culture, civilization of the Kazakh people. The Kazakhs, using his popular expressions in life, explain the essence of their people and society. His works take us back to the past traditions, show nomadic Kazakh auls and shepherds driving their huge herds to pastures, they remind the forgotten Kazakh songs and a wide river of music that washes the humanity of their spirit in its stream" (Shirdust, 2016: 111).

Of course, the Turkish publicity, which is striving to develop relations in all spheres of life of the newly acquired historical relatives, could not stay away from the world recognition of Abai's creativity. The book "Selected Works of Abai", which was published in Ankara by the publishing house "Kamer", is accompanied by the introductory article by Ziya Yilmazer. In his opinion, Abai is a symbol of wisdom in the public life of the Kazakhs. In conclusion, he writes: "This book is the result of the efforts of the TURKSOY. It is a symbol of friendship between Kazakhstan and Turkey" (Yilmazer, 2016: 332).

In Mongolia, the book "Abai Kunanbayev. Selected Works" was published with a foreword "The Great Poet of Asia", which is written by the well-known Mongolian writer and playwright, Doctor of historical sciences Khabyshiin Islam. The Mongolian scientist noted that the Mongolian and the Kazakh peoples, being nomadic peoples from ancient times, are close in their life style. In his opinion, both peoples have great people who glorified their countries. Among the Mongols, this is Temujin, the son of Yesugei bogatur, among the Kazakhs, Abai Kunanbayev. One, known as Genghis Khan, was a great commander, and the other was a poet. They are separated by six centuries, but both have become famous throughout the world. Drawing such interesting parallels, Khabyshiyin Islam draws attention to the fact that Abai was born under the mountain that preserved the name of the great Genghis. The Mongolian writer writes about the personality of Abai: "Over the past 150 years, Abai has still remained the brightest star of the Kazakh culture" (Islam, 1995: 3).

Important aspects of foreign literary reception include speeches by foreign participants of the international conferences. Anniversary events in honor of Abai were held abroad and in the homeland of the poet. An international conference was held in Almaty, at which representatives of many CIS and foreign countries made presentations. The presentations of the guests from foreign eastern countries are interesting.

One of the confirmations of the recognition of the great Kazakh poet by the world community is the participation of Ali Akbar Velayati, a well-known Iranian statesman, in the work of the anniversary international conference. In 1995, he worked as Iranian foreign minister. In his opinion, "Abai plays the same role in Kazakh literature as the great Iranian poets in our country. With his ingenious and divine talent, he raised Kazakh classical literature to the unprecedented height, and its fame went beyond the borders of Kazakhstan, and now the creativity of Abai and other classics of your literature is being studied at the world level" (Karyk, 1995: 102). In his report, A.A. Velayati highlighted the important role of Abai in the formation and development of the links between Kazakh and Persian literature: "It was thanks to Abai that many Persian and Arabic words entered the Kazakh language. His creativity strengthens the commonality of our cultures. Studying the creativity of such great poets as Rudaki, Firdousi, Saadi, Nizami and Hafiz, he introduced new themes and motifs into Kazakh literature" (Karyk, 1995: 102).

The speech of Ahmad Hasan Dani, Professor of Islamabad University, Director of the Center for Civilizations Studies of Central Asia, was thorough and informative. He received his PhD from the University of London. The Pakistani scholar specializes in the history and culture of the peoples of Central Asia. In the report "Abai – his land, people and mission" A.H. Dani demonstrates an excellent knowledge of the history of life of the Kazakh people and the life of its best representative – the poet and thinker Abai Kunanbayev. The author draws attention to the poet's homeland: "Abai comes from a beautiful land with many mountains and lakes, and his soul and heart are on Chingistau" (Karpyk, 1995: 116), to the formation of Abai as a poet: "His first poems, called "Autumn", he wrote under the impression of what he saw and heard in the childhood" (Karpyk, 1995: 117), and also analyzes his creativity: "For such a poet, whose heart and mind were concerned about family strife and tribal discord, it is quite natural that he was deeply cared about his people and his country. He always worried about his nation... On the other hand, his native country was also a source of his inspiration. His soul was linked to his native nature, and we find a reflection of the homeland in his creativity" (Karpyk, 1995: 118). A.H.Dani enthusiastically describes the nature of the Kazakh land, drawing attention to the yellow hills, green meadows, huge silvery expanses of feather grass that Kazakh nomads could admire. Showing his respect for Abai, he expressed the opinion that thanks to the poetry and wisdom of this great person, one can learn to live in peace and love.

Among the speakers there was the Indian scientist Sharma Rakesh. He devoted his speech to the progressive views of the Kazakh poet: "Abai's creativity is based on a progressive worldview. In many of his works, he depicted the miserable state of the people living in darkness and poverty, sharply criticized the negative aspects of life. The poet skillfully showed the life of various social strata of the Kazakh society, exposed the cruel, hypocritical and ignorant rulers" (Karpyk, 1995: 137).

Another participant of this conference was Zhakyp-Myrza, Vice-President of the Xinjiang Public Academy (China). He spoke about the ceremonial activities dedicated to the 150th anniversary of Abai Kunanbayev that took place in the People's Republic of China and especially in the Xinjiang Autonomous Region. Zhakyp Myrza finished his speech with the following words: "Great Abai has taken a worthy place in the world. He is our teacher in spiritual culture. His poetry is honored both in the homeland – Kazakh, Kazakhstan land, and in Xinjiang – China" (Karpyk, 1995: 129).

"Abai is the spiritual father not only of the Kazakhs, but of all Turkic peoples. Abai is our common heritage, but if we don't study his creativity and know it properly, how will he be our common?" (Karpyk, 1995: 176) – with these words, Namyk Kemal Zaybek, who at that time held the position of the chief adviser to the President of the Republic of Turkey, began his speech. He spoke about the fact that since the mid-1990s, the study of Abai's creativity has been introduced into the school curriculum in Turkey. In addition, in 1995, scientific symposiums, solemn meetings were held, at which the ideas and creativity of Abai were promoted. "Education, work, respect for a person – Abai thought about such simple and important things. And if his thoughts become the wealth of all people, then there will be no wars, and peace will reign on earth" (Karpyk, 1995: 177) – said N.K. Zaibek, with whose opinion everyone can agree.

4. Results

In the article, based on the example of the creativity of the great Kazakh poet Abai Kunanbayev, literary ties of Kazakhstan with such foreign eastern countries as Iran, Pakistan, Turkey, Mongolia, China, India have been analyzed. The process of translating his works into Oriental languages is presented. It was revealed that Abai's poetry collections have been published in Urdu, Persian, Turkish and Mongolian, the prose work "Words of Edification" has been translated into Chinese and Korean.

As one can see, the appearance of Abai's works in oriental languages led to the renewal of the historical and cultural kinship and literary and typological commonality of the Kazakh people with the peoples of the foreign East, especially with Muslim countries. It is no coincidence that the majority of Eastern poets and writers, literary critics and specialists in the history of literature made comparisons with the poets of their literary traditions.

5. Conclusion

Considering the reviews and speeches of Eastern poets, writers, literary scholars and public figures at the conferences, it should be noted that the works of Abai, which were created in the last century, still have not lost their universal significance and continue to enhance the spiritual mutual enrichment of the peoples in the modern world. Eastern literary figures, showing respect for the spiritual national leaders, unconditionally raised Abai to the rank of the Teachers of the East. In addition, the international recognition of the classic of Kazakh literature clearly demonstrates that Abai's creativity is of great importance in the development of international literary relations of Kazakhstan.

References:

1. Alekseyeva I.S. (2012) Introduction to translation studies. Training manual. 6th edition. – M.: Academy. – 368 p. ISBN 978-5-7695-9247-8 (in Russ.)
2. Amineva V.R. (2014) Theoretical Foundations of Comparative and Contrastive Literary Studies. Training manual. – Kazan, KFU. – 105 p. (in Russ.)
3. Abai is the mirror and soul of the Kazakhs. *The Nation*. – Islamabad, 1995, May 15. (in Eng.)
4. Abai Kunanbaev is the educator of the Kazakh people. *The News*. – Islamabad, 1995, May 28. (in Eng.)
5. Aslam S. (1995) The Kazakh poet teaches his people to overcome difficulties. *The Muslim*. – Islamabad, July 19. (in Eng.)
6. The great Kazakh poet, thinker and educator Abai Kunanbayev. *The Pakistan Times*. – Islamabad, 1995, April 29. (in Eng.)
7. Islam H. (1995) Great poet of Asia. *Abai Kunanbayev. Selected works*. – Ulaanbaatar, pp.3-6. (in Eng.)
8. Islami R. (2016) Preface. *Creativity of Abai Kunanbayev in foreign reception*. – Almaty: Adebijet Alemi, pp.109-110. ISBN 978-601-7414-65-8 (in Russ.)
9. Yilmazer Z. (2016) Preface. *Creativity of Abai Kunanbayev in foreign reception*. – Almaty: Adebijet Alemi, pp.331-332. ISBN 978-601-7414-65-8 (in Russ.)
10. Karpyk A.-Kh. (1995) Abai. Nasledniki. Na pereputie... [Abai. Heirs. At the crossroads...]. – Almaty: Al-Khalel agency. – 304 p. ISBN 5-86228-085-5 (in Russ.)
11. Mashakova A., Khabutdinova M. (2021) Kazakhstan and Tatarstan in the aspect of cultural interaction. // *The Scientific Journal "Keruen"*, 70(1). pp. 64-71. DOI: 10.53871/2078-8134.2021.1-06 (in Russ.)
12. Pokhalenkov O.E. (2010) On the issue of literary connections between German and Russian literature. *Bulletin of the Chelyabinsk State University. Philology*, no 13 (43), pp. 118-121. (in Russ.)
13. Satpaeva Sh.K. (1982) Kazakh literature and the East. – Alma-Ata: Nauka. – 200 p. (in Russ.)
14. Zhao W., Yang Q. (2020). Cross-Cultural Migration and the Academic Boundaries of Comparative Literature. *Comparative Literature Studies* (Scopus), no 57 (3), pp. 464-474. DOI: <https://doi.org/10.5325/complitstudies.57.3.0464> (in Eng.)

15. Shirdust A.A. (2016) The architect of culture and civilization. *Creativity of Abai Kunanbayev in foreign reception*. – Almaty: Adebiet Alemi, pp.110-113. ISBN 978-601-7414-65-8 (in Russ.)
16. Yasir H.I. (2016) Abai – the pride of the era. *Creativity of Abai Kunanbayev in foreign reception*. – Almaty: Adebiet Alemi, pp. 194-195. ISBN 978-601-7414-65-8 (in Russ.)

Литература:

1. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. Учебное пособие. 6-е издание. – М.: Академия, 2012. – 368 с. ISBN 978-5-7695-9247-8.
2. Аминова В.Р. Теоретические основы сравнительного и сопоставительного литературоведения. Учебное пособие. – Казань, КФУ, 2014. – 105 с.
3. Абай – зеркало и душа казахов // *The Nation*. – Исламабад, 1995, май. – 15.
4. Абай Кунанбаев – просветитель казахского народа // *The News*. – Исламабад, 1995, май. – 28.
5. Аслам С. Казахский поэт учит свой народ преодолевать трудности // *The Muslim*. – Исламабад, 1995, июль. – 19.
6. Великий казахский поэт, мыслитель и просветитель Абай Кунанбаев // *The Pakistan Times*. – Исламабад, 1995, апрель. – 29.
7. Ислам Х. Великий поэт Азии // Абай Кунанбаев. Избранные произведения. – Улаанбаатар, 1995. – С.3-6.
8. Ислами Р. Предисловие // Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2016. – С.109-110. ISBN 978-601-7414-65-8.
9. Ыылмаз З. Предисловие // Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2016. – С.331-332. ISBN 978-601-7414-65-8.
10. Карпык А.-Х. Абай. Наследники. На перепутье... – Алматы: Агентство «Аль-Халел», 1995. – 304 с. ISBN 5-86228-085-5.
11. Машакова А., Хабутдинова М. Казахстан и Татарстан в аспекте культурного взаимодействия // *Keruen*, № 70 (1). – 2021. – С.64-71. DOI: 10.53871/2078-8134.2021.1-06.
12. Похаленков О.Е. К вопросу о литературных связях немецкой и русской литератур // *Вестник Челябинского государственного университета. Филология*. – 2010. – №13 (43). – с.118-121.
13. Сагпаева Ш.К. Казахская литература и Восток. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 200 с.
14. Zhao W., Yang Q. (2020) Cross-Cultural Migration and the Academic Boundaries of Comparative Literature. *Comparative Literature Studies (Scopus)*. – 57 (3). – P.464-474. DOI: <https://doi.org/10.5325/complitstudies.57.3.0464>
15. Ширдуст А.А. Зодчий культуры и цивилизации // Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2016. – С.110-113. ISBN 978-601-7414-65-8.
16. Ясир Х.И. Абай – гордость эпохи // Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2016. – С.194-195. ISBN 978-601-7414-65-8.

FTAMP 17.01.09

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-07>

Т.Е. Қыдыр¹, Т.С. Тайман², С. Жарбұлова³

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

^{2,3}Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: ¹qydyr.torali@gmail.com, ²st-1968@mail.ru, ³zharbul@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9549-256X, ²0000-0002-0547-9837, ³0000-0001-6485-5452

М. ШОҚАЙ ӨЛЕҢДЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ-МӘТІНТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мұстафа Шоқай мұрасы жан-жақты зертелу үстінде. Оның Қокан, Ыстанбұл, Тбилиси, Берлин, Париж қалаларында жазған мақалаларында түркі халықтарының бірлігі мен тұтастығы басты орында тұрды. М.Шоқайдың «Йаш Түркістан», «Түркістан», «Бірлік туы» және т.б. газеттеріне жариялаған дүниелері тарихшылардың назарына ілігіп, біраз зерттеулерге негіз болды. Түркі әдеби (шағатай, османлы) тілінде жарық көрген еңбектерінің тілі бүгінде тілші ғалымдардың да назарын аударуда. Десек те, М.Шоқайдың қаламынан туындаған жыр-жолдары әдебиеттанушылардың назарынан тыс қалып келеді. Оған себеп оның өлеңдерінің баспасөз беттерінде жарияланбастан, қолжазба күйінде қалып қоюуы дер едік. Оның студенттік шақта түркімен досы Қ. Бердиевке арналған «Қақажанға», сондай-ақ, Тбилисиде жүріп елге деген сағыныштан туған «Секірген лақ көрдім тау басынан» деген өлеңдері арнайы зерттеу нысанына алынбаған. М. Шоқайдың ақындығына қарағанда саяси қайраткерлігі басым дегенімізбен де, оның қаламынан туған әрбір дүниенің бүгінгі шоқайтануда алар орны ерекше. Шетел мұрағаттарынан табылған бұл өлеңдердің хұснихатын (каллиграфиясын), жазу мәнерін, көркемдігін талдап берудің маңызы жоғары. Оның түркі әдеби тілінде жазған мақалалары мен өзінің ана тілінде туған жыр жолдары тұтастанған жағдайда ғана М. Шоқай әлемі толық ашылары анық.

Алғыс: Мақала AP09259892 «Мұстафа Шоқай мұрасындағы қолжазбалардың тарихи-деректілік құндылығы» жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Шоқай, өлең, мәтін, қолжазба, графика, нұсқа, көркемдік ерекшелік.

Т.Е. Кыдыр¹, Т.С. Тайман², С. Жарбулова³

¹Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан

^{2,3}Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

E-mail: ¹qydyr.torali@gmail.com, ²st-1968@mail.ru, ³zharbul@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9549-256X, ²0000-0002-0547-9837, ³0000-0001-6485-5452

Сопоставительно-текстоведческий анализ стихотворений М. Шокая

Аннотация. Творческое наследие Мустафы Шокая находится на новой стадии всестороннего изучения. В его статьях, написанных в Коканде, Стамбуле, Тбилиси, Берлине и Париже, единство и целостность тюркского народа были главными приоритетами. Публикации М. Шокая в газетах «Яш Туркестан», «Туркестан», «Бирлик туы» и др. привлекали внимание историков и послужили основой для некоторых исследований. Язык его произведений, изданных на общетюркском литературном языке (чагатайском или османском), сегодня привлекает особое внимание лингвистов и компаративистов. Однако стихи, написанные М. Шокаем, остаются вне внимания литературоведов. Причина данного

явления состоит в том, что его поэтические произведения не были опубликованы в печати, а остались в рукописном виде. Его стихотворение «Какажану!», написанное в студенческие годы туркменскому другу К. Бердиеву, а также песня «Прыгающий козлят видел с вершины горы», рожденная от ностальгии по стране, путешествуя по Тбилиси, не попали в специальный объект исследования. Литературное наследие М. Шокая важно для современной науки шокаеведения. Актуально проанализировать каллиграфию, стиль письма и проблемы художественной выразительности этих стихотворений, найденных в зарубежных архивах. Наследие М. Шокая раскроется в полной мере, если полностью изучить его статьи, написанные на тюркском литературном языке, и стихи, написанные на родном языке.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках проекта AP09259892 «Историко-источниковая ценность рукописей наследия Мустафы Шокая».

Ключевые слова: Чокай, поэзия, текст, рукопись, графика, вариант, художественная особенность.

T.E. Kydyr¹, S.T. Taiman², S. Zharbulova³

¹M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

^{2,3}Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: ¹kydyr.torali@gmail.com, ^{st-1968@mail.ru}², ^{zharbul@mail.ru}³

ORCID: ¹0000-0001-9549-256X, ²0000-0002-0547-9837, ³0000-0001-6485-5452

Comparative textual analysis of M. Shokay's poems

Abstract. The creative heritage of Mustafa Shokai is at a new stage of comprehensive study. In his articles written in Kokand, Istanbul, Tbilisi, Berlin and Paris, the unity and integrity of the Turkic people were the main priorities. M. Shokay's publications in the newspapers «Yash Turkestan», «Turkestan», «Birlik tuy», etc. they attracted the attention of historians and served as the basis for some studies. The language of his works, published in the common Turkic literary language (Chagatai or Ottoman), today attracts the special attention of linguists and comparativists. However, the poems written by M. Shokai remain out of the attention of literary critics. The reason for this phenomenon is that his poetic works were not published in print, but remained in handwritten form. His poem «Kakazhanu!», written in his student years to a Turkmen friend K. Berdiyev, as well as the song «The Jumping goat saw from the top of the mountain», born of nostalgia for the country, traveling around Tbilisi, did not get into a special object of study. The literary heritage of M. Shokai is important for the modern science of Shokai studies. It is important to analyze the calligraphy, writing style and problems of artistic expression of these poems found in foreign archives. M. Shokai's legacy will be fully revealed if his articles written in the Turkic literary language and poems written in his native language are fully studied.

Acknowledgments: The article was prepared as part of the project AP09259892 «Historical and documentary value of manuscripts in the legacy of Mustafa Shokai».

Keywords: Chokai, poetry, text, manuscript, graphics, variant, artistic feature.

1. Кіріспе

XX ғасырдың басы – әр түрлі саяси платформалар мен концепциялардың түйіскен уақыты. Сол уақыттарда барша шығыс мұсылман елдерін қамтыған саяси оқиғалар Орталық Азия халықтарын да айналып өтпеді. Ғасырлар бойына қалыптасқан дәстүрлі танымдарға жаңаша көзқараспен қарайтын уақыт келіп, жалпы «уммалық» түсініктен «миллеттік», яғни «ұлттық» деңгейге көтерілу қажеттігін уақыттың өзі дәлелдеді. Қадімшалдар мен жәдидшілдердің арасындағы тартыс, жәдидшілдерден түркішілдердің, ал одан ұлтшылдардың шығуы – XX ғасыр басындағы негізгі саяси-әлеуметтік жағдайлар түркі мұсылман халықтарын толықтай қамтыды. Ғылымда «Ояну ғасыры» деп аталған осы тұста ұлт қамын жеген оғандар жергілікті баспасөз беттерінде саяси мақалалар жазып, өз халқын оятуды көздеді. Қырымда «Тәржұман»,

«Миллет», Қазанда «Уақыт», «Шура», «Қазан мухбири», «Таң йылдызы», Өзербайжанда «Хаят», «Иршад», Қазақ жерінде «Қазақ», «Ақ жол», өзбек жерінде «Тэраққи», «Шуһрат», «Хуршид», «Тужжар», «Хурриэт», «Ұлуғ Түркістан» секілді газеттерде Исахан Ибрат, Мунауарқари Абдурашидханов, Абдулла Аулани, Ахмет Байтұрсынұлы секілді ұлт зиялылары өткір мақалалар жазып, Түркістан халқының азаттығы мен еркіндігін аңсады (Tadzhiev, 2021: 343). Күллі түркі мұсылман жұртының өркениет көшінен кеш қалып қалмауын көздеген Мұстафа Шоқай да өзінің жазғандарын «Йаш Түркістан», «Түркістан», «Бірлік туы» секілді т.б. газеттерде жариялап отырды. Оның түркі халықтарының бірлігі жолында жазған дүниелері әлі күнде де маңыздылығын жойған жоқ. «Түркістан автономиясын» құрып, түркілердің рухани тұтастығын аңсаған ол өзінің саяси мақалаларын түркі әдеби тілінде жазды. Бұл тілде Орталық Азия, Еділ-Бұлғар, Кавказ түркілер қалам тербейтін. Өкінішке орай, түркі әдеби тілін «шағатай тілі», «ескі өзбек тілі» деп, бір жақты қарайтындар да кездеседі. Десек те, түркі мұсылмандарына ортақ бұл тілдің Ислам өркениетінің аясында қалыптасқаны, қашан да дамып отырғаны, XX ғасырдың басына дейін қазақ, өзбек, татар, башқұрт, қырғыз, түркімен, ноғайлардың арасында кеңінен қолданылғаны белгілі (Қыдыр, 2021: 18). Мысалы, оның «Йашасұн Туркестан мухтарыаты» деген ұраны былай жазылған: «تركستان! مختاریاتی! تركستان! یاشاسون تركستان مختاریاتی! تركستان! فوق العاده قورولتایی تركستان اولكه سیده بولغان خلق لارنگ خواهش لری بویچه مسلمانلاری نگ دورتنچی فوق العاده قورولتایی تركستان اولكه سیده بولغان خلق لارنگ خواهش لری بویچه بيوک روسیه انقلابی طرفیدن بریلگان اساسلرگه بنا فیدیراتسیه اساسیگه قورولغان روسیه جمهوریتی ایله برلیکده تركستانس یرلیک مختاریتلی یعنی «تیریتوریالی آقتانومه لك» اعلان قیلادور بو ختاریتنگ نه صورتده وجودگه قویلماییتی یاقن آراهه یغیلادورغان عموم تركستان خلقی نگ اوچریدیتیلنی صابرانیه سیگه «تركستان مجلس موسانی» گه تابشورادور شونگ ایله برابر تركستان اولكه سیده اقلیت تشکیل قیلغان ملت لرنگ حوقلری نگ هر جهیتیدن ساقلانیلماغینی «هم طنطنه لی صورتده بیان ایته دور. «شهر خوقند»

هجریه 1336 سنه صفر اخیر میلادیه 27 1917 نو یابر

«Йашасұн Туркестан мухтарыаты! Туркестан мусәлманларының дөртүнчі құрұлтайы Туркестан улкәсідә болған халқларның хохешләрі буйича биүк руссия инқилабы тәрәфідін берілгән әсасләрігә бинаән фидиратсийа әсасігә құрұлған Руссия жумһурийаты илә бірлікдә қалғаны халдә Туркестанны йерлік мухтарыятлы, яғни «территориальный афтономиелик» иглән қыла-дур.

Бұ мухтарыятның не сурәтде ужудгә қойылмағыны йақын арада йығыладұрған умум Туркестан халқының учредителный собраниесіге (Туркестан мәжлис мусәни) ге табшұра-дур.

Шунің иле бәрабәр Туркестан улкәсідә әқәллийәт тәшкіл қылған милләтлернің хуқуқларының һәр жиһәтдін сақланылмағыны һәм тәнтәнәлі сурәтде бәйан етә-дур. «Шәһр-е Хуқанд». Ѓижрийә 1336 сәнә 25 сафар ахир, миләдийә 1917, 27 ной-абр» (Шоқай, 2012. II:51).

Түркі халықтарының бірлігі мен рухани тұтастығын аңсаған М.Шоқай өзінің саяси-сараптамалық һәм танымдық мақалаларын ортағасырларда негізі қаланған түркі әдеби тілінде жазғанымен де, ол өзінің ана тілі – қазақша да қалам тербеп отырды. Оның елге жазған кейбір хаттары мен мақалалары соны айғақтайды. Жастайынан халық ауыз әдебиетінің озық үлгілерімен сусындап өскен М.Шоқай өлең сөзден

де хабарсыз емес еді. Оның түркімен досы Қ.Бердиевке жазған өлеңі мен Тбилисиде жүріп елге деген сағыныштан туған жыр жолдары соны айғақтайды.

М. Шоқайдың саяси ұстанымдары мен дүниелік көзқарастары оның қазақ, қала берді барша түркі мұсылман халықтарында біраз зерттеулерге негіз болған. Десек те, оның әдеби мұрасы, жыр жолдарының поэтикасы өте аз зерттелгенін баса айтқан жөн. Тархишы К.Есмағамбетовтың «Ана тілі» газетінде жариялаған «Мұстафа Шоқай әдебиет әлемінде» деген мақаласында М. Шоқайдың әдеби кеңістігі біраз қарастырылған. Ғылыми-танымдық тұрғыдан жазылған мақалада М. Шоқайдың сол замандағы әдеби өмірмен тығыз байланыста болғаны, қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерін Европа төрінде танытуға күш салғаны айтылған. Сонымен бірге, М.Шоқайдың қазақ жеріндегі әдеби туындыларды шамасы келсе алдыртып, оқып отырғанына тарихшы назар аударған (Есмағамбетов, 2015).

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақаланы дайындау барысында Мұстафа Шоқайдың жеті томдық шығармаларының толық жинағы мен шетел мұрағаттарынан табылған қолжазбалары, сондай-ақ, оның мұрасына қатысты әр жылдары жарық көрген ғылыми мақалалар негізге алынды. Мәтінді зерделеу барысында талдау, салыстыру, қорыту әдістері қолданылды. Сондай-ақ, Мұстафа Шоқайдың мұрасын сол дәурдің әдеби тынысымен байланыстыра отырып зерттеу үшін мәдени-тарихи және әдеби-герменевтикалық әдістерге де кеңінен орын берілді.

2.2 Материалға сипаттама

Студенттік шақтан өлең сөзге жақын болып, өз ойларын өлең сөзбен өрнектеген М. Шоқайдың бізге дейін жеткен жыр жолдары арнайы зерттеу нысанына алынбаған. Оның саяси мақалалары сол замандарда газет беттерінде жарияланып тұрғанымен де, жыр жолдары жарық көрмеген. Сондықтан да арнайы зерттеу нысанына алынбаған. М. Шоқайдың қаншалықты өлең жазғаны туралы нақты мәлімет те жоқ. Бізге дейін жеткен екі өлеңі ғана белгілі: түркімен Қ. Бердиевке жазған әзіл-өлеңі мен елге деген сағыныштан туған жыр жолдары.

Оның студенттік шақта досы Қ. Бердиевке жазған өлеңі құрдасқа деген әзіл-қалжыңнан туындаған. Отыз екі жолдан тұратын бұл өлең бізге екі қолжазба негізінде жетіп келген. Екі нұсқаны салыстыра қарағанда мәтін бір болғанымен де, жекелеген өзгешеліктерді аңғаруға болады. Ондай өзгешеліктер, негізінен, қазақ сөздерін араб графикасымен беруде орын алған. Бір қолжазбада кейбір сөздер қадім үлгісімен жазылса, екінші нұсқада сол сөздің өзгеріске ұшыраған түрін көруге болады. Яғни, екінші нұсқада араб тілінің дыбыстық ерекшеліктерін ашатын таңбалардың орнына қазақ тілінің дыбыстарын беруге ыңғайлы графика берілген. Сондай-ақ, кейбір дауысты дыбыстар ашып жазылған.

М. Шоқайдың 1919 жылы Тбилисиде жазған «Секірген лақ көрдім тау басында» деген өлеңі бізге жалғыз нұсқада жетіп келген. Оның Париждегі мұрағатынан табылған бұл өлеңі де зерттеушілердің назарына ілікпеген. Өлеңде автордың елге деген сағынышы көрініс берген. Жиырма жолдан тұратын бұл өлеңді оқуға жеңіл болуы үшін кәтіп бес шумаққа бөліп көшірген.

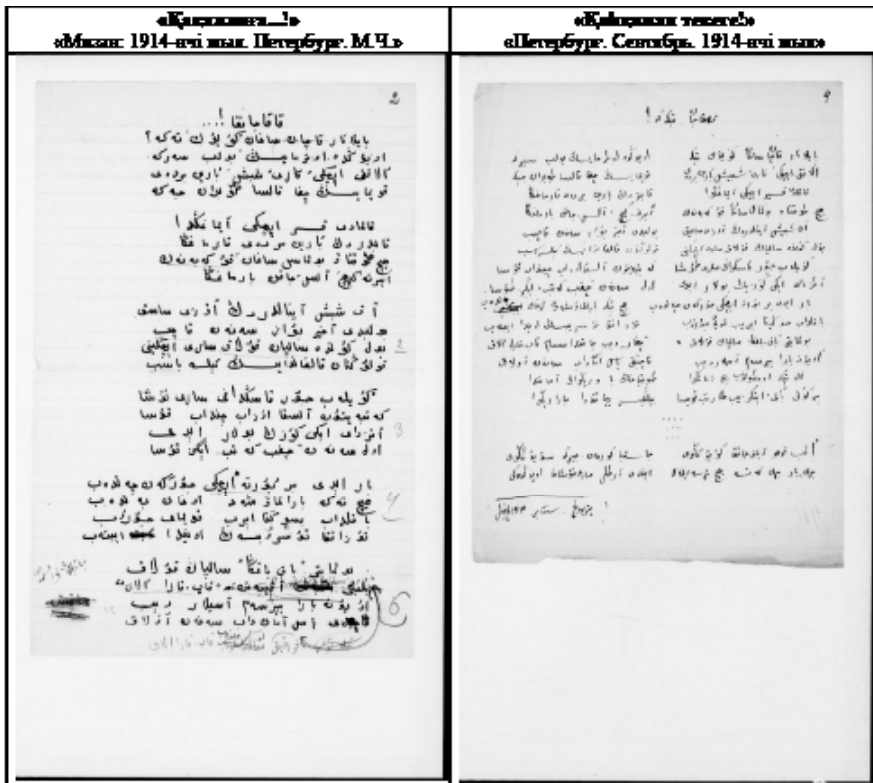
Бізге дейін жеткен осы екі өлеңнің табиғатын ашу маңызды. Ол үшін, әуелі, қолжазбаларға кодикологиялық һәм мәтінтанулық зерттеу жұмыстары жүргізілгені орынды болмақ.

3. Талқылау

Мұстафа Шоқайдың Санкт-Петербург университетінде оқып жүрген кезде курстасы Қ. Бердиевке жазған өлеңі бізге дейін екі қолжазбада жетіп келген. Бірінші нұсқаға «Қақажанға...!» деп тақырып қойылса, екіншісі «Қақажан текеге!» деп аталады. Алғашқы қолжазбаның соңына «Мизан: 1914-нші жыл. Петербург. М.Ч.» деп қолтаңба қалдырылса, екіншісінің соңында «Петербург. Сентябрь. 1914-нші жыл» деп араб графикасымен жазылған. Екі қолжазба да қадім үлгісінде көшірілген. Жазылу уақыты бір, яғни күздің алғашқы айы. «Мизам» («Мизам шуақ») деп қыркүйекті атаса, сентябрьдің сол ай екені тағы белгілі. Көшірілген жері де «Петербург» екендігі ашып көрсетілген. Уақыты да бір жыл – 1914. Алайда бір өлең екі түрлі аталады әрі жазылу айы бірінде мұсылманша, екіншісінде григориан күнтізбесі бойынша берілген. Алғашқысының әріптері қанық түссе, кейінгісінің әріптері жүгіртпе жазуға келіңкірейді. Яғни, алғашқысы асықпай көшірілген болса, екіншісінде жылдам көшіргеннің іздерін аңғаруға болады. Алғашқы қолжазба оқуға жеңіл болуы үшін

шумақтарға ажыратылған.

Екі қолжазбаның түпнұсқасы:

Екі мәтінге кодикология-мәтінтанулық зерттеу жүргізгенде екі қолжазбаның жазылу мәнерінің өте жақын екенін аңғаруға болады. Мәтіндердегі кейбір әріптердің жазылу мәнері өте жақын. Тіпті алғашқы жолдардағы «бә» («ب»), «ләм-әліф» («لا»), «қаф» («ق»), «нун» («ن»), «уау» («و») және т.б. әріптері ұқсас жазылған. Алайда мәтінге зер сала қарағанда кейбір сөздердің жазылуында айырмашылық бар екенін аңғаруға болады. 1-нұсқа қазақтың жәдидшеге дейінгі жазылу мәнеріне келеді. Себебі мұнда «с» дыбысы «*س*, яғни «син» әріпімен берілген. Ал, екінші нұсқада жіңішке «син» әріпінің орнына жуан «*ص*», яғни «сад» әріпі жазылған. Өлең жолдарында келетін «сасық» («*سابق - صاصق*»), «салпаң» («*صالبان - صالباگ*»), «сары» («*ساری - صاری*»), «асылар» («*أصیلار - أصیلار*») деген сөздердегі «с» әріпі екінші нұсқада «*ص*» «сад» әріпімен көшірілген.

Сондай-ақ, жыр жолдарында келетін «т» дыбысы бірінші нұсқада «*ت*», яғни «тә» әріпімен жазылса, екінші мәтіндегі кейбір «т» әріпі арабтың жуан «*ط*», яғни «та» (кейбір медреселерде бұл әріпті «ытқы» деп те жаттатқызған – Т.Қ.) әріпімен көшірілген. Мысалы, жыр жолдарында келетін «атыздай» («*أتردای - آتردای*»), «туса» («*توسا - طوسا*»), «ұмтылып» («*اومتولب - اومتولوب*»), «тартып» («*طارتب - تارتب*»), «артыл» («*أرطل - أرطل*»), «тушаға» («*توشاغا - طوشاغا*») деген сөздердегі «т» әріпі екі түрлі таңбаланған.

Екінші нұсқада кейбір жерде кездесетін «е» дыбысы «*ه*» «хай-е һәууэз» арқылы емес, жәй ғана «*ی*» «йай» әріпімен берілген. Мысалы, «серке» сөзі «сирке» («*سیرکه - سه رکه*»), ал, «жеке» сөзі «жике» («*جکه که - جیکه*») болып жазылған.

Жалпы, «е» дыбысын «хай-е һәууэз» («*ه*») немесе «йай» («*ی*») арқылы беру үрдісі түркі жазба әдебиетінде қалыптасқан. «Қаһқажан текеге!» деп аталатын екінші қолжазбада кездесетін кейбір «е» әріпі «*ی*», яғни «йай» әріпіне тіке түскен екі нүкте арқылы берілгенін аңғаруға болады. Әдетте бұл таңбаның қос нүктесі бір сызық бойына қатар түсетін. Бұл мәтінде тігінен түскен. Мысалы: «*سیرکه*», «*تپکه گه*». Әдетте «е» дыбысын бұлай таңбалау пуштун тіліндегі мәтіндерге тән қасиет екені белгілі.

Қадімшада кейбір дауысты дыбыстар көп таңбалана бермейтіні анық. Бұл, әсіресе, қазақтың «*ұ*», «*ү*», «*і*», «*ы*» секілді төл дыбыстарына қатысты. М. Шоқайдың бұл өлеңі қадім үлгісінде хатқа түскенімен де, екінші нұсқада кейбір «*ы*», «*і*» дыбыстарын анық көрсету мақсатымен «*ی*» «йай» әріпімен таңбаланғанын аңғаруға болады. Мысалы, «шібіш» деген сөз бірінші нұсқада «*шбш*» болып жазылса, екінші қолжазбада «*шбіш*» болып берілген («*شیش - شیبش*»). Мұндай жерлер мәтінде жиі кездеседі. Мысалы, «қысыр деген сөз бірінші вариантта «*қср*» болса, екінші қолжазбада «*қсыр*» («*قسیر - قسر*»); «қашып» деген сөз алғашқы қолжазбада «*қачб*», екіншіде «*қачыб*» («*قاجیب - قاجیب*»); «егіз» сөзі бірінші қолжазбада «*егз*», екіншіде «*егіз*» («*ایگیز - ایگیز*») және т.б.

Сондай-ақ, қазақтың «*ұ*», «*ү*» секілді өзіне тән төл дыбыстары қадімшада көп таңбалана бермеген. Оның бәрі арабша «уау» немесе «замма» арқылы берілетін. Осы өлеңдегі «ұмтылып» деген сөз алғашқы қолжазбада «*ұмтұлб*» («*اومتولب*») деп жазылса, екінші нұсқада «*ұмтұлұб*» («*اومتولوب*») деп көшірілген.

Сонымен бірге, өлеңдердегі кейбір дауысты дыбыстардың жазылуы да бірізді емес. Мысалы, «Түсіріпең» деген сөз алғашқы мәтінде «*түсрүбең*» («*توسرویه گ*») деп таңбаланса, сол сөз кейінгі қолжазбада «*түсрібң*» («*توسریبگ*») деп жазылған.

Екі қолдаздағы мәтіндер бірдей болғанымен де, кейбір сөздерде айырмашылық бар. Мысалы, үшінші шумақта келетін «Бұл күнде салпаң құлақ сары ешкіні» деген үшінші жол бірінші нұсқада «Бұл күнде салбан құлақ сары ешкіні» деп берілген («Салбан - صالباگ»). Алтыншы шумақтың алтыншы жолында келетін осы сөз де осылай көшірілген. Осы шумақтың соңғы тармағында келетін «Қашады бас амандай сенен аулақ» деген жолдың алғашқы сөзі екінші нұсқада «қашыпты» («فاجیتی») деп берілген. Ал, жетінші шумақтың соңғы тармағында келетін «Шүбһәлі» («شبهالی») сөзі екінші қолжазбада «белгісіз» («بیگنیز») деп берілген. «Шүбһәлі» арабтың сөзі болып, күдікті, күмәнді деген мағына беретіні белгілі. «Белгісіз» сөзі «шүбһәліні» толық ауыстырмаса да, сол мағынаны берері анық.

Сондай-ақ, «Қақажан текеге!» деген нұсқада жетінші шумақтан кейін көп нүкте қойылған. Ал, «Қақажанға!» деп аталатын нұсқада ондай нүкте қойылмаған. Кәтіптің бұл жерде мазмұнға қарай көп нүкте қойған деуге негіз бар. Яғни, алдыңғы шумақтарда жалпылама сипаттай келіп, соңғы шумақта «Алып қой аяқ жаққа күйегінді, Жасытпа көр мен жерге сүйегінді. Бірі бар, бір кетсе ешнәрсе емес, Енді арғыл сары тушаға үйіндег», – деп жолдардың құрдасына тікелей бағытталғанын аңғаруға болады.

Екі қолжазбадағы айырмашылықтарды асылмәтін негізінде былай беруге болады:

1-ші нұсқа	2-ші нұсқа
<p>Қақажан?! Байлаң қайан сағат құлақ, текеге Нөпке нөтмеміс, бұлақ сәріне алаңы аңқып қалып тұрған бұлақ Қоймеміс, жаңа құлақ нөпке</p> <p>Қалмаң, шүбһәлі амандай Қайырдан бұрын бұлақ, қақажанға Ерсіп тұрған бұлақ, қақажанға Қорға келіп амандай бұлаққа</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Бұлақтан бұрын бұлақ, қақажанға Бұл күнде салпаң құлақ сары ешкіні Қорғаң қақажанға, келіпте</p> <p>Көпке б. жер, қақажанға Көпке б. жер, қақажанға Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Бұл амандай б. жер, қақажанға Ерсіп тұрған бұлақ, қақажанға Тұрған бұлақ, қақажанға Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p>	<p>Қақажан текеге! Байлаң қайан сағат құлақ, текеге Нөпке нөтмеміс, бұлақ сары ешкіні алаңы аңқып қалып тұрған бұлақ Қоймеміс, жаңа құлақ нөпке</p> <p>Қалмаң, шүбһәлі амандай Қайырдан бұрын бұлақ, қақажанға Ерсіп тұрған бұлақ, қақажанға Қорға келіп амандай бұлаққа</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Бұлақтан бұрын бұлақ, қақажанға Бұл күнде салпаң құлақ сары ешкіні Қорғаң қақажанға, келіпте</p> <p>Көпке б. жер, қақажанға Көпке б. жер, қақажанға Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Бұл амандай б. жер, қақажанға Ерсіп тұрған бұлақ, қақажанға Тұрған бұлақ, қақажанға Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p> <p>Қол шүбһәлі амандай, амандай Қол шүбһәлі амандай, амандай</p>

Бірінші қолжазбада өлеңнің соңында «М.Ч.» («م.چ») деп қолтаңба қалдырылған. Әсілі бұл қолжазбаның иесі автордың өзі болуы тиіс. Екінші қолжазбадағы хұснихатта бірінші нұсқаға жақын келеді. Десек те, біз жоғарыда атап көрсеткендей, кейбір дыбыстар арабтың басқа әріптерімен таңбаланған. Негізі арабтың жиырма тоғыз әріпі мен парсының төрт әріпі («п» («ب»), «ч» («چ»), «г» («گ»), «ж» («ج»)) түркі жазба әдебиетіне толық үйлесетін. «С» («ص»; «س»; «ث») және «т» («ط»; «ت») секілді арабта екі-үш таңбамен таңбаланатын әріптердің ішінен «сын» («س») және «тә»-мен («ت» беру қадім үлгісінде жиі кездесетін. Сондықтан да, А.Байтұрсынұлы бір дыбысқа бір таңба қағидасы бойынша араб графикасын реформалаған уақытта «с»-ны «сын» («س»), ал «т»-ны «тә» («ت») әріпімен берген. Ал, қадім үлгісінің белгілі бір ережелерге бағына бермейтінін де айта кеткен жөн. Оның арнайы жүйесі болмағандықтан да, жоғарыда айтылған дыбыстарды тура сол таңбамен беру үрдісі қатаң сақтала бермеген. Мұндай мысалды XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында көшірілген қолжазбалардан жиі кездестіруге болады.

Осы өлең арқылы М. Шоқайдың әзіл өлеңге шебер болғанын аңғаруға болады. Ол құрдасын текеге теңеп, оның серілігін әдемі аша білген. «Ал теке ұмтылып бақ заманында, Токпағың бауырыңдағы аманында. Бір күні бақ еткізіп тартып қойса, Шүбелі пышаққа да жарарыңда» деп жырлаған М. Шоқай құрдасын уытты сөзімен әдемі қағыта білген.

М. Шоқайдың бізге дейін жеткен екінші туындысы – елге деген сағыныштан туған «Секірген лақ көрдім тау басында». Өлең 1919 жылы 22-ші сүмбіле айында Тбилисиде жазылған. Өзі армандаған «Түркістан автономиясын» құру идеясы іске аспаған соң ол, әуелі Ташкентке, кейін Бакуда біраз тұрақтап, Тблисиге келген. Бұл жерде де көп тұрақтай алмаған. Кеңес үкіметі Тблисиде орнаған соң, Түркияға барып бас сауғалаған. Онда да ұзақ қалмастан соңында Парижге кетуге мәжбүр болған. Осылайша өмірінің жиырма бір жырын елден жырақта өткізген М. Шоқайға туған жерінің топырағы бұйырмағаны белгілі. «Секірген лақ көрдім тау басында» деген өлеңі осындай саяси эмигранттықтың алғашқы жылдары жазылған. Елден жырақта жүрген М. Шоқай елге деген сағынышын осы өлеңі арқылы жеткізген. Ауылдың қарапайым өмірі, бейғам балалық шақ, есейе келе саяси өмірдің басталуы... «Балалық еске түсіп ел аңсадым, Баруға заман шалғай ел қасына» деп, бірнеше жылдар бойына шетте жүрген М. Шоқай елге деген ыстық ықыласын өлең сөзбен өрнектеген. Ол балалық шағын еске алып: «Секірген лақты көрдім тау басында, Көрүші ем лақ-қозыны мен жасымда, Балалық еске түсіп ел аңсадым, Баруға заман шалғай ел қасына», – деп жырлайды.

Бес шумақтан тұратын бұл өлеңнің хұснихаты «Қақажанға!» деген өлеңнің жазылу стиліне ұқсайды. Екі қолжазбаның жазылу мәнері бір. Әріптері ұқсас. Бұл өлеңде «Қақажан текеге!» деп аталатын қолжазбасындағыдай арабтың төл дыбыстарына қатысты таңбалар көп берімлегенімен де, арагідік ұшырасып отырады. Мұнда «с», «т» әріптерін «сын» («س»), «тә» («ت») графикасымен беруге тырысқанымен де, арабтың сөздеріне ғана тән «та» («ط») дыбысы арагідік ұшырасып отырады. Мысалы, «ата» деген сөздегі «т» әріпі солай жазылған («أط»). Ал, «тау» деген сөздегі «т» керісінше «тә» әріпімен көшірілген («تو»). Алайда кейбір сөздердің қадім

үлгісінде жазылғанын да аңғаруға болады. Мысалы, арабтың «мирәс» деген сөзінде келетін «с» дыбысы «сә» («ث») әріпімен беріліп, «میراث» деп көшірілген.

Сондай-ақ, бұл мәтіннен қазақтың «н» дыбысының қадімша көшірілген түрінде емес, қыпшақ элементтері басым («نگ») «қолжазбалардағыдай «нун+гәф :н» дыбысымен танбаланғанын аңғаруға болады. Мысалы) «گ» нұсқалар секілді («آگسامد» «аңсадым»), «اوگباس» («оңбас»), «كوگره نه دی» («күңіренеді»), «كوگل» («көңіл»), «آگسانم» («сіңген»), «بالانگ» («баланың»), «سنگه ن» («сінген»).

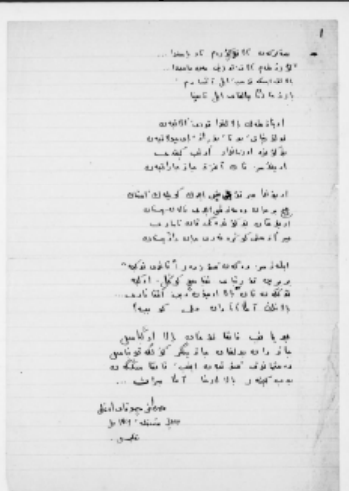
Қолжазбаға зейін сала қарағанда «е» дыбысының («ی») «йай»-мен емес, қос нүктесі тігінен түскен «پ» таңбасымен берілгенін аңғаруға болады. Мысалы: «ابلا», «كپتہ ر», «كپتدی», «ابنب», «كپتہ ر». Қадімша тұрмақ кейінгі жәдидшенің ішінен орын алмаған бұл таңба пуштун тіліндегі қолжазбаларда ұшырасатыны белгілі. Десек те, кейбір түркі жәдігерлерінде де аз-кем кездесетінін де ескерген жөн.

Мәтіндегі сөздерде кездесетін «п» үш нүктелі «пә» («پ») таңбасымен көшірілген («بستان»). Ал, «лақпен», «боянып» деген сөздердің соңындағы «п» әріпі «бә» («ب») таңбасымен жазылған («بویانب», «اوتب»).

Мәтінде келетін «ұ», «ү», «ө» секілді төл дыбыстарымызды беруде де араб графикасының біраз «өңделгенін» аңғаруға болады. Мәтіндегі сөздер жуанмен айтылса «ؤ» таңбасымен, ал, жіңішкемен айтылса «ۇ» графикасымен бергенін аңғаруға болады. Мұндай өзгерістер әзіл өлеңінің қолжазбаларында да кездеседі. Десек те мәтіндегі бұл дыбыстарды сақтауда бірізділік жоқ. Яғни, жуанды «ؤ» таңбасымен, жіңішкені «ۇ» белгісімен беру үрдісі қатаң сақталмаған.

Сондай-ақ, жіңішке дыбысталатын жердің алдына «һәмзә» («ء») қойылғанын аңғаруға болады. Мысалы, соңғы шумақтың үшінші жолындағы «сүтпен» деген жерде «с» әріпінің алдына «һәмзә» қойылған («سؤتبه ن»).

Салыстырмалы-мәтін:

Түпнұсқа	Ассимиляция
	<p>سە كىگە ن الاق كويدهم نى دىلدا... كۇرۇشەم الاق قىزى مەن جىمدا... بالاقى يىكە كۇپ بۇل تاقىم بىلغا زەمان چاقى بۇ، كىلغا</p> <p>ئويۇشەك بالانغا قىزى الاقەن قىزىچاق بىلغا بۇل قىزى چىلاقەن بىل كۇندە نى زەماننى ئوتىپ كىتىش ئويۇشەك قان ئىغىزى چىلچاقەن</p> <p>ئويۇشەك چىرتىش بىك كىلەك سىتان چىرتىش چىرتىش بىك كىلەك سىتان ئويۇشەك بىل كۇندە كى قان تەلەش چىرتىش بىك كىلەك سىتان</p> <p>بىلە شەك دەگە ن سۆزدە، ھەقىقىي تىرىكە بىر بىرەن ئىشەك تەلەش كىلەك - بىكە تىككە ن بىلغا بۇل بىكەن دەپ كىتىش... بالانغا، لىغا تەلەش چىرتىش</p> <p>بىر بىكە تەلەش بۇل بىكەن چىرتىش بىكەن چىرتىش كىلەك تىرىكە تەلەش بىكەن بىكەن تەلەش بىكەن بىكەن بىكەن بىكەن تەلەش بىكەن</p> <p>مەسىلى جىلغا بىكەن 22 نىچە، سىتە 1919 جىل تەلەش</p>

4. Нәтижелер

Түркімен досы Қ. Бердиевке арнап жазған өлеңнің екі қолжазбасын салыстыра келе, алғашқы нұсқаның Мұстафа Шоқай қаламына тиесілі екендігін аңғаруға болады. Себебі соңында қолтанбасы анық қойылған. Екінші қолжазбада кейбір дауысты дыбыстар таңбаланып, оқырманның оқуы үшін жеңілдетілген. Оны автордың көшіруі де немесе кәсіптің басқа адам болуы да ықтимал. Мәтіндердің жазылу мәнері екі түрлі болғанымен де, мазмұны бірдей.

М. Шоқайдың курстасы Қ. Бердиевке арналған өлеңінің «Қақажанға!» деген нұсқасының кирил әрпіне түскен нұсқасы:

Қақажанға!...

Байланар саған қашан күйек теке?

Үйінде отырмайсың болып серке.

Лақты, ешкі-қары, шібіш бәрін бірдей,

Қоймайсың шыға қалса қойдан жеке.

Қалмады қысыр ешкі аймағыңда,

Қабдырдың бәрін бірдей қармағыңа.

Еш тоқтау болмас саған қу кебенек,

Ерте-кеш, алыс-жақын бармағыңа.

Ақ шібіш айналдырдың аузы сасық,

Болыпты ақыр буаз сенен қашып.

Бұл күнде салпаң құлақ сары ешкіні,

Қолыңнан қалғандайсың келсе басып.

Күйлеп жүр қасындағы сары туша,

Кетпейтін алысқа ұзап шындап қуса.

Атыздай екі көзің болар еді,

Ол сенен шығып кетіп егіз туса.

Бар еді бір бөрте ешкі жүрген шеттеп,

Еш теке бара алмаушы ед оған беттеп.

Бақылдап соңына еріп қоймай жүріп,

Тұзаққа түсіріпсің оны да ептеп.

Ал теке ұмтылып бақ заманыңда,

Токпағың бауырыңдағы аمانыңда.

Бір күні бақ еткізіп тартып қойса,

Шүбелі пышаққа да жарарыңда.

Болмапты бақ бағыңа салпаң құлақ,

Шығар деп жақындассам қап-қара лақ.

Үйіне бара берсем асылар деп,

Қашыпты бас амандай сенен аулақ.

.....
.....

Алып қой аяқ жаққа күйегінді,
Жасытпа көр мен жерге сүйегінді.
Бірі бар, бір кетсе ешнәрсе емес,
Енді артыл сары тушаға үйіндегі.

Мұстафа Шоқайдың бүгінгі ғылымға белгілі «Секірген лақты көрдім тау басында» деп аталатын екінші өлеңі 1919 жылы Гүржістан (Грузия – Т.Қ.) Тбилисиде жазылған. Автор елге деген сағынышын осы жыр жолдары арқылы жеткізген. Араб графикасымен хатқа түскен өлеңнің кирилдегі мәтіні:

Секірген лақты көрдім тау басында,
Көруші ем лақ-қозыны мен жасымда,
Балалық еске түсіп ел аңсадым,
Баруға заман шалғай ел қасына.
Ойнаушы ек балалықта қозы-лақпен,
Құлыншақ, бота, бұзау, бай шолақпен.
Бұ күнде о замандар өтіп кетті,
Ойынымыз қан ағызу жау-жарақпен.
Ойында жырғушы едік көйлек-ыстан,
Ешбір жан демеуші еді пәлен-пыстан.
Ойыннан бұ күндегі қан тамады,
Жер үсті күңіренеді жан дауыстан.
Елеусіз деген сөздер: «қанды төкпе»
Бір-бірін құртпай тынбас көңіл өкпе.
Төккен қан бала үшін деп ақталады...
Баланың ата-анадан хақы көп пе?
Боянып қанға туған бала оңбас,
Жаудан болған жауыңыз көлге қонбас.
Дұшмандық сүтпен еніп, қанға сіңген,
Боп кетер балаларға ата-мирас.

5. Қорытынды

Бар ғұмырын түркі халықтарының саяси бірлігі мен рухани тұтастығына арнаған М. Шоқай мұрасының қазақ ғалымдары тарапынан арнайы зерттеліп келе жатқанына ширек ғасырдан асты. Оның шетел мұрағаттарында сақталған мұралардың көшірмелері алынып, ғылыми айналымға еніп келеді. Оның көзі тірісінде баспасөз беттерінде жарық көрген мақалалары топтастырылып, он екі том болып жарық көрді (Шоқай, 2012. I:5). Осы көптомдықта Шоқайдың саяси ұстанымдарына қатысты біраз дүниелер қамтылған. Десек те, оның шайырлық шеберлігін танытатын жыр жолдары арнайы зерттеу нысанына алынбаған. Оның қаншалықты әдеби мұрасы бар екені де белгісіз. Біз оның екі өлеңінің қолжазбасына кодикология-мәтінтанулық зерттеу жүргіздік. Курстас-досы Қ. Бердиевке арнап жазған өлеңінің екі қолжазбасын қарастыру барысында оның әзіл сөзге ұста болғанын аңғару қиын емес. Сонымен бірге, шетте жүрген М. Шоқайдың елге деген сағынышын да өлең сөзбен әдемі өрнектей білген деуге негіз бар.

Екі өлеңнің үш қолжазбасын зерделеу барысында «Қақажанға!» деген өлең мен «Секірген лақты көрдім тау басында» деген мәтіннің жазылу мәнері бір екені белгілі болды. Ал, «Қақажан текеге!» деген нұсқа жүгіртпе жазу үлгісінде көшірілгендіктен де, кейбір әріптердің жазылу қалыбы өзгеше. Әрі кейбір сөздерді беруде арабтың төл сөздеріне ғана тән әріптермен («ص», «ط» және т.б) көшірілгенін баса айтқан жөн.

Араб графикасын реформалау ХХ ғасырдың басынан түркі халықтарында орын алғаны белгілі. Мың жылдан аса уақыт қолданыста болып келген қадім үлгісін А. Байтұрсынұлы «бір дыбысқа бір таңба» қағидасы негізінде қайта өңдеп шыққан. Оның әліппені реформалауға қатысты ұстанымдары 1912 жылы жарық көрген «Оқу құралы. Қазақша әліппеде» жарияланғанымен де (Ахмет, 2022. 2:788), кейбір сөздерді жазу үлгісі жетілдіріліп отырғанын әр жылдары басылған еңбектерінен аңғаруға болады (Ахмет, 2022. IV:43). Себебі, әліппені реформалаудың жазу машығымен қалыптасатыны белгілі.

Негізгі саяси ұстанымдарын түркі әдеби (шағатай, османлы) тілінде жазып келген М. Шоқай, негізінен, қадім үлгісінде жазған. Алайда ХХ ғасырдың басындағы зиялылардың «уммалықтан» «миллеттікке» көшу ұстанымдарын жақсы білетін ол сол кезде жарық көрген А. Байтұрсынұлының «әліппесінен» де хабары болған. М. Шоқайдың өз ана тілінде жазған екі өлеңінің қолжазбаларын зерделеген уақытта ондағы кейбір әріптердің жазылу мәнері соны айғақтайды.

Әдебиеттер:

1. Абай шығармаларының академиялық толық жинағы. I-том. – Алматы: Жазушы, 2020. – 640 б.
2. Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларының академиялық толық жинағы. II-том. – Алматы: Brand Book, 2022. – 876 б.
3. Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларының академиялық толық жинағы. IV-том. – Алматы: Brand Book, 2022. – 744 б.
4. Есмағамбетов К. Мұстафа Шоқай әдебиет әлемінде // «Ана тілі» газеті. 27 тамыз 2015 ж. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/32491>
5. Қыдыр Т. Ортағасырлық түркі әдеби тілінің атауына қатысты кейбір мәселелер // «Вестник Казну» (серия востоковедения), КАЗАХСТАН, рекомендуемый ККСОН МОН РК, издательство: «Қазақ университеті». 2021 ж. №4 (99). – 17-24 бб. <https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.02>
6. Tazhiyev Kh.; Khasanov N.; Kydyr T. 19 yüzyil sonlarinda ve 20 yüzyilin başlarında Türkistan dinî-maarifi edebiyatında Ahmed Yesevi izleri // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. №96. 2020. pp. 319-343. (<https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/issue/view/108>)
7. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. I том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 544 б.
8. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. II том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 664 б.
9. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. III том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 664+4 б.
10. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. IV том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 652 б.
11. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. VIII том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. – 560+2 б.

References:

1. Abai. (2020) Academic complete works. In three volumes. Vol. 1. – Almaty: Publishing house «Zhazushy. – p 640. (in Kaz.)
2. Ahmet Baitursinuli. (2022) Academic complete works. In five volumes. Vol. 2. – Almaty: Publishing house «Zhazushy. – p 876. (in Kaz.)
3. Ahmet Baitursinuli. (2022) Academic complete works. In five volumes. Vol. 4. – Almaty: Publishing house «Zhazushy. – p 744. (in Kaz.)
4. Esmagambetov K. (2015) Mustafa Shokai in the world of literature // “Ana tili” newspaper. August 27, 2015. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/32491> (in Kaz.)
5. Kydyr T. (2021) Some questions concerning the name of the medieval turkic literary language | Journal of Oriental Studies Al-Farabi Kazakh National University. Volume 99, Number 4. <https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.02> (in Kaz.)
6. Tadzhiyev Kh.; Khasanov N.; Kydyr T. (2020) The 19th century and the early 20th century Ahmet Yesevi traces in Turkish religious literature | Turkish Culture and Hacı Bektas Veli Research Quarterly. Volume 96, Winter. pp.319-344. // <https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/view/2750> (in Turk.)
7. Shokai M. (2012) Complete collection of works. Twelve volumes. Volume I. – Almaty: Dyke-Press. – p. 544. (in Kaz.)
8. Shokai M. (2012) Complete collection of works. Twelve volumes. Volume II. – Almaty: Dyke-Press. – p. 644
9. Shokai M. (2012) Complete collection of works. Twelve volumes. Volume III. – Almaty: Dyke-Press. – p. 664+4. (in Kaz.)
10. Shokai M. (2012) Complete collection of works. Twelve volumes. Volume IV. – Almaty: Dyke-Press. – p. 652. (in Kaz.)
11. Shokai M. (2012) Complete collection of works. Twelve volumes. Volume VIII. – Almaty: Dyke-Press. – p. 560+2. (in Kaz.)

FTAMP 17.82.10

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-08>

С.Б. Ержанова¹, Е.Ж. Арын^{2*}, В. Пирет³

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Таллинн Университеті, Таллинн, Эстония

E-mail: esb72@mail.ru, aryn.erkezhan@gmail.com, piret.vires@tlu.ee

ORCID: 0000-0002-4449-2604, 0000-0002-2615-3676, 56311507500

ДЫБЫСТЫҚ НЕМЕСЕ НАҚТЫ ПОЭЗИЯ: ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ МҰРАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада қазақ ауызша поэзиясының дыбыстық техникасының бірегей табиғаты зерттеледі. Қазақ әдебиеті тарихының тәжірибесінде мұндай үлгілер көп кездесетінін тілге тиек етеді. Дыбыстық техника өлеңді жай әсемдеп қана қоймайды. Ол поэзияның мықты техникалық құралы болып табылады. Біздің зерттеуімізде дыбыстық техника ежелгі табиғатқа еліктеу нәтижесі ретінде және дәстүрлі поэтикалық тәсіл сияқты екі аспектіде қаралған. Мақала авторлары ауыз әдебиеті ақынының поэтикалық техникасының генезисін, белгілерін, формалары мен функцияларын зерттейді. Зерттеу мақсаты – қазақ әдебиеті тарихы материалдары негізінде дыбыстық поэзия техникасының ерекшеліктерін, оның құрылымдық түрлерін сипаттау, оның мәтінді тақырыптық және идеялық-мағыналық ұйымдастырудағы рөлін ашу. Сондықтан мақала авторлары әртүрлі: салыстырмалы және салғастырмалы, тарихи-генетикалық және семиотикалық әдістерді қолдана келе зерттеу жасады. Ғылыми зерттеудің жаңашылдығы дыбыстық техниканың (анафора, аллитерация, ассонанс және т.б.) қазақ әдебиеті тарихы мәдениетінің материалдарында бірінші рет қаралып отырғандығы болып табылады. Оның генезисі (ежелгі формалармен – иланумен және арбаумен тарихи байланысы) зерттеу жұмысында алғаш рет сипатталып отыр. Сонымен қатар оның функциялары мен құрылымдық түрлеріне де тоқталып өтілді. Қазақ әдебиет тарихы материалдарының поэтикалық, дыбыстық негізі қазіргі ауызекі өлең теориясының (Герман Рапапорт) тұжырымдарына сәйкес талданады. Зерттеудің практикалық құндылығы дыбыстық техниканы феномен ретінде, жыр тақырыбы мен идеясының негізгі «қозғалтқышы» ретінде, эпостық аңызды құрылымдық-семантикалық ұйымдастыру, оны орындау мен есте сақтау принципі ретінде қабылдау және түсіндіру болып табылады. Зерттеуші ғалымдар М. Пэрри мен А.Б. Лордтың ауызша өлең туралы теориялық тұжырымдарына сүйенсек, бүкіл халық эпосы, фольклор, халықтық әндік, жеке-авторлық лирика – осылардың барлығы ауыз әдебиетінің поэтикалық техникасынан туындаған. Нақтылайтын болсақ, осылардың барлығы жүздеген жылдар бойы қалыптасқан дыбыстық техника мен формулалық дәстүр нәтижесі болып табылады.

Кілт сөздер: эпос, жыр, дыбыстық ұйымдастыру, дыбыстық поэзия, қайталау, қазақ әдебиетінің дәстүрлері.

С.Б. Ержанова¹, Е.Ж. Арын^{2*}, В. Пирет³

Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби

Алматы, Казахстан

Университет Таллинн, Таллинн, Эстония

E-mail: esb72@mail.ru, aryn.erkezhan@gmail.com, piret.vires@tlu.ee

ORCID: 0000-0002-4449-2604, 0000-0002-2615-3676, 56311507500

Звуковая или точная поэзия: на основе наследия казахской поэзии

Аннотация. В статье исследуется уникальная природа звукотехники казахской устной поэзии. Особо отмечается, что в практике истории казахской литературы таких примеров немало. Звуковая техника не

просто украшают стихотворение. Это мощный технический инструмент поэзии. В нашем исследовании звукотехника рассматривается в двух аспектах, как результат подражания античной природе и как традиционный поэтический подход. Авторы статьи исследуют генезис, особенности, формы и функции поэтической техники поэта устной литературы. Цель исследования – описать особенности техники звуковой поэзии, ее структурных форм на материалах истории казахской литературы, выявить ее роль в тематической и идейно-смысловой организации текста. Поэтому авторы статьи проводили исследования с использованием разных: сравнительно-сопоставительного, историко-генетического и семиотического методов. Новизна исследования заключается в том, что техника звуков (анафора, аллитерация, ассонанс и др.) впервые рассматриваются на материалах истории культуры казахской литературы. Его генезис (историческая связь с древними формами – верования и заклинания) описывается в исследовании впервые. Также обсуждались его функции и структурные типы. Поэтико-звуковая основа материалов истории казахской литературы анализируется в соответствии с выводами современной теории устной поэзии (Герман Рапапорт). Практическая ценность исследования заключается в восприятии и интерпретации звукотехники как явления, как основного «двигателя» темы и идеи поэзии, как структурно-смысловой организации эпического сказания, в принципе его исполнения и объяснения. Согласно теоретическим выводам исследователей М. Перри и А.Б. Лорда об устной поэзии, весь народный эпос, фольклор, народная песня, отдельная авторская лирика – все это производно от поэтической техники устной литературы. Точнее, все это результат сотен лет звуковой техники и шаблонных традиций.

Ключевые слова: эпос, песня, звуковая организация, звуковая поэзия, повторение, традиции казахской литературы.

S.B. Yerzhanova¹, E.Zh. Aryn^{2*}, V. Piret³

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

Tallin University, Tallin, Estonia

E-mail: esb72@mail.ru, aryn.erkezhan@gmail.com, piret.vires@tlu.ee

ORCID: 0000-0002-4449-2604, 0000-0002-2615-3676, 56311507500

Sound or accurate poetry: based on the heritage of kazakh poetry

Abstract. The article explores the unique nature of the sound technique of Kazakh oral poetry. It is especially noted that there are many such examples in the practice of the history of Kazakh literature. Sound technique does not just decorate the poem. It is a powerful technical tool for poetry. In our study, sound technique is considered in two aspects, as a result of imitation of ancient nature and as a traditional poetic approach. The authors of the article explore the genesis, features, forms and functions of the poetic technique of the poet of oral literature. The purpose of the study is to describe the features of the technique of sound poetry, its structural forms on the materials of the history of Kazakh literature, to identify its role in the thematic and ideological and semantic organization of the text. Therefore, the authors of the article conducted research using different methods: comparative, historical-genetic and semiotic methods. The novelty of the study lies in the fact that the technique of sounds (anaphora, alliteration, assonance, etc.) is considered for the first time on the materials of the history of the culture of Kazakh literature. Its genesis (historical connection with ancient forms – beliefs and spells) is described in the study for the first time. Its functions and structural types were also discussed. The poetic-sound basis of the materials of the history of Kazakh literature is analyzed in accordance with the conclusions of the modern theory of oral poetry (Herman Rapaport). The practical value of the study lies in the perception and interpretation of sound technique as a phenomenon, as the main «engine» of the theme and idea of poetry, as a structural and semantic organization of an epic tale, in principle, its execution and explanation. According to the theoretical conclusions of the researchers M. Perry and A.B. Lord about oral poetry, the entire folk epic, folklore, folk song, individual author's lyrics – all this is derived from the poetic technique of oral literature. More precisely, it is all the result of hundreds of years of sound technique and formulaic traditions.

Keywords: epic, song, sound organization, sound poetry, repetition, traditions of Kazakh literature.

1. Кіріспе

Қазақ әдебиеті тарихының бастаулары болып есептелетін эпикалық дәстүрлер, жыраулардың ауызша поэзиясында дыбыстық құрылым маңызды рөл атқарады. Ол автордың семантикалық маңызды реңкіне қол жеткізу барысында үнемі поэтикалық тәсіл болып табылады. Өлеңнің осындай дыбыстық ұйымдастырылуын біз *техникалық тәсілдер* жүйесі, ауызша айтылғанда тілдің дыбыстық құрамының әртүрлі элементтерін: дауысты және дауыссыз дыбыстарды, екпінді және екпінсіз буындарды, үзілістерді, бірыңғай синтаксистік айналымдарды, сөздерді, дыбыстарды қайталауды, аллитерацияны, ұйқастарды және т.с.с. пайдалануы деп түсінеміз.

Мысалы, мына төмендегі жырларда өлеңді ұйымдастыруда тақырыптық анафораны (*бірыңғай дауысты*) және аллитерацияны (дауыссыз дыбыстардың қайталануын) қолдану.

Анафора 7 буыннан тұратын екі өлеңнен тұрады. Әрбір өлең өзіндік бір мағынаны береді. Бірінші өлең келіндердің дауы мен алауыздығын сипаттаса, екіншісі – бейбіт ауылдың тыныштығы мен сұлулығын жырлайды:

Бұқар жырау, XVIII ғ.:

1. Абысынның аразы

2. Ауыл сәнін кетіреп (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 301)

Бірінші өлеңдегі алауыздық тақырыбы жуан дыбыстары бар сөздерге толы: Абысынның аразы. Ал бейбіт ауыл сұлулығы жіңішке дыбыстар арқылы әсерленген – *сәнін кетіреп*. «Ауыл» сөзі – олардың тақырыптық орталығы болып табылады. Ол осы екі қарама-қарсы ұғымды біріктіріп отыр. Сондықтан ол да жуан дыбыстар арқылы берілген: **ауыл**. Сөздерді осылай буындардың жуандығы мен жіңішкелігі бойынша бөлу бөлгіш дыбыс техникасы деп аталады. Бұл ретте, жуан және жіңішке дыбыстарды қарама-қарсы қою арқылы антитеза пайда болады: өзара араздасқан келіндер және бейбіт ауылдың нәзік сұлулығы. Анафораның әсері оның жазбаша поэзия емес, ауызбен ғана айтылатындығында болып отыр, өйткені ол осы дәстүрді жақсы білетін тыңдаушының дыбыстық қабылдауына арналған. Екі қарама-қарсы мағынаны біріктіре отырып, жыршы тыңдаушының тыңдау қабілетін: оның өлеңнің негізгі ойын, идеясын «естітінін – естімейтіндігін» «тексереді».

Демек, *дыбыстық бөлгіш техника* автор идеясын тереңдетіп, болашақ ғибрат (уағыз) жанрын көркейтеді. Жырау үшін де, сондай-ақ тыңдаушы үшін де анафоралық қайталау – эпосты есте сақтау техникасының бірі. Сондықтан дыбыстық техниканың әртүрлі жақтарын зерттеуде мыналарды есте сақтау керек:

- а) эпикалық қайталаулардың көркемдігі мен мәнерлілігі;
- б) аллитерацияланған өлеңнің құрылымы мен семантикасы;
- в) эпикалық анафораның құрылымы, түрлері мен функциялары;
- г) дыбыстық бөлгіш техниканың функциялары;

г) стиль мен жанрды қалыптастырудағы ұйқастың функциясы, – ғылымда осының барлығы жаңа және оны зерделеу қажет болып табылады.

Еуропалық *жазба* дәстүрі де поэтикалық техника тәсілдерін: анафораны, ассонансты, аллитерацияны, акроөлеңді, қайталаудың сан алуан түрлерін және т.б. пайдаланады. Бірақ түркі эпикалық дәстүрінің одан айырмашылығы – оның барлық осы

көркемдік құралдарды тұрақты кешен түрінде пайдаланатындығы болып табылады. Бұл – қандай да болмасын тәсілді *жасанды түрде ойлап табу* емес, ол халықтың көптеген ғасырлар бойы жинаған тәжірибесі, ежелгі ырғақтарға, дыбыстық діріл заңдарына негізделген білімі. Табиғи еліктеуден әртүрлі мәндердің дыбыстық қайталаулары: иландырушылық қайталаулар, сиқыршылық әдістер мен ырғақтық арбаулар пайда болады. Мәселен, сөз сиқыры музыкамен бірге біртіндеп келе рулық салт-дәстүр мен жоралғылардың қасиетті бөлігіне айналған (Фещенка, 2017: 312). Уақыт өте келе, мәдени-тарихи процесс нәтижесінде дыбыстық ұйымдастыру (техника) көркемдік құралға, эпостың поэтикалық тәсіліне айналады. Жырдың пайда болуына жол ашып, оған қолдау көрсете отырып, дыбыстық қайталау оның әртүрлі: дыбыстық-семантикалық, морфофонологиялық, лексикалық-семантикалық және синтаксистік деңгейлерінде сөзді тек әсемдеп, әсерлеп қана қоймайды, ол ең бастысы – жаңадан үздіксіз келіп қосылатын дауыс ырғағын тудыратын жыршылар үшін ауызша ғылымы болып табылады.

Біздің ата-бабаларымыз көптеген ғасырлар бойы жазуы жоқ ортада өз өнерін көрсетіп, оны ауызша ғана паш еткен. Бірақ олар ежелгі заманда да, содан кейінгі кезеңдерде де көлемі үлкен және көркемдік жетістіктері бойынша тамаша көптеген эпостарды дүниеге әкеліп, бізге жеткізген, атап айтатын болсақ, олар: «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Қосай», «Ер Едіге», «Ер Көкше», «Ер Қабанбай», «Қамбар батыр», «Ер Сайын», «Қырымның қырық батыры» және т.б. (Нұрмағамбетова, 1975: 214). Осындай қомақты мәдени-әдеби мұраларымыздың негізінде ауызша стильдік техника, дыбыстық ұйымдастыру, эпикалық формулалардың жатқанын байқаймыз. Міне, солардың арқасында Алтын Орданың күдіретті мәдениетінің өшпес осы қазыналары қазіргі заманға дейін жеткен. Осы тұрақты формулалар мен дыбыстық ұйымдастыру арқылы бүгінгі таңда да жаңа жырлар пайда болып, Қазақстанның өңірлік музыкалық-эпикалық мектептері: сырдария, маңғыстау, жетісу және т.б. мектептер жұмыс істеп жатыр.

Адамның өмірді эстетикалық меңгеруінің бес негізгі тәсілі бар. Олар: дыбыстық мәдениет – есту мәдениеті (ауызша мәтінді тыңдау және түсіну) және *ауыз* мәдениеті – сөз мәдениеті (эпосты орындау, суырып салма жырдың дыбыстық техникасы); *көзбен шолу мәдениеті* – көзбен көру арқылы түсіну мәдениеті; *қолжаттамдық* мәдениет – материалмен, затпен тікелей жұмыс жасау, іс мәдениеті; және *медитативтік мәдениет* – ішкі ой мәдениеті, рухани саланы ұғынуға тырысу.

Еуропалық мәдениеттен айырмашылығы, Орталық Азия көшпенділерінің дәстүрлі мәдениетінде көптеген ғасырлар бойы дыбыстық – ауыз сипатты өнер (музыкалық – сөздік) басым болған. Бірақ сонымен қатар көшпенділер арасында көзбен шолу – қолжаттамдық мәдениет те, медитативтік мәдениет те айтарлықтай деңгейде жоғары дамыған, мысалы: ою-өрнек өнері, зергерлік өнер, ұсталық қолөнер, ағашпен және күміспен жұмыс және т.б. Ал жыраулардың бүкіл ауыз поэзиясы толығымен медитативті деп айтуға болады. Демек, Орталық Азия көшпенділері үшін әлемді дыбыстық-ауыз есту арқылы (сөздік-музыкалық) меңгеру басымды болған. Дыбыстық ұйымдастырылуы өте бай, ауызша-стильдік техникасы бар түркі жыры, лирикалық эпос, дәстүрлі музыкалық-әндік фольклор этнография, семиотика,

тарих, дінтану, археология үшін ерекше қызығушылық тудырады. Ауызша эпикалық поэзияның дыбыстық ұйымдастырылуы – ол ежелгі түркі поэтикалық ойының өте ертедегі тіл формалары мен ерекшеліктерін зерттеуге тікелей апаратын жол. Қазақ фольклористикасында ол ешқашан бөлек қарастырылмаған. Сонымен, тіпті ең алғашқы сиқыршылық арбаулардың өзінде-ақ ырғақ болған, оларда тұрақты белгілер, символдар мен шартты кодтар қызмет жасаған. Біз осының барлығын алғашқы *трансформациялар* деп атаймыз. Және ол рулық (тайпалық) ұжым мүшелерінің арасында өзара хабарласуының техникалық құралдары: таяқ, тас, жартасқа салынған сурет, дағыра көмегімен немесе оларсыз болғандығын дәлелдейтін айтарлықтай дамыған коммуникациясы болғандығын көрсетеді.

2. Материалдар мен әдістер

Эпикалық поэзиядағы осындай тұрақты ауызша жеткізу заңдылықтарын, формулаларды ғылыми зерттеу дәстүрінің негізін ХХ ғасырдың 50-ші жылдары америкалық ғалым М. Пэрри қалаған. Ол өзінің ауыз теориясын Oral Tradition деп атаған (Cristóbal, 2016: 67). Одан бері де бұл мәселеге көп көңіл бөлгенімен, қазақ поэзиясы тарихы тәжірибесінде зерттелу жағы қолға алынбай келеді. Бұл олқылықты толтыруға негіз болатын ағылшын ғалымы Герман Рапапорттың теориялық тұжырымдарын ерекше атап өтуге болады.

Біздің Қазақстандық ғылымда осындай әдіснамалық тәсіл онша белгілі болмаған. Бірақ 80-ші жылдары, қайта құрылу жылдарында озық қазақстандық ғалымдар музыкалық-эпикалық халық дәстүрлерін табысты зерделегендігін атап өту керек. Солардың ішінен Б. Аманжоловты, Ж. Бектұровты, Р. Бердыбаевты, Ш. Ыбраевты, Е. Ысмаиловты, А. Мұхамбетованы, С. Негимовты, Г. Омарованы, С. Раимбергенованы, С. Утегалиеваны, Е. Тұрсуновты және басқа да көптеген талантты фольклоршылар мен этномузыка зерттеушілерінің атын ауыз толтырып айтуға болады.

Бүгінгі таңда Қазақстанда ауыз теориясын (формулалықты, дыбыстық техниканы) Б.Ш. Абылқасымов, У. Ақберді, А. Жақсылықов, Қ. Жаңабаев, Ш. Ыбраев, А. Наурызбаева, Е. Құрманбаев сияқты авторлар белсенді зерттеп келеді, бірақ сонда да олардың саны әлі де болса ауыз толтырып айтатындай көп емес.

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеудің мақсаты – қазақ әдебиеті тарихынан алынған материалдар негізінде дыбыстық поэзияның ерекшеліктерін, оның құрылымдық формаларын сипаттау, сонымен қатар мәтіннің тақырыбы мен мағынасын жүйелеудегі рөлін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін әртүрлі зерттеу әдістерін, соның ішінде салыстырмалы, тарихи-генетикалық және семиотикалық тәсілдерді пайдаланылды. Зерттеу жаңалығы анафора, аллитерация, ассонанс т.б дыбыстық техникалардың алғаш рет қазақ әдебиеті тарихынан алынған материалдар негізінде қарастырылуында болып отыр. Сондай-ақ зерттеуде алғаш рет бұл әдістеменің генезисі, оның ішінде наным-сенімдер мен арбау сияқты ежелгі формалармен тарихи байланыстар сипатталып, оның функциялары мен құрылымдық түрлері талқыланды.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеуде дыбыстық техниканың қазақ ауызша поэзиясындағы алатын орны сипатталады. Яғни қазақ әдебиетінің тарихында дыбыстық технология маңызды рөл

атқаратын мысалдар көп екенін дәлелдейді. Дыбыстық техниканың өлеңді көркемдеп қана қоймай, поэзияның күдіретті құралы екенін атап көрсетеді. Мақала авторлары дыбыстық техниканы зерттеуге екі жақты қарастырады: ежелгі табиғаттан шабыт алу нәтижесінде және дәстүрлі поэтикалық әдіс ретінде. Мақалада ауызша поэзиядағы дыбыстық техниканың шығу тегі, ерекшеліктері, формалары мен қызметі талданады. Қазақ әдебиеті тарихынан алынған материалдар негізінде дыбыстық поэзияны талдау қазіргі ауызша поэзия теориясын, атап айтқанда Герман Рапапорттың зерттеулерін ескере отырып жүргізілді. Бұл зерттеудің практикалық құндылығы шығарманың тақырыбы мен идеясына, оның құрылымдық-семантикалық ұйымдастырылуына әсер ететін поэзияның негізгі элементі ретінде дыбыстық техниканы түсінуге және түсіндіруге көмектеседі (Рапапорт, 2011: 98). М. Перри мен А.Б. Лордтың ауызша поэзия туралы теориялық тұжырымдарына қарағанда, барлық халық эпосының, фольклордың, халық әндерінің, тіпті жекелеген авторлық лирикалардың да түбі ауыз әдебиетінің поэтикалық техникасында жатыр, бұл осы әдістемені әдеби мұраның іргелі элементіне айналдырады.

3. Талқылау

Белгілі этнограф Г.Н. Потанин өз күнделігінде: «Маған бүкіл қазақ даласы әндетіп тұрғандай болып көрінеді!», - деп жазған (Балмаганбетова, 2020: kzvesti.kz). Оның ерекшелігі, барлық халықтың бір үздіксіз музыкалық – сөздік мәдениет ағынына қатысуы, халықтың өзі өнердің керемет көзі екендігін танытады. Бүкіл көшпенді халық күй, жырлар орындап, тыңдаған және айтыстарға (ақындар жарысына) қатысқан. Олар фольклор мен эпосты ұжымдық жадында сақтап, болашақ ұрпаққа ауызша берген. Ал жыраулар жырларды орындау барысында дыбыстық эпикалық техника құралдардың көмегімен оларды тез қалпына келтірген. Ол жаңа мәтінді тиянақтау, есте сақтау мен құрастыру үшін негізгі мәнге ие болған. Дыбыстық ұйымдастыру – поэтикалық қайталаулар, ауызша айту поэзиясының әдістері мен тәсілдерінің жүйесі. Осы дыбыстық қайталау сондай-ақ болашақ эпикалық шығарманың жанрына, тілі мен стиліне де әсер етеді. Гомердің поэмаларын зерделей отырып, ауызша айту теориясының негізін қалаушы М. Пэрри, эпикалық формулалар арқасында тіпті жазу жоқ болған кездің өзінде де көлемі үлкен ауыз әдебиеті шығармаларын дүниеге келтіруге болатындығын дәлелдеген. Мысалы, дүниежүзіндегі ең үлкен эпикалық шығарма қырғыздардың «Манас» жыры деп айтамыз. Көрнекті ғалым Е.М. Мелетинский, қазіргі эпос теориясын зерттей отырып, өз кезінде шетелдік мектептер мен академиялық бағыттарға тәптіштелген сыни талдау жасаған. Пэрри-Лордтың ауызша поэзиясында Е. Мелетинский екі маңызды пікірталастық мезеттерді бөліп көрсеткен:

а) А. Лорд «Лорд эпикалық стильді поэтикалық техникадан шығарады» (Мелетинский 1963: 12).

б) «эпикалық формулалардың мифологиялық мәні бар» (Мелетинский 1963: 12).

Біздің поэтикалық техниканы, дыбыстық қайталауды түсінуіміз үшін осы екі тармақ та шешуші рөл атқарады. Жалпы Е.М. Мелетинскийдің басқа бірқатар жұмыстарында да, батырлар жыры тайпалар шоғырлануының мықты құралы және мемлекеттерді орталықтандырудың бейнесі ретінде, «ұлттық тарихтың шапағы ретінде» пайда болады деген ұғым айқын көрініс тапқан (Мелетинский, 1992: 666).

VIII ғасыр жыршылары – Йоллық-тегін мен Тоныкөк сияқты, халықты бірлікке, дәстүрлерді, мемлекетті сақтап қалуға шақырған. Олардың поэтикалық сөзі мемлекет қайраткерлерінің сөзіне айналған. Сөз олардың жаңа шығармашылық, саяси, әлеуметтік бейнесін, олардың шат-шадыман көтеріңкі стилі мен олардың жаңа жанрлық репертуарын қалыптастырған. Эпостық жыраулардың жоғары мәртебесі, олардың қоғамдағы әлеуметтік қызметтері олардың поэтикасынан да, мәтіннің өзінен әлеуметтік функциясынан да, олардың дыбыстық поэтикалық пайдалану сипатынан да көрінеді. Жыраулар да осындай ерекше белгілерімен ақындардан да, поэтикалық ауыз дәстүрінің басқа түрлерін тасымалдаушыларда да ерекшеленеді (Тұрсынов 2017: 24). Осы белгілер мен қасиеттер жыраулардың ойлау ерекшелігі мен поэтикалық техникасын түсінуге мүмкіндік береді. Дыбыстық ұйымдастыруды фонологиялық, морфофонологиялық, лексикалық, синтаксистік – әртүрлі деңгейлерде зерттеу эпостық формалардың *бастапқы негіздермен* – ежелгі қайталаулармен, арбаулармен, иланудырулармен, сондай-ақ аңыздармен, салт-дәстүрлер және әдет-ғұрыптармен – байланысы туралы ойға әкеліп соғады. Е.М. Мелетинский, эпостық формулалар мазмұнының «мифологиялық шығу тегіне» ерекше назар аудара отырып, Пэрри-Лордтың ауызша айту теориясының осы жағы туралы айтқан. Дыбыстық формула – ауыз әдебиеті мәтіннің негізгі бірлігі.

Формулалық деп, бір сөздердің немесе тіркестердің басқаларға тартылуы, олардың дыбыстық кодты құрайтын тұрақтылығы түсініледі. Осы белгі кез келген халықтың ауызша поэзиясына, фольклор мен эпостың барлық жанрларына тән. Формулалықтың негізінде ауызша мәтінді сақтаудың, оны есте сақтау мен жаңа ауызша айтқандағы жаңа мәтінін жасаудың негізгі шарты жатыр. Бұл ретте, М. Пэрри мен А. Лорд дәстүрлі орындау процесін трафаретті бейнелер мен стандартты клишелерді «механикалық беру» деп санамаған. Олар міне нақ осыдан өнердің *ерекше түрін*, суырып салып жыр шығару кезіндегі ауыз айту техникасын меңгерудің шеберлігін таныған. Сондықтан олардың эпостық қайталауларды, әртүрлі дыбыс заңдылықтарын, тұрақты белгілерді, тіркестер мен формаларды зерттеулері «формулалық» грамматика деп аталады. Жыршының ауызша жеткізу поэзиясын дыбыстық ұйымдастырудың өзі – бай стильдік ауызша айту техникасының тек бір бөлігі ғана.

Жыраулардың дыбыстық техникасының түрлері, формалары мен функциялары:

Доспамбет жырау, XV ғ.:

Азаудың ер Доспамбет ағасы

Азаудың бір бұрышындай нарты екен!...

1. Анафорлық тақырыптық бастау – қайталау: Азаудың...Азаудың... (азовтық, азаулық, Азовта туған);

Ер Доспамбет формулалық тіркесінің тақырыптық ортасы Ер – эпитеті: *батыр*.

Азаудың *ер* Доспамбет ағасы

Азаудың *бір* бұрышындай нарты екен!

Сөздің жуандығы мен жіңішкелігі бойынша дыбыстық бөлу техникасы өзінің сүйікті қаласының өміріндегі жыраулардың ерекше рөлін ашады: *ер-бір*, – (айбынды батыр; менен басқа ешкім емес – *бір* бұрышындай (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 31).

Осы мысалдың өзі-ақ XV-XVIII ғасырлардағы нақты поэзияның дыбыстық ұйымдастырылуының сан-алуан түрі мен функциялары бар екендігін көрсетеді: Ол «дыбыстамалық» болады. Ол анафоралық бастау-қайталау түрінде бола алады. Дыбыстамалық мәтіннің семантикалық маңызды элементтерін бөліп көрсете отырып, сөзді жуандығы мен жіңішкелігі бойынша *бөлу* функциясын орындайды: **бір** бұрышындай – қаланың шеткі маңызды негіздерінің **бірі** – жыраулардың *ерекшелігі* мен *ерекше таңдаулы* екендігінің символы.

Тарихи даму процесінде тайпалар ыдырап, қайта бірікті, олардың тайпалық табынушылары да өзгерді. Салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды өткізу ережелері де ауысты: бұрынғы рәсімдер жаңа әдет-ғұрыптарға жол берді. Осы өзгеріп отыратын қағидаларды қалай да болмасын тиянақтау керек болды және оларды есте сақтау үшін арнайы адамдар – әдет-ғұрып делдалдары қажет бола бастады. Уақыт өте келе осы «білгіш» адамдар (әдет-ғұрып делдалдары) тайпаның бүкіл рухани өмірін өз қолына алды. Әрі қарай мамандандырылу процесінде дәстүрлерді барлығынан да жақсы білетін ауызша жеткізу жыршысы, жырау хан кеңесшісі, *көріпкел* көсем және халық мұғалімі не ақын мәртебесіне ие болады (Ержанова, 2020: 139).

Тұрақты қайталау процесінде біз оның *алғашқы трансформациялармен*: иланумен, ырғақтық арбаулармен, сиқырмен байланысын көреміз. *Алғашқы негіздер* – ол ежелгі эпос пен фольклордың бүкіл мифологиялық, рухани-діншіл және салт-дәстүрлік – ғұрыптық өмірін құраған алғашқы және ертедегі өмірі. Ол қайталаулар мен тұрақты тіркестерге негізделген бірінші дыбыстық сиқыр. Ол ауызша айту тәжірибесінде алдымен дәстүрлік делдалдың, содан кейін бақсының, кейіннен XV-XVIII ғасырлардағы көріпкел жыраудың өте маңызды құралына айналды. Осы ежелгі *ырғақтық қайталауларда*, арбауларда біз қазір танитын болашақ түркі фольклоры мен этносының жанрлық және құрылымдық формалары бар. Барлық осы жанрлар VIII ғасыр қағандары Құлтегін мен Біліге қаған мен кеңесші Тоныкөкке арналған жоқтау жырларының құрамына кірген. Олар болашақ эпостық жырлардың өте бай «құрылыс базасын» құрайды. Міне сондықтан да біз батырға бағытталған *арнаудан*, оны *мақтаудан*, оны *жоқтаудан*, оған ризашылық білдіруден – *алғыстан*, оның жауларына арналған *қарғыстан*, оның көріпкелдігі – *болжауынан*, оның *нақыл* сөздерінен, оның *өсиетінен* – жанрдың аңызбен, салт-дәстүр, ғұрыптармен және жерлеу рәсімдерімен тығыз байланысын оңай таба аламыз.

Дыбыстық поэзияға тән нәрсе көбіне – үнемі суырып салма өлеңдер. Ол қайталауларға (формуларға), тұрақты сөз тіркестеріне негізделеді (Мағауин, 1978: 112). Бірақ осы формулалардың негізінде дыбыстар мен сөздердің және сөз тіркестерінің «созылуына» ықпал ететін *алғашқы трансформациялар*, әртүрлі заңдылықтар жатыр. Дыбыстық қайталаудың *ең бірінші*, *ең алғашқы* және ең көп тараған тобын *аллитерация* мен *ассонанс*, *дыбыстық еліктеуіш сөздер* мен сан-алуан *ұйқастар* құрайды. Олар өздерінің қайталауларын табиғи дыбыстарға: құстардың шырылы мен сайрауына, қасқырлар мен жолбарыстардың ырылына, өзен суының сылдырына және т.б. алғашқы еліктеуден бастаған. Осы алғашқы ырғақтық қайталаулар космоста болатын дірілді және космос ырғағын, ай мен күн айналымдарын және жыл мерзімдерінің ауысуын көрсеткен. Барлық осы космос құбылыстары реди́ф, етістік ұйқасы, монорим, сақиналық, айқас және параллель

(іргелес) ұйқас сияқты дыбыстық қайталауларды тудырған және оларды тұрақты түрде «жаңартып, қайта шығарып» отырған. Міне сондықтан да дыбыстық қайталау кейіпкерлер мен олардың әрекеттеріне бейнелілік, мәнерлілік береді. Осы қайталау сиқыршы немесе медитациялаушы суретшінің «қозғалыс бейнесі» болып табылады. Ол сондай-ақ метафоралық түрде «дүниенің уақыттағы өту жолын» да жасайды. Эпостық қайталау автор ойының көркемділігінің жоғарырақ болуына ықпал етеді, оның сазын тереңдетеді, ауыз шығармасының стилін әсемдейді. Жыр құрылымында маңызды кеңістікті ала отырып, қайталау стильге, жалпы үндестікке және бүкіл жанр формасының мәнерлілігіне айтарлықтай әсер етеді.

Формулалардың *екінші* тобын әртүрлі анафоралық блоктар: дыбыстық, буындық, лексикалық – қысқартылған және толық топтар; синтаксистік анафоралар; қайырма-лар мен орта және үлкен түйдектер құрайды. Олардың ерекшелігі, олардың дайын формада болуы. Ол – ауыз шығармасын орындау барысында жанр мен стильді алдын ала талап ететін эпос формулалары. Анафораның негізгі мақсаты – тыңдаушы назарын тақырыптың маңыздылығына немесе ауыз шығармасының негізгі идеясына «аудару», сондай-ақ мәтінді орындау үшін оны есте сақтауға ықпал ету.

4. Нәтижелер

Жоғарыда тізбектелген барлық жанрлық формалар мен олардың функциялары қандай да бір нұсқада дәстүрлі қайталаулар ретінде пайдаланылады. Осы *бастапқы жанрлық негіздер* болашақ батырлар поэмасының «негізгі тамырын» ғана құрап қоймайды, ол сонымен қатар дыбыстық ұйымдастырудың өзі ретінде де оның стилі мен шабытын құрайды және қалыптастырады, ал оның барлық элементтері оның барлық деңгейлерінде ауыз мәтініне әсер етеді. Осының барлығы бұрын қазақ ғалымдары назар аудармаған ауыз поэтикалық стилі мен ауыз-стильдік техникасының қалыптасу және даму жолының қиын екендігін куәлендіреді. Демек, дыбыстық поэтикалық техника, ежелден бері қалыптасқан дәстүрлі формалар мен жанрлар эпостың, оның эпикалық стилінің негізгі көзі болып табылады. Біз жоғарыда сипаттаған барлық жанр формалары аңызбен, салт-дәстүрмен және ғұрыптармен, алғашқы фольклормен байланысты екендігі сөзсіз. Ертеректегі кезеңде олар аясында *алғашқы негіздер*, болашақ тұрақты формулалар – ауыз дәстүрінің көздері қалыптасқан иландырумен, сиқырмен, ырғақтық қайталаулармен (арбаулармен) байланысты болған.

Бізге белгілі әлемдік жазба мәдениеті ескерткіштерінің көлемінен бірнеше рет үлкен түркі ауыз эпикалық аңыздарының жинағы, М. Пэрридің, жазусыз мәдениет поэтикалық техниканың арқасында, мысалы, «Манас» қырғыз эпосы сияқты көлемі бойынша өте үлкен шығарма тудыруға қабілетті деген идеясын сенімді түрде дәлелдейді. Осындай шығармалар формулалық пен дыбыстық ұйымдастыру заңының – үнемі белсенді эпикалық дәстүрдің бай ауыз-стильдік техникасының сан-алуан түрінің арқасында жасалып, бізге дейін жеткен. Эпикалық формулалар мен поэтикалық техниканың осындай мәнін М. Пэрри мен А. Лорд айқын түсінген.

5. Қорытынды

Кешенді жүйелі талдау арқылы біз қазақ әдебиеті тарихының алғашқы материалдары-эпос, жырлар негізінде дыбыстық техниканың сан-алуан түрлерін: аллитерацияны, ассонансты, анафораны, лексикалық және синтаксистік қайталауларды, басқа да тәсілдерін анықтадық.

Демек, қазақ мәдениетіндегі зор мұралар эпикалық негіздегі дыбыстық поэзиясында дыбыстық қайталаудың бірінші, ең алғашқы және ең кеңінен тараған түрі аллитерация мен ассонанс, сондай-ақ – дыбыстық еліктеуіш сөздер мен әртүрлі ұйқастар болып табылады. Осы қайталаулар табиғи дыбыстарға: құстар әніне, аңдардың ырылдауына, жел ысқырығы мен шуына және т.б. еліктеуден туындаған. Осындай еліктеу түрін Аристотель (мимемис) деп атаған (Теория литературы, 2012). Осы қайталаулар сондай-ақ космоста болатын және космос ырғағымен, ай мен күн циклдарына және жыл мезгілдерінің (маусымдарының) ауысуына байланысты болатын дірілдерден де басталады. Барлық осы циклдік құбылыстар қайталаудың редиф, етістік ұйқасы, монорим, сақиналық, айқас және іргелес ұйқасы сияқты түрлерін «дүниеге әкелді». Аллитерация, ассонанс, дыбыстық еліктеуіш сөздер, әртүрлі ұйқастар көркем бейнелер мен бүкіл поэтикалық сөзге мәнерлілік береді. Олардың өзі жыршының мәнерлі «ой козғалысының бейнесі» және ауыз мәтініндегі «уақыт ағысының» бейнесі болып табылады. Осы қайталаулар ауыз мәтінінің сарынына ықпал етіп, оның стилін қалыптастырады. Жыр құрылымында үлкен кеңістікті ала отырып, олар жанр формасының стилі мен мәнерлілігіне ықпал етеді.

Біз тақырыптық ауыз анафорасының сан-алуан түрлері мен функцияларын зерттедік. Ол – ауызша айту поэзиясындағы ең танымал дыбыстық қайталау екендігі анықталды. Өлең кеңістігінде бастау болып, онда үлкен орын ала отырып, анафора бүкіл эпостық шығармаға реңк береді. Дыбыстық ұйымдастырудың басқа да құрылымдық элементтері сияқты, ол ауыз шығармасының тақырыбын, стилі мен жанрын қалыптастырады.

Біз алғаш болып анафораның: айқас, іргелес, сақиналық түрлерінің жіктеме-сін бердік; оның: қарапайым, дыбыстық, буындық, қысқартылған және толық лексикалық, синтаксистік құрылымдық формасын сипаттадық. Формалардың әрқайсысында өзінің семантикалық толықтығы, реңкі бар. Сондай-ақ біз алғаш рет анафораның негізгі функциясын – тындаушы назарын ерекше «маңызды» қандай да бір тақырыпқа немесе «өзекті» идеяға «ұштау» функциясын, сондай-ақ есте сақтау функциясын аштық. Осы функция жаңа ауыз мәтінін құру барысында да жүзеге асырылады. Кейбір жағдайларда анафора тек естуді «ұштау» мен «естітіндердің» зейінін «тарту» функциясын ғана емес, сонымен қатар *гибраттау* функциясын да атқарады. Сондықтан эмбрионалды тұрғыдан біздің алдымызда жанр (әдетте дидактикалық тәрбие) «қалыптасады».

Мақалада дыбыстық ұйымдастырудың жанр формаларын қалыптастырудағы рөлі ашылған. Қазақ әдебиеті тарихының қойнауында жатқан әр кезең ақын-жыраулар мұралары ауызша айту немес дыбыстық поэзиясын әрі қарай зерттеу үшін ең құнды дереккөздер болып табылады. Олардың таңқаларлық керемет поэзиясы мен көп ғасырлық поэтикалық техникасы, түркі дәстүрінің бірегей және өзіндік феномені ретінде, дүниежүзілік ғылыми кеңістікте зерттеуге лайық деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

1. Ақтамберді жырау. Бес ғасыр жырлайды кітабынан. Құрастырушы М. Мағауин. – А.: Жазушы, 1989. – Т. I, – 384 с. <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1110997&lang=kk>
2. Балмағамбетова Ж. Жырау: летописцы Великой степи, 2020: <https://kzvesti.kz/ruhani-zhangyru/zhyrau-letopiscy-velikoj-stepi-1086/>

3. Доспамбет жырау. Бес ғасыр жырлайды кітабынан. Құрастырушы М. Мағауин. – А.: Жазушы, 1989. – Т. I, – 384 б. <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1110997&lang=kk>
4. Ержанова С.Б., Жутаева А.К. Қазіргі қазақ поэзиясындағы когнитивтік ұғымдар // Филология сериясы. №2 (178).2020, 137-144 б. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph18>
5. Қазақ даласының поэзиясы. Қазақстан ақындары кітабында. Мақала авторы М. Мағауин. – Л.: 1978. – 7 – 608 б.
6. Мелетинский Е.М. Эпос және аңыздар. Әлем халықтарының аңыздары кітабында. – М.: Екі томдық Кеңес Энциклопедиясы. Т.2. – 1992. – 724 б.
7. Мелетинский Е.М. Эпостың шығу тегінің қазіргі теориясы. Батырлар эпосының шығу тегі кітабында. – М.: 1963. – 464 б.
8. Нұрмағамбетова О.А. 1975. Құрастырушы және аудармашы. Қобыланды-батыр. Қазақ батырлар эпосы. – Москва: Наука, 446 б.
9. Теория литературы. Характеристики понятия Мимесис и Катарсис у Аристотеля, 2012: <https://philology-hse.livejournal.com/17788.html>.
10. Тұрсынов Е. Жырау функциялары туралы. Жырау: мәртебесі, функциялары, мәдениеті, көзқарасы (авторлардың ұжымдық монографиясы). – Семей, 2017 ж. – 325 б.
11. Фещенко В. Отзвуки Белого: глоссолалия, звукословие и вербальная магия в русской поэзии XX в. Russian Literature, Volumes 93–94, October–November 2017, pp. 311-343 <https://doi.org/10.1016/j.ruslit.2017.11.010>
12. Cristóbal P., Mihailo A. (2016) Formulaic creativity: Oral poetics and cognitive grammar // Language & Communication, Volume 47, March, pp. 66-74: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2015.12.001>
13. Rapaport H. (2011) Tools for Reading Poetry1 from The Literar Theory Toolkit: A Compendium of Concepts and Metods, pp. 98-133. Blackwell Publishing. ISBN: 978-1-405-17047-5

References:

1. Aqtamberdi zhyrau. (1989) From the book “Five Centuries Sing”. Compiled by M. Magauin. – А.: Zhazushy. – Т. I, – 384 p. (in Kaz.)
2. Balmagambetova J. (2020) Zhyrau: Chroniclers of the Great Steppe: <https://kzvesti.kz/ruhani-zhangyru/zhyrau-letopiscy-velikoj-stepi-1086/> (in Russ.)
3. Dospambet zhyrau. (1989) From the book “Five Centuries Sing”. Compiled by M. Magauin. – А.: Zhazushy. – Т. I, – 384 p. (in Kaz.)
4. Yerzhanova S.B., Zhutaeva A.K. Cognitive concepts of modern Kazakh poetry // Philological series. №2 (178).2020, pp. 137-144. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph18> (in Kaz.)
5. Magauin M. (1978) Poetry of the Kazakh steppe. In the book “Poets of Kazakhstan”. – 7 – 608 p. (in Kaz.)
6. Meletinskij E.M. (1992) Epics and legends. In the book “Traditions of the peoples of the world”. – М.: Two-volume Soviet encyclopedia. Т.2. – 724 p. (in Kaz.)
7. Meletinskij E.M. (1963) Modern theory of the origin of the epic. In the book “The origins of the heroic epic” – 464 p. (in Kaz.)
8. Nurmagambetova O.A. (1975). Compiler and translator. Qobylandy-batyr. Epos of Kazakh heroes. – Moskva: Nauka, 446 p. (in Kaz.)
9. Aristotel’ (2012). Theory of Literature. Characteristics of the concepts of Mimesis and Catharsis in Aristotle.: <https://philology-hse.livejournal.com/17788.html> (in Russ.)
10. Tursynov E. (2017) About the functions of zhyrau. Zhyrau: status, functions, culture, attitude (collective monograph of the authors). – Semey. – 325 p. (in Kaz.)
11. Feshchenko V. (2017) Echoes of Belyi: Glossolalia, Zvukoslovie and Verbal Magic in Russian Poetry of the 20th Century. Russian Literature, Volumes 93–94, October–November, pp. 311-343 <https://doi.org/10.1016/j.ruslit.2017.11.010> (in Russ.)
12. Cristóbal P., Mihailo A. (2016) Formulaic creativity: Oral poetics and cognitive grammar // Language & Communication, Volume 47, March, pp. 66-74: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2015.12.001> (in Eng.)
13. Rapaport H. (2011) Tools for Reading Poetry1 from The Literar Theory Toolkit: A Compendium of Concepts and Metods, pp. 98-133. Blackwell Publishing. ISBN: 978-1-405-17047-5 (in Eng.)

FTAMP 17.07.29

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-09>

Ж.Ш. Саметова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

E-mail: zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz

ORCID: 0000-0002-9481-4579

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҰҚСАСТЫҒЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Еліміз егемендік алғаннан кейін әлемдегі сандаған елдермен түрлі саладағы байланыстар жасалып, қазақ халқының тәуелсіздігі мойындалып, еліміздің ұстанған бағыт-бағдарлары айқындалды. Туысқан халықтардың жақындасуына қолайлы нәтижелерге қол жеткізілді. Бұл мәселеде түркі тілдес халықтардың бір-бірімен байланысы, достық пен ынтымақтастық қарым-қатынастардың орнығуына ғылым мен өнер барынша ықпал етуі тиіс. Балалар әдебиеті дегенде біздің ойымызға орта мектептегі әдебиет сабақтары еске түседі. Яғни балалардың әдебиеттің негізгі қайнар көзімен танысатын, танытын, білетін кезі әріп танып, өз бетімен шығарма оқуы осы мектеп кезінен бастау алады. Әдебиет оқулықтары жас жеткіншектерді өз халқының бай әдеби мұраларымен, атақты жазушылардың таңдаулы шығармаларымен таныстырады. Жастарды патриотизмге, адамгершілікке тәрбиелейтін, табиғат, қоғам танытатын материалдардың барлығы дерлік әдебиет сабағында беріледі. Сондықтан орта мектепке арналған оқулықтарда, хрестоматияларда туған әдебиетінің мол байлығы тиісті дәрежеде көрініс табуы тиіс. Мектеп оқулықтарында балаларға арналған шығармалардың берілуі шарт. Бұл зерттеу мақаламыздың мақсаты: түрік және қазақ орта мектеп оқулықтарында берілген балалар әдебиеті шығармаларының ұқсастығы мен айырмашылықтарын анықтау, қазақ және түрік әдебиеті оқулықтарындағы жазушылар санын анықтау, оқулықтарда берілген прозалық, поэзиялық шығармалардың көлемін айқындау, Қазақстанда түрік әдебиеті өкілдерінен кімдердің шығармалары оқытылатынын зерттеу, екі елге ортақ оқытуға міндетті ақын-жазушылар мен олардың әдеби шығармаларының тізімін ұсыну. Себебі түбі бір түркі халықтарының ортақ мұраларын білу, әсіресе қазіргі заманғы жазушыларын тану, болашақта мақсаты бір туыстас елдердің бірлігін нығайту жолында атқарылатын негізгі жұмыстардың бірі.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті «Жас ғалым» гранттық жобасының қаржысы есебінен жүзеге асырылды (AP15473235).

Кілт сөздер: балалар әдебиеті, түрік әдебиеті, қазақ әдебиеті, орта мектеп, ортақ мұралар.

Ж.Ш. Саметова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

Алматы, Казахстан

E-mail: zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz

ORCID: 0000-0002-9481-4579

Сходства и различия произведений казахской и турецкой детской литературы

Аннотация. После обретения страной суверенитета были налажены связи в различных сферах с многочисленными государствами мира, признана независимость казахского народа, определены направления, которым должна следовать наша страна. Достигнуты благоприятные результаты сближения родственных народов. В этом вопросе наука и искусство должны максимально способствовать установлению отношений дружбы и сотрудничества, связи тюркоязычных народов друг

с другом. Когда мы говорим о детской литературе, мы думаем об уроках литературы в средней школе. Особое место в эстетическом воспитании учащихся и воспитании их общего образования занимают учебники литературы. Практически все материалы, по которым воспитывают чувства патриотизма, нравственности молодежи, познанию явлений природы, развитию общества, постигают на уроках литературы. Поэтому в учебниках, хрестоматиях для средней школы на максимальном уровне должно отражаться неиссякаемое богатство родной литературы. В школьных учебниках обязательно должны быть представлены произведения для детей. Цель данной исследовательской статьи: выявить сходства и различия произведений детской литературы, представленных в учебниках турецкой и казахской средних школ, определение количества писателей в учебниках казахской и турецкой литературы, определение объема прозаических, поэтических произведений, сравнение сходств, тематических особенностей произведений, представленных в учебниках литературы двух народов, исследование произведения каких представителей тюркской литературы должны в Казахстане преподаваться, предоставление списка поэтов-писателей обеих стран и их литературных произведений, которые необходимо преподавать совместно в соответствии их учебным программам. Так как одной из приоритетных задач - знание общего наследия тюркских народов, особенно современных писателей, которые в будущем будут направлены на укрепление единства родственных стран.

Благодарности: Статья реализована за счет средств грантового проекта «Жас Галым» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (AP 15473235).

Ключевые слова: детская литература, тюркская литература, казахская литература, средняя школа, общее наследие.

Zh.Sh. Sametova

Abai Kazakh National Pedagogical University,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz

ORCID: 0000-0002-9481-4579

Similarities and differences between works of kazakh and turkish children's literature

Abstract. After the country gained sovereignty, contacts were established with many countries in the world in various fields, the independence of the Kazakh people was recognized, and the directions of our country were determined. Favorable results were achieved for the rapprochement of related peoples. In this matter, science and art should contribute as much as possible to the establishment of the ties between Turkic-speaking peoples, friendship and cooperation relations. When we talk about children's literature, we think of literature lessons in secondary school. That is, the time when children get acquainted with the main source of literature, recognize letters and read works on their own dates back to this school. Almost all materials that educate young people in patriotism, morality, nature and society are presented in Literature lessons. Therefore, textbooks and anthologies for secondary schools should adequately reflect the wealth of native literature. It is necessary to provide works for children in school textbooks. The purpose of this research article: to identify the similarities and differences between the works of children's literature presented in Turkish and Kazakh secondary school textbooks, determination of the number of writers in textbooks of Turkish and Kazakh literature, determination of the volume of prose and poetry works presented in textbooks, comparison of the similarities of works presented in literature textbooks of two peoples, their thematic features, study about whose works of Turkic literature representatives are taught in Kazakhstan, providing a list of poets and writers and their literary works that are required to be taught in common to two countries. Because knowledge of the shared heritage of the Turkic peoples, especially modern writers, is one of the main works to strengthen the unity of related countries with the same goal in the future.

Acknowledgments: The article was implemented at the expense of the grant project «Zhas Galym» of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP 15473235).

Keywords: children's literature, Turkish literature, Kazakh literature, secondary school, shared heritage.

1. Кіріспе

Халық даналығы «бала – бауыр етің» дейді. Баладан ыстық, баладан жақын, баладан тәтті ешнәрсе жоқ деуге болады. Сондықтан да халқымыз асыл ойын, тәтті қиялы мен ұшқыр арманын өлең, ән етіп, баласына арнаған. Жас нәрестенің дүниеге келуін ұлан асыр той қылып, қуаныш еткен. Баланы жұбату, ойнату, тәрбиелеу үдерісі оның алдына алуан түрлі тілек-мақсаттар қоя отырып өлең, жыр, көркем сөз айту арқылы жүзеге асқан. Кез-келген халықта бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлінетіні секілді, балалар әдебиетіне де сол тәрбиенің құралы ретінде үлкен мән беріледі. Яғни баланың тұлғасы қалыптасуында әдебиеттің рөлі өте үлкен.

Кез-келген халық, ру, тайпа ұлт болу үшін оның басынан кешірген тарихы болады. Сол секілді түркі халықтарының да өзіндік тарихы бар. Зерттеуші Айнұр Ахметова өзінің халықаралық басылымда жарық көрген мақаласында қазақ мемлекеттілігінің тарихына тоқтала келіп, баланың үлкенге құрмет, кішіге ізет, бейбітшілік пен бірлікті сақтау сынды жалпы адамзаттық құндылықтары ел болып ұйысып отырудың негізгі шарттары екенін айтады (Ахметова, 2022: 87). Түркі халықтарының дүние жүзіне халық болып танылуы VI ғасыр ортасында басталды. Сол себепті де ежелгі дәуір әдебиеті VI-XV ғасырлар аралығын қамтиды деп жорамалдайды. Бұл ерте кездегі түрік, ру-тайпаларымен бірге жасалған ортақ әдебиеттің өзін 3 кезеңге бөліп қарастырамыз.

1. VI-IX ғасырдағы көне түркі әдебиеті ескерткіштері. Бұған Орхон жазба ескерткіштері яғни «Күлтегін», «Білге қаған», «Тонкөк» туралы құлпытастарға қашап жазылған жырлар, сондай-ақ, «Оғыз-наме» дастаны мен «Қорқыт ата кітабы», Әбу-Насыр Әл-Фарабидің әдебиет саласындағы еңбектері енеді.

2. X-XII ғасырдағы әдебиет. Бұл қараханид түріктерінің тілінде жазылған әдеби ескерткіштер. Ж. Баласағұнның «Құтты білік», М. Қашғаридің «Түркі тілінің сөздігі», А. Яссауидің «Даналық кітабы», А. Иүгінекидің «Ақиқат сыйы», С. Бақырғанидың «Хакім ата», «Жұбан ана», «Әулие Мария» туындылары X-XII ғасырда өмірге келген әдебиет нұсқалары.

3. XIII-XIV ғасыр әдебиеті. Бұл кезең Алтын Орда не Хорезм дәуірі деп аталады. Бұл дәуірдегі туындылар түркі әдеби тілінің шағатай, қыпшақ диалектісі негізінде жазылған. Олар: «Кодекс куманикус», Хорезмидің «Мұхаббат наме», Н. Рабғузидің «Қисса сул Әнбия», Дүрбектің «Жүсіп-Зылиха», С. Сарайдың «Гүлстан бит түрк», Құтыбтың «Хұсрау-Шырын дастандары. Сонымен қатар Х. Дулатидің «Тарихи Рашиди», Қ. Жалайыридың «Жамиғ ат тауарих», З. Бабырдың «Бабыр наме» шығармалары осы кезеңнің үлгілері.

Бұдан біз түбі бір түркі халықтарының тарихы ғана емес әдебиетінің де бастау көзі бір екенін көреміз. Енді мұның ішінде балалар әдебиетінің ортақ шығармалары, қазіргі балалар әдебиетіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды зерделеу осы мақалаға артылған жүк болмақ.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында қазақ және түрік балалар әдебиетінің ғылыми-теориялық материалдарын зерттеу, мектеп оқулықтарында берілген балалар

шығармаларын салыстыру, түрік тіліндегі балалар шығармаларын аудару, тиімді оқыту әдістерін анықтау сынды әдістер пайдаланылады.

2.2 Материалға сипаттама

Түркия Ғылым және білім Министрлігінің шешімімен 2005-2006 оқу жылынан бастап орта мектептің жоғарғы сатысы 3-жылдан 4-жылға ұзартылып, 9-сынып барлық бағыттарда ортақ сынып деп қабылданды. 10-сыныптан бастап оқушылар белгіленген бағыты бойынша оқиды. Орта мектептің жоғары сатысында оқушылар төрт түрлі бағытқа бөлініп оқиды. Бұлар: жаратылыстану-математика, гуманитарлық, түрікше математика және тіл бағыттары. Өнер және кәсіби-техникалық салада оқылатын лицейлерде бағытқа бөлу жұмысы жүргізілмейді. Он екі жылдық оқу жүйесі екі кезеңге бөлінеді. Біріншісі – бұрынғы үш жылдық бағдарламаны өзгертпей төрт жылда оқыту, екіншісі – пәндердің жаңа бағдарламаларын шығарып іске қосу болып табылады.

1-8 сынып аралығында түрік әдебиеті пәні дербес курс ретінде оқытылмайды. «Түркше» деп аталатын, негізінен түрік тілін оқытуға бағытталған пән оқытылды. Ал 9-12 сыныптарда «Түрік тілі мен әдебиеті» деген пән оқытылады. Бұл пән аптасына 6 сағат, оның ішінде 4 сағат Түрік әдебиеті, 2 сағат түрік тілі болады. Тиісінше балалар әдебиетке қатысты барлық теориялық материалдар мен көркем шығармаларды осы пәннің аясында үйренеді.

Ал Қазақстанда 2-11 сынып аралығында қазақ тілі жеке пән ретінде оқытылады. Ал әдебиет пәні 2-4 сыныптар аралығында «Әдебиеттік оқу» деген атпен, 5-11 сыныптарда «Қазақ әдебиеті» деген атаумен оқытылады. Яғни 1-сыныпта бала әріп танып, оқып үйренгеннен, мектеп бітіргенше әдебиет пәні толық сыныптарда оқылады.

Түркия орта мектептерінде әдебиет пәні 9-12 сыныптар аралығында өтеді. Аптасына 4 сағат әдебиет, 2 сағат түрік тілі сабағы болады. Оқулықтар Ұлттық білім министрлігі тарапынан дайындалады. Оқулықтар әр 5 жылға дайындалып жасалады. Қосымша толықтырулар мен түзетулер қажет болған жағдайда әр 5 жыл сайын өзгерту енгізіп отырады. Кез-келген сыныпқа арналған оқулықтың алғашқы бетінде Түркияны мемлекеттік әнұраны, одан кейін Мұстафа Кемал Ататүріктің түрік жастарына үндеуі мен суреті берілген. Бұл баланың патриоттық сезімін оятатын тиімді әдіс деп түсінуге болады.

9-сыныпқа арналған Түрік тілі мен әдебиеті оқулығының авторлары Merve Akyol, Şükran Karacan Sonduk, Aysun Taşkarı. 9-сынып оқулығында I тарау әдебиет дегеніміз не? деген тақырыптан бастап, оған жауап ретінде İsmail Çetişli, Gürsel Aytaç, Kemalettin Deniz, Şerif Aktaş сынды ғалымдардың еңбектерінен мәліметтер келтіреді. Қалған бөлімдердің әрқайсысы әдебиеттің әрбір санатына бөлінген. Мысалы, бір бөлімде хикаялар, екінші бөлімде өлеңдер, үшінші бөлімде романдар, одан кейінгі бөлімдерде драматургия, автобиографиялық шығармалар, күнделік және эпистолярлық хаттар берілген. Жалпы алғанда оқулықта оқылым дағдысына 5 өлең, 4 мысал, 4 хикая (әңгіме), 3 роман, 3 драмалық шығарма, 3 автобиографиялық шығарма берілген. Бұл шығармалардың ішінде тек түрік ақын-жазушыларының ғана емес, сонымен қатар әлемдік классикалық әдебиет өкілдері В. Гюго, А. Чехов, Н. Гоголь, М. Сервантес,

Ла Фонтен, Эзоп сынды әдебиетшілердің шығармалары берілген (Akyol, Karacan Sonduk ve Taşkarı, 2022: 51-250).

10-сынып оқулығының авторы – Safer Yıldırım. Бұл сыныпқа арналған оқулық та 9 бөлімнен тұрады. Бірақ бөлімдер ішінде 9-сыныптағы хикая, өлең, роман, театрдан бөлек, аңыз-әфсана, естеліктер, публицистика, саяхат жазбалары сынды тараулар бар. Теориялық бөлім әдебиет пен діннің байланысы, түрік әдебиетінің тарихи кезеңдері, түрік тілінің тарихи дамуы сынды тараушаларға бөлінген. Бізге қажеттісі әдеби шығармалар болғандықтар көз жүгірткенімізде оқулықта: 6 хикая, 15 өлең, 5 дастан, 4 роман, 4 пьеса берілгендігін көрдік. Бұл сыныпта көбіне түбі бір түркі жұртының ортақ мұралары – Қорқыт ата кітабы, Фирдауси, Ахмет Яссауи, Ахмет Йагүники, Махмұт Қашқари т.б. сынды ғұламалардың еңбектері берілген (Yıldırım, 2022: 6-227) .

11-сыныпта да оқулық 9 бөлімге бөлінген. Авторлары: Murat Tetik, Ali Asker Ova. 10-сыныптың ерекшелігі – оқулықта көркем әдебиеттен бөлек, мақала, сұқбаттар мен пікірлер, әдеби сын, әдеби сұқбат сынды жанрдағы шығармалар берілген. Кітапқа 5 хикая, 11 өлең, 5 роман, 4 пьеса кірген. Мұнда да түрік қаламгерлерінен бөлек Гетенің «Фауст», әзірбайжанның қазіргі әдебиет өкілі Bahtiyar Vaharzadenің шығармасы енген (Tetik ve Ova, 2022: 7-273) .

12-сынып әдебиетінің авторлары Gurbet Filazi, Sabiha Çuhadar, Döndü Karaca, Nurcan Bozbiyik, Murat Baycanlar. Оқулық 7 тарауға бөлінген. Басқа сыныптардағыдай кіріспеде әдебиет теориясына қатысты терминдер мен анықтамалар берілген. 2-бөлімде 9 хикая, 3-бөлімде 18 өлең, 4-бөлімде 6 романдан үзінді келтірілген. 5-ші театр бөлімінде 3 пьеса, 6-шы эссе бөлімінде 3 эссе, 7-бөлімде шешендік өнер түрлерімен таныса аласыз. 12-сынып әдебиетінде оқушылар қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматов пен америкалық жазушы Харпер Лидің романымен де таныса алады (Filazi, Çuhadar, Karaca, Bozbiyi ve Baycanlar, 2021: 7-277) .

Жалпы алғанда 9-12 сыныптар аралығында оқулықтарға 55 жазушы, 54 ақын мен 14 драматургтың еңбектері енгізілген. Яғни 4 жылдың ішінде білім алушы 110 нан аса қаламгердің шығармашылығымен танысып шығады.

3. Талқылау

Қазақстанда жоғарыда атап өткендей, 5-11 сыныптар аралығында «Қазақ әдебиеті» дербес пән ретінде оқытылады. Түркия мектептерінде жоғары сыныптарды талдап өткеніміздей, мақаланың көлеміне қарай, Қазақстан мектептерінің де 9-11 сынып оқулықтарына шолу жасап өтсек. Қазақстанда да Түркия мемлекетіндегідей жоғары сыныптар екі бағыт бойынша оқытылады. Олардың біріншісі – қоғамдық гуманитарлық бағыт, екіншісі – жаратылыстану-математикалық бағыт. Біздің зерттеуіміздегі қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 9-11 сыныптарда «Қазақ әдебиеті» аптасына 2 рет, жылдық 68 сағат өтіледі.

9-сынып оқулығының авторлары – Баян Керімбекова мен Жанерке Мұқанова. Оқулық 4 тарауға бөлінген. I бөлім «Атадан қалған асыл сөз» деп аталады. Мұнда Ислам әдебиетінің өкілі Жүсіп Баласағұнның шығармаларынан бастап, Майқы би, Мөңке би мен қазақтың басын қосқан үш бидің шешендік өнерлері берілген. II бөлім «Тарихи шындық пен көркемдік шешім» деп аталады. Мұнда Нысанбай жырау мен

Маханбет Өтемісұлының жырлары мен Шохан Уалихановтың саяхат күнделіктері берілген. III бөлім «Адам жанының құпиясы» деп аталған. Бұл бөлімде XX ғасырдағы әдебиет өкілдерінің 1 романы, 1 хикаяты, 1 поэмасы мен 2 өлеңі берілген. «Мәңгілік ел, мәңгілік мұрат» деп аталатын IV бөлімге қазіргі қазақ әдебиетінен 1 роман, 1 поэма енген (Керімбекова, Мұқанова, 2019: 5-251).

10-сынып бойынша авторлар Руда Зайкенова мен Лаура Нұрланова. Мұнда да оқулық 4 тарауға бөлінген. Оқулықта 8 өлең, 4 роман, 1 әңгіме, 1 пьеса бар. Және де қазақ қаламгерлерінен бөлек бауырлас қырғыз елінің әлемге әйгілі классигі Шыңғыс Айтматовтың «Алғашқы ұстаз» повесті берілген. Кітапта 19 ғасырдың өкілі Абай Құнанбаевтан бастап, қазіргі заманғы ақын-жазушылардың шығармалары қамтылған (Зайкенов, Нұрланова, 2019: 6-156).

Авторлары Руда Зайкенова, Рахима Сакенова, Лаура Нұрланова болып табылатын 11-сынып оқулығы да 4 тарауға бөлінген. Мұнда шығармалар XX ғасырдан қазіргі заман әдебиетіне дейін қамтылған. Оқулықта 3 роман, 2 поэма, 1 әңгіме, 1 драмалық шығарма берілген. Бірақ мұнағы шығармалардың көлемі өте ауқымды. Олардың ішінде әлемнің 40тан астам тіліне аударылған Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы бар (Зайкенов, Сакенова және Нұрланова, 2020: 6-99).

Үш сынып бойынша барлығы 15 ақын мен 11 жазушы және 2 драматургтың шығармалары қамтылған. Оның ішінде ислам әдебиеті, ортақ түркі ескерткіштері мен әлем классиктерінің өкілдері бар. Түрік мектептерінде 4 жылда 100ден астам автормен танысса қазақ мектебінде 3 жылда бар-жоғы 28 автордың шығармасын оқып шығады екен. Есесіне оқушылар 2-8 сынып аралығында өтетін Әдебиет пәнінде 70 жазушы, 81 ақын, 18 шетелдік ақын-жазушы, жалпы саны 169 автордың шығармасымен таныс болады екен.

Жоғарыда атап өткеніміздей Қазақстанның білім беру бағдарламаларында түркі халықтарының әдебиеті аз көлемде болсын оқытылады. Түркі әдебиетін оқытуды екі деңгейге бөліп қарастырсақ: бірі жалпыға білім беретін орта мектепте, екіншісі жоғары оқу орындарында:

Жоғары оқу орындарында негізінен Филология мамандықтарында, оның ішінде Қазақ тілі мен әдебиеті, Түркітану, Қыпшақтану, Филология, Шығыстану мамандықтарында оқытылады. Бұл аталған мамандықтарда түркі халықтарының әдебиеті «Ежелгі дәуір әдебиеті», «Түркі халықтарының әдебиеті», «Шығыс және түркі халықтарының әдебиеті» пәндері арқылы оқытылады.

Орта мектепте ескі түрік әдебиетінің түркі халықтарына ортақ мұралары «Алып Ер Тұңға», Әл Фарабидің «Қашықтасың туған жер», «Тіршілікте құрыштай бол төзімді» өлеңдері (6 сынып), Орхон – Енисей ескерткіштері, «Күлтегін» жыры (7, 9 сынып), Қорқыт атаның «Байбөрі баласы Бамсы – Байрақ туралы жыры» мен нақыл сөздері, Ахмет Йассаuidің «Даналық кітабы» (8 сынып), Ж.Баласағұнның «Құтты білік» (9 сынып) сынды шығармалар мен қазіргі түркі халықтарының өкілдерінен қырғыз елінің көрнекті жазушысы Шыңғыс Айтматовтың «Ана – Жер Ана» (6 сынып), «Касандра таңбасы» (8 сынып), «Алғашқы ұстаз» (10 сынып) шығармалары мен авар ақыны Р.Ғамзатовтың «Ана тілі» өлеңі, «Менің Дағыстаным» әңгімесі (6 сынып) оқытылады.

Жалпы жоғары оқу орындарында болсын, орта мектепте болсын «Түркі халықтарының әдебиеті» бағдарламасының мақсаты – білім алушыларға тамырлас халықтар әдебиетінің әйгілі ақын-жазушылардың шығармашылығымен таныстыру. Бағдарлама шеңберінде оқушылардың, студенттердің түркі мұрасы жайында білімін кеңейтіп, мазмұнын тереңдете түсіп, білім алушылардың эстетикалық, адамгершілік, мейірімділік қасиеттерін молайту көзделген.

Қазақстан жоғары оқу орындарында ортақ түркі мұраларынан бөлек қазіргі түркі халықтарының ішінде түрік, әзірбайжан, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, ұйғыр, татар, башқұрт, түрікмен, тәжік ұлттарының әдебиеті оқытылады. Ең көп сағат бөлінген түрік әдебиеті, оның ішінде XV-XVII ғасырлардағы түрік әдебиетінің өкілдері: Челеби Хамдулла, Месехи, Махмуд Абдул Бакы. Ашугтар, Юнус Эмре, Қайғусыз Абдал, Пир Султан Абдал, Қараджоғлан, Ашық Омер, Дертли, Эрзурумдық Эмрих, Рухсати Мустафа, Ашуг Вейсель. Шинаси Эфенді, Мехмед Намық Кемал бей, Халид Зия. Назым Хикмет Ран, Әзиз Несиннің өмірі мен шығармалары кең таныстырылады. Аты аталған қаламгерлердің ішінде балалар әдебиетінің өкілдері аз болғандықтан біз өз кезегімізде екі ұлттық (түрік және қазақ) мектеп бағдарламаларында оқытылып жүрген жазушылардың шығармаларына шолу жасап, салыстыра зерттеуді мақсат еттік.

4. Нәтижелер

«Аспанда тәңірі, жерде түркі» болған бағзы күндердің өзіне үңілгенде тарих өз арнасынан асып-толып сан аунап, қилы іздерін қалдырды. «Түбі бір түркі халықтары» деген ұғымның шынайы мәні – түркі ұлттары бір бәйтеректің бұтақтары деген ұғымды білдіреді. Біздің ата-тегіміз біреу, бір атаның баласымыз деген сөз.

1074 жылы жазылған «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінің «Түрк халықтары мен тайпалары жайында» тарауында Махмұт Қашқари: «Түрктер тегінен 20 тайпалы. Олар барлығы Тәңірі әзіз көрген Нұқ пайғамбардың ұлы Иафас және Иафастың ұлы Түркке барып тіреледі... Әрбір түрк тайпасының қаншама ұрық-шәріптері бар, олардың саны ұлы Тәңірінің бір өзіне мағлұм. Мен бұлардың тұптамырлары мен ана тараптарын жаздым. Ру-аймақтарын тастадым...Мұсылман болсын, болмасын мейлі» (Қашқари, 1993: 75), – дейді.

Шәкерім Құдайбердіұлы да осы тектік шежірені қайталап: «Жоғарғы әр түрлі шежіре кітаптардың сөзінен біздің қазақ Нұх пайғамбардың Яфас деген баласының нәсілінен, қытайша Тукю – біздің тілде түрік аталған халықтан екені анық болды» (Құдайбердіұлы, 2008: 159) дегенді айтқан.

Демек, қатпарлы қалың тарихтың астарына үңілгенде немесе әдебиеті мен мәдениеті, тұрмыс-салты мен тіршілігі жағынан қарағанда, көк түріктердің көне жұртында отырған Тәуелсіз Қазақстан мен Түрік әдебиетінің ұқсастықтары табылатыны сөзсіз.

Алғашқы салыстырмалы талдауымызды Түрік тілі мен әдебиеті оқулығының 12-сыныбында берілген Оғуз Атайдың «Теміржол хикаяшылары – Түс» (Oğuz ATAÜ «Demiryolu Hikâyesileri-Bir Rûya») деп аталатын әңгімесі мен қазіргі қазақ балалар әдебиетінің өкілі Әлібек Байболдың «Теміржол вокзалы» әңгімесі туралы болмақ. Бұл екі шығарманы кездейсоқ салыстырып отырған жоқпыз. Біріншіден екі шығарма

да жас оқырмандарға арналып жазылған. Оғуз Атайдың шығармасы орта мектептің оқулығына енген болса, Әлібек Байболдың шығармасының эпиграфына «Баланың көргені мен түйгені үлкен адамдардан ерекшеленеді. Себебі кішкентай бала балалық шағын ешқашан ұмытпайды» деген Марк Твеннің сөзінен шығарманың балаларға арналғанын бірден аңғаруға болады. Екіншіден, шығарманың басты кейіпкерлері «Теміржол хикаяшыларындағы» жазушы теміржол станциясында тұрса, «Теміржол вокзалындағы» Сәкен анасы екеуі де «қуықтай тар бөлмелі, тас еденді, тас қабырғалы, кішкене сыз тартатын, теміржол жұмысшыларының үйінде тұрады» (Байбол, 2012: 4). Үшіншіден, екі кейіпкердің де прототиптері қаламгердің өздері болып табылады. Оны Сәкен мен жазушының туған жерлерінің айнымай суреттелуінен аңғарсақ, «Теміржолшылар...» шын мәнінде Оғыз Атайдың бір кезде көрген арманы, түсі. Романның басты кейіпкері – темір жол бойындағы саятшылықта тұрып, жолаушыларға әңгіме жазатын жазушы (Ecevit, 2004: 465) – деген Йылдыз Еджевиттің пікірінен оқи аламыз. Төртіншіден, шығармалардың атауындағы ұқсастықтан бөлек, «Теміржол вокзалында» қазіргі заман келбеті, алуан тағдырлар арпалысы, адам мен қоғам арақатынасындағы қайшылықтар суреттелсе, «Теміржол хикаяшылары» екі негізгі ойды білдіреді – автордың жалғыздығы және шығармашылықтың материалдық дүниемен қақтығысы. Бір қызығы шығармалардың бірі ХХ ғасырдың, ал екіншісі ХХІ ғасырдың туындары, сонымен қатар «Теміржол хикаяшылары – Түс» Оғуз Атайдың 1976 жылы жазып, 1977 жылы аяқтаған, Лондонда емделіп жатқанда жазған соңғы шығармасы болса, «Теміржол вокзалында» Әлібек Байболдың ең алғашқы тырнақалды туындысы.

Келесі кезекте түрік-қазақ балалар ақындарын салыстыра талдап көрейік. Түрік балалар әдебиетінің ірі өкілдерінің бірі, балаларға арналған 60тан астам кітаптың авторы Ялвач Орал (Yalvaç Ural) мен қазақ балалар ақыны, мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Мұзафар Әлімбаев шығармашылығына тоқталсақ. Екі ақын да ХІХ ғасырдың аяғында дүниеге келген. Екі ғасыр тоғысында, екі ғасырдың балалары сусындап ішедей мол мұра қалдырған. М.Әлімбаев бүкіл қазақ балаларына таныс «Балдырған» журналын өз қолымен құрып, 25 жыл бас редактор қызметін атқарса, Ялвач Орал да 23 жылда 25 балалар журналының шығуына мұрындық болған. Екі қаламгер де тек балалар ақыны емес, сонымен қатар прозашы, аудармашы. Мұзафар Әлімбаевтың өлеңдері 38 тілге аударылса, Ялвач Оралдың шығармалары шетелдерде, әсіресе Германияда бестселлер кітаптардың бірі. Нидерландыда Оралдың шығармасы бойынша мультфильмдер түсірілсе, Македонияда «Музыканы сататын балалар» кітабы қосымша оқу құралы ретінде пайдаланылады (Otmaz, Erdem, 2019: 11).

Аталмыш екі ақын да балалар қызығушылығын оятатын кез-келген тақырыпта өлеңдері бар деуге болады. Әсіресе жан-жануарларға қатысты, табиғат құбылыстарына байланысты танымдық, дидактикалық өлеңдері жетерлік. Мысалы, бала қиялына түсініксіз кәдімгі табиғи соғатын «желді» былай түсіндіреді. Ялвач Орал:

Tombul rüzgar esince,
El sallar çamaşırlar.
Saçılır her bir yana
İnce dallar, yapraklar.

küçük maviş şaşırır
Bakınır çevresi (Yalvaç, 1978: 15), – деп келтірсе,
Мұзафар Әлімбаев:

Жел деген не?

(Айт деп інім жалынды).

- Жел де – ауа кәдімгі

(Айтқаныма нана ғой),

Жел дегенің, тек бірақ

Ойға – қырға шапқылап,

Байыз таппас ауа ғой (Әлімбаев, 1997: 211), – деп жырлайды.

Екі ақынның «Балық» туралы өлеңдерін салыстырып көрейік. Бала түсінігіне әрбір тіршілік иесін әртүрлі жолмен түсіндіруге тырысқан. Мұзафар ақын балықтың дыбыс шығара алмайтынын кішкентай балапандарға «Балық неге ән салмайды?» өлеңі арқылы төмендегідей көрсеткен:

- Балық неге ән салмайды?

Әнге неге тамсанбайды?

- Көңілі хош емес,

Аузы бос емес.

Болса да көкірегі жырға толы,

Аузы да, құлағы да суға толы... (Әлімбаев, 1997: 225)

Ал Ялвач Орал ақын балықты адам ас ретінде тұтынатындығын, оны қалай аулайтынын балаға қарапайым жолмен ұғындыруға тырысады:

Balıkçı

Balıklar örümceklere çok

Ama çok kızıyorlar

Çünkü insanlar

Ağ ile balık tutmasını

Onlardan öğrendi diyorlar (Yalvaç, 1978: 19).

5-6 жолдық шағын ғана өлеңдер, алайда айтары көп, түсіндірмесі ғажайып бір шығармалар дерсіз. Екі ақынның да бала тіліне жатық, оңай әрі жеңіл жатталатын, түсінуге, түсіндіруге өте ыңғайлы жазғандарынан шеберліктерін көруімізге болады. Балаларға арналған өлеңнің өлшемі ересектер әдебиетінің өлшемінен әлдеқайда күрделі болып саналады. Өйткені, балалар поэзиясында тек поэтикалық талап-шарттар ғана емес, педагогикалық һәм психологиялық заңдылықтар да ескерілуге тиіс (Худайбергенов, 2023: 175).

Түрік-қазақ балалар жазушыларының қазіргі өкілдерінің шығармаларынан да ұқсас тақырыптар кездестіруімізге болады. Мысалы, 2 жастан 15 жас аралығындағы балаларға 100-ден астам кітап жазған Айтүл Ақал балаларға оқу әдетін қалыптастыруға және олардың мәдениетінің дамуына үлес қосуға тырысып жүрген танымал жазушы. Оның бірнеше әңгімелерін Нидерландыдағы Тилбург университеті шетелде тұратын түрік балаларының ана тілін дамыту жобасы аясында жариялаған. Осы жазушының «Çikolata Çocuk» атты әңгімесі қазақ балалар жазушысы Рүстем Сауытбайдың «Шоко әлем» роман-фентезиімен тақырыптас.

Айтүл Ақалдың «Çikolata Çocuk» шығармасында кішкентай бала, кез-келген бала сияқты, шоколадты өте жақсы көретіндігі, алайда, кейбіреулер бұл шоколадқа деген үлкен тәбетіне байланысты қиындықтарға тап болатындығы жайлы жазылса, «Шоко әлем. Ғажайып тас» деп аталатын 3-томда (кітап негізінен 4 томнан тұрады) аркуандар мен карсуандардың арасында нағыз шайқас басталады. Қара күш иесі Истискал одан әрі күшейіп мақсатына жетуді ойлайды. Нуа Дегдар ғажайып тастың күшін зерттеп көрмекші болады. Арқалық қаласының тұрғындары Элия мен Райл бұл жолы көмегін аямайды. Алғашқы екі кітап 25 тарудан тұрған болса, үшінші кітап көлемі 400 бет болғанымен ірі-ірі 3 тарауға ғана бөлінген. 4-кітап «Шоко әлем. Алоэна құпиясы» деп аталады. Бұл кітаптың да көлемі 416 бетті құрағанымен 4 қана тарауға бөлінген. Қарапайым ғана отбасынан шыққан Элия мен Райл аркуа мектебінде ары қарай деңгейлерін арттыруды жалғастырады. Бірақ Райлға күтпеген жерден алыс сапарға шығуға тура келеді. Ащы жақты таңдаған Ертуан болса оқиғалар желісіне ықпал ете бастайды. Төртінші кітапта да бұларды көптеген шайқастар мен оқиғалар күтіп тұрады.

Қанша ұқсастық іздегенімізбен әр халықтың өзіне тән дүниетанымы, қоршаған ортасы, қазіргі мәдениеті мен салтына байланысты өзгеше тақырыптары да жоқ емес. Айталық түрік ақын-жазушыларының шығармаларынан теңіз, су, балық, балықшы тақырыптары көп айтылса, қазақ балалар қаламгерлерінен төрт түлік мал, жыл мезгілдері туралы тақырыптағы шығармалар жиі кездеседі. Мысалы, түрік ақындарының өлеңдерінен «Қыс» туралы шығармаларды кездестіру қиын болса, қазақ қаламгерлерінің еңбектерінде «Теңіз» тақырыбындағы шығармалар жоқтың қасы.

5 Қорытынды

Түрік және қазақ қаламгерлері шығармаларындағы рухани үндестікті, әр тақырып бойынша олардың ұлттық, түрікшілдік, тұраншылдық, тіл, жер, ата-анаға, бауырға деген махаббат лирикасындағы сабақтастықтың мысалдарын көптеп келтіруге болады. Тіпті түрік пен қазақ елінің білім беру бағдарламаларының өзінде ұқсастықтың бар екенін оқулықтарды талдау барсында байқадық. Мәселен, Эзоп пен Крыловтың мысалдары түрік әдебиетінің де, қазақ әдебиетінің де оқулықтарында берілген. Сонымен қатар әлемдік классикалық шығармалардан (В. Гюго, А. Чехов, Н. Гоголь, М. Сервантес, Ла Фонтен) бөлек аталас қырғыз халқының ұлы жазушысы Шыңғыс Айтматовтың да романдары екі елдің орта мектеп бағдарламасында барын байқадық. Қазір қазақстандық жас ақын-жазушылар түркі әлемінің, оның ішінде түрік әдебиетінің даму қарқынына қызығушылық тудыратынын байқап жүрміз. Солардың бірі жас балалар ақыны Айбол Абашов. Оның 2022 жылы жарық көрген «Аң патшасы – арыстан» атты жинағының ерекшелігі, кітапта берілген өлеңінің бауырлас түрік, қырғыз, өзбек халықтары тілдеріндегі аудармалары қоса ұсынылған. Бұл дегеніңіз бала әріп танып, тақпақ жаттағаннан бастап бауырлас елдердің бар екендігін біле жүреді, бір сөз болса да олардың тілінде бірдене айта алатын болады. Осы үрдіс жалғасын тапса, мектеп бағдарламаларына Шыңғыс Айтматовтан да басқа екі ел бір-бірінің ақын-жазушыларын енгізсе деген ұсыныс бар. Мәселен Эзоп пен Крылов мысалдарының орнында қазақтың ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының

мысалдары болса, тұңғыш ағартушы Ыбырай Алтынсариннің балаларға арналған өлеңдері болса нұр үстіне нұр болар еді. Қазақстандық орта мектептерде де 23 жылда 25 балалар журналының шығуына мұрындық болған Ялвач Оралдың шығармаларын, өмірінде 150 ден астам кітап жазып олардың 100ге жуығын балаларға арнаған юморист жазушы Музафер Изгүнің (Muzaffer İzgü) шығармаларын неге танытпасқа.

Тәуелсіздігін алғалы 30 жылдан асса да Қазақстан мектептерінде «Орыс тілі мен әдебиеті» пәні оқытылады. 2027 жылдан бастап «Орыс әдебиетінің» орнына «Әлем әдебиеті» пәнін енгізу жоспарланған. Міне осы тұста біз өз кезегімізде түркі халықтарының, оның ішінде түрік елінің белгілі балалар қаламгерлерінің біраз шығармаларын ұсынбақпыз. Бұл да түркі халықтардың түбі бір екендігін келешек ұрпаққа ұғындырар жол деп білеміз.

Әдебиеттер

1. Akyol M., Karacan Sonduk Ş., Taşkapi A. (2022) Türk dili ve edebiyatı. 9 sınıv. – Ankara: Ölün Yayınları. – 250 p.
2. Akhmetova A. (2022) “Tursinhan Zakenoğlu’nun Mangitas (Bengütaş) Romanındaki “Mangilik El” (Ebedî Ülke) Kavramının Sanatsal Sunumu.” bilig, no. 100, pp. 77-97. <https://doi.org/10.12995/bilig.10004>
3. Әлімбаев М. Таңдамалы: 2 томдық. – Алматы: Жазушы, 1997. – 367 б.
4. Байбол Ә. Теміржол вокзалы. – Алматы: Жалын, 2012. – 320 б.
5. Ecevit Y. Ben Buradayım: Oğuz Atay’ın Biyografik ve Kurmaca Dünyası. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2004. – 465 p.
6. Зайкенова Р., Нұрланова Л. Қазақ әдебиеті. 10-сынып. – Алматы: Арман-ПВ, 2019. – 156.
7. Зайкенова Р., Сакенова Р., Нұрланова Л. Қазақ әдебиеті. 11-сынып. – Алматы: Арман-ПВ, 2020. – 99 б.
8. Yıldırım C. (2022) Türk dili ve edebiyatı. 10 sınıv. – Ankara: Korza Yayıncılık Basım San. ve Tic. A.Ş., – 227 p.
9. Yalvaç U. (1978) Sincap. – İstanbul: Milliyet Yayınları. – 154 s.
10. Керімбекова Б., Мұқанова Ж. Қазақ әдебиеті. 9-сынып. – Алматы: Мектеп, 2019. – 251 б.
11. Қашқари М. Дивани лугат т-тюрк. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 178 б.
12. Ш. Құдайбердіұлы; [құраст.: М. Жармұхамедұлы, Б. Атығай, М. Ахат [ж.б.]. – Алматы: Елшежіре, 2008. – 479 б.
13. Otmar, Ö. & Erdem, A. (2019) «Yalvaç Ural’ın çocuk edebiyatı eserlerinde hayvan sevgisi değeri». Değerler Eğitimi Dergisi. – 17 (37), pp.7-34
14. Tetik M., Ova A. (2022) Türk dili ve edebiyatı. 11 sınıv. – Ankara: Gezegen Yayıncılık. – 273 p.
15. Filazi G., Çuhadar S., Karaca D., Bozbiyik N., Baycanlar M. (2021) Türk dili ve edebiyatı. 12 sınıv. – Ankara: Devlet Kitapları. – 277 p.
16. Худайбердиев Н. Қазіргі балалар поэзиясындағы көркемдік ізденістер (А. Асылбек шығармаларының негізінде). «Керуен» ғылыми журналы, 79(2), 2023. 164–176 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-13>

References

1. Akyol M., Karacan Sonduk Ş., Tashkapi A. (2022) Turkish language and literature. 9th grade. – Ankara: Ölün Publications. – 250 p. (in Turkish).
2. Akhmetova A. (2022) «Artistic Presentation of the Concept of “Mangilik El” (Eternal Country) in Tursinhan Zakenoğlu’s Novel Mangitas (Bengütaş)» bilig, no. 100, pp. 77-97. <https://doi.org/10.12995/bilig.10004> (in Turkish).
3. Alimbayev M. (1997) Favorites: in 2 volumes. – Almaty: Zhazushy. – 367 p. (in Kaz).
4. Baibol A. (2012) Village railway station. – Almaty: Zhalyn. – 320 p. (in Kaz).

5. Ecevit Y. (2004) *I am Here: The Biographical and Fictional World of Oguz Atay*. – Istanbul: İletişim Yayınları. – 465 p. (in Turkish).
6. Filazi G., Chuhadar S., Karaca D., Bozbiyik N., Baycanlar M. (2021) *Turkish language and literature. 12th grade*. – Ankara: Devlet Kitapları. – 277 p. (in Turkish).
7. Kerimbekova B., Mukanova Zh. (2019) *Kazakh literature. 9th grade*. – Almaty: school. – 251 p. (in Kaz).
8. Kashkari M. (1993) *Divani lugat t-tyurk*. – Almaty: native language. – 178 p. (in Kaz).
9. Kudaiberdiuly Sh. (2008) [compiled by: M. Zharmukhameduly, B. Atygai, M. Akhat]. – Almaty: El-shezhire. – 479 p. (in Kaz).
10. Khudaibergenov N. (2023) *Artistic research in modern kazakh children's poetry (Based on the works of A. Asylbek): The Scientific Journal «Keruen», 79(2), pp. 164–176.* <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-13> (in Kaz).
11. Otmar O., Erdem, A. (2019) «The value of animal love in Yalvaç Ural's works of children's literature». *Journal Of «Değerler Eğitimi»*. – 17 (37), 7-34p. (in Turkish).
12. Tetik M., Ova A. (2022) *Turkish language and literature. 11th grade*. – Ankara: Gezege Yayınçılık. – 273 p. (in Turkish).
13. Yalvaç U. (1978) *Squirrel*. – Istanbul: Milliyet Yayınları. – 154 p. (in Turkish).
14. Yıldırım C. (2022) *Turkish language and literature. 10th grade*. – Ankara: Korza Yayınçılık Basım San. ve Tic. A.Ş., – 227 p. (in Turkish).
15. Zaykenova R., Nurlanova L. (2019) *Kazakh literature. 10th grade*. – Almaty: Arman-PV. – 156 p. (in Kaz).
16. Zaykenova R., Sakenova R., Nurlanova L. (2020) *Kazakh literature. 11th grade*. – Almaty: Arman-PV. – 99 p. (in Kaz).

МРНТИ 17.81.99

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-10>

V.V. Slavina

Gomel State University named after F. Skorina,

Gomel, Belarus

Kazakh National Research

Technical University named after K. Satpayev, Almaty, Kazakhstan

E-mail: volyasna@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4318-0171

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ПЕРВОИСТОЧНИКА
В КОНТЕКСТЕ ИНТЕРМЕДИАЛЬНОГО РЕСУРСА
(НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ «ЗАПИСКИ ИЗ ПОДПОЛЬЯ»
Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО)**

Аннотация. В данной статье предпринимается попытка аргументации позиции о необходимости включения произведений русской и мировой литературы в образовательный процесс дисциплины «Русский язык как иностранный» в высших учебных заведениях. Отражено исследование способов интерпретации литературного первоисточника в контексте интермедиального ресурса (на примере литературного первоисточника «Записки из подполья» Ф.М. Достоевского и кинопродуктов, основой которых является повесть). Выражается мнение о целесообразности применения интермедиального ресурса в образовательной среде. Школьники и студенты современности достигнут пенсионного возраста в 70-х годах нынешнего столетия – сейчас никто не может предположить, какие профессии им придется осваивать на своем жизненном пути, в каких знаниях они будут нуждаться. Поэтому перед мастерами системы образования и науки возникают новые задачи: формировать такую программу, чтобы обогащать молодежь как академическими знаниями, так компетенциями, возможностью создавать новые смыслы. Главная цель – возвращать личностей, способных ставить глобальные цели и достигать их, умеющих рисковать, думать эксклюзивно, менять мир к лучшему. Данный труд является опорой при решении поставленных задач. Применяются описательный (исследование повести «Записки из подполья»), социологический (опрос), сравнительный (исследование кинопродуктов) методы. Автор статьи является последователем научного взгляда литературоведа И.П. Золотусского.

Ключевые слова: Достоевский, интермедиальность, кино, литературоведение, образование, язык.

V.V. Slavina

Gomel State University of Francisk Skorina,

Gomel, Belarus

Satbayev University

Almaty, Kazakhstan

E-mail: volyasna@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4318-0171

Literary primary source's interpretation in the context of intermedial resource (on the base of F. Dostoevsky's novella «Notes from Underground»)

Abstract. This article attempts to substantiate the need of including works of Russian and world literature in the «Russian as a foreign language» discipline's educational process in higher education institutions. The article analyzes a literary primary source's interpreting ways in the context of intermedial resource. It took

the view of using an intermedial resource's expediency in the educational environment. Modern students and schoolchildren will retire in the 70s of XXI century and no one cannot predict what professions they will have to master on their life path, what knowledge will be needed. Therefore, the experts of the education and science systems face the new challenges: to develop a program that would provide young generation with both academic knowledge and competencies, including the ability to create new meaning. The main purpose is to nurture personalities who would be able to set global aims and achieve them, to take risks, think exclusively and make the world a better place. This paper will serve as a basis to tackle challenges. Descriptive, sociological, comparative methods are used. The author of the article is a successor of the literary critic I.P. Zolotusky's scientific view.

Keywords: Dostoevsky, intermediality, movie, literature, education, language.

В.В. Славина

*Франциск Скорина атындағы Гомель мемлекеттік университеті,
Гомель, Беларусь*

*Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті
Алматы, Қазақстан*

E-mail: volyasna@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4318-0171

Әдеби дереккөзді интермедиялық ресурс контекстінде түсіндіру (Ф.М. Достоевскийдің «Астыртын жазылған жазбалар» әңгімесінің мысалы негізінде)

Аңдатпа. Бұл мақалада «Шет тілі ретіндегі орыс тілі» пәнінің оқу үдерісіне орыс және әлем әдебиетінің шығармаларын қосу қажеттілігі туралы ұстанымды растау әрекеті ұсынылады. Әдеби дереккөзді интермедиялық ресурс контекстінде түсіндіру тәсілдерін зерттеу көрсетілген. Білім беру ортасында интермедиялық ресурсты қолданудың орындылығы туралы пікір білдіріледі. Қазіргі заманның оқушылары мен студенттері осы ғасырдың тек 70-жылдарында зейнеткерлік жасқа жеткендіктен – олардың өмір жолдарында қандай мамандықтарды игеруі керек, қандай білімге мұқтаж болатындығын қазір ешкім болжай алмайды. Сондықтан Білім және ғылым жүйесінің шеберлерінің алдында жастарды академиялық біліммен қатар, құзыреттіліктер мен жаңа мағыналар жасай алу мүмкіндіктерімен байыту мақсатына жауап беретін бағдарламаны қалыптастыру сияқты жаңа мәселелер туындауда. Басты мақсат – жаһандық мақсаттарды қойып, оларға қол жеткізе алатын, тәуекелге барудан бас тартпайтын және бірегей ойланып, әлемді жақсы жаққа өзгерте алатын тұлғаларды тәрбиелеу. Бұл еңбек қойылған мәселелерді шешудегі тірек болып табылады. Сипаттамалық, социологиялық, салыстырмалы әдістер қолданылады. Мақаланың авторы әдебиеттанушы И.П. Золотускийдің ғылыми көзқарасының ізбасары болып табылады.

Кілт сөздер: Достоевский, интермедиялық, кино, әдебиет, білім, тіл.

1. Введение

Медийная среда стимулирует стремительное изменение подходов к разработке образовательной программы дисциплины «Русский язык как иностранный» в высших учебных заведениях, ее содержанию и способам реализации. До сих пор значительное внимание исследовательского интереса имеет академическую ориентацию. Основой курса являются языкознание и риторика. Полагается, что включение литературоведения ускорит процесс получения академических знаний по курсу. Студенты признаются в нежелании читать учебный материал. «Между тем, чтение является основой для совершенствования навыков говорения, необходимых для спонтанной

речи в реальной жизни. На вопрос, при каких же обстоятельствах интересно исследовать текст, студенты отвечают: «фильмы, видеоклипы, видеоигры» (Славина, 2021: 311). Внедрение литературного первоисточника в виртуальное пространство позволяет ускорить встречу публики с произведением. Аудиовизуальная форма подачи материала воздействует сильнее на периферическую атомо-физиологическую систему человека, захватывая его внимание, погружая в «свою реальность». Поэтому при разработке учебной программы важно опираться не только на традиционный, но и на более широкий практико-ориентированный ресурс – интермедиаальный. Целью исследования является аргументация позиции о необходимости внедрения произведений художественной литературы в курс «Русский язык как иностранный», о целесообразности применения интермедиаального ресурса.

Если главным элементом языкознания является язык – как совокупность отражения мысли при участии слова-кода, то литературоведение, ориентируясь на слово, берет за основу образ-код. Так у художественного произведения появляется исключительное право именоваться видом искусства. Текст продолжает являться важным каналом передачи информации, однако узреть новые смыслы позволяют иные оригинальные подходы. Выявляется существенная связь языка литературы с языками невербальными – культуры, например, кино. Прежде всего, это общие мировоззренческие, идеологические и эстетические принципы. Хорошо говорит об этом Максим Горький: «Искусство ставит своей целью преувеличивать хорошее, чтобы оно стало еще лучше, преувеличивать плохое – враждебное человеку, уродующее его, – чтобы оно возбуждало отвращение, зажигало волю уничтожить постыдные мерзости жизни...» (Горький, 1935: 5). В произведении искусства при помощи образа-кода выражаются чувства, мысли создателя по отношению к действительности, его оценка: признание и отрицание, осуждение и одобрение. В искусстве точно нет безразличия и отсутствия внимания, ведь задача мастера – устроить единение чувственно-индивидуального и понятийно общего, предназначение – сплотить народы. Предмет исследования: идентификация феномена «нового прочтения» литературной классики в его заданности образовательными программами, идейно-эстетическими предпочтениями и установками социума.

Данные опроса, проведенного среди студентов Казахского национального исследовательского технического университета им. К.И. Сатпаева (Satbayev University), указывают на актуальные переживания молодежи, которые возможно снизить с помощью включения тематического материала в образовательную программу. Исследование художественных литературных произведений, в частности повести «Записки из подполья», позволит студенчеству получать информацию по волнующим темам. Объект исследования: повесть «Записки из подполья» Ф.М. Достоевского.

Исходной задачей труда является исследование возможностей интерпретации классических образцов словесности, их представления в медийном пространстве, в частности – свежего прочтения художественного произведения «Записки из подполья» Ф.М. Достоевского.

Аргументация позиции о внедрении литературного первоисточника в образовательный процесс с целью улучшения качества обучения по дисциплине «Русский язык как иностранный» есть доминирующая задача научного труда.

2. Методы и материалы исследования

2.1 Методы исследования

В труде представлен процесс развития сложных систем, основанных на взаимодействии художественного, реального и виртуального миров, что дает основание использовать синергетический подход. Такая техника позволяет обнаружить научную новизну – исследования в данной области только начинают проводиться. Среди литературоведческих работ, основанных на изучении частного спектра – произведения «Записки из подполья» Ф.М. Достоевского – важно обозначить «О функции рассказа-воспоминания в «Записках из подполья» Ф.М. Достоевского» (Кошляков А.), «Récit et foi chez Fédor M. Dostoïevski: contribution narratologique et théologique aux «Notes d'un souterrain»» (Larange Daniel), Психосоциологический дискурс Ф.М. Достоевского в повести «Записки из подполья» (Лесевицкий А.), ««Записки из подполья» Ф.М. Достоевского: неклассическая концепция сознания» и ««Записки из подполья» Ф.М. Достоевского: «живая жизнь» против «мертвой жизни»» (Ерлампиев И.), «Струна в тумане» (Золотусский И.).

В основе научного труда содержатся описательный (исследование повести «Записки из подполья»), социологический (опрос), сравнительный (исследование кинопродуктов) методы.

2.2 Материалы исследования

Материалами исследования являются:

- литературный первоисточник «Записки из подполья» Ф.М. Достоевского;
- кинотруды, ядром которых является повесть «Записки из подполья»: «Таксист», режиссер Мартин Скорсезе (дата выхода – 1976г., США), «Двух гениев полет», режиссер Игорь Золотусский (дата выхода – 2001г., Россия), «Внутри», режиссер Зеки Демиркубуз (дата выхода – 2012 г., Турция), «Джокер», режиссер Тодд Филлипс (дата выхода – 2019 г., США); сериал «Алиби», режиссер Нурбек Эген (дата выхода – 2018 г., Россия).

Единым вопросом опроса, результаты которого представлены в исследовательском труде, является следующий: «В каких знаниях Вы наиболее остро нуждаетесь сейчас?». Участники: 123 студента Казахского национального исследовательского технического университета им. К.И. Сатпаева (Satbayev University). Возраст: 17-19 лет. Курс: 1-2. Национальность: казахи.

Исследовательский вопрос: поиск инструмента для улучшения качества обучения по дисциплине «Русский язык как иностранный»

Тезис: включение в образовательный процесс дисциплины «Русский язык как иностранный» исследование художественных литературных произведений и их интерпретации в контексте интермедиального ресурса способно обогатить молодежь как академическими знаниями, так компетенциями, возможностью создавать новые смыслы.

Результат исследования: подтверждение позиции о необходимости изучения произведений русской и мировой литературы, тематических медиапродуктов на уроках предмета «Русский язык как иностранный» в высших учебных заведениях.

3. Обсуждение

Опрос, проведенный в марте 2023 года среди студентов первого и второго курсов Казахского национального исследовательского технического университета им.

К.И. Сатбаева (Satbayev University), дал возможность выявить актуальные переживания учащихся. Студенты отвечали на вопрос «В каких знаниях Вы наиболее остро нуждаетесь сейчас?». Опрашиваемые имели возможность выбрать несколько вариантов ответа, предложить свой. Каждый ответ определяется от показателя 100%. 57% студентов видят необходимость в увеличении компетенции по финансовой грамотности. Способы построения успешных взаимоотношений интересуют 37%. Раскрытие личностного потенциала – 22%. Развитие коммуникативных навыков – 22%. Знание о политике – 19%. Изучение здоровья человека, питание – 15%. Религия как фактор самопознания человека – 13%. Понимание сути происходящих в мире событий – 12%. Оказание студентам поддержки, помощи в получении данных знаний видится не только в организации дополнительных специализированных курсов на базе учреждения образования. В 2019 году группой филологов (Салханова З., Абаева З., Мурхаматиев К., Жаппар К., Демеубекова К.) было выявлена низкая первоначальная языковая компетенция казахских студентов: «Most students (76.80%) were in the receptive group, while only 16.60% were in the reproductive group and 6.60% in the productive group. This pattern is typical and repeats from year to year: secondary school graduates enter university with insufficient knowledge of the language cycle» (Salkhanova, Abayeva, Murhamadiev, Zhappar, Demeybekova, 2019: 29). В Satbayev University предмет «Русский язык как иностранный» преподается по уровням: элементарный, базовый, академический, продвинутый, культура делового общения, риторика. Курс длится 1 учебный год, состоит из 26-ти тем. На изучение каждой темы отводится 3 академических часа. Учебный материал опирается на две филологические дисциплины: языковедение и риторика. Предлагается включить исследование художественных произведений тематической направленности в образовательную программу по предмету «Русский язык как иностранный». Базирующиеся на истинных потребностях учащихся, темы предмета становятся притягательными. Увеличение интереса способствует более глубокому погружению студента в учебный процесс.

Литературное художественное произведение – есть дыхание времени, филигранно синтезируемое с корневыми основами словесности. Опираясь на позицию Д.С. Лихачева, отраженную в книге «Литература – реальность – литература», подчеркнем, что «Всякое литературное произведение существует в определенной среде: среде реальной жизни и в среде окружающих его литературных произведений, на которые оно отвечает или которые продолжает, с которыми спорит или соглашается» (Лихачев, 1981: 105). Каждое творение имеет культурно-исторический и литературный контекст. Он фиксируется в звеньях, которые создают сложную цепную текстовую и образную ткань. Декодировать основу звеньев помогают методические принципы литературоведения. Художественные литературные произведения могут стать основой для тем курса. Nitzan Ben-Shaul сообщает: «There is evidence that failure to use cognitive ability to generate optional or alternative hypotheses in real life situations can lead to premature acceptance of inadequate or incorrect hypotheses, with dire consequences» (Ben-Shaul, 2007: 101). Текстовая база литературного источника позволит проводить различные виды работ, нацеленные на исключение доминирования клипового мышления у студента, ориентированные на получение теоретических знаний и практических навыков.

Иницилируем включение в учебный курс предмета «Русский язык как иностранный» художественные материалы, темы которых соответствуют потребностям студентов, выявленным в результате опроса. Произведения русской классической литературы 19 века: «Ревизор», «Мертвые души» (Н.В. Гоголь), «Игрок», «Записки из подполья» (Ф.М. Достоевский), «Бешеные деньги», «Свои люди – сочтемся» (А.Н. Островский), «Левша» (Н.С. Лесков). Русская литература 20 века: «Вишневый сад» (А.П. Чехов), «Мы» (Е.И. Замятин), «Золотой теленок» (И.А. Ильф, Е.П. Петров), «Трудно быть Богом» (А.Н. Стругацкий, Б.Н. Стругацкий), «Незнайка на Луне» (Н.Н. Носов). Произведения 21 века: «День опричника», «Колобок» (В.Г. Сорокин), «Empire V» (В.О. Пелевин), «Свет и тень» (К.К. Токаев).

Рассмотрим произведение Ф.М. Достоевского «Записки из подполья», взяв за ориентир волнующие темы студентов. «Записки из подполья» создавались, когда «Время» уже закрыли, а с «Эпохой» читатель еще не познакомился. Пограничье – сложный период для каждого, однако в Федоре Михайловиче Достоевском продолжала пребывать парадоксальная вера. Нравственность, основанная на заповедях Божиих, затейливо материализовалась и в безымянном рассказчике «Записок». Подпольный человек задается вопросом: «Господи боже, да какое мне дело до законов природы и арифметики, когда мне почему-нибудь эти законы и дважды два четыре не нравятся?» (Достоевский, 1988: 124). «Дважды два четыре» представляется деспотией истины, лишаящей человека свободы. Герой продолжает: «Дважды два четыре смотрит фертотом, стоит поперек вашей дороги руки в боки и плюет. Я согласен, что дважды два – четыре – превосходная вещь; но если уже все хвалить, то и дважды два – пять – премилая иногда вещица» (Достоевский, 1988: 125). Что такое «дважды два – пять»? Это символ своеволия, знаковое обозначение полемики, возникшей в литературе периода 60-х годов 19 века, а именно: что сдержит человека в его устремлении ко злу? Закон, совесть или разумный эгоизм, основанный на осознании своей выгоды? Рассказчик повести отвечает на вопрос эпохи: «Человеку надо – одного только самостоятельного хотенья, чего бы эта самостоятельность не стоила и к чему бы ни привела» (Достоевский, 1988: 132). Подпольный человек сообщает, что люди нередко действуют вразрез здравому смыслу и даже своей выгоде. Причина этого явления – безудержное желание чувствовать себя своевольным. Достоевский подмечает в человеке начало частное, отдельное, стремящееся к обособлению. Достижение же благодати жизни в пределах литературного произведения, медиа и реальном мире видится в объединении человеческих усилий, создании высокоинтеллектуального принимающего общества.

Творчество Федора Михайловича сопряжено с бескомпромиссной раздвоенностью: с одной стороны – красноречивая художественная демонстрация безмерности мучений человечества в потогонных условиях. С другой – подчеркнутый отказ от поиска возможностей радикальных вариантов борьбы за избавление человечества от страданий. Такой откровенный дуализм выявляется и в образе главного героя «Записок». Подпольный человек предстает перед читателем отпрыском эгоизма. Рост индивидуализма вступает в прямую зависимость с трансформацией самоидентификации личности. Однако любое преобразование содействует обнаружению и новых

троп, способных обеспечить движение человечества вперед. Движение – это процесс, смена состояний в развитии. Развитие каждой личности лишено явной систематичности, исключает запрограммированное движение. Чем больше знаний – тем шире область человеческой деятельности; чем больше умений – тем глобальнее перспективы для эксперимента. Ценность открытий каждой личности в том, что они содействуют расширению сферы мысли и способностей другого, формируя перед человечеством все больше дорог.

Максим Горький в своем докладе на Первом всесоюзном съезде советских писателей сообщал: «Достоевскому принадлежит слава человека, который в лице героя «Записок из подполья» с исключительно ярким совершенством живописи слова дал тип эгоцентриста, тип социального дегенерата» (ПВССП, 1934: 10). Действительно, «Записки из подполья» красочно обличают греховность человеческой души, ее неподготовленность к условиям окружающего мира. Индивид, постигая жизнь, имеет шанс перепутать истинную свободу и ее подобие. Свобода и своеволие тесно связаны с антиномией Добра и Зла. Есть опасность, что к порочности человек прибегает, испытывая чувство бессилия. Пороки становятся элементами рационального взгляда, согласно которому агрессивные столкновения индивида с обществом неминуемы, так как являются следствием деструктивности человеческой природы. Но наличие разрушительных устремлений в человеке не доказывает их преобладание и всемогущество. Выразительный рассказ о медленном мучительном умирании Лизы выявляет не только порочность сущности индивида. Описанная ситуация сообщает о слабости разума, его бессилии в тех условиях жизни, в которых вынужден находиться индивид. Созданное людьми общество легко может стать источником угрозы для качественного развития и счастливой жизни личности. Существование же человека вне социума не представляется возможным. Однако советский литературовед В.В. Ермилов, анализируя в своей книге «Ф.М. Достоевский» идейно-художественные мотивы «Записок», подчёркивает: «Он (Достоевский) хотел доказать и полную невозможность изменения в лучшую сторону человеческой души под влиянием улучшения общественных условий» (Ермилов, 1956: 139). Индивиду необходимо сознательно совершенствоваться, обновляться. Представляется, что свободу Ф.М. Достоевский видит в уподоблении человека творцу, возможности исследовать природу истины, красоты и неба, создавать жизнь. Свобода является фундаментом для возникновения у индивида осознания собственной ответственности за поступки свои, общества. Это явление приводит к возникновению у человека здорового желания развиваться, прогрессировать. Следует, что всемирные изменения произойдут лишь тогда, когда в установленный период времени каждый индивид возьмет свою душу под полную власть и во внутреннем противоборстве двух начал человеческой сущности изберет свободу, Добро. При своей парадоксальности данное условие имеет шанс на реализацию. Полем для эксперимента может стать как виртуальное пространство, так и тщательно подготовленная территория, расположенная в реальном мире.

Герой «Записок» тяготеет к свободе, но свободе меонической, первобытной. Она неподвластна творцу. Как и свобода, обретенная героем библейского текста – Адамом. В христианстве Адам является детерминантом отношений человека и творца. Библей-

ский герой почивал в благодати, являлся блаженным и бессмертным, но совершил грехопадение, после чего лишился привилегий. Порочность распространилась на его потомков – весь человеческий род. Рассказ о сотворении и последующем грехопадении человека имеет множество интерпретаций. Одной из причин является проблема качественного декодирования текстовых элементов оригинального библейского произведения. Тяжело понять, в каких местах «Адам» – имя первого человека, а в каких – имя нарицательное – в переводе с иврита «Адам» есть «Человек». Идентичное значение имеет слово «Адам» и в переводе с казахского, киргизского, туркменского языков. Достоевский создал героя без имени – Человека, Адама. Подпольный господин, как и изложено в Библии, является средоточием человеческих пороков. В созданный автором мир он пришел, чтобы, обнажая порочность, выразить идеологию свободы. В рассказчике мы обнаруживаем индивидуалиста, но распознаем ли в нем личность? В.В. Ермилов апеллирует: «Личность самостоятельна. А о какой же самостоятельности может идти речь в применении к жалкому эгоцентристу, все поведение, все поступки которого неподвластны ему самому! Личность свободна. А о какой свободе можно говорить, если герой «Записок» – раб!» (Ермилов, 1959: 144). Однако русский философ-идеалист Н.А. Бердяев подчеркивает: «Достоевский – художник не той безликой бездны, в которой нет образа человека, а бездны человеческой, человеческой бездонности» (Бердяев, 2019: 42). Действительно, индивидуальность подпольного человека не имеет очерченных границ, герой и сам сомневается в наличии собственной воли, цели, мечты. Однако «Я» героя живет, пребывая в жарком столкновении с миром. В каждой из глав мы наблюдаем движение индивида в пределах круга собственного «Я», пробу нащупать границу, а значит и поиск ресурса для преодоления рубежа. Именно он – безымянный, 40-летний петербуржец из подполья, является создателем «Записок» – русских филигранных мемуаров, обнажающих слои человеческой души. Подпольный господин, яростно отвергая установленную в его мире форму социальной организации, этому же миру преподносит в дар художественное произведение – объект, обладающий эстетической ценностью.

Мемуары «Записок из подполья» представляют собой череду бессвязных воспоминаний героя. Если отрывки расположить в иной последовательности, произведение не только сохранит внутреннее смысловое единство, оно обеспечит поиск и декодирование скрытых подтекстов, неуловимых при линейном прочтении. Таким образом, произведение «Записки из подполья» преодолевает линейность, пространственно-временные границы и готово предстать в медийной среде, например, посредством кино. «Film has a unique ability to transform and shift its sensory focus between the auditory and visual, a flexible malleability that can be reduced to shifting dynamics in subject-object relations» (Vaughan, 2013:18). Хронотоп виртуального мира является симулякром, действует в рамках субъективного понимания индивида. И теперь каждая личность приобретает возможность изучать части произведения в хаотичном порядке, сопоставлять и противопоставлять семантические структуры текста, соединять их, формируя целостность восприятия произведения. К тому же аудиовизуальная форма подачи материала, как никакая другая, способна быстро завладеть вниманием аудитории. Данное обстоятельство поясняет Noël Carroll: «They (movies)

directly present to us that special way of being in the world, of dealing with things and other people, which we can see in the sign language of gesture and gaze and which clearly defines each person we know» (Carroll, 2010: 82). Видеоконтент включает в себя визуал, аудиосопровождение, текст. То есть студент имеет возможность читать, слушать и видеть материал в творческой интерпретации. Художественное произведение, как раздражитель, способно одновременно воздействовать на несколько органов чувств человека, обеспечивая укрепления ассоциативного ряда, а следствие – лучшего запоминания материала. Аудиовизуальная форма представления художественного текста позволяет сконструировать как не так давно созданные – кино, видеоклипы, тематические программы, так и беспрецедентно новые произведения, например, мобильное приложение «Живые страницы», видеоигры, тематические проекты, внедренные в виртуальную реальность. Молодежь продолжит играть в игры, важно предложить им видеоигры познавательные, развивающие личность, основанные на образцах художественной литературы. При таких условиях читатель становится героем-исследователем, а процесс изучения произведения превращается в занимательное фантазийное путешествие, побуждая новообразовавшегося экспериментатора переживать яркий калейдоскоп эмоций, усиливая и укрепляя интерес к произведению, литературному наследию. По мнению Stanley Cavell: «The projected world is separated from reality by the fact, and only the fact, that it does not exist (now)» (Cavell 1971: 54). О ценности кино, его связи с реальным миром сообщается и в книге Andrew Dudley «What Cinema Is! Bazin's Quest and its Charge»: «Like any living form cinema must adapt to conditions around it, sacrificing its putative self-identity as it matures into the shape it takes on in history» (Andrew 2010: 112). Уже предпринимаются попытки внедрения в медийное пространство повести «Записки из подполья». Каждый представленный кинотруд является важной частью «достоевского кинематографа». В посыле автора статьи «is keen to stress the reality of all films, rather than dismiss films or types of films as illusory, and instead of dividing films by way of judgments about which films are good and which are bad» (Rushton, 2011: 108).

Дадим характеристику результатам внедрения повести «Записки из подполья» в виртуальный мир исходя из «(semi)universal dispositions, shared understanding» (Persson, 2003: 44). Черты подпольного человека обнаруживаются в образе главного героя русского криминального сериала Нурбека Эгена «Алиби», американского психологического триллера «Джокер» режиссёра Тодда Филлипса. «Записки» явились источником вдохновения и для Зеки Демиркубуз, создателя фильма «Внутри». Подпольный человек «отыскивается» и в художественном кино Мартина Скорсезе «Таксист». Единожды герой записок встречается в авторской киноленте Игоря Золотусского «Двух гениев полет». После просмотра одного из фильмов есть большая вероятность, что зритель обратится к изучению литературного источника.

Каждая из кинолент вращается вокруг одного персонажа. Мужчина живет в неприглядных условиях, в его вселенной доминируют мрачные места и безотрадные события. Даже в обществе герой испытывает фатальное одиночество, внутреннюю отстраненность от людей. Эпизодически персонаж демонстрирует обсессивно-компульсивное поведение. Герой отторгает реальный мир, а мир – героя. Но в персонаже, окутанном

вуалью беспросветной предопределённости, продолжает кипеть жизнь. В развивающемся внутри индивида бунте своеволия не прекращает взращиваться личность.

Несмотря на сходство главных героев кино с подпольным человеком «Записок», существуют и важные отличия. Лишь герой «Двух гениев полет» безымянный. Авторы других фильмов дали действующим лицам имена. Главного героя сериала «Алиби» назвали Пертом, что в переводе с греческого языка означает «камень». Это же имя имел и последний царь всея Руси, первый Император Всероссийский. Персонаж триллера «Джокер» является тезкой героя эпоса о короле Артуре. Имя в переводе с валлийского означает «человек-медведь». Подпольный человек из фильма «Внутри» именуется Мухарремом, что по-татарски значит «запретный». Героем киноленты «Таксист» стал Трэвис, в переводе с французского – «путешествие». Лишь в «Алиби» и «Двух гениев полет» обозначено верное место жительства персонажа – Санкт-Петербург. Герои других кинолент живут в Готэм-Сити (Артур), Анкаре (Мухаррем), Нью-Йорке (Трэвис).

При работе с первоисточником режиссер фильма «Внутри» сделал ставку на академичность, исключил прорисовку деталей, минимизировал авторскую интерпретацию слов-символов. Его герой максимально старательно вобрал в себя черты депрессивного подпольного человека. Разработчики «Алиби», наоборот, решили создать героя личностью яркой, живой, с фирменным блеском в глазах. Очевидно, перед авторами сериала стояла задача развеселить зрителя, с чем они справились. Создатели развили сюжетную линию произведения, ввели новые персонажи, в том числе Ф.М. Достоевского, наполнили жизнь героев дополнительными событиями, вывели главного персонажа из квартиры в красочные городские районы. Почти вся жизнь героя киноленты «Таксист» проходит в автомобиле, из окон которого он, отстраненный и подавленный, наблюдает за происходящими вокруг людьми. Случаи, происходящие с Трэвисом, лишь косвенно перекликаются с событиями «Записок». В фильме «Двух гениев полет» безымянный человек полностью соответствует книжному архетипу.

Надежными помощниками на жизненном пути личности продолжают являться художественные произведения. В частности, повесть «Записки из подполья», которую следует воспринимать детерминантом критериев нравственности. В произведении очерчиваются границы яркого индивидуалиста, предоставляя возможность человеку путем анализа составить образ личности-добродетеля. Использование Ф.М. Достоевским «многослойного» синтаксиса свидетельствует о глубокой вере автора в своего читателя-интеллектуала и жизнь «Записок» в настоящем, будущем. В данном случае фильмы становятся средством сохранения и распространения идеи литературного наследия: «By experiencing films, people solve philosophical problems without thinking about them, thereby achieving what some philosophical theories cannot do» (Jarvie, 1988: 3).

4. Результаты

Реализация исследовательских замыслов в рамках курса «Русский язык как иностранный» позволит:

- увеличить скорость приобретения студентами академических знаний;
- обогатить студентов знаниями по волнующим их вопросам;
- уменьшить вероятность доминирования клипового мышления у обучающихся;
- расширить границы компетенции студентов.

Научный труд является опорой для мастеров системы образования и науки в вопросе улучшения качества обучения по дисциплине «Русский язык как иностранный».

В то же время устанавливается, что успех либо неуспех всего предприятия напрямую зависит от личностных установок и профессиональной оснащенности самого преподавателя. И здесь необходимо ориентироваться на профессорско-преподавательский состав, стремящийся развивать профессиональные навыки, увеличивать компетенции в иных областях наук с целью повышения эффективности.

5. Заключение

Выявлено, что «технологиялық жетістіктер жаңа идеялар әкелді, бірақ жаңа құрал-жабдықтан шок тудырған жаңа перспективаларға соқыр ұмтылу емес» (Мутарбек, 2022: 79–84). Медийная среда уже позволяет начать переход к качественно новому этапу получения студентами знаний. Ресурс виртуального мира способствует обнаружению источников, которые создаются в разных уголках планеты. При этом значительно сокращается время поиска информации, расширяются перспективы для исследования. Интермедиаальный ресурс дает возможность выявления качественных произведений-интерпретации литературного первоисточника во многих шедеврах мирового искусства, в том числе киноискусстве. Появляется источник, способный расширить границы получения знаний, в частности по предмету «Русский язык как иностранный». Включение в предмет изучения литературного наследия, его интерпретации в контексте интермедиаального ресурса предоставит возможность молодому поколению получать знания, нацеленные на формирование умений по основным видам речевой деятельности – слушания, говорения, чтения, письма, и что важно – увеличивать границы компетенции, расширять кругозор.

Традиционный подход к разработке образовательной программы курса «Русский язык как иностранный» должен быть пересмотрен. Языкознание продолжит являться основным каналом постижения информации, однако литературоведение и иные области наук способны стать надежными помощниками в решении данной задачи. «Если читатель не знает писателя, то виноват в этом писатель, а не читатель», – сообщает И.А Ильф. Укрепить связь между ювелирами слова и молодым поколением способный мастера системы образования и науки.

Литература:

1. Andrew D. (2007) What Cinema Is! Bazin's Quest and its Charge. – Maiden, MA : Wiley-Blackwell. – 152 p.
2. Ben-Shaul N. (2007) Film: The Key Concepts, Oxford. – 192 p.
3. Бердяев Н.А. Миросозерцание Достоевского. – М.: Академический проект, 2019. – 560 с.
4. Carroll N. (1985) The Power of Movies. Daedalus, vol. 114, no. 4, pp. 79-103.
5. Cavell St. (1971) The world viewed. New York. – 192 p.
6. Горький М. Об искусстве // Наши достижения. – 1935. Май. – С. 5-6.
7. Достоевский Ф.М. Собр. Соч. в 15 т. – Л.: Наука, 1988-1996.
8. Ермилов, В.В. Ф.М. Достоевский. – М.: Гослитиздат, 1956. – 280 с.
9. Лихачев Д.С. Литература – реальность – литература. // Библиография трудов Д.С. Лихачев. – Л.: Совет. писатель, Ленингр. отд-ние, 1981. – 215 с.
10. Мутарбек, А. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ЖУРНАЛИСТИКА: Технические и творческие способности коллектива при создании документального

фильма. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Журналистика, . – 2021. – № 140(3). – С. 79-84. извлечено от <https://buljourn.enu.kz/index.php/main/article/view/32>

11. Первый всесоюзный съезд советских писателей. 1934: Стенографический отчет. – М.: ГИХЛ, 1934. – 718 с.

12. Persson P. (2003) *Understanding Cinema*. – Cambridge University Press. – 296 p.

13. Rushton R. (2011) *Reality of Film: Theories of Filmic Reality*. Manchester University Press. – 218 p.

14. Salkhanova, Z., Abayeva, Z., Murhamadiev, K., Zhappar, K., Demeybekova, K. (2019) Consecutive teaching of language: A continuous pedagogical model | La enseñanza consecutiva de un idioma: Un modelo pedagógico continuo. *Espacios*, 2019. – № 40(12). – С. 29. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56646419600>

15. Славина В.В. Современное медийное пространство как область литературоведения: особенности адаптации и представления литературного первоисточника // *Мова і культура*. – 2021. – № 23. – С. 311–314.

16. Vaughan H. (2013) *Where Film Meets Philosophy*. – Columbia University Press, 2013. – 244 p.

17. Jarvie I. (1988) *Philosophy of the Film: Epistemology, Ontology, Aesthetics*. Routledge, 1988. – 408 p.

References:

1. Andrew D. (2007) *What Cinema Is! Bazin's Quest and its Charge*. – Maiden, MA: Wiley-Blackwell. – 152 p. (in Eng.)

2. Ben-Shaul N. (2007) *Film: The Key Concepts*, Oxford, 2007. – 192 p. (in Eng.)

3. Berdyayev N.A. (2019) *Mirosozertsaniye Dostoyevskogo* [Dostoevsky's worldview]. – М.: Akademicheskii proyekt, 2019. – 560 p. (in Russ.)

4. Carroll N. (1985) The Power of Movies. *Daedalus*, vol. 114, no. 4, pp. 79-103, 1985. (in Eng.)

5. Cavell St. (1971) *The world viewed*. – New York, 1971. – 192 p. (in Eng.)

6. Gor'kiy M. (1935) *Ob iskusstve* [About art] // *Nashi dostizheniya* [Our achievements] – 1935. May. – pp. 5-6. (in Russ.)

7. Dostoyevskiy F.M. (1988-1996) *Sobr. Soch.* [Collected Works] Op. in 15 vol. – L.: Nauka, 1988-1996. (in Russ.)

8. Yermilov, V.V. (1956) *F.M. Dostoyevskiy* [F.M. Dostoyevskiy] – М.: Goslitizdat, 1956. – 280 p. (in Russ.)

9. Likhachev D.S. (1981) *Literatura – real'nost' – literature* [Literature - reality - literature] // *Bibliografiya trudov D.S. Likhachev* [Bibliography of the works of D.S. Likhachev] – L.: Sovet. pisatel', Leningr. otd-niye, 1981. – 215 p. (in Russ.)

10. Mutarbek, A. (2021) *Tekhnicheskkiye i tvorcheskkiye sposobnosti kollektiva pri sozdanii dokumental'nogo fil'ma* [Technical and creative abilities of the team when creating a documentary film] // *Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Journalism Series*. – №. 140(3). – pp. 79-84. retrieved from <https://buljourn.enu.kz/index.php/main/article/view/32> (in Kaz.)

11. *Pervyy vsesoyuznyy s'yezd sovetskikh pisateley. 1934: Stenograficheskiy otchet* [First All-Union Congress of Soviet Writers. 1934: Verbatim record]. – М.: GIKHL, 1934. – 718 p. (in Russ.)

12. Persson P. (2003) *Understanding Cinema*. – Cambridge University Press, 2003. – 296 p. (in Eng.)

13. Rushton R. (2011) *Reality of Film: Theories of Filmic Reality*. Manchester University Press, 2011. – 218 p. (in Eng.)

14. Salkhanova, Z., Abayeva, Z., Murhamadiev, K., Zhappar, K., Demeybekova, K. (2019) Consecutive teaching of language: A continuous pedagogical model | La enseñanza consecutiva de un idioma: Un modelo pedagógico continuo. *Espacios*. – № 40(12). – P. 29. (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56646419600>). (in Eng.)

15. Славина В.В. (2021) *Sovremennoye mediynoye prostranstvo kak oblast' literaturovedeniya: osobennosti adaptatsii i predstavleniya literaturnogo первоistochnika* [Modern media space as a field of literary criticism: features of adaptation and presentation of a literary source] // *Мова і кул'тура* [Mova i kultura]. – № 23. – pp. 311–314. (in Russ.)

16. Vaughan H. (2013) *Where Film Meets Philosophy*. – Columbia University Press, 2013. – 244 p. (in Eng.)

17. Jarvie I. (1988) *Philosophy of the Film: Epistemology, Ontology, Aesthetics*. Routledge, 1988. – 408 p. (in Eng.)

IRSTI 17.71.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-11>

Zh.B. Zhauynshiyeva¹, Zh.K. Kiynova², A.Bergman³

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

³Humboldt University of Berlin, Berlin, Germany

E-mail: ¹zhazira.zhauynshieva@mail.ru, ²zhanarkiynova@gmail.com,

³anka.bergmann@hu-berlin.de

ORCID: 0000-0002-5013-3317, 0000-0002-9139-1128, 0000-0002-6800-1929

NUMERICAL QUANTIFICATION IN THE FOLKLORE LANGUAGE: THE EXPERIENCE OF COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract. The article is devoted to the comparative description of numerical quantification in the folklore language within the framework of linguocentric, textocentric, anthropocentric approaches. Folklore numerals – the numbers of the first ten, since they make up the initial series of natural numbers, are compared on the material of Kazakh and Russian magic, folk tales. The article analyzes the numbers of various contexts with the use of the numerals *one, two, three*, which express various quantifications and sacred meanings that go back to the foundations of the universe and the mythopoetic tradition. Differences in the expression of quantitative meanings indicate the uniqueness of the folklore picture of the world, an integral part of which are numbers that act as a quantitative parameter in determining the qualitative structure of the world. Special attention is paid to the expression of space-time values in which events unfold and the actions of fairy-tale characters take place. The authors come to the conclusion that folklore numerals represent a single microsystem, which is subordinated to a common poetic system and consists of single numerals, counting, associative series. Numbers in oral folk art are mainly either a proper definition, including an epithet, or an integral component of complex definitional constructions. Quantification as a quantitative characteristic of reality determines the uniqueness and multiplicity of calculable objects.

Keywords: numerical quantification, folklore, magic and folk tales, comparative analysis

Ж.Б. Жауыншиева¹, Ж.Қ. Қиынова², А. Бергман³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³Гумбольдт атындағы Берлин университеті, Берлин, Германия

E-mail: ¹zhazira.zhauynshieva@mail.ru, ²zhanarkiynova@gmail.com,

³anka.bergmann@hu-berlin.de

ORCID: 0000-0002-5013-3317, 0000-0002-9139-1128, 0000-0002-6800-1929

Фольклор тіліндегі сандық квантификация: салыстырмалы талдау тәжірибесі

Аннотация. Мақала лингвоцентрилік, текстоцентрилік, антропоцентрилік тәсілдер шеңберіндегі фольклор тіліндегі сандық квантификацияның салыстырмалы сипаттамасына арналған. Қазақ және орыс қиял-ғажайып және халық ертегілерінің материалы негізінде фольклорлық сандар – алғашқы ондықтың сандары салыстырылады, өйткені олар натурал сандардың бастапқы қатарын құрайды. Мақалада сандар талданады әр түрлі контексттегі *бір, екі, үш* сандарды қолдана отырып, олар ғаламның және мифопоэтикалық дәстүрдің негіздеріне оралатын әр түрлі квантификациялар мен қасиетті мағыналарды білдіреді. Квантитативті мағыналарды білдірудегі айырмашылықтар элементті фольклорлық көрінісінің өзіндік ерекшелігін көрсетеді, оның құрамдас бөлігі элементтің сапалық құрылымын анықтауда сандық

параметр ретінде әрекет ететін сандар болып табылады. Оқиғалар өрбіген және ертегі кейіпкерлерінің әрекеттері орын алатын кеңістіктік-уақыттық мағыналарды білдіруге ерекше назар аударылады. Авторлар фольклорлық сандар жалпы поэтикалық жүйеге бағынатын және жалғыз сандардан, санауыштардан, ассоциативті қатарлардан тұратын біртұтас микрожүйе деген қорытындыға келеді. Ауызша халық шығармашылығындағы сандар негізінен нақты анықтама болып табылады, оның ішінде эпитет немесе құрамы жағынан күрделі құрылымдардың ажырамас компоненті. Квантификация болмыстың сандық белгісі ретінде есептелетін объектілердің бірегейлігі мен көптігін анықтайды.

Кілт сөздер: сандық квантификация, фольклор, қиял-ғажайып және халық ертегілері, салғастырмалы талдау

Ж.Б. Жауыншиева¹, Ж.К. Киынова², А.Бергман³

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

³Берлинский университет имени Гумбольдта, Берлин, Германия

E-mail: ¹zhazira.zhauynshieva@mail.ru, ²zhanarkiynova@gmail.com,

³anka.bergmann@hu-berlin.de

ORCID: 0000-0002-5013-3317, 0000-0002-9139-1128, 0000-0002-6800-1929

Числовая квантификация в языке фольклора: опыт сопоставительного анализа

Аннотация. Статья посвящена сопоставительному описанию числовой квантификации в языке фольклора в рамках лингвоцентрического, текстоцентрического, антропоцентрического подходов. На материале казахских и русских волшебных, народных сказок сопоставляются фольклорные числительные – числа первого десятка, поскольку они составляют начальный ряд натуральных чисел. В статье анализируются числа различные контексты с употреблением числительных *один, два, три*, которые выражают различные квантификации и сакральные смыслы, восходящие к основам мироздания и мифопоэтической традиции. Различия в выражении квантитативных смыслов свидетельствуют о своеобразии фольклорной картины мира, составной частью которой являются числа, выступающие в роли количественного параметра при определении качественной структуры мира. Особое внимание уделяется выражению пространственно-временных значений, в котором разворачиваются события и происходят действия сказочных персонажей. Авторы приходят к выводу, что фольклорные числительные представляют собой единую микросистему, которая подчинена общей поэтической системе и состоит из одиночных числительных, счетных, ассоциативных рядов. Числа в устном народном творчестве преимущественно являются либо собственно определением, в том числе эпитетом, либо неотъемлемым компонентом сложных по составу определительных конструкций. Квантификация как количественная характеристика действительности определяет единичность и множественность исчисляемых объектов.

Ключевые слова: числовая квантификация, фольклор, волшебные и народные сказки, сопоставительный анализ

1. Introduction

The numerical code as a unique cognitive phenomenon determines the whole variety of relations both at the level of interaction between a person and the surrounding world, and at the level of language, since it represents the basic semantic-grammatical category “quantity”. According to N.D. Arutyunova, “the number is, perhaps, the most abstract concept from the material and eventual reality, and at the same time, in life and in human consciousness, the number is closely connected and constantly interacts with the objective world” (Arutyunova, 2005: 6).

Number as an abstract concept is associated with the most ancient mythopoetic representations and has a qualitative and quantitative characteristic. In the mythopoetic tradition, sacred meanings were attached to numbers, which is due to their syntagmatics, that is, the combination of numbers with linguistic units. Therefore, "numerical" texts may indicate that "in archaic cultures, number and count were sacralized means of orientation and «cosmization» of the universe" (Axes, 1980: 629).

The numbers contain information about cultural symbols and reflect the stereotypes of the national worldview. Numerical symbolism is most clearly manifested in folklore, especially in fairy tales, where some numbers have a stable and conditional character. Number as a cultural concept is closely related to the categories of quantity and quality, space and time. Well-known folklorist V.Ya. Propp notes that in folklore, which reflects the pre-earthly stage of awareness of time, time is indicated fantastically: for example, the hero leaves for three, nine, twelve, thirty years. The conditionality of the number in the designation of time expands and extends to counting in general: "Counting in folklore is just as conditional as space and time are conditional" (Propp, 1963: 71). The numerals in folklore have figurative semantics and can be used as artistic and visual means mainly in fairy tales of the peoples of the world. Fairytale plots reflect archaic ideas about the universe associated with numerical superstitions, which are based on traditional symbolism. Conspiracies and spells make up the oldest layer of folk culture and, like a fairy tale, are associated with magic and rituals.

As a rule, fairy tales and other genres of "small" folklore texts reflect examples of «naive arithmetic» based on the methods of initial counting: recounting, doubling, tripling, finding a half, as well as an approximate evaluation to a «round number». In the language of folklore, the numerals of the first ten are frequent, since they constitute the initial series of natural numbers. The original practical counting was based on small numbers and simple operations on them with the help of bending fingers as counting tools that set a reference set (5, 10 or 20) and limit the limits of the initial count. "The number is not immediately singled out as a separate sign – there is an idea of the reference sets of specific objects: something is still considered in pairs, something in tens, something in dozens. The language preserves the relics of such «practical counting» in the names of numbers (Russian forty), in the formulas of simple counting operations» (Fedorova, 2014: 488).

The universality of the mental category «singularity – plurality» is determined by the national-cultural conditionality of quantitative relations. The interaction of different countries, people and culture is largely based on quantitative exchange. Therefore, in order to achieve a «quantified» mutual understanding, a common language is needed – a single code for denoting quantities. So, gradually and naturally, humanity adopted a universal alphabet of counting, based on a natural series of numbers – Roman or Arabic.

Number as a quantitative sign is a language universal. Quantification as a reduction of qualitative characteristics to quantitative ones is expressed by means of a number, which in folklore texts has both an explicit (quantitative relations are expressed using numbers or words) and an implicit (quantitative relations express a hidden meaning) character. Within the framework of this article, examples of numerical quantification are illustrated and described on the material of fairy tales through a comparative analysis.

2. Methods and materials

2.1 Methods

As research methods, historical-functional, system-functional methods were used, as well as contextual analysis and philological analysis as the main method of textual criticism, which made it possible to describe the nature of numerical quantification in the language of folklore. The historical-functional approach means the study of literary phenomena and the impact on the readership of works of art. The historical-functional method allows us to study and generalize the reader's experience of certain historical epochs, allows us to trace the mutual influence of national literatures, the perception of individual literary forms and genres, and contributes to the comprehension of the role and meaning of folklore texts in modern society. The historical-functional approach involves the study of the "life of a work through the ages", the system-functional approach involves the analysis of a system of methods of influence, embedded in the work. Both methods are based on the idea of reader significance in an artistic space; the first is real, and the second is implicit.

Contextual analysis is the analysis of a part through the whole, the method of a descriptive system in which the units of analysis are linguistic or speech units.

The main method of textual criticism – philological analysis of the text is based on the originality of literature as a historical phenomenon and as a form of art. Philological analysis includes elements of linguistic, stylistic and literary analysis and is a reading of the text in the unity of form and content.

In addition, the study of the text of a fairy tale is carried out within the framework of linguocentric, textocentric and anthropocentric approaches. In folklore, a fairy tale text is considered as a multi-level hierarchical system, to describe the structures of which various methods are used. Invariants form the basis of any fairy tale; its content can be conveyed using a sequence of functions that can be defined as units of the semantic description of a fairy tale.

2.2 Materials

The material of the study was samples of a fairy tale epic from the collection – "Heritage of the Ancestors" – a multi-volume valuable publication, which includes unique texts of the Kazakh folklore genres. The 74th volume presents Kazakh fairy tales (Heritage of the Ancestors, 2010). The main part of Russian folklore is made up of fairy tales as a kind of oral adventure literature. An extensive collection of Russian folk tales was collected and edited by A.N. Afanasiev (Afanasiev, 2010). Subject associations associated with numbers are illustrated on the basis of Kazakh and Russian fairy tales. In addition, incantations and spells were used as research material as samples of "small" folklore texts that serve as a magical means of achieving the desired in medical, protective, commercial, obstetric, producing and other rituals.

When describing examples of numerical quantification, the materials of the National Corpus of the Russian Language (NCRL) and the National Corpus of the Kazakh Language were used as modern reference and information systems that allow you to quickly and efficiently find a large number of language examples necessary for various linguistic studies. The sources of examples are works of oral folk art and fiction, journalism, etc. For example, in Russian fairy tales, the combination of *tridevyat'* [worlds away] is often found, illustrating an example of numerical quantification expressed in an explicit form.

324 occurrences for *tridevyat'* [far distant, worlds away] are noted in the NCRL, almost all of them are part of the turnover for *za tridevyat' zemel'* [in far distant lands]. So, V.Ya. Propp gives an example of a fairy tale text, where by means of combinations *za tridevyat' zemel'* [in far distant lands], *za tridevyat' morej* [in far distant seas], non-quantitative, but qualitative relations are expressed: "At that time, a Firebird flew in, grabbed their mother and took her to far distant lands, far distant seas with her kingdom" (Propp, 1946).

3 Discussion

There are many works in the scientific literature, the object of which are numbers, their symbolic meanings and cultural connotations. The problems of the emergence, formation, development and functioning of the concepts of number and numerals among many nations were paid much attention to by historians of "primitive culture" (E.B. Taylor, L. Levy-Bruhl, B.A. Frolov, etc.), researchers of numerical mysticism (K. Eckartshausen, V.M. Kirillin, A.I. Borodin)

The number as a cultural concept is considered in the fundamental and modern works of foreign and domestic researchers in cognitive science, linguoculturology, ethnolinguistics, folkloristics, mythopoetics and other areas of philological science focused on the anthropocentric approach (W. von Humboldt, F. de Saussure, Sapir-Whorf, L. Weisgerber, V.Ya. Propp, V.N. Toporov, N.L. Zhukovskaya, N.D. Arutyunova, E.S. Kubryakova, V.A. Maslova, A.T. Khrolenko, and S.P. Pravednikov, S. Kaskabasov, E. Zhanpeisov, K. Shamshadin, S. Negimov, A.Zh. Zhaksylykov, K.S. Dusipbaeva, Zh. Mankeeva, G.N. Smagulova, etc.).

Source analysis of ethnocultural numerical designations and measures in the Kazakh language was the object of dissertation research at the beginning of the 21st century, during the development of the concept of anthropocentrism in the humanities and the actualization of the study of the national language as a historical and cultural phenomenon (K.S. Dusipbaeva, K.K. Kurkebaev, Karaja Oktay and others).

In recent years, dissertations have been defended in Kazakh linguistics on the study of the linguocultural foundations of numerical designations in the Kazakh language, comparative historical, cognitive analysis of the category of number in the Turkic languages, comparative analysis of numerological culture on the material of languages with different structures (O.R. Dosymbekova, Zh.B. Kurmambaeva, D.Zh. Ryskulbek and others). In the article by T.T. Ayapova and Zh.B. Kurmambayeva, Hans Schah. "Linguocultural basis of numerals in the Kazakh language" provides a linguocultural description of numerical designations in the Kazakh language (Ayapova, Kurmambayeva, Hans Schah, 2023).

Numerical symbolism in the folklore and literature of various peoples has become the object of separate studies. In the monograph by R.M. Muratova "Symbolism of numbers in the language and culture of the Bashkirs" describes the artistic and visual function of numbers in Bashkir folklore (Muratova, 2012). O.A. Kazakevich analyzes the ways of expressing quantitateness in the folklore texts of the Northern Selkups (Kazakevich, 2015). Researchers of Tuvan folklore pay special attention to the mythical properties of numbers and note the special status of the number "41": "It is interesting to use the number 41 in a Tuvan fairy tale: a khan with forty-one minds, forty-one fortune-telling stones. Tuvans have a belief that fortune-telling stones usually have magical power if they are collected among the pebbles of forty-one rivers or extracted from the goiter of a bird that picked them up from the banks of forty-one rivers (the Kyrgyz

kumalaks are collected) from forty-one pellets of sheep droppings" (Samdan, 1994). In modern philological science, numbers as an element of the fairy tale narrative are studied in the context of the intersemiotic translation of fairy tales (Shchurik, Gorshkova, 2019).

4. Results

Among the expressive language means of folk poetics, numerals occupy a special place; which make up an extensive layer of folklore vocabulary. Numbers are the main lexical means of expressing quantitateness. In folklore works, numerals play the role of a specific sign, conditionally denoting a small or large amount of something. They can be used to describe gigantic, astronomical quantities or to convey the meanings of "negligible, scanty", so they denote a qualitatively hyperbolizing function. Numbers in a fairy tale describe the characters and the events taking place within the oppositions big – small, close – far, long – short, etc. Numerical designations characterize the size, volume, size, strength, power and other qualities of fairy-tale characters.

"Folklore knows only empirical space, i.e. the space that surrounds the hero at the moment of action, what happens outside this space does not exist" (Propp, 1976: 92). In folklore texts, especially in the language of fairy tales, numbers express figurative meanings, denoting objects in space, entering into enumerative constructions that combine quantitative and ordinal numbers, deictic pronouns, local adverbs and other words that fix the reference of a name: *one, another, third, fourth*, etc. For example, the description of fairy-tale characters in space through their enumeration has figurative and symbolic meanings: ... Monsters are sitting around. *One* with horns with a dog's face, the *other* with a rooster's head. *There's* a witch with a goat beard. *Here* the skeleton is prim and proud. *There's* a carla with a ponytail, but a Half-crane and half-cattle (A.S. Pushkin).

In folklore works, "small" numerals are mainly used - the beginning of the natural series, as a rule, from one to seven. "One begins the number series and therefore denotes the smallest value. But this does not testify to the value smallness of this number. *Starting* a row, *one* becomes its *boss* and *head*. If we imagine a series of natural numbers not abstractly, but embodied, for example, in the system of living beings – people, then "one" becomes the "first", the leader in front" (Arutyunova, 2005: 18–19).

In the early cosmological ideas of the Kazakhs about the world, the number *bir* [one], as well as the derivative word *zhalgyz* [lonely], have sacred meanings of unity and integrity *bir butin dunie* [whole world]; beginning, primeval natural phenomenon *birinshi kyn kurkireu* [first thunder]; concentration of forces *bir tamshy ter* [drop of sweat]; anomalies in nature *zhalgyz muyiz* [one-horned]; sacred plants, creatures *zhalgyz agash* [lonely tree].

The semantics of folklore numerals is expressed in the fact that they are predominantly either the definition itself, including the epithet, or an integral component of complex definitional constructions. When used attributively, all numerals are combined with a noun in the singular. In Kazakh fairy tales, the most frequent is the numeral *bir* [one], which expresses various quantifications:

a) the generalizing meaning of the indefinite person "someone": "*Otken zamanda bir bay bolypty, ol bir perzentke zar bolypty, etek zhenin sydyryp, aulie koymai kydyryp, bir bala surap alypty*" [Once there was a rich man who had no children, wandering around, and without leaving a single healer, asked for one child] (Heritage of the Ancestors, 2011: 35);

b) a stable combination of *bir kuni* with the meaning “once”, which is an integral part of the beginning of the fairy tale narrative: “*Bir kuni mystan kempir su aluga kudykka keledi. Kudykka tal basynda otyrgan kyzdyn sureti tucip turady. Mystan kyzdy kudyktyн ishinde otyr eken dep, khannyn uazirlerine khabar beredi*» [Once the witch came to the well for water. There was an image of a girl in the well sitting on a tree. The witch informed the vizier of the khan that the girl was sitting in the well.] (Heritage of the Ancestors, 2011: 35); «*Bir kuni piyala kesede sut tur edi, daladan bir zhylan kelip kesedegi sutti ishedі de, bir tenge tastap zhylzhyp zhure beredi*» [One day there was milk in the bowl, one snake crawled from the street and drank milk from the bowl, then left one coin and crawled away] (Heritage of the Ancestors, 2011: 167);

c) a stable combination of *bir ozi* with the meaning “to be alone with himself”: “*Bir ozi kalganda zhurtka tutka bolar deysin be?*” “[Left alone with himself, it is unlikely that he will be able to support the people] (Heritage of the Ancestors, 2011: 167);

d) a generalized definition of event time is expressed by combining *bir uakytta* ‘in an instant’: «*Bir uakytta kyz terezeden sekirip tusip, atka minip, zhalmauyzdy pyrak eken dep zhure berdi*» [In an instant, the girl jumped off the window, got on a horse, thinking that she had seen a Pegasus instead of a witch rode on («Heritage of the Ancestors, 2011: 79).

In Russian folk tales, mythopoetic numerical constants symbolize the cosmic world of a person, projecting his ideas about the world around him. If in Kazakh folk and fairy tales the most frequent is numerical quantification in combination with the number *bir* ‘one’, then in Russian fairy tales quantified meanings are expressed by means of numbers *two, three, four, five and seven*.

The number *two* in Russian fairy tales expresses binary relations, which is based on the principles of building the entire universe according to the laws of opposition and symmetry. Firstly, the world is woven from contradictions and contrasts, which are encoded by the number two. Philosophy and logic reflect this in their categories: affirmation – negation, thesis – antithesis, form – content, etc. Secondly, the entire universe is deeply permeated with the principle of pairing. The laws of symmetry operate in mathematics, physics, chemistry, biology. In human anatomy, symmetrical duality manifests itself most clearly (right and left sides, two arms, two legs).

In Russian fairy tales, the most frequent number is *two* in the meaning of duplication and pairing, for example: “...*Masha vyshla na kryl'co i gor'ko zaplakala; prileteli dva golubka, razobrali ej yachmen', i muku, i sazhu, potom seli ej na plechi – i vdrug ochutilos' na devushke prekrasnoe novoe plat'e*”. [“... Masha went out onto the porch and wept bitterly; two doves flew in, sorted out her barley, flour, soot, then sat on her shoulders – and suddenly a beautiful new dress appeared on the girl.”]. (Afanasiev, 2010: 56). Here the number two combines paired characters endowed with magical qualities and performing the same actions in relation to the heroine of a fairy tale story. The rites and beliefs associated with twins go back to Slavic mythology – the Indo-European twin myth, in which paired characters act as wonderful helpers of the hero.

In Russian folk daily life tales, the number *two* denotes opposite concepts, as a rule, these are two individuals, objects that make up the antithesis. For example, in the fairy tale “Seven-year-old daughter” we read: “... *Two brothers were driving: one poor, the other rich. Both have horses. The poor man has a mare, the rich man has a gelding.*” Further in the tale, the brothers are endowed with opposite qualities and behave in completely

different ways: the rich brother turns out to be greedy, stingy and stupid; poor – generous and magnanimous.

In Russian fairy tales, the number *two* personifies the principle of pairing and symmetry, on which the entire universe is built. The plots of everyday fairy tales are built on antithesis. The semantics of opposition correlates with the system of binary oppositions that form the basis for constructing the world.

In folklore, numbers can express spatio-temporal meanings in which events unfold and actions of fairy-tale characters take place. Therefore, epic time is a semantic unit of folklore poetics, i.e. artistic and aesthetic category, which determines the dynamics of plot development and the activities of the hero. The main events of the epic, fairy tales (the birth and maturation of a hero, the path of characters, a fight with an enemy, a heroic dream, a feast for marriage or victory over an enemy) are determined by the formulas of epic time.

Epic time can be expressed by combining a numeral with a noun denoting some time period: *zhyl* 'year' *tun* 'night' *kun* 'day'. For example, in the fairy tales of different peoples, the expression three days is marked, being included in various narrative formulas, creating an image of a sluggish or stormy event: "Sujtip, arada ush kun otkennen kejin, kyz tamnyn terezesinen karap otyrsa, nan satyp zhurgen pyrakty koredi" [Three days later, when the girl was looking out the window, she saw a pegasus who was selling bread] (Heritage of the Ancestor, 2011: 79); "Khasan ush kunde kaytyp keluge uade berip, kalaga karay ketedi" [Hassan leaves for the city, promising to return in three days] (Heritage of the Ancestors, 2011: 84).

In Russian fairy tales, the expression *three days, three nights* determines the duration of the action and its successful outcome. For example, in Russian fairy tales, fights between enemies last three days and three nights: "... *The Serpent roared and flew into Dobrynya like a whirlwind. They fought for three days and three nights, and no one could prevail. Dobrynya was tired, he was already thinking of retreating, when he suddenly remembered his mother and tripled his strengths. He waved his heroic sword and cut off all the heads of the snake*" (Afanasiyev, 2010: 43).

Perhaps the most favorite and most commonly used number in fairy tales of different peoples is the number *three*, the popularity of which goes back to the origins of human culture and the foundations of the universe, when the principle of the trinity of being was widely used – the three-dimensionality of space, the three-phase substance, the trinity of time. Space – one of the two forms of existence of matter – has three dimensions. The threefold nature of time is realized in the sequence of past, present and future.

The number *three* permeates the entire narrative, starting with the architectonics of the tale and ending with the system of its images. This is the first number, which has a symbolic sacred meaning in a number of traditions, it opens the number series and qualifies as a perfect number and the main constant of the mythopoetic macrocosm. The sacred semantics of the number 'three' is expressed in the definition of the vertical structure of the world (*ush dunie* - *kok ushi* 'heavenly world', *zher ushi* 'earthly world', *zher asty* 'underground / underwater world').

In fairy tales of different peoples, the number *three* organizes the vertical division of the world, three heroes of a fairy tale, three highest values, three social groups, three attempts, three stages of any process, etc. as an image of absolute perfection, a dynamic process that has a beginning, continuation and end. Therefore, the actions of fairy-tale heroes are repeated three times, which brings good luck and success. In addition, the threefold

repetition, which is one of the elements of the sacred traditions of primitive rites, in folklore accelerates the development of the plot event. For example, the quantitative meaning of the combination *ush mezigil* 'three segments of the day – morning, afternoon, evening' means a three-fold repetition of a certain action: "*Ol kedeydin ozi zhalkaulau edi, zhalgyz eshkisi bar edi. Sonyn sutin ayran kyp ishıp, ush mezigil pisirip kun korip zhurushi edi*" [He was a poor lazy man, he had a single goat. He cooked ayran from the milk of this goat and survived.] (Heritage of the Ancestors, 2011: 167).

The most frequent fairy-tale formula in Kazakh fairy tales is the combination *ush ul* 'three sons': «*Ol patshanyyn ush uly hám bir ulken bakshasy bar eken*» [The king had three sons and one large garden] (Heritage of the Ancestors, 2011: 25). Typical in fairy tales is the image of the youngest son who triumphs over his greedy older brothers, which reflects the basic elements of the traditions of nomadic peoples.

Thus, numbers are a necessary component in the construction of the plot of fairy tales - three conditions set before the hero, three obstacles encountered on their way, etc. Numbers, depending on the artistic task, can denote a small and large amount of something. They can be used to describe gigantic, astronomical quantities and to convey meanings of 'negligible'. Numbers in a fairy tale narrative can denote opposite concepts within the oppositions big – small, close – far, long – short, etc. They are often used in determining the number of fairy-tale characters, objects, in describing their appearance, size, volume, magnitude, strength, power and other qualities of heroes.

5. Conclusion

Of course, numbers are included in the artistic system of oral folk art and their use is directly related to the patterns of folklore poetics. Numerical quantification in the language of folklore consists in the fact that numbers do not have a specific quantitative embodiment, but act as a specific sign, conditionally denoting, depending on the artistic task, a small or large amount of something.

Folklore numerals represent a single microsystem, which is subordinate to the general poetic system and consists of single numerals, countable and associative series. Numbers in folklore are predominantly either the definition itself, including the epithet, or an integral component of complex definitional constructions. Quantification as a quantitative characteristic of reality determines the singularity and multiplicity of countable objects. Numbers can denote not only quantity, but also be a carrier of quality, the meaning of a concept or image.

The number as a quantitative sign can retain its specific numerical value and entering into syntagmatic connections, acquires a number of secondary meanings. Therefore, there are a number of culturally significant numbers that have sacred, historical, cultural, value and symbolic meaning.

Numbers in definitive constructions most often act as constant epithets - stable combinations consisting of two or more words, a definition and a defined word, when the numeral as a definition agrees with the words being defined. For example, the epithet *bir beti ai, bir beti kun* [one cheek is the moon, the other cheek is the sun] symbolizes the beauty of the fairy-tale heroine.

Numbers in fairy tales are used as traditional artistic means. A comparative analysis of Kazakh and Russian fairy tales made it possible to compare historical, cultural and national features in the use of words with quantitative semantics. Differences in the expression of quantitative meanings testify to the originality of the folklore picture of the world, an

integral part of which are numbers that act as a quantitative parameter in determining the qualitative structure of the world.

A comparative study of the number provides information about culturally determined quantitative criteria, allows you to determine the similarities and differences in numerical values in different linguistic cultures, which is especially important in the process of intercultural communication and translation transformations.

References:

1. Ayapova T.T., Kurmambayeva Zh.B., Hans Schah (2023) Linguocultural basis of numerals in the Kazakh language. TILTANYM [TILTANYM] 1 (89): 27–33. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-27-33> (in Eng)
2. Arutyunova N.D. (2005) The problem of number. Logical analysis of language. The quantitative aspect of language. / N.D. Arutyunova; resp. ed. N.D. Arutyunov. – Moscow: Indrik. – 5 p. (in Russ.)
3. Afanasiev A.N. (2010) Folk Russian fairy tales. Complete edition in one volume. – Moscow: Alfa-book (in Russ.)
4. Heritage of the Ancestors: Zhuztomdyk. (2011). T.74: Qiyal-gazhayyp ertegiler. – Astana: "Foliant", – 432 p. (in Kaz.)
5. Kazakevich O.A. (2005) Two Women, Seven Gorges and Thirty Warriors (On the Expression of Quantitativeness in the Folklore Texts of the Northern Selkups). Logical Analysis of Language. The quantitative aspect of language. / N.D. Arutyunova; resp. ed. N.D. Arutyunov. – Moscow: Indrik, pp.384-400. (in Russ.)
6. Muratova R.T. (2012) Symbolism of numbers in the language and culture of the Bashkirs (in Russ.) Monograph. – Ufa. – 180 p.
7. Propp V.Ya. (1989) Folklore and reality. – Moscow: Nauka, – 233 p. (in Russ.)
8. Propp V.Ya. (1946) The Historical Roots of the Fairy Tale. – L.: Publishing House of LSU, – 364 p. (in Russ.)
9. Samdan (1994) The world of Tuvan fairy tales // Tuvan folk tales – Novosibirsk, pp.10–34. (in Russ.)
10. Toporov V.N. (1980) Numbers. Myths of the peoples of the world: Encyclopedia. – M., pp. 629-631. (in Russ.)
11. Fedorova L.L. (2014) Far away lands, far away seas: examples of «naive arithmetic» in language structures. Logical analysis of language: Numerical code in different languages and cultures / Ed. N.D. Arutyunov. – Moscow : LENAND, pp. 285-303. (in Russ.)
12. Shchurik N.V., Gorshkova V.E. (2019) Fairy tales in the light of intersemiotic translation. Russian Journal of Linguistics. 3: 415–434 <https://doi.org/10.22363/2312-9182-2019-23-2-415-434>. (in Russ.)

Әдебиеттер:

1. Ayapova T.T., Kurmambayeva Zh.B., Hans Schah. (2023) Linguocultural basis of numerals in the Kazakh language // TILTANYM №1 (89). – P. 27–33. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-27-33>
2. Арутюнова Н.Д. Проблема числа / Логический анализ языка. Квантификативный аспект языка. / Н.Д. Арутюнова; отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2005. – С. 5.
3. Афанасьев А.Н. Народные русские сказки. Полное издание в одном томе. / – М.: Альфа-книга, 2010.
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдык. Т.74: Қиял-ғажайып ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
5. Казакевич О.А. Две женщины, семь теснин и тридцать воинов (о выражении квантитативности в фольклорных текстах северных селькупов) / Логический анализ языка. Квантификативный аспект языка. / Н.Д. Арутюнова; отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2005. – С. 384– 400.
6. Муратова Р.Т. Символика чисел в языке и культуре башкир. Монография. – Уфа, 2012. – 180 с.
7. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1989. – 233 с.
8. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1946. – 364 с.
9. Самдан Мир тувинской сказки // Тувинские народные сказки. – Новосибирск, 1994. – С.10–34.
10. Топоров В.Н. Числа // Мифы народов мира: Энциклопедия. – М., 1980. – С. 629–631.
11. Федорова Л.Л. За тридевять земель, за тридевять морей: примеры «наивной арифметики» в структурах языка / Логический анализ языка: Числовой код в разных языках и культурах / Отв.ред. Н.Д. Арутюнова. – М. : ЛЕНАНД, 2014. – С. 285–303.
12. Щурик Н.В., Горшкова В.Е. Волшебные сказки в свете интерсемиотического перевода // Russian Journal of Linguistics. 2019. Vol.23. No.3. – P. 415–434. <https://doi.org/10.22363/2312-9182-2019-23-2-415-434>

IRSTI 17.81.31

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-12>

N.M. Mursalimova¹, A. Oralbek²

^{1,2}M.O. Auezov Institute of Literature and Art
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹m_nasihati@mail.ru, ²ora-10@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-4875-9684, ²0000-0002-0600-7006

CHARACTERISTICS OF THE AITYS GENRE AMONG KAZAKH AND TURKISH PEOPLE

Abstract. Aitys is a special genre that occupies a special place in our national literature. All types of aitys require eloquence, mobility, and ingenuity. In Kazakh and Turkish literature this genre is in accord with social, socio-political issues. Using jokes, humor and satire in their improvised verses two poets compose dialogue on significant changes and various social phenomena within the country. At the same time by giving a clear, rational reply to the opponent, one can be on an advantageous position. Poets also use this aitys genre of verses competition to convey their inner feelings of mood. At all times, aitys genre can be called a mirror of its era. Therefore, the study of such diverse characteristics and specific features of the aitys genre, its generality as a harbinger of social situations is considered one of the main tasks of the science of Kazakh literary studies. Improvisational talent is the natural talent of the poet. Aitys genre requires great responsibility and deep knowledge in different spheres. Accepting the advantages of other poets in his/her environment and advancing his/her knowledge should be considered as the stage of the poet's ascension. Kazakh aitys genre works have more improvisational feature, have a large and artistic content, descriptive of a long chronicle about the country's and people's life, while the assonant rhymes of Turkish atyshma are subject to a special condition and certain rules of artistic schedule. It can be said that the basis of both theatrical and dramatic art is connected here. The article analyzed deeply the division of the aitys genre into subtypes, its methods, features and similarities among the Turkic peoples based on the opinions and conclusions of Kazakh and Turkish scientists.

Keywords: aitys, poet, folklore, manuscript, genre, legend, version, humor, satire.

Н.М. Мүрсәлімова¹, А. Оралбек²

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹m_nasihati@mail.ru, ²ora-10@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-4875-9684, ²0000-0002-0600-7006

Қазақ, түрік халқындағы айтыс жанрының ерекшеліктері

Аңдатпа. Айтыс – ұлттық әдебиетімізде орны бөлек ерекше жанр. Айтыстың қай түрі болса да шешендікті, ұтқырлықты, тапқырлықты талап етеді. Қазақ пен түрік әдебиетінде бұл жанр қоғамдық, әлеуметтік-саяси мәселеден бөлектене алмайды. Екі айтыскер ақын әзіл-қалжыңға, юмор мен сатираға сүйене отырып ел ішіндегі елеулі өзгерістер мен түрлі қоғамдық құбылыстарды тілге тиек етеді. Сонымен қатар, нақты, ұтымды жауабы арқылы қарсыласынан ұтымды орында тұрады. Ақындар өздерінің ішкі көңіл-күй сезімдерін жеткізу үшін де сөз додасына түседі. Айтысты қай заманда да өз дәуірінің айнасы деуге де болады. Сондықтан айтыстың осындай сан-салалы сипаттары мен өзіне тән ерекшеліктерін, қоғамдық жағдаяттардың жаршысы ретіндегі жалпылығын зерттеу қазақ әдебиеттану ғылымының басты міндеттерінің бірі болып саналады. Импровизаторлық дарын – ақын бойындағы табиғаттан келген дарын. Айтыс үлкен жауапкершілікті, терең білімді талап етеді. Өз ортасындағы ақындардың артықшылығын қабылдап, білімін шыңдауы ақынның өз кезегіндегі өрлеу сатысы деп қарауымыз керек. Мақалада қазақ, түрік ғалымдарының ой-пікірлерін, тұжырымдарын негізге ала

отырып, түркі халықтарындағы айтыс жанрының ішкі түрлерге бөлінуі, әдіс-тәсілдері, ерекшеліктері мен ұқсастықтары барынша талданды.

Кілт сөздер: айтыс, ақын, фольклор, қолжазба, жанр, аңыз, нұсқа, юмор, сатира.

Н.М. Мурсалимова¹, А. Оралбек²

^{1,2}Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: ¹m_nasihata@mail.ru, ²ora-10@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-4875-9684, ²0000-0002-0600-7006

Особенности жанра айтыс у казахского и турецкого народов

Аннотация. Уникальный жанр айтыс занимает особое место в нашей национальной литературе. Любой вид айтыса требует уникального проявления красноречия, находчивости, дальновидности и импровизаторства. В казахской и турецкой литературе данный жанр всегда тесно связан с социальными и общественно-политическими вопросами. Поэты оппоненты используя шутки, юмор и сатиру исполняют полностью импровизированный песенный диалог, при этом поднимая вопросы о значительных переменах и различных социальных явлениях в стране. При этом, один из поэтов обязательно превзойдет оппонента, высказывая находчивые, остроумные и рациональные ответы. Поэты также участвуют в песенных соревнованиях айтыс, чтобы выразить свои внутренние чувства. Данный жанр можно назвать зеркалом всей эпохи, так как он отражает любую эпоху. Поэтому изучение столь разнообразной характеристики и особенностей жанра айтыса, его всеобщности как предвестника социальных ситуаций является одной из главных задач казахской литературоведческой науки. Казахский жанр айтыса является уникальным из за проявления импровизаторского таланта, красноречия, с расширенным художественным содержанием, иллюстрирующее долгую летопись жизни страны, а в свою очередь ағышма турецкого народа подчиняются специальным условиям, заранее продуманному художественному содержанию. То есть можно твердо заверить, что здесь соединены начало театрального и драматического искусства. Характерной чертой казахской и турецкой традиций айтыс является их формирование в глубокой древности, когда оба народа имели общее духовное наследие и даже одно общее государство. В статье на основе рассуждений и выводов казахстанских и турецких ученых максимально проанализировано деление жанра айтыс у тюркских народов на подвиды и их методы, особенности и сходства.

Ключевые слова: айтыс, поэт, фольклор, рукопись, жанр, легенда, версия, юмор, сатира.

1. Introduction

Aitys is one of the literary heritages that transmit long-standing national values, life of the country, historical figures and their good deeds for the country, various large and small events in the background of history to the generations. Nowadays, the aitys genre has become a special fiction line among the Turkish people. Various joyful moments and sorrows that happened to the nation, important historical events, continuity of tradition, national values are highlighted in the works of aitys genre.

Researchers are not able to replicate conclusive ideas about time when the aitys genre was originated. «Being one of the great branches of Kazakh oral literature, the aitys genre works have their own share and place, rise and development history. The history of world literature tells us that the pre-revolutionary tradition of aitys genre developed at various level among different nations. It is well known that in the Ancient East (Indian, Iranian, Arab), the Central Asia people and the medieval Europe states (French, German, Slavic) countries it was developed as a kind of intellectual (oratory) competition. Doing research in

finding the long evolutionary path of aitys history, studying the process of its development is a big problem itself. It is not a matter of one day or a year to make a clear opinion about it or to formulate 25 ideas and to group and analyze them» is written in the third volume of the book «Aitys» published by «Zhazushy» in 1966 (Aitys, 1966; 3).

Scientist M. Zharmukhameduly stated followings: «The aitys genre presents in Turkey nowadays, too. And they call it «Atyshmalar (poetic duelling)». As the title speaks for itself these poetic dueling points to the meaning of shooting and hostilities. Traditionally, three poets come to the scene and one of them accompanied by a dombyra starts the poetic competition. As per usual procedure, the first poet sharply criticizes the other two rival poets sitting next to him and lists their behavior, faults, and defects as short in height, etc. The other two poets follow the same order. The interesting fact is that, in most the one of the three competing poets is tall, the other is short, and third is fat.

These defects and peculiar features of each used to compose a playful song. Outwardly, these three poets look like artists. Also, the audience can choose a topic and ask the poet to sing about it. Sometimes, the audience even propose a mysterious assonant pattern as a topic. Considering that these signs are worthy of the improvisatory tradition, then we can see that the ancient aitys by Turkish ozans has plural characteristic». (Yarmukhameduly, 2001: 17). Thus, the scientist expressed his opinion about the similarities and differences of the aitys genre, which became a common cultural heritage of the Kazakh and other Turkic peoples.

2. Materials and methods

2.1 Research methods

There were used scientific methods such as the peculiarities of the aitys genre, literary and historical differentiation during the study the differences between Kazakh and Turkish aitys genre and were used manuscripts stored in the funds of the Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov and the works and findings of Kazakh and Turkish literary scientists.

2.2 Materials

Concentration on the scholars' opinion about aitys genre, one can see that Kazakh aitys has been studied since the second half of the XIX century and at the same time, until the October Revolution this genre works was not collected, no recorded and nor studied as it is today. In this regard, scientists have managed to study the aitys genre nature, syncretism, and artistic features of it on a comprehensive scientific basis, namely among Kazakh scientists were Sh. Ualikhanov, A. Baitursynuly, H. Dosmukhamedov, S. Seifullin, M. Auezov, S. Mukanov, K. Zhumaliev, E. Issmayilov, S. Begalin, Z. Akhmetov, Z. Kabdолоv, S. Kaskabasov, M. Zharmukhameduly, T. Albek, A. Buldybay, B. Rakym, etc., and also Turkish scientists as U. Gunay, M. Bali, I. Bashgoz, M. F. Koprul, Sh. Yelchin, Y. Arslan, H. Dizdaroglu, Y. Artun, D. Kaya, T. Gunay, A.B. .Alptekin, Y. Jem Guney, H. Katary, D. Duzgun, M. Ozarlan, F. Khalydci, M. A. Ozder, M. Yardimci, S. Sakaoglu, N.I. Tanrykulu, M. Yardimci, etc.

3. Discussion

Among Kazakh aitys works there are first recorded works as aitys between Birzhan and Sara, Aset and Yryszhan. The aitys between Birzhan and Sara was first published in

the Kazan publishing house in 1898. And, apparently, that aitys competition took place in 1871. The history of aitys genre of Turkic and Kazakh peoples goes back to ancient times, but recording period is approximately same. The gathering history also dates back to about the XIX century and continues to this day.

Among the manuscripts there are less aitys works of the XVI-XVIII centuries. However, it is indisputable that aitys was widely spread in the Kazakh steppe even in those periods. For example, the work «Diwani Lugat at Turk» by M. Kashkari includes the «Jaz ben kystyn aitysy (Poetic competition of summer and winter)». The works by the famous Khoja Ahmet Yasawi, the representative of the XII century can be reviewed in this regard, namely the wisdom by Suleyman Bakyrangani «A poetic competition of the heaven and hell». The following lines published in the «Diwani hikmet» by Almaty «Murattas» publishing house in 1993 and Yasawi's hikmet presented by the Tehran «Al-Huda» publishing house according to its translation:

Uchmok, tamugh ukushur, ukushmakda maani bar,
Tamugh aytur, man boyman, manda Firawn Khomon bor.
Uchmok aytur, yuk sanda, jumla Prophet manda,
Sanda Firawn bor bulsa, munda Yusuf Kanon bor (Kydyr, 2021: 43).

This fragment means that the aitys genre has been developed and formed at a classical level since ancient times, and was also reflected in the common written literature of the Turkic peoples.

M. Auezov stated follows: «The first type of aitys is about traditions, the second type is about poets» and referred «badik» and «zhar-zhar» works to the traditions' aitys, and tribal, mysterious and religious works referred to the second type. According to the classification of folk poets the entire group of aitys depending on their size and the specifics are divided into two: the ture aitys and sure aitys. The ture aitys is a general type of short and quick dueling using short verses and can be used by the general public along with poets. In its turn, the sure aitys is used only by poets with high improvisatory skills that completely immersed in poetry and can immediately put into long verses, poetize in every topic and sing loudly» (History of Kazakh Literature, 2008: 578-589).

In his monographic work (Zharmukhameduly, 2001: 293) the professor M. Zharmukhameduly, who has been studying the aitys genre for many years divided aitys into several types based on the genre nature, namely «Salt-adet jane missal aitys (Traditions and samples aitys)», «Badik aitys», «Zhar-zhar» styled aitys, «Aitys between the lady and gentleman», «Kaymdasu» and «Kaghysular», «Mysal aitys (Samples aitys)», «(Aitys between poets)», «Religion aitys», «Aitys with riddles», «Jazba aitys».

And the Turkish people's aitys genre dates back to the distant past, there are almost no written records about the art of aitys until the XIX century. Akyn aitys began to appear in Turkish literature in the XIX century. In the previous years, there was no written information about the art of aitys, thus no evidence to prove it's existence among the population. The first poet aitys of special mention was the song competition between Yusufelili Muhibbi and Idraki, held in 1850 (Auxiliary, 2021: 389).

Muhibbî was born in Erkinis (Demirkent) village of Yusufeli in 1823-1868. His real name was Salih. He learned the tradition of minstrelsy at a young age. Over time, when he

became a strong young man the villagers added Kaya (the Rock) to his name. Thus, he was called Kaya Salih. When he was about 16-17 years old, he fell in love by drinking wine from a few pirs hands in a dream he had in Oltu Prison where he was put to for a crime. At the same time, when the pirs raised the glass for Esmahan's sake, Esmahan appeared and it became clear that he felt in love with her. Then he was awarded with the pseudonym Muhibbî.

After this dream, Muhibbî started to play the baglama and sing folk songs and was commemorated one of the most famous minstrels of the period. Muhibbî married his villager Esmahan, whom he saw in his dream and fell in love with. However, his wife died young. Muhibbi's encounter with Ashyk İdraki, who lived in accordance with the traditions by traveling to various places for many years is one of the important examples that have survived today. He also could learn the well-known minstrels of that time such as Coshkuni and Elfazi. According to some studies, Ashyk Muhibbi befriended, mastered and supported Hodlu Şamilî. On the other hand, some sources state that Muhibbi (1823-1868 or 69) was younger and died later than Shamili. In this sense, friendship or perhaps the reverse may be a more appropriate explanation than a master-apprentice relationship.

During his long years of friendship with Hodlu Şamilî he made many journeys. The most famous of these is the ferry trip to Istanbul and the events they encountered there. Muhibbî was once sent back to his village from Istanbul because of the satires he uttered. The minstrel who participated in the Crimean War was essentially an ummah and it is rumored that he was very shy (Öksüz Musa, 2013: 387).

The well-known Turkish scientist T. Umay stated: «In Turkish people literature the aitys genre is called «atışma». And, one can see that the first examples of aitys were formed as a result of indigenous forms of folk literature. Traditional folk songs called «atma» are widespread in the territory of the Kara Sea» (Günay, 1976: 73-85), he writes.

In comparison with Kazakh aitys the main feature of Turkish aitys is the rhymed assonant, which is more importance. Arguably Turkish aitys formed within a certain pre-determined framework, which is structurally based on special rules and strict principles. In Turkish aitys the novice poet suggests a certain verse and the second poet must compose a poem according to that verse. This rule shows that Turkish aitys looks like a competition of composing assonants, assonants competitions. At the same time, in Turkish Aitys both poets can compose dueling dialogue with only four lines of verse. Therefore, the volume is also measured in the aitys, thus the counterparts should compose their questions and replies limited with one stanza. This is an unbreakable rule and it can be said that Turkish poets are good in this brevity.

The complex and tricky puzzles offered by counterparts to surpass each other are divided into the following types depending on the degree of difficulty:

- 1) Straight or abundant assonants;
- 2) Narrow or rare assonants;
- 3) Rotary assonants;
- 4) Irrational or illogical ended assonants;
- 5) Repeated assonants.

Due to the strict rules and regulations the Turkish aitys is divided into certain stages. And the aitys of poets in Turkey is divided into three parts. The main purpose at the first

stage of two poets competition in Turkish style aitys is the mutual acquaintance and conversation. This stage of Turkish aitys is called «**Nazire**» and the second stage is called «**Atyshma**». In the second part the counterparts target at each other and try to undermine the opponent's poetic ability. In this section, poets have a habit of belittling their opponent and considering themselves superior. Of course, the characteristics features of the stage are also found in Kazakh style aitys. And in the third stage, poets are assumed to be able answer each other's questions correctly. The poet uses complex questions that no one knows the answer in order to stumble his/her opponent. If the answer is wrong, then the opponent is considered defeated. This stage was called «**Resistance**». Obviously, this reminds us of the peculiarity of some religious-cognitive mystical aitys type of Kazakh aitys.

All these three stages are common for Kazakh aitys. However, the stages in Turkish aitys are strictly principled.

In addition, the Turkish Ayutthaya is characterized by drawing, where artistic forms such as baglam and chanting are also performed in layers.

Thus, Turkish aitys has a unique improvisatory feature, which simultaneously with arts as playing baglama and singing.

In addition, the Turkish aitys genre is divided into the following sub-genres from a compositional point of view: (Erman Artun, 2001: 427):

1. Welcoming-greeting. For example, this stage sometimes was called an introduction among Kazakh poets.

2. Recollection. Poets raise spirits and inspired by deriving inspiration from famous ancient poets and historical figures names. This is common to Kazakh aitys genre, too. For example, in their aitys the Kazakh poets, Zhambyl and Sarbas chased widely the chronicle about Domalak Ana. The work is written in Arabic script and makes 99 pages. Two competing poets narrated deep secrecy of history by telling historical legends and genealogies.

The aitys between Zhambyl and Sarbas, along with the genealogy of Mother Domalak is chasing the ancestry genealogy starting from Adam. This can be evidenced by survived works including, namely the chronicle «Uly zhuz Baydibek bi (The bi-judge Baydibek of the Junior zhuz)» **by the poet Zhailaubayuly Buzaubay** from Tselinny state farm, Kostanay region, Semiozersk district. From an early age the poet was fond of the oratory, performed at weddings, participated in poets' feasts, and became known as the «**poet Buzaubay**». **The manuscript of the** poem is stored in the manuscript fund of the Central Scientific Library in the «Kazakh Chronicles» package. The poem was recorded in four thick notebooks, between 1953 and 1973, the Arabic script was used and made thirty-five chapters.

The poem narrates the Kazakh historical chronicle from the XV century to the XIX century. It also includes the legends about Ayaz Bi, Karashash and Baidibek's descendants. It is also worth noting that he learned legends about Domalak ana from Zhambyl Zhabayev, some information was obtained from ancient books and handwritten heritage. Here can be observed that the poet mainly read legends and life stories of Adam, Eve and Prophets, historical and religious books «Kissaul Anbia», «Torah», «Bible», «Koran», «Oguznama», etc. Despite the fact that it contradicts the Soviet ideology the aitys genre works, genealogical traditions, legends, etc, remain in use and versions were collected like other works of

our spiritual heritage. After all, this valuable relic is the life path of an entire nation, the centuries-old historiography that entrusted by our ancestors (Saltakova, 2021). However, the collection and publication of the national heritage was limited beyond politics. The genre of aitys, which has not yet been published and studied is preserved in manuscript collections.

3. Face to face meeting. In this stage the poets engage in a one-to-one battle with words to bruise feelings. The face-to-face meeting stage, which is considered to be the most interesting stage of aitys is divided into the following sub-stages:

1) **The start** (assonants). In Turkish it sounds as «**Ayak**» which means to rhyming, «**Ayak açma**» means to offer an assonant. In his work about this genre U. Gunay stated follows: «**Traditionally, the oldest or** mentor poet starts the stage with a common assonant called *duz ayak* or *genish ayak* (straight or abundant assonant). In this stage there is no restrictions on subject and no limitations on the stanza size. Poets start poetic competition using a simple, easy verse, and in rhyme assonant of one topic they want, but out of important topic, just as they mentioned the reasons for the aitys» (**Gunay, 2008: 50**).

The mentor gives the fellow poet an easy assonant to warm up first, and when the aitys reaches a climax the contest gradually continues with a narrow or rare assonant using, becoming more complicated. Kazakh aitys genre doesn't have this feature. In the main welcoming and greeting stage, when the poets started insulting and mocking each other the parties compete freely, with no criticize and no obligation to rhyme an assonant. This should not be interpreted as a complete disobedience to suing assonant, as was interpreted among Kazakh poets. In other words, one of the poets, except the mentor one should rhyme an assonant and the other should continue the aitys with rhyming that assonant.

2) **To agitate / to propagate** (öğütleme). During this stage both poets share with wise sayings, thoughts, and instructions that have mutual rhymed assonant. There is no limit on stanza's size. Kazakh aitys genre has the same feature.

There is also a riddle typed aitys. The riddle typed aitys is similar to Kazakh aitys. It is considered a standing rule that a senior poet should propose an assonant, expect a suitable response from his counterpart and demand to compose a poem. 3) **A riddle aitys (Muamma).** In Kazakh aitys genre the riddle typed aitys is a complex version of the oratory art, which has its own characteristics. In order to compete on this type of song contest the poet needs ingenuity, deep thinking, and a sharp mind apart from poetry. The fate and fortunes of aitys is determined according to the poets' outlook.

In the 70s of the XIX century the first published work on Kazakh riddly aitys was «*Kyz Bolyk and Yelentay*» (1875). Later were publishes «*The riddle aitys between a girl and a boy*», «*Kozhakhmet and Abubakir*» (1900), «*Nurzhan and Sapargali*» (1902), «*The riddle aitys between Sabyrzhan and a long woman*» (1903), «*The riddle aitys between Zhissipbek Khoja and Shokey lady*» (1910), etc. The riddle aitys of Turkish people is also called «**Bağlama**». In general, it is widespread among Turkic peoples. They test each other both in terms of knowledge and in terms of art by asking questions about education, art, religious topics and legends. Therefore, not every poet could participate at such a responsible contest-test.

4) **A complaint (Sicilleme).** This type of aitys is also widespread among the Turkish people. The defeated poet that lost the competition as the opponent was good on telling his/

her shortcoming and faults, then he/she says wishes to the opponent. In modern aitys both poets have formed a way to please each other.

5) A lying verse (Yalanlama). This genre of aitys is also widespread among Turkic peoples, but can take place at any aitys competition. In general, it is not a obligation to respond, to be on the same line or be repulsive on this type of aitys, but the main condition for it is to tell logical lies that inapplicable to the truth.

6) Teasing (Taşlama). This part belongs to a joke stage. Two poets jokingly compose verses about each other's shortcomings, mistakes, faults. This genre is commonly used nowadays, too.

Let's take an example among Turkish poets' works:

Huzûrî:

Biz ihtiyar olduk, zaman yepyeni

Zaman kibarisi âşık Efkârî.

Tamam bir metredir uzununu, eni

Çingene torbası âşık Efkârî..

Efkârî:

Geldi bizim ile girdi meydana

Bugün baş belâsı âşık Huzûrî.

Beher türlü zerzevatı karışmış

Aşûre çorbası âşık Huzûrî.

Huzûrî:

Bugün bu meydanda mert söz isterim

Alırım elinden hem saz isterim

Sizin Ardanuç'tan bir kız isterim

Gözünde sürmesi âşık Efkârî.

Efkârî:

Hatâ olmaz âşıkların sözünde

Baksan sazı vermek vardır gözünde

Sana bir kız verem üç otuzunda

Büyüktür kuması âşık Huzûrî. (Öksüz Musa, 2013: 173)

7) Tuketmece – to attain. The contestants put each other in a difficult situation and force the opponent to the wall. For example, both poets hold an argument completely prohibiting the use of labialized consonants such as «b, m, v, p». Even today, there are competitions where counterparts tick a needle in their lips to avoid saying forbidden sounds. Kazakh aitys genre has no methods that prohibiting labialized consonants, deliberately uttering obscene words, and methods of coercion.

8) Farewell. The poets say goodbye to each other and to the audience at the end of aitys. Nowadays, Kazakh poets put a modern and beautiful tune to finish the aitys so that they don't get offended with each other.

In addition, there is a «**Mysal aitys** (A tale aitys)» type in Kazakh people's aitys genre. We can name the following works as samples of above-mentioned genre: «The aitys of the camel and Maylikozha», «The poet Atygai Togzhan's aitys with her dombyra», «Aitys of an old camel and a foreman», «Aitys of a black mare and a head of a farm», etc.

People's living conditions and their grief are described in mysal-tale aitys samples. If one reviews carefully the content of all mysal-tale samples, then can see the signs of the narrator's life (a poor person, an orphaned, a widowed, a shepherd, a bald, etc.). In this regard, poets rationally used arguments as a means of expressing their inner anger and opposition to the wealthy and those in power. However, Turkish people's aitys genre doesn't have samples of «mysal-tale aitys». In general, in «mysal-tale aitys» there is no poetic competition of two poets, but only one poet composes a duel on behalf of two characters (Kaskabasov, 2002: 584).

Of course, there are two characters, but only one aitys narrator, thus the aitys form is used as a method in composing tale samples, accordingly scientists only conditionally introduce it into the aitys genre. Unfortunately, in folklore studies the mysal-tale genre has not been fundamentally studied. However, the scientist S. Zh. Shakhina stated follows on mysal-tale aitys: «Although if one say that the basis of the aitys is impossible, hints and allusions in it are effective. In the struggle for life the signs of humanity, innocence, ingenuity, and eloquence are more learned and recognizable. In fact, it is clear that the origin and roots of aitys genre comes from the mysal-tale aitys. Although we often glorify it as the art of talented and improvised poets it bears witness that the foundations of its origin were composed on the mysal-tale form and developed through the creativity of numerous great artists» (Babalar sozi, vol 92, 2013:20).

4. Results

The main difference between Kazakh and Turkish aitys is that women poets often compete among Kazakhs. But in Turkish aitys there is almost no female poet. It is known that the Islam has penetrated Turkish society deeper than to Kazakhs, perhaps because of this social situation women were excluded from participation in aitys competition earlier. We can name female poets, who are participating in the current aitys in Turkey such as Emine Beyza Bazhy, Banu Zhevherie Chankyryly, Arife (Bazhy) Durdu, Nazly Gelin, Sinem kyz, Khasibe khatun, Khasibe Ramazanouly and Aishe (Chukurovaly), also Kazakh poets as Ainur Tursynbaeva, Sara Toktamysova, Zhansaya Mussina, Assem Yerezhekyzy, etc.

The main goal of the aitys poet is to spread the public and social situation in front of the nation by mentioning the shortcomings of the rival poet's country and tribe. Therefore, in any era the internal content of Kazakh and Turkish aitys will develop and become more artistic informing the life conditions, political and social situation, shortcomings and achievements of that society. It is a fact that the art of aitys accompanies the country at any stage, since aitys poets of any people speak on behalf of the people.

The fact that the poet recites the verse without stumbling proves that he/she is a true aitys poet. And he/she creates music (talented musicians even composed songs and kuy melodies), plays and performs on clay instruments (drum, dutar, dangira, harmon, etc.). Therefore, master aitys poets were highly respected and scientists unanimously assessed the art of aitys as a folk theater. The folklorist and academician S. Kaskabasov clearly stated his opinion that the art of aitys has acquired a classical character: «Aitys is a special genre deeply connected to folklore, oral literature, and poets' creativity. The theatrical and dramatic arts are weaved together, so the aitys art can be called as a folklore theater, or rather a dramatic genre of folklore» (Kaskabasov, 2002: 584).

5. Conclusion

In short, the aitys genre has been found in the history of the Turkic since ancient times, including in the history of the Kyrgyz, Mongolian, Karakalpak and Turkish peoples. Continuing that legacy, the aforementioned Turkic peoples have developed the art of aitys to a high level and implemented it into an international speech contest. Proof of this is the international poets' festival organized by Turksoy (13) held in 2021 at the cultural center «Korkyt ata» in Ankara, the capital of Turkey. The main goal is to introduce worldwide the art of aitys, a common heritage of the Turkic world. Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Azerbaijani and Turkish poets have attended the cultural event. Bekarys Shoibekov, Aibek Kaliyev, Assem Yerezhkyzy, Mukhtar Niyazov and Bekarys Nuriman from Kazakhstan, Azamat Bolganbaev and Assylbek Maratov from Kyrgyzstan, Ramin Garayev from Azerbaijan, Bakhtiyor Artikov from Uzbekistan, Temel Turabi, Mustafa Aidyn, Yashar Demiroglu from Turkey took part in the poetic competition. The competition was in Kazakh, Turkish, Uzbek, Kyrgyz, and Azerbaijani languages.

The poetic dueling between prominent poets Assem Yerezhkyzy and Temel Turabi was held in Turkish, while the dueling between Kyrgyz and Uzbek poets was held simultaneously in two languages. Of course, the trend common to the Turkic peoples probably will continue. After all, the art that comes from history and continues through today as a tradition will never be lost and nor pass from people's memory.

References:

1. Aitys (1966). – Almaty: Zhazushy. – 3 volumes. – 620 p. (in Kaz)
2. Erman Artun. (2001). The Tradition of Minstrelsy and the Literature of Minstrelsy. – Ankara. – 427 p. (in Turkish)
3. Günay U. (1976). Atna Folk Song Tradition in the Eastern Black Sea Region // I. Dec. Proceedings of the International Turkish Folklore Congress. – Ankara: Ministry of Culture of Yayınlanç. – pp. 73-85. (in Turkish)
4. History of Kazakh literature (2008). – Volume 1: History of Kazakh folklore. – Almaty. – P.812. (in Kaz)
5. Kaskabasov S. (2002). Zhanazyk. Research of several years. – Astana: Audarma. – 584 p. (in Kaz)
6. Kydyr T.E. (2021). Some issues in the study of Yasawi heritage. The Scientific Journal «Keruen», 72(3). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-03> (in Kaz)
7. Öksüz Musa. (2013). Artvin is a Tradition of Minstrelsy. Unpublished Doctoral Dissertation. – Trabzon: Karadeniz Technical University. – 387 p. (in Turkish)
8. Saltakova Zh., Onal M.N., Albekov T.K. (2021). The Genealogical Tradition of the Turkish Peoples is also a National Memory. – Milli Folklor, 130 (Yaz, 2021). pp. 21-30. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=130&Sayfa=23> (in Turkish)
9. Umay Günay. (2008). Style Poetry Tradition and Dream Motif in Turkey. Ankara. – 386 p. (in Turkish)
10. Words of ancestors: hundred volume series (2013). – Astana: Foliant. Vol. 92: Otirik jane mysaldar (False storied and tales). – 432 p. (in Kaz)
11. Yardımcı M. (2021). Folk Poetry from the Beginning to the Present - Love Poetry – Tekke Poetry. – Ankara: Product Publications. – 389 p. (in Turkish)
12. Zharmukhameduly M. (2001). Origin and development of aitys genre poems. – Almaty: Muratas. – 293 p. (in Kaz)
13. (<https://www.trt.net.tr/kazakh/turki-liemi/2021/11/01/turik-zhierindie-khalyk-aralyk-aitys-otti-1727445>) (in Kaz)

Әдебиеттер:

1. Айтыс. – Алматы: Жазушы, 1966. – 3 т. – 620 б.
2. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2013. Т. 92: Өтірік және мысалдар. – 432 б.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Т.1: Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 2008. – 812 б.
4. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б. (қазақ)
5. Қыдыр Т.Е. Иасауи мұрасын зерттеудегі кейбір мәселелер. «Керуен» ғылыми журналы, 72(3) 2021. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-03>
6. М. Жармұхамедұлы Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: Мұратас, 2001. – 293 б.
7. Erman Artun. Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı. – Ankara 2001. – 427 p.
8. Günay U. Dogu Karadeniz Bölgesinde Atna Türkü Geleneği // I. Uluslar arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. – Ankara: Kültür Bakanllgl Yayınlanç – 1976. – pp. 73-85. (түрік)
9. Öksüz Musa. Artvin Aşıklık Geleneği. Yayınlanmamış Doktora Tezi. – Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi. – 2013. – S.387. (түрік)
10. Saltakova Zh., Onal M.N., Albekov T.K. (2021) Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Milli Bellek. – Milli Folklor, 130 (Yaz, 2021). p.21-30. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=130&Sayfa=23>
11. Umay Günay. Türkiye’ de Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi. – Ankara, 2008. – 386 p.
12. Yardımcı M. (2021) Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri – Aşık Şiiri – Tekke Şiiri. – Ankara: Ürü Yayınları. – 389 p.
13. (<https://www.trt.net.tr/kazakh/turki-liemi/2021/11/01/turik-zhierindie-khalyk-aralyk-aitys-otti-1727445>).

FTAMP 17.09.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-13>

Ж.Т. Салтақова

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: aibolanel_27@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3161-2179

ПОСТФОЛЬКЛОР: АҢЫЗДЫҚ ПРОЗАНЫҢ КИБЕРКЕҢІСТІКТЕ ТАРАЛУЫ

Аңдатпа. Мақалада аңыздық прозаның киберкеңістікте таралу мәселелері қарастырылады. Қазіргі заманда интернет қауымның виртуалды зердесіне айналған, киберкеңістікте кез келген қолданушы желі арқылы келген фольклорлық мәтіндерді, аңыздарды оқып, көшіріп, тарата алады, ішінара оқиғаларды өзгертіп, сюжетін байытып немесе өңдеп, бөліседі. Кейбір интернет порталдар мен сайттарда ақпарат беру мақсатында аңыздық прозаның мәтіндері фото және видео түрінде, жарнама қызметінде кеңінен қолданылады. Киберкеңістіктегі фольклорлық материалдарды шартты түрде фольклордың трансформациясы деп атауға болады. Дәстүрлі фольклор негізінде туындаған постфольклорлық аңыздардың ауызша-визуалды түрі басым. Мәтінде баяндау мен баяндаушы-тыңдаушы аңыздық прозаны құруда маңызды рөл атқарады. Дәстүрлі фольклордың көптеген жанрлары қолдану аясы тарылғандықтан жаһандық әлеуметтік-коммуникативтік ортада сақталмайтыны белгілі. Соның ішінде топонимдік аңыздарды интернет қолданушылары айналымға аз енгізеді. Дегенмен туризм бағытындағы сайттар мен арнайы парақшаларда электронды фольклордың осы түрі белсенді қолданылады. Аңыздық проза мәтіні «бақыт хаттарында» жиі кездеседі, оның бастапқы бөлігінде аңыз баяндалып, ал екінші бөлігінде желі арқылы келген мәтінді ары қарай таратпаса бақытсыздыққа ұшырау немесе таратса қауіп-қатердің алдын алатыны айтылады. Мақалада қазақтың тарихи, топонимдік және шежірелік аңыздарының киберкеңістікте таралуы тарихи жадымыздан хабар беріп қана қоймай, сонымен қатар ұлттық мұрамызды жаңғыртуға септігін тигізетіні зерделенеді.

Алғыс: Мақала AP14871567 «Қазақ постфольклоры: генезисі, семантикасы және жанрлар трансформациясы» атты гранттық жоба аясында дайындалды.

Кілт сөздер: постфольклор, интернет, киберкеңістік, фольклор, аңыз, жанр, сюжет, мәтін.

Zh. T. Saltakova

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: aibolanel_27@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3161-2179

Postfolklor: the spread of legends in cyberspace

Abstract. The article discusses the issues of the spread of legends in cyberspace. Nowadays, the Internet has become a virtual source of knowledge of society, in cyberspace, any user can read, copy, distribute folklore texts and legends found on the web, partially changing events, enriching or editing the plot and sharing it. In order to transmit information, some Internet portals and websites widely use texts of legends in the form of photos and videos, as well as for advertising. Folklore materials in cyberspace can be conditionally called the transformation of folklore. The oral-visual form of post-folklore traditions, which arose on the basis of traditional folklore, prevails. The text of the narrative and the narrator-listener play an important role in the creation of legends. It is known that many genres of traditional folklore are not preserved in the global socio-

communicative environment due to the limited scope of application. So toponymic legends are little introduced into circulation by Internet users. But this type of electronic folklore is actively used on tourist destination websites and special pages. The text of the legends is often found in the «Chain Letter», where the legend is told in the initial part, and in the second part it is said that if the text coming over the network does not spread further, it portends misfortune, if it spreads, then the danger will be prevented. The article examines how the spread of Kazakh historical, toponymic and genealogical traditions in cyberspace not only preserves historical memory, but also contributes to the modernization of national heritage.

Acknowledgments: The scientific article was prepared within the framework of the grant project AP14871567 «Kazakh postfolklore: genesis, semantics and transformation of genres».

Keywords: postfolklore, Internet, cyberspace, folklore, legends, genre, plot, text.

Ж.Т. Салтакова

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: aibolanel_27@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3161-2179

Постфольклор: распространение преданий в киберпространстве

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы распространения преданий в киберпространстве. В наше время интернет стал виртуальным источником знаний общества, в киберпространстве любой пользователь может читать, копировать, распространять найденные в сети фольклорные тексты, легенды, частично изменяя события, обогащая или редактируя сюжет и делясь им. В целях передачи информации на некоторых интернет-порталах и сайтах широко используются тексты преданий в виде фото и видео, а также для рекламы. Фольклорные материалы в киберпространстве условно можно назвать трансформацией фольклора. Преобладает устно-визуальная форма постфольклорных преданий, возникшая на основе традиционного фольклора. Текст повествования и рассказчик-слушатель играют важную роль в создании преданий. Известно, что многие жанры традиционного фольклора не сохраняются в глобальной социально-коммуникативной среде из-за ограниченной сферы применения. Так топонимические легенды мало вводятся в обращение пользователями интернета. Но на сайтах туристического направления и специальных страничках активно используется этот вид электронного фольклора. Текст преданий часто встречается в «письмах счастья», где в начальной части рассказывается предание, а во второй части говорится, что если текст, поступающий по сети, не будет распространяться дальше, то предвещает несчастье, если он будет распространяться, то опасность будет предотвращена. В статье изучается, как распространение казахских исторических, топонимических и генеалогических преданий в киберпространстве не только сохраняет историческую память, но и способствует модернизации национального наследия.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках грантового проекта AP14871567 «Казахский постфольклор: генезис, семантика и трансформация жанров».

Ключевые слова: постфольклор, интернет, киберпространство, фольклор, предание, жанр, сюжет, текст.

1. Кіріспе

Қазіргі қоғамда интернетке қолжетімділік, виртуалды әлемді пайдалану күнделікті өміріміздің бір бөлігіне айналды. Әуел баста ауыздан-ауызға жеткен фольклорлық мұраларымыз ХХ ғасырда кітапқа басылса, енді ХХІ ғасырда киберкеңістік арқылы жан-жаққа тарауда. Авторлық әдебиетпен салыстырғанда ауыз әдебиетін әлеуметтік желілерде тарату, бөлісу жылдам әрі қарқынды дамуда. Өйткені, кез-келген цифрлы әлемді меңгерген адам ғибратқа толы, сюжеті көркем ұлттық мұраларымызды өз талғамына, шама-шарқына қарай жаңғырта алады. Ертегі, аңыз, ауызекі әңгімелерді интернеттегі бағдарламалар арқылы өздігімен видео, аудио форматында құрастырып,

бөліседі. Сондықтан киберкеңістік халықтың виртуалды зердесіне айнала бастады. Фольклорлық мәтіндер интернетте екі жолмен тарайды. Бірінші жолы интернет блогтар мен форумдарда, чаттарда, WhatsApp, Telegramm желісінде бөлісу арқылы, екінші жолы кәсіби мамандардың жинап, интернет сайттарда жариялайды. Виртуалды кеңістікті пайдаланушы да, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы да, зерттеуші де осы функциялармен жұмыс жасайды.

Ондаған жыл бұрын көптеген әдебиеттанушы мамандар постфольклор ұғымына сенімсіздік танытып, күмәнмен қарады. Қазірде интернеттегі фольклорды фольклор деп мойындамайтын, тіптен жалпы шығармашылық деп санамайтын зерттеушілердің өзі аңдысын аңдып, сақтық танытуда. Көптеген танымал ресейлік ғалымдар бұл тақырыпты айналып өтіп, оны болашақтың еншісіне қалдырып отыр. Олар постфольклор кеңістігінің қалыптасуына сенім білдірмегенімен, желіде шынайы фольклор туындыларының пайда болып жатқанын жоққа шығара алмайды. Десе де, киберкеңістіктегі ауыз әдебиеті үлгілерін құрастырып, пайдаланып, жаңғыртып жүрген миллиондаған адамдардың қатысуымен орын алып жатқан құбылыстарды қалай атауға болады деген сұрақ пайда болады.

Постфольклор тақырыбына қатысты мәселелер осы сала мамандарының да, қалың жұртшылықтың да назарын өзіне аудартып отыр. Соңғы жылдары белсенді пікірталастар туындап, әсіресе мәселенің өзіндік басымдылығы талқылануда. Постфольклор түбегейлі жаңа бағыт болса да, «интернеттегі фольклор», «желілік фольклор» және басқа да терминдермен қатар қолданылып келеді. Аталмыш мәселенің маңыздылығын бірқатар жағдайлармен анықтап өтуге болады. Біріншіден, объективті түрде қарағанда, киберкеңістік әлемі адам өз белсенділігін жүзеге асыратын негізгі бағыттардың біріне айналды. Болжамдарға сәйкес, 2030 жылға қарай адамзат қолданысындағы ақпараттық ресурстардың едәуір бөлігі цифрландырылады, сонымен қатар жоғары жылдамдықты интернетке қол жеткізген миллиардтаған адамдардың бір-бірімен географиялық кеңістікте емес, виртуалды кеңістікте өзара шексіз әрекеттесуге мүмкіндіктері пайда болады. Екіншіден, интернеттегі фольклор жанрлары негізгі мәдениет түріне айналып, оның аясында қатынастың, өнердің, ғылымның, саяси-идеологияның, экономиканың барлық салаларында қарым-қатынас виртуалды ортада жүзеге асады деген болжам бар. Бүгінгі таңда желілік әдебиет және желілік өнер объективті шынайылыққа айналып отыр. Адамның сыртқы әлеммен өзара әрекеттесуінің өзіндік тәсілі ретінде фольклорды қолдануына қарап, оны желідегі ортада да органикалық түрде игеретінін болжау заңды болар еді (Guliyev, 2022: 109).

Мысалы, американдық әлеуметтанушы Э. Тоффлер өзінің әйгілі «Үшінші толқын» кітабында алғаш рет сипаттаған «электронды коттедж» қосымшасын қарастырайық. «Электронды коттедж» қосымшасы ақпараттық қамтамасыз ету арқылы адамға үйден немесе кеңседен шықпай-ақ үй-жайын бақылауға, желілік байланыс арқылы жұмыс істеуге, төлем жасауға, сайлауға қатысуға, құжаттар алуға, азық-түлікке тапсырыс беруге және басқа да қызметтерді алуға мүмкіндік береді. Дегенмен, «электронды коттедж» әлеуметтік кеңістік пен уақытты оңтайлы тиімді ұйымдастыру арманын жүзеге асыратын көпір болып қала берді (Howard, 2008: 121).

Рухы мен көзқарасы жақын адамдармен қарым-қатынас құру – бүгінгі таңда адам үшін ең жоғары құндылықтардың бірі болып саналады. Іс жүзінде, телекоммуникацияны жиі қолданатын адамдар санының өсуі жаңадан пайда болған және тек ірі қалаларға қатысты үрдіс. Десе де, зерттеушілердің әзіл-оспақ аралас пікірінше, бүгінде телекоммуникация арқылы жұмыс жасап, жобаларға зерттеу жүргізіп жүрген адамдар саны нақты жұмыс істейтін адамдардан айтарлықтай көп. Сонымен қатар, адамдар ірі корпорация қызметкерлері болса да, бейресми (желілік болса да) қарым-қатынасқа жақын, бұған желідегі бейресми коммуникациялардың артып отырғаны дәлел. Желілік технологиялар адам атқаратын қызметтердің көптеген салаларын «ақпараттық» салаға көшіруге мүмкіндік береді деген болжам біршама орынсыз болып көрінеді. Желілік технологиялар, әрине, әлеуметтік-мәдени ортаны (жақын болашақта) түбегейлі өзгерте алмайтыны анық, дегенмен біршама өзіндік өзгерістер енгізері сөзсіз. Дегенмен, бұл мәселе қалыптасып және бүгінгі таңда өзіндік ерекшеліктерін де орнатып үлгерген, атап айтқанда, фольклор мен халық шығармашылығының дәстүрлі түрлерінің киберкеңістікте қызмет етуіне байланысты ерекшеліктері қалыптасқан.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында кешенді, салыстырмалы, тарихи-функционалды зерттеу әдістері арқылы постфольклордың семантикасы айқындалды. Постфольклор феноменін зерттеуде жүйелі талдау әдістемесі, салыстырмалы-тарихи талдаудың түрлі формалары, әлеуметтік және этнографиялық сапалық және сандық әдістер (бақылау, контент-талдау, сауалнама) т.б. гуманитарлық ғылым әдістемесі пайдаланылды.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеу жұмысының материалы ретінде интернет желісіндегі фольклордың көпнұсқалығын, постфольклорды, прозалық фольклорды зерттеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Зерттеу негізін отандық және шетелдік фольклортану ғылымының базалық теориялық және тәжірибелік зерттеу бағыттары құрайды. Қазақ постфольклорын жинау, жүйелеу, зерттеу мәселесі әдебиеттанудың өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Мақалада пайдаланылған материалдар әлеуметтік желідегі, мессенджердегі жазбаларды жинау арқылы талданды.

3 Талқылау

«Постфольклордың өзгергіштігі байқалады, бір кезде жиі айтылған анекдоттар корпусы тез өзгеріп отырады. Жалпы саяси тақырыптағы анекдоттар көбірек айтылады, соңғы кезде короновирустық инфекция пандемиясы, маска тағу ережесін сақтау туралы айту белең алған. Анекдотты қоғамдағы жағдайдың, мәдени-әлеуметтік мәселелердің ушығу деңгейін көрсететін барометр деуге болады. Онлайн білім алу жағдайында туындаған анекдоттар гаджетті актив қолданушы ұрпақтың белсенділігін көрсетті» (Рақыш, 2023:116). Ауызша, поэтикалық, музыкалық және кейінгі жазба дәстүрдегі фольклорлық шығармаларды, атап айтқанда, өлеңдер жинағын цифрлық форматқа аудару мен желіге салудың өз қиыншылықтары бар. Қарым-қатынас түрі ауызшадан желілік қарым-қатынас түріне ауысқандықтан, фольклордың шынайылық

түпнұсқа ерекшелігі жоғала бастағаны анық. Бұған қоса, дәстүрлі мәдениетке тән емес жаңа құрылымдар мен форматтарды таңу арқылы, тіпті бұл жаңашылдық түпнұсқа мәтіннің барлық мазмұны мен көріністерінің сақталуын қамтамасыз етсе де, қарым-қатынас ортасында ерекше әрекет ету мүмкіндігі пайда болады. Постиндустриалды қоғамда техникалық құралдардың әсерінен өзіндік морфологиясының өзгеруімен қатар, дәстүрлі мәдениеттің айтарлықтай құрылымдық өзгеріске ұшырағанын айқын байқататын тенденциялар орын алғанын атап өтуге болады.

Дәстүрлі мәдениет саласындағы өзгерістердің ауқымы әлеуметтік жүйеде орын алған өзгерістермен тікелей байланысты және оның жаңа формаларының пайда болуы әлеуметтік-мәдени жаңашылдықтан туындайды деген ой туындайды. Дегенмен, бұқаралық ақпарат құралдарының қарқынды дамуына қарамастан, дәстүрлі фольклор заманауи мәдениет саласында да белсенді түрде дамып келеді. Бұл арада зерттеушілер тұрмыстық, көше, студенттік, туристік, ішінара батырлық әндерді, ертегіге жатпайтын әртүрлі ауызша әңгімелерді, заманауи ертегілерді, қысқа ертегілерді, ауызша әңгімелерді, анекдоттарды, қауесеттерді, өсек-аяндарды, сондай-ақ, тұрақты сөз орамдары, афоризмдер, нақышты сөздер, жаргондар, қақпа сөздер сияқты күнделікті сөйлеу нормасының маңызды бөлігін атап көрсетіп отыр. Бұған сондай-ақ айтарлықтай өзгертілген «заманауи естеліктер мен эпсаналар (соның ішінде неомифологиялық), қауесет пен өсек сияқты жартылай құрылымды мәтіндер» де жатады.

4 Нәтижелер

Интернет желілерінде жер-су туралы аңыздар сюжетін әртүрлі туристік компаниялардың түрлі-түсті жарнамаларына, видеороликтеріне пайдаланады. Сонымен қатар, туристік агенттіктердің қызметкерлері (гидтер) өз қызметтері барысында елдімекенге қатысты географиялық мәліметтермен қатар, халық арасында тараған сол мекеннің шығу тарихына немесе сол жерде туып-өскен тарихи тұлғаға байланысты аңызды тарқатады. Халқымызда жер-су, тау-тас, елді мекен, өзен-көл жайында аңыздар өте көп. Бар ғұмырын далада, табиғат аясында өткізген көшпенді халық қоршаған әлем туралы білгісі келіп, сол дүниенің ерекшелігін ескеріп, немесе тіршілігінің қажеттігіне байланысты, иә болмаса қиялға ерік беріп, неше түрлі миф, эпсана, аңыздар ойлап тапқан. Әрине, қызметкер аңызға өз жадынан оқиғалар қосуы, әсірелеуі немесе сюжетті қысқартуы да мүмкін.

Мысалы: Ақмола облысында орналасқан Оқжетпес тауы Қазақстанның табиғаты көркем мекендерінің бірі болғандықтан туристік аймаққа жатады. Осы таудың пайда болуы туралы аңыздар да жеткілікті. Халық арасында кеңінен тараған аңыз сюжеті бойынша «Жібек жолы TV» каналы «Аңыз-әңгімелер» топтамасының бір сериясы осы «Оқжетпес туралы аңызға» арналған. Сонымен қатар, аталған аңызды өзек еткен әртүрлі каналдардағы хабарларды Youtube каналынан, facebook, telegram, instagram желілерінен көптеп кездестіруге болады. Және туристік компаниялардың арнайы түсірілімдерінде жер-су туралы аңыздар тек қазақ тілінде ғана емес, орыс, ағылшын тілінде де айтылады. Әртүрлі виртуалды әлемде таралып жатқан аңыздардың форматтары да бір-біріне ұқсамайды. Бірі сол мекен туралы бірнеше аңыздарға, тарихи тұлғаларға тоқталса, енді бірі бір ғана аңызды кеңінен суреттейді. Енді бірі

журналисттік зерттеуге аңызды арқау ете отырып, тыңдаушыны қызықтыра, тарихи фактілермен дәлелдей отырып сөз етеді.

Жер-су аңыздарының интернет әлемінде таралу, бөлісу әрекеттерін зерделеу барысында интернет тұтынушылары аталған фольклорлық жанрды қызығушылықпен тыңдайтынын, бөлісетінін байқадық. Жоғарыда аталған «Жібек жолы TV» каналы «Аңыз-әңгімелер» топтамасындағы «Оқжетпес туралы аңызды» 6,7 адам тамашалаған және сақтап алған. Ал Youtubetaғы «visitaqmola5303» каналы «Оқжетпес туралы аңыз» түсілімі арқылы қазақтың кең байтақ, көркем табиғатымен қатар ұлттық салт-дәстүрлерімізді, этнографиямызды дәріптейді. Яғни, бір форматта бірнеше бағыт тоғысқан: аңыз, тарих, этнография.

Қазақ жер-су аңыздарының киберкеңістікте таралуы – тарихымыздан, өткен күндерден хабар беріп қана қоймай, сонымен қатар ұлттық мұраларымызды жаңғыртуға септігін тигізуде. Сонымен қатар, аңыз мәтіндерінің киберкеңістікте таралуы кезінде өзгеріске ұшырай ма, тыңнан қосылған оқиғалар бар ма немес қысқартылып айтылды ма, себебін анықтау керек. Постфольклор жанрларының арасында айтарлықтай аңыздық проза (тарихи, жер-су, шежірелік аңыздар), баллада түріндегі кең өрісті музыкалық-поэтикалық композициялар мен қысқа мәтіндер, атап айтсақ, «нақыл сөздер, қарасөздер, мақал-мәтелдер, афоризмдер және ауызша әдемі сөйлеу мәнері» кездеседі. Басқаша айтқанда, әлемнің, сонымен қатар біздің санамыздың, идеяларымыздың тез өзгеруімен халық мәдениеті көптеген дәстүрлі формаларды қайта өңдеп немесе бұрынғы формалар мен жанрлардан бас тартады, қажетті әлеуметтік ақпаратты ықшамдап, қысқартып, ерікті түрде беруге тырысады. Дегенмен, үзінділерді кездейсоқ құрастырмай, жалпы мәдени қорда бар жанрлардан, формалардан біріктіреді.

Бір қарағанда, ақпараттық орта «фольклорға жатпайтын» ортаға енген «фольклорлық элементтерді» айтарлықтай бұрмалайтын сияқты көрінуі мүмкін. Біріншіден, бұл желіге қатысты барлық нәрсе бағынатын желідегі белгілі бір сандық форматқа байланысты. Екіншіден, желідегі ақпараттарда шалағайлық артық болып, желіде фольклордың болуы қиындықтар немесе наразылық тудыруы мүмкін. Сондықтан желілік ортаның үлкен көлемді мәтіндердің (мысалы, эпикалық жанрлар) пайда болуына қабілеті жептеуі мүмкін және анекдот, нақыл сөздер, мақал-мәтелдер сияқты шағын мәтіндер ғана құрастырылып, таралады.

Тікелей киберкеңістікте туындайтын фольклорлық формаларды қарастыратын болсақ, олар жаңа әлеуметтік және уақыт талаптары мен таралу форматына сәйкес құрылымы мен мазмұнын ғана өзгертіп қана қоймай, дәстүрге бағына отырып, барлық құрылымы мен мазмұндық элементтерін сақтап, жаңадан, қайта туындайтынын айта аламыз. Бұл мұндай жаңа формалардың ақпараттық дәуірдің халықтық, мамандандырылмаған мәдениеті ретінде қалыптасуына мүмкіндік береді. Қазіргі мегаполис жағдайында туындап отырған халық мәдениетінің бұл құбылыстарын түсіну үшін 1970-ші жылдары К.В.Чистов мәдениеттің «екінші» формалары ұғымын тұжырымдаған әдіснамалық принциптеріне жүгінуге болады. Зерттеуші бастапқы және қосалқы формалар бір-бірінен тәуелсіз пайда болған және олардың арасында генетикалық байланыс болмаса, тарихи-типологиялық әдіске күмән келтірмей, тек қана оның ұстанымдарын ескермеу керектігін тұжырымдайды (Blank, 2009).

Мұндай жағдайларда зерттеушілер «постиндустриалды» немесе «технологиялық дәуір» фольклоры деген терминдермен сипаттаған халық мәдениетінің, атап айтқанда фольклордың ерекше формаларының рөлі арта бастайды. Әрине, мұндай фольклордың қалыптасып және дамитын орны ақпараттық орта. Символдық түрде желілік байланыс құру қазіргі заманның адамына тапшы болып отырған шынайы коммуникацияны алмастырады. Ерекше шынайы қарым-қатынас дәстүрлі мәдениеттің мазмұны болатын. Бүгінгі таңда желілік әдебиет пен желілік өнермен қатар желілік фольклор да мол сұранысқа ие. Дегенмен, интернетте фольклордың пайда болуы мен интернеттің қалыпты даму заңдылықтары шығармашылық саланың қалыптасқан стереотиптеріне – нормаларына, заңдарына, авторлық құқықтарына, поэтикалық және стильдік үлгілеріне және тағы басқаларға күмән келтіре бастады. Бірақ дәстүрлі және интернет фольклордың стильдік ұқсастығы, оның дәстүрлі мәдениет пен желіде пайда болып және бірегей құбылыс ретінде қабылданған формалар арасындағы маңызды жақындыққа негізделеді.

Мұндай формалардың таралуы субмәдениеттің логоцентристік кеңістігімен салыстырғанда желілік ортада әлдеқайда қарқынды дамып келе жатқандығын көрсетеді. Бұл, өз кезегінде, фольклордың архаикалық формаларын дамытуда осындай ұқсастықтарды қайталауды қажет етеді. Кәсіби мәдениеттің заңдылықтарына бағынбай, шығармашылықтың қатаң заңдарын алға тартып, өз алдына қарапайым, халықтық, карнавалдық дәстүрге тән өзіндік жеткізу тәсілдері бар күнделікті мәдениеттің панасына айналды. Ең алдымен, интермәтіндік және интерактивтілік тұрғысынан желілік қасиетке тән. Дегенмен, интернеттің бұл қасиеттері дәстүрлі классикалық фольклордың анонимдік, ұжымдық авторлық, поливарианттық жаңа интернет қолданушыларының субмәдениетінің арнайы тілі ғана емес, соныме және дәстүрлі сияқты ерекшеліктеріне қаншалықты сәйкес деген сұрақ туындайды.

Интернетте көптеген кәсіби аударылмаған үзінділер, тараулар, сондай-ақ тұтас авторлық жұмыстар оларды әрі қарай өз бетінше дамытқысы келетіндерге ақысыз пайдалануға беріледі. Түпнұсқа мәтіннің өзі үлкен виртуалды көлемге ие болып, барған сайын жаңа нұсқалардың пайда болуына негіз болып, мүлдем жаңа туындыға айналады. Егер халық шығармалары аудармашыларының қызметінде фольклорлық типтің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік болса және шығармашылықтың бұл түрін фольклордың аналогы ретінде қарастыратын болсақ, онда, ең алдымен, анонимдік, авторлық ұжымдық және поливарианттық сияқты ерекшеліктеріне мән берген жөн. Сонымен қатар, «халық аудармасының» электрондық пошта, чат және т.б. мәтіндерде кездеспейтін көркемдік сипаты бар.

Постфольклордың тағы бір маңызды тұсы – олардың интермәтіндік қасиеті, яғни бір мәтіннің үзінділері екінші мәтіннің үзінділерімен қатар қолданылып, өзіндік «үшінші» нұсқаларды құрайтын мәтіндер арасында байланыс орнату мүмкіндігі. Постфольклордағы бұл қасиет жасырын дәйексөздің қолданылуымен және олардың тұрақты орындарының болуымен байқалады (мысалы, эпостарда бұл атқа міну, бәйгеге түсу, той, жарыс), олар бір жанрдың ішінде мүлдем басқа сюжеттік желілермен қиылысады. Постфольклордың аясында барлық жанрлық және сюжеттік стереотиптер сақталмаса да, интермәтіндік қағидалар қатаң сақталады да, мәтін

басқа мәтіндермен байланысқа түсе алады. Мұның бәрі желілік байланыс дәуірінің мәдениетін дәйексөз ретінде түсіндіруге және желілік мәтіндерде дәстүрлі мәдениет мәтіндерімен айтарлықтай ұқсастықтарды көруге мүмкіндік беретін құрылымдарды табуға мүмкіндік береді (Hansen, 2009: 195). Мұның бәрі бүгінгі таңда зерттеушілердің жаңа «ауызша-жазбаша» мәтіннің қалыптасуы туралы тақырыпты қозғауымен байланысты. Олар: «жазбаша ауызша сөйлеу тілі», «жазбаша әдеби және ауызша сөйлеу тілдерінің үйлесімі», «ерекше түрдегі жазу», «сапалы жаңа функционалды ішкі стиль» және т. б. нұсқалармен атап көрсетуде. Басқаша айтқанда, желіде әртүрлі жанрлық-стистикалық бағыттағы ауызша және жазбаша сөйлеу нұсқалары сәтті түрде қатар қолданылуда.

5 Қорытынды

Қазақ тілді ортада дәстүрлі қазақ ауыз әдебиетінің заманауи түрі ретінде интернет-фольклор (постфольклор немесе киберфольклор) кеңінен тарауда. Қазіргі зерттеушілер бұл құбылыстың мынандай ерекшелігін айтады: анонимдігі, креативтігі, вариативтігі (Blank, 2009: 260; Hansen, 2009:194-212). Сондай-ақ анекдоттар, қалжыңдар тек аудио форматта емес, роликтер түрінде де таралуда. Бұлардың бәрін бұқаралық мәдениеттің ұлттық формасына жатқызуға болады. Олардан басқа тарихи, әдеби, мәдени зерттеу сайттары мен блогтары кеңінен таралуда. Бірақ, мына мәселеге назар аударған жөн, әлеуметтік желілерде әсіресе тарихи, саяси сипаттағы материалдар болғанымен, терең аналитикалық, шынайы интеллектуалдық зерттеулер, концептуальдық тұжырымдар, қазақ тіліндегі бұл бағыттағы материалдар деңгейі өкінішке орай әлі де тапшы. Оған тиісті терең философиялық, мәдениеттанымдық, әлеуметтік талдау жасау, бағыт-бағдарын айқындау әлі де алдағы күндердің еншісінде.

Қорытындылай келе, постфольклор ақпаратты бірыңғай жүйеге келтіріп біріктірудің нақты әдісіне негізделген тұрақты жүйе екенін айта кету керек. Оны жазбаша сипаттан асып түсетін ауызша сөйлеу, авторлық ұжымдық, анонимдік, өзгергіштік сияқты ерекшеліктерінен байқауға болады.

Әдебиеттер:

1. Bennett, G. (1993). The Color of Saying: Modern Legend and Folktale. Southern Folklore. – 50(1). – p.19.
2. Blank, T. J. (2009). Folklore and the Internet: Vernacular Expression in a Digital World. University Press of Colorado. – p. 260 <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgrx5>
3. Guliyev, H. (2022) İnternet Folkloru Bağlamında Parodik Kahraman Algısı: Sosyal Protesto ve Yetişkinliğe Kültürel Geçiş // Milli Folklor. – 136. – pp. 109-125. – URL: <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=136&Sayfa=111>
4. Dégh, L. (1994). American folklore and the mass media. – Indiana University Press. – p. 56-59.
5. Dorson, R.M. (1968). Legends and Tall Tales. Our Living Traditions: An Introduction to American Folklore. – Basic Book, Nueva Yorky. – p. 154-169.
6. Неклюдов С.Ю. Фольклор: типологический и коммуникативный аспект // Традиционная культура. – 2002. – № 3. – с.135.
7. Рақыш Ж. Қазақ постфольклоры: жанрлар трансформациясы. «Керуен» ғылыми журналы. 79 (2) 2023 doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-09
8. Fee, C. R., & Webb, J. B. (Eds.) (2016). American Myths, Legends, and Tall Tales: An Encyclopedia of American Folklore [3 volumes]: An Encyclopedia of American Folklore (3 Volumes). – Abc-Clio. – p. 231.

9. Hansen, G. (2009). Public Folklore in Cyberspace. In T. J. Blank (Ed.), *Folklore and the Internet: Vernacular Expression in a Digital World*. – p. 194-212. University Press of Colorado. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgrx5.12>
10. Howard, R.G. (2008). Electronic Hybridity: The Persistent Processes of the Vernacular Web. *The Journal of American Folklore*. – №121(480). – p.192-218. <http://www.jstor.org/stable/20487596>
11. Wyckoff, D. (1993). Why a legend? Contemporary legends as community ritual. –*Contemporary Legend*. – 3. – p. 1-36.

References:

1. Bennett, G. (1993). The Color of Saying: Modern Legend and Folktale. *Southern Folklore*, 50(1), 19. (in Eng.)
2. Blank, T.J. (Ed.).(2009). *Folklore and the Internet: folk expressions in the digital world*. University of Colorado press. p.260. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgrx5> (in Eng.)
3. Dégh, L. (1994). *American folklore and the mass media*. Indiana University Press. (in Eng.)
4. Dorson, R.M. (1968). *Legends and Tall Tales. Our Living Traditions: An Introduction to American Folklore, Basic Book, Nueva York, 154-169.* (in Eng.)
5. Fee, C.R., & Webb, J. B. (Eds.). (2016). *American Myths, Legends, and Tall Tales: An Encyclopedia of American Folklore [3 volumes]: An Encyclopedia of American Folklore (3 Volumes)*. Abc-Clio. (in Eng.)
6. Guliyev H. (2022) Baglaminda internet folklore parodik Kahraman gratitude: social protest against Yetishkinlige Kültürel geçiş // folk folklore., 136. 109-125. – URL: <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=136&Sayfa=111> (in Turkish)
7. Hansen G. (2009). Public folklore in cyberspace. In *The Book T. J. Blanca (Ed.) «Folklore and the Internet: folk reflection in the digital world»*. p. 194-212. University of Colorado press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgrx5.12> (in Eng.)
8. Howard, R.G. (2008) Electronic hybridization: sustainable processes in the population Network. *American folklore magazine*, 121 (480), 192-218. <http://www.jstor.org/stable/20487596> (in Eng.)
9. Neklyudov S. (2002) Folklore: typological and communicative aspect // *Traditional culture*. – № 3. – p. 135. (in Russ).
10. Rakysh, Z. (2023) KAZAKH POSTFOLKLORE: TRANSFORMATION OF GENRES. *The Scientific Journal "Keruen"*, 79(2). doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-09 (in Kaz)
11. Wyckoff, D. (1993). Why a legend? Contemporary legends as community ritual. *Contemporary Legend*, 3, 1-36. (in Eng.)

FTAMP 17.71.07

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-14>

Г.Т. Тілеубердина¹, О.А. Қазжанова²

^{1,2}Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, kazzhanova.orynbasar@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0574-643X, 0009-0002-2587-7346

ОТАРЛАУ САЯСАТЫНА ҚАРСЫЛЫҚТЫ БІЛДІРЕТІН РЕАЛДЫ-ТАРИХИ ЭПОСТАРДАҒЫ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Мақалада реалды-тарихи жырлардың негізінде ақындардың қоғамдағы рөлі, ұлттық идеяны қалыптастырудағы орны, рухани ой-сананың өсуіне қаншалықты ықпал жасағандығы қарастырылды. Реалды-тарихи эпостар – қазақ әдебиетінде мазмұны жағынан тарихи деректілігімен, жанрлық табиғаты жағынан поэтикалық ерекшеліктерімен көрінетін әдеби жанр. Тарихи жырлар өзіндік қалыптасу және дамуы жағынан тек бір ғана дәуірдің рухани құндылықтары емес, онда мыңдаған ғасырлардың тарихи оқиғаларының ізі бар. Тарихи жырларды шығарушылардың өздері сол тұстағы тарихи оқиғаларды көзімен көрген ақын-жыраулар болған. Сондықтан тарихи жырлар көбіне оқиға болып жатқан сәтте туындап, оқиғаның себеп-салдарын түсіндіруге бағытталады. «Кенесары-Наурызбай», «Исатай-Махамбет», «Сұраншы батыр» тарихи жырлары – әдебиет тарихынан өз бағасын айрықша алған ұлтымыздың өшпес те мол мұрасы деуге болады. Бұл жырларда елі мен жерін жаудан қорғаған, атадан қалған ұлан-байтақ жерді ұрпағына аманат етіп қалдырған, ұлт тәуелсіздігі жолында құрбан болған қазақ батырларының ерлік істері жырланады. Аталмыш мақалада қазақтың баһадүр батырлары Исатай-Махамбет, Кенесары, Сұраншы сияқты батырлардың бейнесі тарихи эпостар негізінде кең байтақ жазиралы даламызды сыртқы жаулардан қорғауда, Тәуелсіздік жолындағы күресте ерлік көрсеткен батырлар бейнесін аша отырып, оларды сомдауға қолданылған әдіс-тәсілдерге ғылыми тұрғыдан талдау жасалып, мысалдармен дәлелденді. Ұлт азаттығы жолында шаһит кеткен батырлардың образы реалды-тарихи эпостарда кеңірек ашылған. Совет үкіметі тұсында жазылған зерттеу еңбектерде айтылмай, бұрмаланған деректер мен оқиғалар эпостық жырларды ап-анық көрсетілген. Мақаланы талдап, талқылау барысында отандық және шетелдік әдебиеттанушылар мен тарихшылардың пікірлері негізге алынды.

Кілт сөздер: тарих, жыр, эпос, образ, батырлар бейнесі, Исатай, Хан Кене, Сұраншы батыр.

Г.Т. Тлеубердина¹, О.А. Казжанова²

^{1,2}Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, kazzhanova.orynbasar@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0574-643X, 0009-0002-2587-7346

Образ героев в реалистических эпосах, выражающих сопротивление колониальной политике

Аннотация. В статье рассматривалась роль поэтов в обществе, место в формировании национальной идеи, насколько они способствовали росту духовной мысли на основе реальных исторических эпосов. Реалистические исторические эпосы – литературный жанр, проявляющийся в казахской литературе исторической достоверностью по содержанию, поэтическими особенностями по жанровой природе. Исторические эпосы – это не только духовные ценности одной эпохи с точки зрения их собственного становления и развития, но и следы исторических событий тысячелетий. Сами издатели исторических эпосов были поэтами-сказителями, которые видели исторические события того времени. Поэтому исторические эпосы часто возникают в момент, когда происходит событие, и направлены на объяснение

причинно-следственных связей фактов. Исторические эпосы «Кенесары-Наурызбай», «Исатай-Махамбет», «Сураншы батыр» – это неизгладимое наследие нашей нации, которое ценится в истории литературы. В этих эпосах воспевались героические поступки казахских батыров, которые сохранили свою страну, землю и передали потомкам необъятную землю, оставшуюся от дедов, батыров, которые стали жертвами на пути независимости Казахстана. В данной статье на основе исторических эпосах был проведен научный анализ и доказано примерами примененных к их воплощению методов и приемов, раскрывающих образы батыров, как Исатай-Махамбет, Кенесары, Сураншы, совершивших подвиги во имя Отечества, в защите великой степи от внешних врагов, в борьбе за независимость. В ходе обсуждения статьи были получены мнения известных литературоведов, историков Казахстана.

Ключевые слова: история, поэма, эпос, образ, образ героев, Исатай, хан Кене, Сураншы батыр.

G.T. Tleuberdina¹, O.A. Kazhanova²

^{1,2}*Kokshetau University named after Shokan Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan*

E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, kazhanova.orynbasar@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0574-643X, 0009-0002-2587-7346

The image of heroes in a realistic historical epics expressing resistance to colonial policy

Abstract. The article considered the role of poets in society, their place in the formation of the national idea, how much they contributed to the growth of spiritual thought based on real historical epics. Realistic historical epics are a literary genre, manifested in Kazakh literature by historical authenticity in content, poetic features in genre nature. Historical epics are not only spiritual values of one epoch from the point of view of their own formation and development, but also traces of historical events of millennia. The publishers of historical epics themselves were storytelling poets who saw the historical events of that time. Therefore, historical epics often arise at the moment when an event occurs, and are aimed at explaining the cause-and-effect relationships of facts. The historical epics «Kenesary-Nauryzbai», «Isatai-Makhambet», «Suranshy Batyr» are the indelible heritage of our nation, which is valued in the history of literature. These epics glorified the heroic deeds of Kazakh batyrs who preserved their country, land and handed over to descendants the vast land left over from their grandfathers, batyrs who became victims on the path of independence of Kazakhstan. In this article, on the basis of historical epics, a scientific analysis was carried out and proved by examples of methods and techniques applied to their implementation, revealing the images of batyrs like Isatai-Makhambet, Kenesary, Suranshy, who performed feats in the name of the Fatherland, in protecting the great steppe from external enemies, in the struggle for independence. During the discussion of the article, opinions of well-known literary critics and historians of Kazakhstan were received.

Keywords: history, poem, epic, image, image of heroes, Isatai, Khan Kene, Suranshi batyr.

1. Кіріспе

Қазақ тарихи жырлары басқа да эпикалық мұраларымыз сияқты зерттеліп, өз тарихи бағасын алатын уақыт жетті. Ш.Уәлихановтың «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» еңбегінен бастап, ХХ ғасырдың бас кезінен бері қарай зерттеліп келеді. Дегенмен дәуірлік тұрғыдан тұтастай қаралуға тиісті тарихи жырлардың түбегейлі саралануына Кеңестік дәуір идеологиясы сына қағып, қара қазанның қақпағын жапты. Жабылған қазанның ішіне хандарды жікпен жүгендеп, бек-сұлтандарды сүмірейте көрсетті. Ел билеген хандарға әділетсіз ісін тайсалмай айтып, турашылдықпен кемшілігін бетіне басқан немесе сүйенерлік ісіне ырзалығын білдірген би-шешендер, жыраулар мен ақындардың аталы сөздері де керегіне қарай пайдаланылып, кәдесіне жарамайтыны сылынып тасталып отырған. Осының барлығы тарихи жырлар.

Олардың күні бүгінге дейін тарихи бағасын алмағанына тарихи жырлар дәлел бола алады (Рахымов, 1999: 235).

Ұлы жазушы Вольтер: ар-ұжданы күшті халық бостандықты, шындықты жоғары бағалайды дейді (Смағұлов, 2014: 250). Еркіндік пен тәуелсіздік үшін күрес жолының ізі бар халықтың бірі - қазақ халқы. Атырау мен Алтайға созылған ұшы-қиыры жоқ, ұлан-байтақ жерімізді жаулауға әркімнің бір таласы болды. Шығыстан, Батыстан, Оңтүстік, Солтүстікпен бірнеше феодалдық мемлекеттер қоршап жатқан. Олар әр дәуірде әр кезде қазақ даласына қанды соғыстар, апатты шабуылдар жасап тұрған. Мәселен, орта ғасырдан бастап, XX ғасырдың аралығында қазақ жеріне ірі-ірі соғыс әрекеттерін жүргізген. Шыңғыс ханның, Иран Шахының, Жоңғар қалмақтарының, Қоқан-Хиуа хандарының және Ресей патшалығының отарлау саясаттарын тарих жақсы біледі. Осындай ірі-ірі тарихи оқиғалар кезінде елі мен жерін аман сақтап қалуға қазақтың қалың қолы атқа мінгенін білеміз. Алақандай жерімізді де жауға бермей, алып қалған қас батырларымыз халық есінде. Бүгінде сол батыр бабаларымыздың тәуелсіздік жолындағы тарихи ерлігін насихаттайтын жыр-дастандар бар. Сол жыр-дастандардан «Кенесары-Наурызбай», «Исатай-Махамбет», «Сұраншы батыр» жырларындағы ерлікті, батырлықты көрсету басты мақсатымыз.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақала реалды-тарихи жырлар тақырыбына арналған, сол себепті зерттеу барысында реалды-тарихи жырлар мен оларды зерттеу еңбектерімен танысу жұмыстары жүргізілді, талдау, синтез, ой қорыту, ақпаратты өңдеу мен дәйектеу әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Мақала жазу кезінде «Кенесары-Наурызбай», «Исатай-Махамбет», «Сұраншы батыр» тарихи жырларының жарық көрген мәтіндеріне талдау жүргізілді. Сонымен қатар тақырып аясында Б.С. Рахымов «Тарихи эпос табиғаты», Ж.Қ. Смағұлов «Тарихтан тағылым». Е. Бекмаханов «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында», Е. Бекмаханов «Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық қозғалысы. Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар», Ұ.Б. Аязбаева «Ұлт-азаттық көтерілісі туралы тарихи жырлар», С. Қасқабасов «Ой өріс», С. Мұқанов «Кенесары – Наурызбай туралы», Г.Р. Дулатова, Е. Султан «Қазақ фольклорындағы тарихи жырдың қалыптасу факторлары: кейіпкерлер бейнесі» атты ғылыми еңбектері мен авторефераттар, мақалалары қолданылды.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында түрлі материалдар пайдаланылды. Әсіресе, Е. Бекмаханов пен С. Қасқабасовтың зерттеу еңбектері қарастырылып, талданды. Реалды-тарихи эпостар қарастырылды.

3. Талқылау

Тамырын тереңге жайған қазақ тарихы ерлерімен көрікті. Тарихи төңкеріс кезеңінің қай уақытында болса да, тарихи оқиғалардың ортасында қазақтың қас батырлары болды. Олардың атқарған іс-әрекеті еліміздің шетін жау баспасын деп, найзаларына үкі тағып, халқымыздың азаттығы жолында бастарын қатерге тігіп, сұрапыл соғыстың, бітіспес шайқастың басы-қасында болған.

Қазақстан тарихында тайға таңба басқандай болып тарихта қалған Исатай мен Махамбет бастаған шаруалар көтерілісі, Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс – бүгінгі ұрпақ үлгі аларлық тарихи оқиғалар.

Белгілі тарихшы Е. Бекмаханов «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» еңбегінде: «Кенесары бастаған көтеріліске дәл бір мезгілде болмаса да үш жүздің бұқара халқы түгел қатысқан. Көтеріліс отарлығының ауысып тұруына байланысты қазақ руларының әр жылдардағы үлес салмағы да, құрамы да өзгеріп отырған», – дейді (Бекмаханов, 1991: 113). Тарихшылардың көбі Кенесары туралы жағымды пікір айтып, батырдың абырой-атағын асқақтатып отырады. Айталық, XIX ғасыр ортасындағы ағылшын зерттеушісі, дала өлкесінің білгірі Т.В. Аткинсон «Шығыс және Батыс Сібірдегі зерттеулер» еңбегінде: «Кенесары қазақтардан тамаша жауынгерлер дайындай алды. Көпшілігі маған Кенесары жігіттерінің қылышпен, айбалтамен өте жеңіл қимылдауы қарсыластың күшімен соғысуда асқан жетістікке әкелді. Тамаша офицерлері бар қазақтар әлемдегі ең күшті атты әскерді құра алар еді», – деп жазады (Смағұлов, 2014: 274). Ал орыс офицері Н.Н. Середя өз зерттеулерінде: «Кенесары – өз халқының тамаша басшысы. Кенесары сарбаздарының мерейінің үстемдігіне бірлігінің күштілігіне Еуропа қолбасшыларының қай-қайсысы болса да қайран қалар еді», –деп танданысын жасыра алмады (Бекмаханов, 2017: 448). Бұл сөздердің жаны бар. Себебі Кенесары хан жиырма мың сарбаздан тұратын, жауынгерлік қабілеті жоғары әскер жасақтай алды. Оның әскері жүздіктер мен мыңдықтарға бөлінді. Батырлығымен ерекше көзге түскен сарбаздар «жүзбасы», «мыңбасы» лауазымдарына тағайындалды. Кенесары құралайды көзге атқан мергендерді іріктеп, мергенбасы басқаратын жасақ құрды. Орыс армиясының үлгісі бойынша өз әскерлеріне ерекше айырым белгілерін енгізді. Хан жауынгерлерінен соғыс тактикасы мен әскери өнердің амал-тәсілдерін меңгеруді талап етті. Көтерілісшілерді әскери өнерге үйретумен бұрын тұрақты орыс армиясында қызмет еткен орыстың, татардың және башқұрттың тәжірибелі солдаттары айналысты. Хан жасағында қатаң тәртіп орната білді (Аязбаева, 2007: 35). Кенесары көтерілісі халық санасындағы талай елең-жырлардың, аңыз-әңгімелердің арқауына айналды.

Кенесарымен көтеріліске қатысқан батырлар туралы жырлардың біразының авторлары ел жадында сақталған. Олардың қатарында Нысанбай жырау, Досқожа жырау, Күдері, Көкбай т.б. ақындарды айрықша атауға болады. Аталмыш ақын-жырауларымыздың жырлары ауызша дәстүрдің үлгісінде шығарылып, ел арасында ауыздан-ауызға таралу арқылы жырланып келген.

Зерттеу барысында Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» деген көлемді жырын қарастырдық. Бұл жырда жырау ұлт-азаттық көтерілістің өзекті арнасын көркемдік жағынан ерекшелендіріп жазған. Кенесары, Наурызбай ерлігін басқа батырлар жырының дәстүрінде бейнелей келіп, онымен бірге өз заманының шындығын, халық басына түскен күйзелісті оқиғаларды шебер суреттеген:

*Кене ханның тұсында
Қарт бурадай жарадық,
Жауған қардай борадық.
«Абылайлап» ат қойып,*

Дұшпанның алдын орадық.

Кене хан жазым болған соң,

Бет-бетімен тарадық (Қасқабасов, 2009: 121).

Бұл – жыр ғана емес, тарихи шындық. Ал жазушы, әдебиет зерттеуші С.Мұқанов: «Нысанбай жыраудың бұр поэмасының көркемдік қуаты эпикалық оқиғаға ақын лирика дәнін тамаша сепкен дей келе, поэмадағы оқушының жан жүйесін босататын, ойын тербететін лирикалы мотивтер көп. Бұл поэмамен Нысанбай XIX ғасырдағы қазақ ақындарының арасында төрден орын алады», – деген болатын (Мұқанов, 1941: 163).

Кенесары – қас батыр, билік тізгінін мықтап ұстаған әмірші, барлық жұртшылықты аузына қаратқан хан. Оның маңайына не бір дүлдүл батырлар жиналған. Ол ханның ордасын – мемлекет орталығына айналдырған. Жырда:

Хан болды Кенесары Орта жүзге,

Жайылды аруағы өзге жүзге.

Хакім боп, жеті жұрттан иығы асты,

Жарамас шөп салуға басқан ізге (Қасқабасов, 2009: 125), –

деп Кенесарының тегін хан емес екенін сипаттайды. Ол қазақ елінің еркіндігін, елдігін сақтауға күш салған.

Қиян-кескі ұрыстарда батырлардың көзге түсуі – ерен ерлік көрсетуінің белгісі. Кенесарының осындай ержүрек батыры – Наурызбай. Наурызбай Қасымұлы – Кенесары ханның туған інісі. Ол көтеріліске бастан-аяқ қатысып, Кенесарының кеңесшісі де, қиядағы қиынға жұмсайтын батыры да еді (Рахимбаева, 2020: 329). Мысалы, Наурызбай мен Кенесары ханның ерлігі былай жырланады:

Наурызбай кірді қамалға

Көрінген жаудың шетінен.

Шыдай алмай хан Кене,

Ат қойды таудың бетінен

Шөке атым жерге бармай-ақ,

Айырылды ханың еркінен.

Сыпырылып қалып барады

Көкбурыл аттың көтінен (Қасқабасов, 2009: 128), – деген жолдардағы Наурызбай батыр екпіндетіп, жаудың қамалына кіргенін көрген кезде қарап тұра алмай Кенесары хан да бар ерік-жігерінен айырылып қалардай жауға қарсы шабады.

М. Әуезов 1928 жылы «Хан Кене» пьесасын жазды. Бірінші рет 1934 жылы ең қауіпті кезде қазақ драма театрында қойылып, әртүрлі сын-пікірлерге, қарама-қайшы көзқарастарға орай тоқтатылып қалды. Бұл шығарма бұдан кейін еш жерде жарық көрмей, жабулы жатты. 1983 жылы шыққан М. Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағының он төртінші томында көп жылдардан кейін ғана жарияланды. Редколлегия мүшелері шығарма туралы мынадай мәліметті айтады: «Пьесаның тарихи негізі мейлінше дәл, ал драматург тарих ғылымына кейінірек мәлім болатын, бірте-бірте танылатын қайшылықты оқиғаларға байыптап үңіліп, шын сырын ұғынып, көрегендік жасаған. Шығарма желісі – Кене хан мен оның серіктері, жалпы

осы қозғалыс өзінің халық мүддесімен қабыспайтын трагедиялық сыйпатын біржола ашқан соңғы санаулы жылдарды (1841-1847) қамтиды» (Серғазы, 2004: 26).

«Кенесары тұлғасы, оның есімімен байланысты өткен ғасырдың 40-жылдарындағы оқиғалар – қазақ тарихы ғылымында ұзақ уақыт бойында айтыс-талас тудырылып келген мәселелері көп», – деген деректі айтады С. Дәуітов (Tleuberdina, 2021: 41–58). Үстіміздегі ғасырдың елуінші жылдарынан бастап Кенесары атын атауға болмайтын ресми қаулылар қабылданғаннан кейін Кенесары көтерілісіне үдірейе қарап, қырғи қабақ танытқан аңыз, әңгімелер дүниеге келді. Тарихтағы Кенесары туралы әдебиетте көптеген шығармалар да туындады.

М. Әуезов «Хан Кене» трагедиясында өмірі де, өлімі де шырғалаңға толы ірі тарихи тұлғаны терең толғап бейнелеуге батыл қадам жасады. Бұл тарихи пьесада 1841 жылдың қыркүйек айындағы Кенесарының хан сайланған кезеңінен бастап өмірінің соңына дейінгі, яғни 1847 жылдың жазына дейінгі аралықты қамтиды. Академик Р. Нұрғали: «драмалық жанрдың барлық талап-тілегіне толық жауап береді», – деп бұл пьесаға өте жоғары баға береді (Tleuberdina, 2021: 41–58).

Қазақ әдебиеті тарихында ерекше орны бар келесі батырларымыз Исатай, Махамбет болса, оларға да арналған Ы. Шөрековтің «Исатай-Махамбет» жырын бастыру, пікір айту кеңес үкіметі орнағаннан кейін кең орын алды.

«Исатай-Махамбет» – тарихи жыр. 1925 жылы жырдың бірінші бөлімі жарық көрген. Онда 1836-1838 жылы Кіші жүзде хан-сұлтандар мен би-болыстарға қарсы Исатай, Махамбет бастаған шаруалар көтерілісі суреттелген. Тарихи жыр Исатайды таныстырудан басталады, арғы-бергі ата-бабаларын тізеді, жаз жайлау, қыс қыстау қоныстарын атайды, батырдың кара басын сипаттайды. Ақын көтерілістің барлық оқиғаларын шегінен жіпке тізбей, шешуші кезеңдерін іріктеп алған. Жырда Махамбетке аз орын берілген, ол үш-ақ жерде көрінеді, ал Исатай образы нағыз халық көсемі тұлғасында, әділ, адал, ержүрек батыр, халық қамын ойлаған азамат ретінде жырланған. Академик М. Әуезов «Әдебиет тарихы» деп аталатын зерттеу еңбегінде «Исатай-Махамбет» жырына зор баға берген: «Өмірде анық болған оқиға көмескісіз, күңгіртсіз, айнаға түскендей, ашық түскен» деп, ел өмірі мен тірлігінің реалистікпен шынайы көрініс тапқанына сүйсіне ниет білдірген. Ұлы жазушы одан әрі: «Ақын жыры – тарихта ізі қалған жыр, анық оқиғаның дәл өзінен туған шындық, тазалықпен айтылады», – деп жырдың нағыз тарихи туынды екенін айғақтаған (Tleuberdina, 2021: 41-58).

«Исатай-Махамбет» жырына қатысты алғыс сөз жазған – Х. Досмұхамедұлы. Оның 1924 жылы «Сәуле» журналының («Қазақ әдебиеті – білім құрасымы», №3 «Ақ жол» газетінің 416 санына қосымша) бетінде жарияланған «Қазақ батырлары: «Исатай, Махамбет» деген шағын мақаласы – осының дәлелі. Ғалым мұнда Ығылман ақын шығарған жырға емес, «Исатай-Махамбет» көтерілісінің туу себептеріне тоқталады. Х. Досмұхамедов – Махамбеттану ғылымының негізін салушы. Ол «Махамбет батыр» атты шағын зерттеу еңбегін жазған. Х. Досмұхамедов Махамбеттің батыр, жырау әрі домбырашы болғандығын айтады. Сондай-ақ Махамбеттің мінез қызулығын айта кетіп, Махамбет көпті қыздырып, көңілін аударып ертетін адамның түрі болған дегенді тілге тиек етеді (Рахымов, 2002: 431).

Қ. Жұмалиев Исатай-Махамбет көтерілісінің мәнісімен Ығылманның ақындығына қатысты ғылыми көзқарасын алғаш «Қазақ әдебиеті» (1932) газетінде және «Қазақ әдебиеті» 1942 жылы орта мектептің 8-сыныбына арналған оқулықта нақты нүктесін қоя айтқан болатын. Әдебиеттанушы ғалым «Исатай-Махамбет» жырының жазылу тарихына қатысты ойын былай сабақтайды: «Исатай-Махамбет» – тарихи поэма. Ақын бұл поэмасын ел аузынан болсын, қолына түскен тарихи мәліметтен болсын Исатай, Махамбет бастаған шаруалар көтерілісінің тарихын мұқият зерттеп, өте жақсы меңгеріп болғаннан кейін жазған сияқты. Поэмаға қарағанда ақын көтерілістің тарихын жақсы білді. Оқиганың туу себебін, тарихи ізін ақынның жақсы білуі поэманың бастан-аяқ өзінің тарихи поэмалық қасиетін дұрыс сақтауына мүмкіндік берген», – дейді (Дулатова, Султан, 2019: 385). Аталмыш жауынгерлердің ерліктері туралы айтар болсақ, ерекше ержүректігімен, қолбастаушы жауынгерлігімен, сөз бастаушы жыраулығымен көзге түсе білген.

Мысалы, Ығылман ақын Исатайды былайша суреттейді:

*Ағайынның арына,
Қарындастың қамына,
Қысқа күнде қырық шапқан.
Қысылғанның панасы-
Асыл едің Исатай
Ер Тайманның баласы* (Шөреков, 1976: 19).

Ел қамын жеген батырдың шиеленіскен істің үнемі күрмеуін табуға күш салғаны, қандай жағдайда да бітімге келу жолдарын ұдайы ойлап отырғаны байқалады. Ақын көтеріліс басшысының асқақ бейнесін тұлғалап қана қойған жоқ, жұртын сүйген, жеке басының мүддесінен ел мүддесін жоғары қоя білген азамат қандай болуы керектігін де көркем бейнеледі.

Исатай мен Махамбет заманында қазақ халқының патшалық отарлаушыларға қарсы бас құрап, қарсылық көрсете білгені, тәуелсіздік кілті ел бірлігіне байланысты екені Ығылман шығармасында анық көрініс тапқан. Исатай Тайманұлының:

*Тәңірі алдында хақ болып,
Қалмаңыз үлкен борышқа.
Қыран құстың баласы
Қырымға салып көздерін,
Бірлік тауып өздерің,
Қайратың болса қылсайшы.*

Ел үшін шауып намысқа (Жолдасбеков, 1997: 372), – деуі халықтың қандай үлкен іске де қолдау көрсететініне зор сенімнің белгісіндей. Әсіресе халықтың шексіз сүйіспеншілігіне бөленген ол қазақ жұрты өзінің азат қалпын сақтап тұру үшін бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаруы керектігін өсиет етіп қалдырады.

4. Нәтижелер

Ж. Жабаевтың жырлауындағы «Сұраншы батыр», «Өтеген батыр» дастандарының тақырыбы елдік, ерлік, бірлік пен ынтымақтастық жайында жазылған. Жырдың сюжеті Сұраншы батырдың әділдігі мен ерлігі берілген. Сонымен қатар адалдығы мен бай бағланға бас иемейтін бірбеткейлігі суреттелген. Жырда Ж. Жабаев Сұраншы батыр бейнесін Алатаумен салыстырады. «Мұз дулыға, қар сауыт» деп, Алатауды

осылай суреттеуі тегіннен-тегін емес. Жыр желісі бойынша дулат дәл жау алдында үшке бөлінеді. Бұл – көңілге қаяу түсіретін жағдай. Жырдың жалғасында бұл жағдайдан шығатын, елді аман алып қалатын мықты, хас батырды күтесің. Көп күттірмей көз алдына елдің қамқоры, бес қаруын асынған, арыстан жүрек, «Алатаудай» Сұраншы батыр келеді. Жырда Сұраншы батырдың есімімен қатар Сыпатай, Қарасай батырлардың бейнесі берілген. Сұраншы батыр туралы:

Сұраншыдай батырдың,

Жүрмеген шенінен.

Алмастан соққан ақ қылыш,

Еш кетпеген белінен (Садырбайұлы, 2010: 240), – деген жолдары Сұраншы батырдың батырлығын қолындағы қаруы арқылы білдіріп отыр.

Сұраншы батырдың ерлігі Қоқан хандығының Жетісу қазақтарына жасаған қорлық-зорлығында ерекше көзге түседі. Негізінен, жырда жасаған ерлігі аңыз-әңгімеге пара-пар болғанымен тарихтың соқпағында болғанға ұқсайды.

5. Қорытынды

Қорыта айтсақ, отарлау саясатын әшкерелейтін реалды-тарихи эпостарда батырлар бейнесі кеңірек ашылған. Ұлт тәуелсіздігі жолында қара басын ойламай, елдік істерге араласып, аттың жалында, түйенің қомында жүрген батыр бабаларымыз жетерлік. Әсіресе, отарлау саясатына қарсы шыққан Кенесары Қасымұлы, Наурызбай батыр, Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы, Сұраншы батыр, Жанқожа батыр сынды батырларымызды ерекше айтуға болады. Ал бұл тұлғалар туралы жазылған эпостар тұлғалардың бет-бейнесін ашып, тұлғалық келбетін толыққанды көрсете білген. Осы жырларды оқыған оқырман тарихты білумен қатар, патриоттық рухта тәрбиеленеді.

Мақала отарлау саясатына қарсылықты білдіретін тарихи эпостардағы батыр тұлғалар бейнесін ашуға арналды. Кең далада еркін өсіп, бұғаулық кимеген, жан-тәні азат қазақ халқы патшалық Ресей үкіметі жүргізген отарлау саясатына көндіге алмады, бой үйрете алмады. Ел басқарған хандары, қол бастаған баһадүрлері, сөз бастаған ақын-жыраулары ұлт-азаттық көтеріліске шығып, ерен ерлігімен, халықты жұмылдыра білетін шеберлігімен аты шыққан хандардың, жаужүрек батырлардың бейнесі тарих пен әдебиет сахнасында көрініс тапты. Осы мақалада сол бір қиын дәуірде азаттық үшін алысқан тұлғалар өмірін қамтитын тарихи жырларды зерттеп, жыраулар мен ақындардың басты идеясы азаттық болғанын зерделедік.

Отарлау саясатына қарсылық білдіретін реалды-тарихи эпостардағы батырлар бейнесі тарихи деректерден ажырамаған, артық-кемсіз берілген. Тек автордың шығармашылық әлеуетіне байланысты әсірелеу я кеміту, батырдың ішкі монологын беру сынды тұстар кездеседі. Ұлттың еркіндігі мен азаттығы, теңдігі үшін күрескен, Тәуелсіздігіміздің бастауында тұрған жалынды күрескерлері батырларымыздың рухын еске алып, істерін үлгі тұтып, сөздерінен тағылым алып, есімін қастерлеу, осы арқылы кейінгі ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеу бәрімізге ортақ парыз. Халық қамы үшін күресіп, ерлігімен, даналығымен, шешендігімен тосын жерден жол тапқан батырларымыздың әдебиеттегі бейнесі – тәрбие құралы.

Әдебиеттер:

1. Аязбаева Ү.Б. Ұлт-азаттық көтерілісі туралы тарихи жырлар. Автореферат. – Алматы, 2007. – 35 б.
2. Бекмаханов Е. Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық қозғалысы. Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. – Алматы: Жалын, 2017. – 448 б.
3. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында // Алматы: Жұлдыз. – 1991. – № 8. – 113 б.
4. Дулатова Г.Р., Султан Е. Қазақ фольклорындағы тарихи жырдың қалыптасу факторлары: кейіпкерлер бейнесі. // С.Торайғыров атындағы ПМУ хабаршысы. Филология сериясы. – Павлодар, 2019. – № 2. – 385 б.
5. Жолдасбеков М. Жамбыл және оның ақындық дәстүрі. – Алматы: Санат, 1997. – 372 б.
6. Қасқабасов С. Ой өріс. – Алматы: Жібек жолы, 2009. – 303 б.
7. Мұқанов С. Кенесары – Наурызбай туралы // Алматы: Жұлдыз. – 1941. – № 6 – 163 б.
8. Рахимбаева Г.К. Тарихи жырлардағы бас кейіпкер бейнесі. // Ш.Уәлиханов атындағы КМУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Көкшетау, 2020. – № 4/1. – 329 б. ЭӨЖ 616.96/02
9. Рахымов Б.С. Тарихи жырлардың тілі. // «С.Қирабаев және қазіргі әдеби үрдіс» тақырыбындағы конференция материалы. – Алматы, 2002. – 431 б.
10. Рахымов Б.С. Тарихи эпос табиғаты. – Қарағанды: ҚарМУ, 1999. – 235 б.
11. Садырбайұлы С. Фольклор және Жамбыл. – Алматы: Ана тілі, 2010. – 240 б.
12. Серғазы Л. М.Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясының тарихилығы: филол.ғыл.канд. дис. авторефер. – Астана, 2004. – 26 б.
13. Смағұлов Ж.Қ. Тарихтан тағылым. Зерттеулер. II том. – Қарағанды: Арко, 2014. – 274 б.
14. Tleuberdingina, G.T. (2021). Epistemic causal relations in German and Kazakh discursive texts. *Astra Salvensis*. Vol. 2021, 41–58. Retrieved from <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107058294&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=Tleuberdingina&st2=&nlo=1&nlr=20&nls=count-f&sid=8cd717d228165f0838ed50ebc6a74730&ot=anl&sdt=aut&sl=43&s=AU-ID%28%22Tleuberdingina%2c+Gulden+T.%22+57219015674%29&relpos=0&citeCnt=0&searchTerm=>
15. Шөрөков Ы. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1976. – 19 б.

References:

1. Ayazbaeva, U.B. (2007). Historical poems about the National Liberation uprising. Extended abstract of candidate's thesis. – Almaty. – 35 p. (in Kaz).
2. Bekmakhanov, E. (1991). Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century. – Almaty: Star, 8. – 113 p. (in Kaz).
3. Bekmakhanov, E. (2017). The liberation movement of the Kazakh people led by Kenesary. Khan Kene: historical reflections and plays, epics. – Almaty: Flame. – 448 p. (in Kaz).
4. Dulatova, G.R., & Sultan, E. (2019). Factors of the formation of a historical song in Kazakh folklore: the image of characters. S.Toraigyrov atyndagy PMU Khabarshysy. Filologiiia seriasy – Bulletin of the PSU named after S. Toraigyrov. Philology series , 2. Pavlodar. – 385 p. (in Kaz).
5. Muqanov, S. (1941). About Kenesary – Nauryzbay. – Almaty: Star, 6. – 163 p. (in Kaz).
6. Qasqabasov, S. (2009). Field of thought. – Almaty: Silk Road. – 303 p. (in Kaz).
7. Rakhimbaeva, G.K. (2020). The image of the protagonist in historical songs. Sh.Ualikhanov atyndagy KMU Khabarshysy. Filologiiia seriasy – Bulletin of KSU named after sh.Ualikhanov. Philology series, 4/1. Kokshetau. – 329 p. 616.96/02 (in Kaz).
8. Rakhymov, B.S. (1999). The nature of the historical epic. – Karagandy: KarSU. – 235 p. (in Kaz).
9. Rakhymov, B.S. (2002). The language of historical songs. Materials of the conference on the topic «S. Kirabaev and the modern literary process». – Almaty. – 431 p. (in Kaz).
10. Sadyrbaiuly, S. (2010). Folklore and Zhambyl. – Almaty: native language. – 240 p. (in Kaz).
11. Sergazy, L. (2004). Historicity of the tragedy «Khan Kene» by M. Auevov. Extended abstract of candidate's thesis. – Astana. – 26 p. (in Kaz)
12. Shorekov, Y. (1976). Isatai-Makhambet. – Almaty. – 19 p. (in Kaz).
13. Smagulov, Zh.Q. (2014). Learning from history. Research. Volume. – Karagandy: Arko. – 274 p. (in Kaz).
14. Tleuberdingina, G.T. (2021). Epistemic causal relations in German and Kazakh discursive texts. *Astra Salvensis*. Vol. 2021, 41–58. Retrieved from <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107058294&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=Tleuberdingina&st2=&nlo=1&nlr=20&nls=count-f&sid=8cd717d228165f0838ed50ebc6a74730&ot=anl&sdt=aut&sl=43&s=AU-ID%28%22Tleuberdingina%2c+Gulden+T.%22+57219015674%29&relpos=0&citeCnt=0&searchTerm=>
15. Zholdasbekov, M. (1997). Zhambyl and his poetic tradition. – Almaty: Category. – 372 p. (in Kaz).

МРНТИ 17.82.94

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-15>

К.С. Калыбекова¹, К.М. Хамзина², * А.Д. Бекқұлова³

^{1,2,3}Қарагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова,
Қараганда, Қазақстан

E-mail: ¹kalam09@mail.ru, ²jako199473@mail.ru, ³aynash.1979@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-2441-8810, ²0000-0001-5385-6185,

³0000-0002-3048-4590

ВЕЛИКОЕ ТВОРЧЕСТВО ПОЭТА: РАЗМЫШЛЕНИЯ В РАМКАХ ПОЗНАНИЯ И УЧЕНИЯ

Аннотация. В статье рассказывается о таких выдающихся деятелях как А. Бокейхан, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, которые были названы львами Алаша, о лидерах, которые следовали идее Алаша, об их борьбе за независимость, а также о Дне Ахметұлы, который в то время проявлял особую активность в Центрально-Казахстанском регионе. Он был поэтом. Его настоящее имя – Мухамедия. Из-за своих религиозных принципов был прозван Дия. Уроженец Шетского района нынешней Карагандинской области, потомок Жуан ата. Был выходцем из волости знаменитых Жарылгап батыра, Жанибек, Бисейит бийев, Кулжанбека. Его отец Ахмет был образованным человеком. Дия получил образование в медресе в Созаке, в Акмешите, в знаменитой медресе Галия. Мог свободно говорить и писать на нескольких языках. Он выступал как против Российского царства, превратившего казахов в рабов, так и против советского строя, установившегося в 1917 году и ставшего единственным политическим и юридическим правопреемником царского правительства. В 1916 году, когда царским указом была начата кампания по набору солдат из числа казахов на черную работу на фронт, он поднял людей на борьбу и сопротивление. Поэт был недоволен властью советского правительства и открыто выступал против него. Беспорядки, происходящие внутри страны, репрессивная политика большевиков, гибель невинных людей, насилие, жестокое обращение с населением советской властью, на которую надеялись больше, чем на царское правительство – все это нашло отражение в его стихах. Дия Ахметұлы, который в своих пламенных, поэтических произведениях открыто выражал свои взгляды, разоблачал колониальную политику и боролся с ней до конца своей жизни, является одним из последних потомков течения, названного М. Ауэзовым «Зар-заман ақындары» (Поэты эпохи Зар-заман)

Ключевые слова: Алашорда, Дия Ахметұлы, произведение, колонизация, ликвидация, ислам, религия, конфискация, летопись.

Қ.С. Қалыбекова¹, Қ.М. Хамзина², * А.Д. Бекқұлова³

^{1,2,3}Әбілқас Сағынов атындағы Қараганды техникалық университеті,
Қараганды, Қазақстан

E-mail: ¹kalam09@mail.ru, ²jako199473@mail.ru, ³aynash.1979@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-2441-8810, ²0000-0001-5385-6185,

³0000-0002-3048-4590

Ақынның ұлы шығармашылығы: таным мен ілім шеңберіндегі ойлар

Аңдатпа. Мақалада алаш арыстары атанған Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, тағы басқа біртуар ұлдар, олардың тәуелсіздік жолындағы күресі, еліміздің әр өңірінен Алаш идеясын ұстанған көсемдер, тәуелсіздік идеясын ту етіп көтергендердің күресі, сонымен қатар, сол кезде Орталық

Қазақстан өңірінде ерекше белсенділік танытқандардың бірі – Дия Ахметұлы жайлы баяндалады. Ол ақын еді. Оның шын есімі – Мұхамедия. Діни ұстанымдарына байланысты ол Дия деп аталды. Қазіргі Қарағанды облысы Шет ауданының тумасы, Жуан атаның ұрпағы. Ол атақты Жарылғап батыр, Жәнібек, Бисейіт би, Құлжанбек болысының тумасы. Әкесі Ахмет сауатты адам болған. Созақтағы, Ақмешіттегі медреседе, атақты Ғалия медресесінде білім алған. Бірнеше тілде еркін сөйлеп, жаза білген. Қазақтарды құлға айналдырған Ресей патшалығына да, 1917 жылы билікке келіп, патша үкіметінің бірден-бір саяси-құқықтық мұрагеріне айналған кеңестік жүйеге де қарсы шыққаны туралы айтылады. 1916 жылы патша жарлығымен қазақтар қатарынан сарбаздарды майданға қара жұмысқа қабылдау науқаны басталған кезде адамдар күрес пен қарсылық көрсетті. Ақын Кеңес үкіметінің билігіне наразы және оған ашық қарсы болды. Ел ішінде болып жатқан тәртіпсіздіктер, қызыл большевиктердің жойылуы, жазықсыз адамдардың өлімі, зорлық - зомбылық, Кеңес өкіметі халқына қатыгездік - мұның бәрі оның өлеңдерінде көрініс тапты. Дия Ахметұлы, өзінің жалынды, жанып тұрған өлеңдерінде шындықтың бетіне қарап, отаршылдық саясатты әшкерелеп, өмірінің соңына дейін күрескен, М.Әуезов бір кездері «Зар-заман ақындары» деп атаған топтың соңғы ұрпақтарының бірі.

Кілт сөздер: Алашорда, Дия Ахметұлы, шығарма, отарлау, тарату, ислам, дін, тәркілеу, шежіре.

K.S. Kalybekova¹, K.M. Khamzina^{2,*}, A.D. Bekkulova³

*^{1,2,3}Karaganda Technical University named after Abilkas Saginov,
Karaganda, Kazakhstan*

E-mail: ¹kalam09@mail.ru, ²jako199473@mail.ru, ³aynash.1979@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-2441-8810, ²0000-0001-5385-6185,

³0000-0002-3048-4590

The great creativity of the poet: reflections in the framework of knowledge and teaching

Abstract. The article tells about the outstanding sons, such as A. Bokeikhan, A. Baitursynov, M. Dulatov, who were called the lions of Alash, their struggle for independence, leaders who followed the idea of Alash from different regions of the country, the struggle of those who raised the idea of independence, as well as about Die Akhmetuly, who at that time showed a special activity in the Central Kazakhstan region. He was a poet. His real name is Muhamedia. Because of his religious principles, he was named Diya. A native of the Shetsky district of the present Karaganda region, a descendant of Zhuan ata. He came from the parish of the famous Zharylgap batyr, Zhanibek, Biseyit biyev, Kulzhanbek. His father Ahmet was an educated man. He was educated at a madrasa in Sozak, Akmeshit, in the famous Galiya Madrasa. He could speak and write fluently in several languages. It is reported that he spoke both against the Russian kingdom, which turned Kazakhs into slaves, and against the Soviet system, which came to power in 1917 and became the sole political and legal successor of the tsarist government. In 1916, when the tsar's decree launched a campaign to recruit Kazakh soldiers for menial work at the front, he raised people to fight and resist. The poet was dissatisfied with the power of the Soviet government and openly opposed it. The riots taking place inside the country, the extermination of the Red Bolsheviks, the death of innocent people, violence, the cruel treatment of the people by the Soviet authorities, which people hoped for more than the tsarist government - all this was reflected in his poems. Diya Akhmetuly, who in his fiery, penetrating poems looked into the face of reality, exposed the colonial policy and fought against it until the end of his life, is one of the last descendants of the group that M. Auezov once called «Zar-zaman akyndary» (Poets of Sorrowful times).

Keywords: Alashorda, Diya Akhmetuly, work, colonization, liquidation, Islam, religion, confiscation, chronicle.

1. Введение

В ходе советских репрессий в 1937-1938 гг. казахская интеллигенция, наряду с сотрудниками, работавшими в сфере правительства, сопровождала простых граждан

страны и отправлялась в изгнание из накатанного жалаға. Судьба тех, кто попал в ряды» врагов народа», долгое время оставалась неизвестной родным. Тем, кого отправляли в лагеря, запрещалось общаться с домочадцами, писать письма. Даже сведения об расстрелянных удалось получить только после смерти Сталина и уничтожения ужаса «личного иного культа» (Смагулова, Избасарова: 2021 – 79).

По своему политическому положению, образованию, интеллектуальному уровню, кругозору знаний они не уступали ни одному из самых известных деятелей мира. А. Бокейхан, А. Байтурсынов, М. Дулатов и другие великие сыны были названы львами Алаша. Хотя их борьба за независимость не привела к победе, она осветила сердца и умы казахского народа. Из разных регионов страны появились предводители, которые следовали идее Алаша. Борьба тех, кто поднял идею независимости как знамя, особенно развернулась в Центральном Казахстане.

Дия Ахметулы был поэтом, проявлявшим особую активность во времена Алашского движения. Полное имя Мухамедия Ахметулы, но из-за своих религиозных убеждений был прозван Дия. Поэт родился в Шетском районе нынешней Карагандинской области, является потомком Жуан ата Кернейского колена Аргынов-Каракесеков, знаменитых Жарылгап батыра, Жанибек, Бисейт биев. Отец Дии Ахмет был образованным человеком, и дал своему сыну достойное образование в медресе в Созаке, в Акмешит, в знаменитой медресе Галия. Дия свободно владел несколькими языками. Поэт выступал против власти Российского царства, а также против советского строя, установившегося в 1917 году после царского правительства.

До Октябрьской революции посетил арабскую страну и стал хаджи. Во время этой поездки обратился с просьбой к турецким властям и повысил свое образование в библиотеках Стамбула. В 1916 году, когда царским указом была начата кампания по набору солдат из числа казахов на черную работу на фронт, он поднял людей на борьбу и сопротивление. С установлением советской власти поверил обещаниям Ленина и большевиков. Но, увидев истинное лицо жестокой политики, понял, что это обман.

Противником большевистской идеи был не только Дия хаджи. Если говорить о поэтах Абише, Мади, Нарманбете, Ахметбеке, Кумисбеке, Ока, Бабасе и других, мы видим, что в этом регионе было много людей, вдохновленных идеей Алаша. В своем произведении «Қайран, Алаш» поэт Дия говорил:

Үш айдай эн түзеттік болып Алаш,
Жұрт болып қазақ-қырғыз қосуға бас.
Неше жыл дәмдес болған Русиямыз,
Демеді, басын изеп,
Біреуі рас.
Семейге Алаш атап,
Тіктік Орда
Тілектес бір шетіміз Орынбор да.
Айырылыпкөп ұзамай мал-мүліктен,
Ақыры кез болдық қой қалың сорға (Дия қажы, 2009:55).

2. Методы и материалы

2.1 Методы

Среди частых методов следует назвать психоаналитический метод, который в области литературоведения предполагает активизацию субъективного опыта читателя, выделение доминантных личностных черт в характере героя художественного произведения, конструирование его психологического портрета и создание обобщенного образа своего соотечественника.

2.2 Материалы исследования

Произведение любого поэта – это его собственное «я». Это «я» полно индивидуальности, любви, привязанности и юношеской страсти. Тот факт, что художественных произведений, написанных в таком ключе, не было, показывает, насколько тернистым был жизненный путь поэта Дия.

Беспорядки, происходящие внутри страны, репрессивная политика большевиков, гибель невинных людей, насилие, жестокое обращение с населением советской властью, на которую надеялись больше, чем на царское правительство – все это нашло отражение в его стихах.

Произведения поэта по тематике можно разделить на несколько групп.

1. Стихи, основанные на знаниях и представлениях о своей жизни:

«Адасқақ» (Блуждающий), «Азусыз ат мінгенім» (Лошадь без клыков моя верховая езда), «Жаным, аман бол» (Будь здоров, мой дорогой), «Қажы болып оңғаным» (Мое улучшение от паломничества), «Қош бол, елім» (Прощай, моя родина), «Уғарға хат» (Письмо Угару), «Мәннанға» (Маннуну) и другие.

2. Стихи, отображающие тяжелые времена: «Атылды Аман» (Амана застрелили), «Бай мен милиционер» (Богач и милиционер), «Белсенді, бұзық, шабарман» (Активист, озорной, посылный), «Ел жегіш» (Пожиратель народа), «Кәмпеске» (Конфискация), «Құлғаринге» (Кулгарину), «Он алтыншы жыл» (Шестнадцатый год), «Акілге» (Акилу), «Сапарғалиға» (Сапаргали), «Сотқа» (Судье), «Тергеушіге» (Следователю) и другие.

3. Стихи на религиозную тематику: «Газырет Гали», «Тысяча и одно имя Аллаха», «У Аллаха есть доброе имя», «Паломничество», «Когда мы видим Медину» и т.др. Состязания поэта с поэтами-современниками в рамках короткого спора, юмора несут большую социальную нагрузку. Его произведения были собраны в отдельную книгу и опубликованы в 2009 году.

Долгое время год рождения и смерти поэта оставались неизвестными. На основе данных правоохранительных органов было установлено что поэт Дия родился в 1869 году. Не только Дия, но и его соплеменники, поэты стали жертвами красного террора, о чем было написано в газетах (Орталық Қазақстан, 5.06.2014). Мы расскажем об этом позднее.

Доминирующее место в творчестве поэта Дия хаджи занимают его эпосы. До наших времен дошло восемь эпосов: «Ерназар-Бекет», «Әбушаһман хикаясы» (История Абушахмана), «Мұхаммед», «Нұрлығайын», «Сақырап», «Шаһарбану», «Шаһи», «Шаһизада». Прежде чем говорить об этих произведениях, следует отметить, что он был знахарем, приобщал народ к посевному делу в родном Акшатауском регионе, открыл специальную школу и обучал детей. И проблема заключается в следующем.

В беспокойные времена, когда «каждый жил сам по себе», советская власть на высокие должности ставила людей, имеющих образование. В Шет-Акшатауском регионе человеком, занимавшим должность судьи, был известный писатель Сапаргали Бегалин. Известно, что поэта, который был недоволен властью советского правительства и открыто выступал против него, арестовали, после чего Дия был расстрелян в Каркаралинске в 1931 году по решению суда. Его потомки считались неблагонадежными и подвергались преследованиям.

По правде говоря, по окончании эпохи Абылая, колониальная политика России по оманкурчиванию вольных казахов, свободно кочующих по бескрайней степи, была ужасной. Ликвидация ханской власти, старших султанов, волостных, аульных старост, а также других весомых людей, противопоставление рода против рода, расчетливое вовлечение казахских детей в христианство, их крещение и т.д. – все это начало реализовываться. Интеллигенция, осознавая, что если так будет продолжаться и дальше, то мы забудем свой менталитет, религию, язык и станем манкуртами, восстала против такой коварной политики. Согласно утверждению ученого-эстета: «Адамның үш түрлі бірлік: тән, жан, рухтан тұратыны сияқты, әр ұлттық тұтастық та үш түрлі бірліктен тұрады: ұлттық табиғат-ғарыш, психея-халықтың мінезі және логос-ой қатпары» (Подобно тому, как человек состоит из трех разных единиц: тела, души, духа, каждая национальная целостность состоит из трех разных единиц: национальная природа-космос, психея-характер народа и логос-склад мысли), исламская религия, пророк Мухаммед, известные люди и события того времени – Дия при помощи пера показал казахское национальное познание, своеобразие, понимание (Гачев, 1997:8).

В целом, эпосы, посвященные теме религии, имеют комплексный характер. Среди них есть эпосы Рабгузи «Қиссас-ул-Әнбие», а также «Жүсіп-Зылиха», «Зарқұм», «Салсал», «Әзірет Әлидің соғысы», «Жұм-жұма» и другие эпосы в числе которых есть эпосы поэта Дии, которые мы перечислили выше.

В широком смысле, Дия Ахметұлы, который в своих пламенных, пронизывающих стихах смотрел в лицо действительности, разоблачал колониальную политику и боролся с ней до конца своей жизни, является одним из последних потомков группы, которую М. Ауэзов когда-то называл «Зар-заман ақындары» (Поэтами скорбных времен). В дополнение к противодействию политике в своих эпосах, он смог доказать, что исторические корни казахов находятся на Востоке, и через общечеловеческие, гуманистические черты нашей благородной религии смог взглянуть на добро и зло, смысл и значение человеческой жизни, ее содержание. В «Мұхаммед» повествуется об образцовой жизни пророка, в «Нұрлығайын», переведенном с арабского языка (эпос до нас дошел не полностью), приводятся великие слова наставления от предков к потомкам, тогда как в великом произведении персидского поэта Фердауси «Сақырап» поэт показал свое видение линии Рустем-Сақырап. В произведениях «Шаһарбану» описывается выбор суженого красавицы, а в произведениях «Шаһи», «Шаһизада» рассказывается о событиях того периода. Идея ясна, нужно искать свои исторические корни в менталитете.

Резюмируя, позвольте представить вам материал, опубликованный на страницах газет.

Советская власть в XX веке стала единственным законным преемником своего предшественника – царской власти, колонизировавшей казахскую страну. Голод, произошедший в начале двадцатых и тридцатых годов, конфискация имущества богатых людей, их расстрел, повешение, ссылка, насильственная коллективизация, уничтожение «врагов народа» – все это происходило в рамках того же советского пространства и времени. Республики в составе СССР может и не сильно пострадали от зла, которое видела русская интеллигенция, однако и они видели немало притеснений. Ни в одной из стран мира не было такого великого феноменального явления, как Алашские арысы, создавшие очень передовую программу независимости. Ни один другой деятель другой страны, совершивший действия, приближающие их к политике и познанию, не понес такой же ущерб, как великие деятели Алаша во главе с А.Бокейхановым. Следовательно, опираясь на мнение Елбасы Н.Назарбаева о том, что в истории народа страны нет «белых пятен», наш народ относится к благородному народу, который не забудет свою историю и пройденный путь. Уважать свою историю и знать истину, какой бы горькой она ни была, сколько бы вам это ни стоило, является еще более ценной необходимостью.

3. Обсуждение

На эту тему написано множество трудов политологического, исторического характера. Однако, по нашему мнению, если бы существовал фундаментальный труд, сформулировавший теоретический, философский характер реального научного облика этой системы, то в области исторически-философских понятий Времени и Пространства была бы ярко видна четверка Человек-Общество и Время-Сознание...

Были изданы в нескольких томах личностные энциклопедии «Сакен Сейфуллин», «Қаздаусты Қазыбек би» (на казахском и русском языках), «Бұқар жырау» и печальная летопись КарЛага, расположенного на землях области. Были использованы архивные данные России, Китая, Монголии, Турции и других стран. Хотя они были разработаны на местном уровне, это вещи, которые внесли особый вклад в историю страны и, если хотите, в мировую историю. Если считать вкладом в культуру и цивилизацию Великой Степи инвентаризацию духовных ценностей в истории региона, внедрение в научный оборот, мы посчитали, что в этом году в этот день, в день памяти жертв политических репрессий, будет правильным представить вниманию читателей, все то, что мы изучили и в чем убедились. Давайте сразу разберемся, поскольку это способствовало национальной духовности и превращает общественно-социальную, историческую, политическую ситуацию в социальный груз, сразу отмечается, что пострадавших в нашем регионе больше, чем в других регионах страны, и поэтов всегда больше преследовали. Мы предоставляем точные данные через официальные документы и делимся правдой. Нарманбет, Мади, Дия, Кумисбек, Ахметбек, Какпан, Абиш, Касым, Тайжан, Бабас, Тускен, Ногай, Жуасбай, Капас, Ока, Тайшыбек, Мухамедия и др. (объем статьи не позволяет привести полный список, это – задача специального труда на предстоящий период) – всех их преследовали, расстреливали, они были сосланы, спасаясь, они самостоятельно переезжали в другие места.

В результате наших поисков мы получили справку из Карагандинского областного управления КНБ РК.

По материалам архивного следственного дела N204425, находящегося на хранении в Департаменте КНБ РК по Карагандинской области, проходит:

ТОКСАНТАЕВ Габбас (по другим документам Аббас), 1892 года рождения, уроженец аула №8 Шетского района Карагандинской области, казах, социальное происхождение – сын бая, гражданин СССР, грамотный, беспартийный, семейный. До ареста проживал в ауле №10 Шетского района Карагандинской области. В собственности имел 39 лошадей, 4 верблюдов, 1 корову, 70 баранов.

Арестован Окротделом ОГПУ 01 ноября 1929 года постановлением Тройки при ПП ОГПУ в Казахстане от 24 декабря 1929 года приговорен по ст. 58-7,10 УК РСФСР к ВМН – расстрелу с конфискацией имущества, который приведен в исполнение 28 января 1930 года в гор. Каркаралинске. Инкриминировалось контрреволюционная агитация против Советской власти и советизации аула, а также притеснение бедноты.

Согласно заключению прокурора Джезказганской области от 24 апреля 1989 года Токсантаев Габбас подпадает под действие ст.1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х и начало 50-х годов», т.е. Токсантаев Габбас - реабилитирован. а день ареста имел семью в составе: Жена – Ташкент, 7 детей данных на которых в деле нет. Основание – архивное следственное дело (Государственный архив Карагандинской области, Дело: № 04425).

По материалам архивного следственного дела №02017, находящегося на хранении в Департаменте КНБ РК по Карагандинской области, проходят:

Ахметов Мухамедия, 1869 года рождения, уроженец аула №10 Шетского района Карагандинской области, казах, социальное происхождение крестьян-баев, гражданин СССР, грамотный, (Казахское духовное училище) беспартийный, семейный. До ареста проживал в ауле №10 Шетского района Карагандинской области. В собственности имел зимовку, юрту, 11 лошадей, 2 верблюдов, 1 корову, 11 баранов, 2 коз.

Арестован Окротделом ОГПУ 22 апреля 1930 года. Постановлением Тройки при ПП ОГПУ в Казахстане от 25 июня 1930 года приговорен по ст. 58-7,8,10 УК РСФСР к ВМН – расстрелу с конфискацией имущества кроме трудовой нормы. Инкриминировалось контрреволюционная агитация против Советской власти и советизации аула, а также притеснение бедноты.

По Постановлению Президиума Карагандинского областного суда от 13 июля 1970 года по потесту прокурора Карагандинского области Казахской ССР от 29 июня 1970 года (в порядке надзора), постановление Тройки при ПП ОГПУ в Казахстане от 25 июня 1930 года в отношении Ахметова Мухамедии отменено и дело о нем производством прекращено за недоказанностью преступления, т.е. Ахметов Мухамедия – реабилитирован.

На день ареста имел семью в составе: Жена, 7 членов семьи, данных на которых в деле нет.

САТЫБАЕВ Уокас (он же Абдуокас и Ока), 1873 года рождения, уроженец аула №10 Шетского района Карагандинской области, казах, социальное происхождение – сын бия, гражданин СССР, малограмотный, беспартийный, семейный. До ареста проживал в ауле №10 Шетского района Карагандинской области. До начала коллек-

тивизации имел 600-700 лошадей, 20 верблюдов, 1000 баранов, награждался Царским правительством халатом и медалью. В собственности на момент ареста имел зимовку, юрту, 9 лошадей, 1 верблюда, 1 корову, 4 баранов.

Арестован Окротделом ОГПУ 05 марта 1930 года. Постановлением Тройки при ПП ОГПУ в Казахстане от 25 июня 1930 года приговорен по ст.58-7,8,10 УК РСФСР к 3 годам ИТЛ. Инкриминировалось контрреволюционная агитация против Советской власти и советизации аула, а также притеснение бедноты. Постановлению Президиума Карагандинского областного суда от 13 июля 1970 года по потесту прокурора Карагандинского области Казахской ССР от 29 июня 1970 года (в порядке надзора), постановление Тройки при ПП ОГПУ в Казахстане от 25 июня 1930 года в отношении Сатыбаева Уакаса отменено и дело о нем производством прекращено за недоказанностью преступления, т.е. Сатыбаева Уакаса – реабилитирован.

В числе родных упоминаются дочери – Кульгайша, Зубаир. Основание – архивное следственное дело (Государственный архив Карагандинской области, Дело: №02017).

Данных о творческой деятельности вышеперечисленных граждан в материалах дела нет.

4. Результаты исследования

Сведениями и архивными материалами в отношении Жанбаева Абишаб Коренулы Бабаса, Каржанбайулы Тустая, Тасболатулы Жуасбая, Ханбатырулы Кумисбека не располагаем.

Отсутствующую в архивной справке КНБ информацию о Канбатырове Кумисбеке мы получили из Южно-Казахстанского областного управления Генеральной прокуратуры Республики Казахстан по поручению Комитета по правовой статистике и специальной отчетности..

Архивная справка по архивному уголовному делу (Государственный архив Карагандинской области, Дело: №02591) в отношении Канбатырова Кумисбека.

Канбатыров Кумисбек, 1880 года рождения, уроженец аула №2 Четского района Карагандинской области, по национальности казах, гражданин СССР, беспартийный, из семьи крестьян-бедняков, грамотный, служитель культа, получил духовное образование в медресе в г.г. Ташкент и Бухара, семейный. В 1931 году подвергнулся аресту органами ОГПУ Кордайского района Алма-Атинской области за контрреволюционную деятельность, по суду оправдан. До ареста работал чернорабочим на кирпичном заводе «Каганович» в поселке Ново-Павловка, проживал по адресу: поселок Ново-Павловка Кагановичского района кир. ССР.

Сведения о составе семьи:

Отец – Акжолов Канбатыр, занимался скотоводством, умер 1884 году.

Мать - Акжолова Сулу, находилась на иждивении мужа, умерла в 1894 году.

После смерти родителей Канбатыров К. остался на иждивении своих братьев - Канбатырова Данышбека и Канбатырова Данибека, которые занимались скотоводством и работали пастухами у бая.

Жена – Канбатырова Аманбала, 1906 года рождения.

Сын – Канбатыров Аширай, 1971 года рождения.

Сын – Лябиб, 1936 года рождения.

Сноха – Базаркуль, 1920 года рождения.

23 сентября 1940 года Канбатыров К. арестован Управлением НКВД Южно-Казахстанской области, как член антисоветской панисламской организации, систематически проводил пораженческую агитацию о скором поражении СССР в войне с соседними буржуазными государствами и торжества религии «Ислама», в этих же целях пытался эмигрировать за границу.

Решением особого совещания при НКВД СССР от 27 сентября 1941 года осужден по ст.ст. 58-10 УК РСФСР как социально-опасный элемент и приговорен к 5 годам заключения в исправительно-трудовой лагерь, считая срок с 23 сентября 1940 года.

Согласно заключению прокуратуры Чимкентской области от 31 мая 1989 года Канбатыров К. подпадает под действие ст.1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х и начало 50-х годов».

5. Заключение

История человечества раз за разом доказывает одну простую истину – стратегические и текущие цели, задачи и сферы деятельности у государств в разное время разные. Однако среди них есть те, которые неизменно остаются первостепенными для любого человека, нации, страны. В ряду непоколебимых ценностей – свобода и независимость.

Мы намерены продолжить наш поиск по этим пострадавшим. Это были великие люди своего времени, которые заботились о стране. Это были люди, которые имели сильные религиозные убеждения и надеялись, что их страна, их потомки с течением времени не станут манкуртами.

Литература:

1. Абай. Энциклопедия. – А.: ҚӘ Бас редакциясы. Редакция «Атамұра», 1995, – 720 б.
2. Смагулова С.О., Избасарова Г.Б. «Мерзімді баспасөздегі Сталиндік қуғын-сүргін». Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. №2 (135), 2021. – 79-90б. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-135-2-79-90> <https://cyberleninka.ru/article/n/merzimdi-baspas-zdegi-stalindik-u-yn-s-rgin-hh-20-30-zhzh-merzimdi-baspas-z-materialdar-negizinde/viewer>
3. Гачев Г. Россия и Украина: диалог культур // Дружба народов, №8, 1997.
4. Дия қажы. Шығармалары. – А.:ҚазАқпарат, 2009. – 300 с.
5. Хамзин М. Зұлмат заманнан зардап шеккендер // Облыстық Орталық Қазақстан газеті, 5.06.2014. – №21 – 8 б.
6. Қасқабасов С. Абай поэзиясының ренессанстық сипаты // «Абай мұрасы – тілдік өрістің негізі». Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – А: Информ-А, 2005-368б.
7. Майлыбаев Б А Становление и эволюция института Президента Республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования). – Алматы: Арыс, 2001. – 444 с.
8. Государственный архив Карагандинской области, Дело: № 04425
9. Государственный архив Карагандинской области, Дело: № 02017
10. Государственный архив Карагандинской области, Дело: №02591

References:

1. Abai. (1995) Encyclopedia. – A.: General editorial office of the KL. Editorial «Atamura», –720p. (in Kaz)
2. Smagulova S.O., Izbassarova G.B. «Stalinist repressions in the periodical press». Bulletin of the L. N. Gumilev Eurasian National University. №2 (135), 2021. – pp. 79-90 (in Kaz). DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-135-2-79-90>

org/10.32523/2616-7255-2021-135-2-79-90 <https://cyberleninka.ru/article/n/merzimdi-baspas-zdegi-stalindik-u-yn-s-rgin-hh-20-30-zhzh-merzimdi-baspas-z-materialdar-negizinde/viewer> (in Kaz)

3. Gachev G. (1997) Russia and Ukraine: Dialogue of cultures // Friendship of Peoples, No. 8. (in Russ)
4. Diya Haji. (2009) Works. – A.: Kazinform. – 300 p. (in Kaz)
5. Khamzin M. (2014) Victims of The Dark Times // Regional Central newspaper of Kazakhstan, 5.06.2014. – No. 21. – 8 p. (in Kaz)
6. Kaskabasov S. (2005) Renaissance nature of Abay's poetry // materials of the International Scientific and theoretical conference «Abay's heritage – the basis of the language field». – A: inform-a - 368 p. (in Kaz)
7. Mailybaev B.A. (2001) Formation and evolution of the Institute of the President of the Republic of Kazakhstan: problems, trends, prospects (experience of political and legal research). – Almaty: Arys. – 444 p. (in Russ)
8. State Archive of the Karaganda region, Case: No. 04425 (in Russ)
9. State Archive of the Karaganda region, Case: No. № 02017 (in Russ)
10. State Archive of the Karaganda region, Case: No. №02591 (in Russ)

IRSTI 17.01.09

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-16>

N.S. Baltabayeva

Kazakh National Women's Pedagogical University,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: balnargiza@mail.ru

ORCID: 0000-0001-8081-8088

TELZHAN SHONANULY AND THE PROBLEM OF NATIONALITY

Abstract. The article considers the life and exemplary biography of universal scientist Telzhan Shonanuly, born in 1894. The contribution of the person, who cares for the people, to Kazakh literature and Kazakh spirituality will be mentioned. The scientist's friendship and relationship with the Alash representatives is revealed and explained. The works of Telzhan Shonanuly are considered in the development and formation of Kazakh science in the 20s-30s of the 20th century, and the role of his works in society is defined. The development of historical thought at the beginning of the 20th century is formulated comprehensively on the basis of the growing environment and scientific work of the Alash's representative. The activity of Telzhan Shonanuly is discussed as an educational and historical-ethnographic writer, literary man, and translator, which shows him as a universal scientist. We will consider his services to the people for each year and his moral qualities. Telzhan Shonanuly is a great scientist, a Kazakh individual. According to the information found today, his contribution to cultural heritage has been significant for more than ten years. He was different from other scientists and educators in that he not only developed the literacy of schoolchildren, but also wrote textbooks for adults. In fact, it is difficult to find the difference between the whole being of the scientist and a science. At the same time, in the article, we see that Telzhan Shonanuly became a victim of persecution.

Acknowledgments: This article was financially supported by the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP1481300)

Keywords: Scientist, national spirituality, educator, public figure, Alash, persecution.

Н.С. Балтабаева

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

E-mail: balnargiza@mail.ru

ORCID: 0000-0001-8081-8088

Телжан Шонанұлы және ұлт мәселесі

Аңдатпа. Мақалада 1894 жылы дүниеге келген әмбебап ғалым Тельжан Шонанұлының өмірі мен тағылымды өмірбаяны қарастырылған. Халық жанашырының қазақ әдебиетіне және қазақ руханиятына қосқан үлесі сөз болады. Ғалымның Алаш арыстарымен достығы мен арақатынасы ашылып, сабақтастыра түсіндіріледі. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ ғылымының дамуына және қалыптасуына Телжан Шонанұлының еңбектері қарастырылып, оның еңбектерінің қоғам арасындағы рөлі айқындалды. Алаш қайраткерінің өскен ортасы мен ғылыми еңбектерінің негізінде XX ғасырдың бас кезіндегі тарихи ойдың дамуы мәселесі жан-жақты тұжырымдалады. Телжан Шонанұлын әмбебап ғалым ретінде ағартушылық және тарихи-этнографиялық жазушы, әдебиетші, аудармашы қызметі туралы айтылады. Әр жылы халыққа сіңірген еңбегі мен адамгершілігіне үңілеміз. Телжан Шонанұлы керемет ғалым, қазақтың дарасы. Бүгінде анықталған мәліметтер бойынша, оның он жылдан артық мәдени мұраға қосқан үлесі зор. Басқа ғалымдар мен ағартушылардан ерекшелігі, ол тек мектеп оқушыларының сауатын ашып қана қоймай, ересектерге арналған оқулықтарды жазып

шығарды. Негізі ғалымның жалпы болмысы мен ғылымның арасындағы айырмашылықты табу қиынға соғады. Сонымен қатар мақалада Телжан Шонанұлының қуғын-сүргін құрбанына айналғандығын көреміз.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылыми комитетінің (грант № AR1481300) қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды.

Кілт сөздер: Ғалым, ұлттық руханият, педагог, қоғам қайраткері, Алаш, қуғын-сүргін.

Н.С. Балтабаева

Казахский национальный женский педагогический университет

Алматы, Казахстан

E-mail: balnargiza@mail.ru

ORCID: 0000-0001-8081-8088

Тельжан Шонанулы и проблема национальности

Аннотация. В статье рассматривается жизнь и поучительная биография ученого-универсала Тельжана Шонанулы, 1894 года рождения. Будет отмечен вклад деятеля, проявляющего заботу за народ, в казахскую литературу и казахскую духовность. Раскрываются и объясняются дружба и отношения ученого с представителями Алаша. Рассмотрены труды Тельжана Шонанулы в развитии и становлении казахской науки в 20-30-е годы 20 века, определена роль его произведений в жизни общества. Развитие исторической мысли в начале XX века сформулировано комплексно на основе растущего окружения и научной деятельности деятеля Алаш. Рассказывается о деятельности ученого-универсала Тельжана Шонанулы как просветителя и историко-этнографического писателя, литератора, переводчика. Мы рассмотрим его заслуги перед народом за каждый год и его моральные качества. Тельжан Шонанулы – великий казахский ученый, особо стоящая личность. Согласно обнаруженной сегодня информации, его вклад в культурное наследие значителен на протяжении более десяти лет. Он отличается от других ученых и педагогов тем, что не только развивал грамотность школьников, но и писал учебники для взрослых. На самом деле трудно найти разницу между всем существом ученого и наукой. В то же время в статье мы видим, что Тельжан Шонанулы стал жертвой преследования.

Благодарности: Статья выполнена при финансовой поддержке Научного комитета Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP1481300).

Ключевые слова: Ученый, национальная духовность, педагог, общественный деятель, Алаш, преследование.

1. Introduction

Telzhan Shonanuly was known as one of the victims of political exile who lived at the beginning of the 20th century, a member of the educational commission of the Alash Orda, a public figure, a linguist-Turkologist, specialist in study of literature, a scientist and a teacher, a historian and a translator.

Telzhan Shonanuly was born in 1894 in village No. 4 of Amanzhol province, Yrgyz district of the present Aktobe region (formerly Yrgyz district, Torgai administrative-territorial division). In the period from 1908 to 1912, he studied at a two-class Russian-Kazakh school in Yrgyz district, and in 1912-1916 at the Institute of Kazakh Teachers in Orynbor. While studying in Orynbor, he actively participated in the management of the «Igilik» entity, which was created in the direction of developing the cultural education of Kazakh youth, and published articles on the issues of public education in the famous «Kazakh» newspaper. After studying for four years and graduating from teachers' institute, in 1916 he was employed as a teacher in Yrgyz province. After that, he worked in village No. 3 of Tokraun region until 1920.

Telzhan Shonanuly participated in the first congress of Kazakh men of science held in Orynbor on June 12-17, 1924 and made a report. Between 1926 and 1929, he held one of

the responsible positions in the Commissariat of People's Education in Kyzylorda. In addition to his work, he graduated from the Kazakh State Pedagogical Institute through the external system and then he taught there. Since 1928, he worked as a teacher, senior lecturer of Kazakh language in Kazakh State University, Kazakh State Pedagogical Institute.

It should be noted that the following methodological works of T. Shonanuly had a great influence as the first means of literacy: «News Guide» (1928), «Learn the literacy» (1929), «Kazakh Language» (1934), Language Development (1930), «Teaching Tool» (together with A. Baitursynuly, 1926), «New Direction» (together with M. Zoldybayev, 1927), «Methodology of the Kazakh language in primary schools» (together with S. Zhienbayev, G. Begaliev, 1935), «A Study Guide for Undereducated Adults» (1926) for adults, «Kazakh Alphabet for Russians» (1931), «Kazakh Language Learning Tool» (1933) intended for teaching the Kazakh language to representatives of other nationalities, «Textbook of the Kazakh language for adults» (1935), «What Diagrams and Graphs Look Like», etc. In his time, the scientist's works on the spelling, alphabet, terminology of system related Turkic peoples were also highly appreciated. Through the articles «New Tatar Spelling», «Concluding the conference on Uyghur spelling» «Conclusive statement of the Uyghur Spelling Conference», «The Latin Alphabet in Central Asia», «The New Alphabet in Turkey», etc., he informs his native people about various news happening in the Turkic world. About 30 of his articles on the Latin alphabet are works of the significant educational value for today's readers.

Various historical situations at the beginning of the twentieth century brought upheavals and changes to the social life of the country and influenced the emergence of national publications. We all see one of the long-awaited noble dreams of the Kazakh intellectuals - the national press - the magazine «Aykap» in Troitsk in 1911. At this time, the publication of the press, which opened people's eyes to study and education and called for unity, had a great influence on the solution of national problems of the Kazakh intelligentsia. (Abdikalyk, Kozhekeeva, Aliyeva, 2022: 98)

Telzhan Shonanuly was not only interested in the science of Turkic studies, but also actively participated in the literary and cultural issues of his time. He wrote articles dealing with topical issues such as «Abai's book must be published», «A. Baitursynov», «About Saken's language», «Beimbet», «In the family». Among the scientist's works, the study entitled «History of the Kazakh Land Problem» (1926), which touches on the political issue, is a valuable book dedicated to the fate of the country and the land. (Zaikenova, 2014: 317)

2. Methods and materials

We will make sure that part of the Alash intelligentsia becomes more thoughtful and forward-thinking in terms of their knowledge, understanding and knowledge. Note that the thoughts about "a person's worldview played a leading role in the formation of a person at any age" (Ismakova, Pirali, Begmanova, Tanzharikova, Oisylbay, 2019: 602). also apply to T. Shonanuli, whom we are studying. (Ismakova, Pirali, Begmanova, Tanzharikova, Oisylbay, 2019: 599-614).

Telzhan Shonanuly's active participation in public and social affairs began during the national liberation uprising of the Kazakh people in 1916. He supported the intellectuals, led by M. Dulatov, A. Baitursynov, A. Bokeikhanov, who opposed the armed uprising. After the February Revolution of 1917, Telzhan was among the «Alash» figures who fought for national autonomy.

On December 5-13, 1917, at the Second All-Kazakh Congress held in Orynbor, T. Shonanuly was included in the training commission created by the Alashorda government (together with A. Baitursynov, M. Dulatov, M. Zhumabayev, E. Omarov). In 1921, he was arrested in Yrgyz and was under investigation at the department of unified state political administration in Orynbor. He was released from prison in 1922 (Ayagan, 2007: 532).

After the dissolution of the Alashorda government, T. Shonanuly, who made his way to general science, was invited to the work of the People's Education Commissariat. Because in this period, the direction of education was headed by Akhmet Baitursynov, who had known Telzhan Shonanul since 1917.

According to the information stored in the archive, the scientific and creative biography of Telzhan Shonanuly began in Orynbor, continued in Kyzylorda, and ended in Almaty, i.e. in the cities which had the status of the capital at that time. The legacy of the scientist can be classified under the following five themes:

- Works on language;
- Studies on history;
- Scientific works on literature;
- Textbooks for learning the science of geography;
- Common literal works;
- and there are also some translations of the writer;

2.1 Methods

The national vision of Telzhan Shonanuly was formed in close connection with the thoughts of Alash intellectuals. Therefore, the basis for accusing him as a nationalist is that since the middle of the 1920s, the social and political life of Kazakhstan was closely connected with the appointment of F. I. Goloshchekin as the first secretary of the regional committee, and was characterized by tragic reconstructions. In the 1930s, the people of our country had to overcome many difficulties and solve the complex problems of that time. There were not a few errors, omissions, and unfortunate events on this path. The authoritarian-administrative system of party-state management in the country gradually strengthened and turned towards bureaucracy. As a result, persecution and unjustified mass punishments took place in Kazakhstan. (Koigeldiev, 2003: 160-164). As the outstanding scientist, academician K. Nurpeysov said: "F. I. Goloshchekin, one of Stalin's trusted henchmen, was in the former Alash movement after 1925, when he came to manage the party of the Kazakh Republic, nevertheless, at the end of 1919, the official communist, ideological apparatus of the ruling party became a reason to the end of the Kazakh intellectuals who were doing significant work for the people in the fields of education, science, press, and art. In order to accuse them of various political charges, their participation in the Alash movement, which was pardoned by the Soviet government, was targeted" (Nurpeysov, 2006: 59-63). It is of particular importance to determine the extent to which Telzhan Shonanuly was involved in the political persecution in Kazakhstan, and what direction he followed. After all, uncovering its authenticity from a historical point of view will undoubtedly help to establish humanity in our history and restore objectivity. In our case the task was to evaluate Telzhan Shonanuly, who was loved by the people in the field of education of his native country, according to his merits and to show that he was an innocent victim of political persecution.

2.2 Materials

Telzhan Shonanuly was a man of his time, and of his era. While working for the future of his nation, he obeyed the party order even though he opposed some of the actions of the Soviet government. And the apparatus of the Communist Party was looking for its «enemies» from among itself and was planning their number. Kazakhstan was not left out of this situation either.

On May 29, 1925, I. Stalin sent a special letter to the bureau of the Kazakh Regional Party Committee condemning the political direction of the regional newspaper «Ak Zhol».

The campaign of mass repression against the leaders of the Alash movement began to take on a rough character after the February-March Plenum of the Central Committee of the All-Union Communist (Bolshevik) Party in 1937. However, mass arrests did not take place in Kazakhstan until August 1936. Only individual Trotskyists and Ztnovyevists exiled to Kazakhstan from the central regions of Russia were arrested. In fact, the storm of persecution came in our country after the closed letter of the Central Committee of the A-UC(b)P dated July 29, 1936, sent to the party organizations. In this letter, it was mentioned about finding all the shortcomings in the «vigilance and not knowing the enemy» in the struggle against the Trotskyists and Ztnovyevists. Under the leadership of L. Mirzoyan, the Bureau of the Kazakh Regional Committee met twice on August 5 and November 1, 1936, according to the text of this letter. As a result, 43 Trotskyist-Ztnovyevist counter-revolutionaries were exposed and expelled from the party within three months.

On the basis of such fabricated accusations, mass persecutions took place in the country, and the intelligentsia began to hang one by one among the «criminals». Soon, senior lecturer, linguist, teacher of the Kazakh State University, Telzhan Shonanuly, also fell victim to the Great Terror of 1937.

On July 19, 1937, the authorities of the National Security Committee issued a special arrest warrant for Telzhan Shonanuly. According to the information, minutes of short interrogations of Telzhan Shonanuly on July 21, September 8, and September 25 are shown, and the remaining 100 pages contain answers of witnesses against Telzhan Shonanuly. About 10 citizens were charged in his case, and later their number increased to almost 100. Among them, together with public figures like Uzakbay Kulymbetov, Sultanbek Kozhanov, Sanzhar Asfendiyarov, Temirbek Zhurgenov, Turar Ryskulov, and Kudaibergen Zhubanov, Telzhan Shonanuly's wife Shahzada Shonanova was also persecuted. Shahzada is accused of «organising the fire that occurred on 20-21 October 1935, when she tried to burn down the Kazakh State University laboratory»

Only after gaining independence, they started to be written about.

«9 days after the shooting of Telzhan Shonanuly, the punishment of being shot among Kazakh women as an «enemy of the people» was written on Shahzada's destiny alone», - said the researcher A. Takenov declaring that on March 9, 1938, Shahzada Shonanova, an innocent victim of slander, was ordered to be shot after her husband in Almaty (Takenov A., Baigaliev B., 1995: 3).

On February 27, 1938, the fate of Telzhan Shonanuly was decided in just 15 minutes. They found Telzhan Shonanuly guilty and sentenced him to be shot when he was only 43 years old. The court verdict was executed that day in Almaty.

This is how a patriotic citizen, who worked immeasurably in the field of education for the future of his nation, never stopped at anything, and followed the path of being on the advance, passed away.

3. Discussion

Regarding the groundless accusations against Telzhan Shonanuly, he was accused by the bodies of the State Security Committee of being an «Anti-Soviet counter-revolutionary founded in Kazakhstan», «nationalist», «terrorist, subversive, member of an organization connected with the right-wing terrorists» and was punished along with other national intellectuals. In reality, such accusations were an attempt to destroy the Kazakh intelligentsia, prepared by the State Security Committee.

One of the gross illegalities committed against Telzhan Shonanuly was the accusation of him on issues related to «Alashorda» in 1919. An archival document regarding the basis of this allegation states: "In 1918, he joined the bourgeois-nationalist party Alash, was one of the leaders of this party in Irgiz. In the same year, he joined the Alash-Orda military detachment, in which, together with the Whites, he participated in an open armed struggle against the Red units.

He was a member of the leadership of the Alash Orda detachment and overthrew Soviet power in Irgiz. He took an active part in the massacre of the Bolsheviks during the liquidation of Soviet power in the city of Irgiz. With the active participation of Shonanov, 5 people were shot in the city of Irgiz for belonging to the Communist Party. At the beginning of 1919, the Alash-Orda detachment, in which Shonanov was a member, committed the murder of the national hero Amangeldy Imanov. Shonanov participated in the board of the court, by the decision of which Amangeldy Imanov was killed". (Mamyrbayeva, 1997: 27). Telzhan Shonanuly expressed a critical opinion on the article translated from Dimanstein by Zhusipbek Arystanuly «It has been 10 years since the World War» and wrote a research article. (Anshin, Alpatov, Nasilov, 2002: 202).

This booklet is written mainly in Russian. The content of the booklet is about the First World War. Telzhan Shonanuly said, «A composition dedicated to such a periodic event is called 'jubilee'.» It is said that the purpose of such books is not to fully verify the written history and verify it from the point of view of a scientific observer, but to spread propaganda related to that history. «Dimanstein's booklet is one of those books, the booklet does not have a deep meaning,» he says. He mentions that this book, though not entirely informative, introduces the main events of the last 10 years, and calls on wage earners and workers around the world to organize and act against the bourgeoisie.

He also focuses on the Kazakh translation of the book. «When it comes to Kazakh variant, I remember the famous Russian writer Gogol's book «Writing of a Madman», he says. He cites the proverb of the Russian people: «When God wants to curse a person, he first destroys his mind». Reading the book because of its many errors suggests that it is very difficult to understand its meaning. «Reading one sentence of the book and understanding one word is the most difficult job,» he says. Along with the content of the written book, there are also grammatical errors. He criticizes the illiterate translated work of the translator: «In the Kazakh language, there is a habit of moving the parts of the sentence forward and backward. If you break that habit, you will not understand the meaning of the sentence. Our translator had nothing to do with it». «The world ... what can be understood from this. This is the same

charlatanic drink of mullahs,» he says. The author focuses on some obscure words in the booklet and tries to reveal their meaning. And he offers the student to understand some words and sentences. The author says that all the words of this book are meaningless, incomprehensible, incorrectly written, and Kazakh words are meaningless, incomprehensible, incorrectly written and they are not Kazakh words. «Almost all the words of the Book (Китаб) are like this. There are many meaningless words like «Kpulau», «Dodaga», «deo» («Қпулау», «Додаға», «део») in the book. «There are places where Russian words have been translated into Kazakh,» he says. He declares that students are often confused and at a loss for words through such translations. «The meaning of the word is not gained from it, but lost,» he says. The author of the translation translates «Earth globe» (Земной шар) as «wheel of the world» (дүние дөңгелегі), «arm oneself to the teeth» (вооружился до зубов) as «equipped to the teeth» (тісіне дейін құралданды), «colored troops» (цветные войска) as «troops of flowers» (гүл әскерлері), «followed their bourgeoisie» (последовали за своей буржуазией) as «the enrichment of the rich themselves» (өздерінің байларының өздерінің қабаттап байуы), «channel» (пролив) as «neck» (instead of brush), «our teacher» (наш учитель) as «our Mullah» (молдамыз), «karovavy baths» (каровавые бани) as «blood bath» (қанды монша). Telzhan says that it is the same in other translations, «the book is full of words, but it is not a Kazakh sentence or a Kazakh word». He says that when you read, «you think that it's good that your mind will survive until you finish reading. The tongue is like the tongue of a child that is just coming out, babbling, babbling...»

There are many words and sentences that Kazakhs do not say in an inappropriate way. The translator interprets the sentence «one should criticize and unite against the rich only at parties of rentiers» as follows: “now he has to fight back bowing his forehead” («енді өз маңдайын төмпештеп қарсы күресу керек»). Hoes does the translator add “bowing his forehead», «Breaking the fence» («өз маңдайын төмпештейд», «Құрсауды қажарып») for healthy tenants. The firewood explodes, the earth explodes, how does the fence explode? Will the hoop be unbreakable, will it be sharpened? The translator translates without any hesitation:»He was a hero when he drank vodka without pity from a merciless enemy». Does Kazakh speak that way? «Kazakh sprinkles blood like water,» he says. «I could not understand the meaning of this. I think that the meaning of the equal sentence is worse than its rhyme. If you keep analyzing, everything will be like this,» says Telzhan Shonanuly.

4. Results

Telzhan Shonanuly writes a critical opinion on the translation of Ybyrash entitled «The basis of Darwin's teaching» («New School», 1929: 4). If you read the research paper, you can see that Telzhan has a great knowledge of the field of science. He does not only criticize this article, but also adds what he has learned and studied. Thus he explains some unclear areas to the student. Telzhan says that before Darwin, human beings looked at the creation of insects and plants with religious eyes. «Because it was considered that species and seeds of insects and plants do not change, whatever species they are at the beginning, those species remain unchanged for the rest of their lives. Then it will be said that other things were created by a miracle and cannot change without a miracle. This is also the view of religious books of earlier Prophets,» says Ybyrash. Darwin's words are translated by Ybrash as follows: Grandfather says that it is a lump without a mouth, nose, ears, hands, inner palace,

and gradually different insects and plants came out of that lump. Thus, Darwin's research disproves his predecessor's idea of an insect and a plant. Darwin revolutionised the world of science. «Prophets are the leaders, and the evil thoughts of the ancients, the creation of insects and plants, are destroyed. This is what Darwin described with visual and hands-on evidence and experiments. Today's natural science is based on Darwin's thought,» says Telzhan. How it will change is answered as follows, if we can quote Darwin's words briefly: «Insects and plants find more seeds than they should. There is not enough food for everyone. There will be a fight over food. It is necessary to protect yourself from the enemy and survive adverse weather conditions. All this is the struggle of lifestyle». «In the fight, the strong, resilient, and agile survive, gain life, and leave behind a seed similar to them. The scales are killed in the fight, leaving no claws behind. Among the children of the survivors, the most resistant, strong and dexterous ones will survive, and their shriveled skeletons will die».

Thus the seed will adapt to life and change. This is what Darwin says: «(through the selection of nature, many eras of insects and plants have changed, and the seeds have emerged from a single particle».

«Darwin's science is briefly and clearly stated in Lebedev's book, and translated into Kazakh by Ybyrash. Anyone who wants to get acquainted with Darwin's theory should read that book. Ybyrash seems to be skilled at translating books from Russian into Kazakh. «Our translators of books usually have a lot of shortcomings in their works,» said Shonanuly. He also concentrates on the dominant drawbacks and mistakes of the works translated from Russian. The main uncertainties: 1. Unable to translate Russian into the Kazakh concept, 2. In addition to the fact that the translator is not a master of Kazakh words, he still translates and does it incorrectly, having it his own way. «Ybrash does not have these two qualities. «Lebedev's book was carefully translated into the Kazakh concept by Ibrash and this interpretation avoids slipshod manner,» he concludes. Ibyrash adapted the examples from the book to Kazakh life. The book is very easy to read. The sentence is short, the language is very accurate. It takes great skill to translate such a academic book into Kazakh. Ybyrash shows that he is good at translating science based books.

Telzhan focuses on the main uncertainties of the book. He says that the spelling in this book is incorrect, there are many errors in proofreading. He writes that the author himself is to blame for the spelling error. It is said that a person who starts writing a book should know how to spell well. «The publishing houses of the People's Central Publishing House of the USSR, which print books in Kazakh, do not check the proofreading, and if they do, they work on it in a slipshod way. It can be seen in other published books,» says Telzhan Shonanuly. Also, he points out the importance of this work and says that it has great benefits for students in increasing their cognitive knowledge. «Teachers of the country, people who know how to read, and young people can get a lot of knowledge if they read the book. This book should be in the libraries of every school. A person who knows Russian, who wants to fully familiarize himself with Darwin's theory, should read the two-part book «Darwin's Theory» by Professor Temiryazev and Darwin's books «Origin of Species» and «Where Man Came From», he says.

5. Conclusion

National intellectuals appeared at the beginning of the 20th century left an indelible mark on the history and literary heritage of the Motherland. The history has proven this.

It is known that the Soviet totalitarian system, which followed the policy of Russification, did not consider it necessary to teach historical and political works that show the struggle for independence of the countries that were under its control and instill patriotism in their national consciousness. The members of Alash, who showed themselves in civil, patriotic, creative and political aspects, did not agree with this policy and worked tirelessly for the restoration of national independence.

The community of national intellectuals, who appeared on the stage of history at the beginning of the 20th century, full of difficult and complex events, put forward their own directions and idealistic thoughts, armed themselves, and considered it their civic duty to fight for the independence of the country - became the main catalyst of this movement. Telzhan Shonanuly especially understood the need to reveal the true aspects of our history. Despite the pressure of the Soviet authorities, for the bright future of his nation, Telzhan Shonanuly devoted his mind, knowledge and will to the spiritual upliftment of his people, publishing various textbooks and voluminous articles in the press pages that were beneficial to the interests of the country.

Telzhan Shonanuly was worried about the oppression of the colonial policy of the tsarist government on the one hand, and the squeezing of the local court judges who supported the tsar's regime, and hardships of the daily grind, on the other hand.

The works of Kazakh educators Y. Altynsarin and Sh. Ualikhanov had a great influence on the formation of Shonanuly as a teacher in the education of students. Secondly, Telzhan Shonanuly's participation in social and political life was influenced by the political events of the beginning of the 20th century. His student years coincided with the First World War.

Telzhan Shonanuly also witnessed the colonization policy of the tsarist government. From 1916, a new stage in the life of Telzhan Shonanuly began. The influence of Alash figures on Telzhan Shonanuly's participation in political events is also significant. In particular, his activity in social and educational work began after the victory of the February revolution of 1917 and the decrowning of the tsar. In 1918, Telzhan Shonanuly was included in the commission in the field of education and this fact can show his high reputation among Kazakh intellectuals, especially in the field of education, like A. Bokeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov and others.

Currently, our entire history is being revised. The gap has been checked and the negative sides are being removed. One of the main tasks in this regard is to redefine the life and activities of Kazakh intellectuals, their valuable work for the people. I believe that Telzhan Shonanuly has a special place among them. It is impossible to cover all the works of an immense talent, who left behind an indelible legacy, within the framework of only one article.

We found out who Telzhan Shonanuly really was, what services he performed for the people, and we tried to describe it in the article.

As we noticed, those who wrote about Telzhan Shonanuly tried to discuss his works written in only one field. Before that, most of his works were studied from historical and literary point of view. And there have been very few studies revealing his journalistic aspect. Telzhan Shonanuly is not just a journalist, he is also one of the intellectuals of Alash who founded professional journalism. Various studies have been published on how the Kazakh national movement, the Alash movement, started by the Russian Kazakh intellectuals in the

Russian Empire at the beginning of the 20th century, transformed it into the Kazakh nation. The rebellion that sought to modernize the Kazakh society by declaring it a nation used the myth of the same origin. Therefore, it is not surprising that this movement is called Alash, a mythical person who is considered to be the father of all three "Zhuz" (tribal unions) of Kazakhs. (Ozgecan, 2017: 1149).

References:

1. A. Ismakova., G. Pirali., B. Begmanova., A. Tanzharikova., A. Oisylbay. (2019): The role of literature in a personality's worldview. // *Opcion*, Ano 35, Especial No. 21: pp 599-614. ISSN 1012-1587 / ISSSNe: 2477-9385 (in Eng).
2. Anshin F.D., Alpatov V.M., Nasilov D.M. *Repressed Turkology*.// (Moscow 2002), pp 195-202. (in Russ).
3. The Alash movement and the question of Kazakh ethnicity/ *Ozgecan Kesici*. Pages 1135-1149| Received (22 Oct 2015), Accepted (20 Oct 2016), Published Online: 19 jul 2017 (in Eng).
4. Abdikalyk K.S., Kozhekeeva B.Sh, Aliyeva Z.A (2022): The idea of liberation in Magzhan's poems published in «Aykap» and «Kazakh». // *Scientific journal «Keruen»*, No. 4, vol. 77, <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-08> (in Kaz).
5. B. Aiagan. *National encyclopedia* (2007). – Almaty: Main edition, – 688 p. (in Kaz).
6. «Zhana mektep» (1929). – Almaty – №4 (in Kaz).
7. Zaikenova R. *Kazakh literature at the beginning of the 20th century: textbook*. (2014). – Almaty: – 317 p. (in Kaz)
8. Kamzabekuly D. (1988) *Prominent representatives of Alash*. – Zhuldiz, – 180 p. (in Kaz).
9. Koygeldiev M.(2003) *Nature and features of persecution in Kazakhstan* // *Scientific works of «Adilet»* – №2 – pp. 160-164. (in Kaz).
10. Mamyrbayeva A. (1997) *Socio-political development of Kazakhstan in the early twentieth century and Alikhan Bukeikhanov: Abstract of the thesis of cand. of hist. sciences*. – Almaty, – 27 p. (in Rus).
11. Nurpeyisov K. (2006) *Representatives of Alash in Zhetysu*. // *Kazakh history*. – №2. – pp. 59-63. (in Kaz).
12. Takenov A., Baigaliyev B., Telzhan Shononov (1995). // *Yegemen Kazakhstan*. – 3 p. (in Kaz).

Әдебиеттер:

1. A. Ismakova., G. Pirali., B. Begmanova., A. Tanzharikova., A. Oisylbay. The role of literature in a personality's worldview. (2019): // *Opcion*, Ano 35, Especial No. 21: (599-614 б). ISSN 1012-1587 / ISSSNe: 2477-9385.
2. Аншин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. *Репрессии ушираганской тюркологии*. – Москва, 2002. – 195-202 бб.
3. Alash movement and the problem of the Kazakh nation/ *Özgedzhan Kesishi*. Pages (1135-1149). October 22, (2015). Posted on July 19, (2017).
4. Әбдіқалық, К., Кожекеева, Б., Алиева, Ж. «Айқап» пен «Қазақта» жарияланған Мағжан өлеңдеріндегі азаттық идея // «Керуен» ғылыми журналы, 77-том. 2022. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-08>
5. Б. Аяған. *Ұлттық энциклопедия*. – Алматы: «Бас басылым», 2007. – 688 б.
6. «Жаңа мектеп», Алматы – (1929). – №4.
7. Зайкенова, Р. *XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті*. – Алматы, 2014: – 317 б.
8. Қамзабекұлы Д. *Алаштың көрнекті өкілдері*. – «Жұлдыз», 1988. – 180 б.
9. Қойгелдиев М. *Қазақстандағы қуғын-сүргіннің сипаты мен ерекшеліктері* // *Әділеттің ғылыми еңбектері*. – Ғылыми еңбектер «Әділет». – №2, 2005. – 160-164 бб.
10. Мамырбаева А. *Общественно-политическое развитие Казахстана в начале XX века и Аликхан Букейханов: Автореферат кандидатской диссертации*, (1997). – Алматы, – 27 б.
11. Нұрпейісов К. *Жетісулық алаш қайраткерлері*. // *Қазақ тарихы*. – №2 2006. – 59-63 бб.
12. Тәкенов Ә., Байғалиев Б., Телжан Шонанов. // *Егемен Қазақстан*, 1995. – 3 б.

МРНТИ 16.31.41

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-17>

Е. Бауржанұлы*, С.А. Ашимханова

*Қазақстанның ұлттық университетінің атындағы Аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

E-mail: yerkebulanbaurzhan@gmail.com*, svetlana-1943@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9952-7704, 0000-0002-4167-6985

РОЛЬ ФОНОВЫХ ЗНАНИЙ В СОХРАНЕНИИ СМЫСЛОВОГО ЕДИНСТВА ТЕКСТА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ: НА ПРИМЕРЕ ТРИЛОГИИ И. ЕСЕНБЕРЛИНА «КОЧЕВНИКИ»

Аннотация. В данной статье рассматриваются существующие подходы в транслатологии к проблеме сохранения смыслового единства текста, в частности, к значимости экспликации фоновых знаний. На основе обзорного анализа теоретических материалов по теме исследования, данная статья ставит целью определить закономерности переводческих решений при переводе фоновых элементов на примерах из исторической трилогии И. Есенберлина «Кочевники» и ее переводов на русский и английский языки, посредством метода классификации систематизировать единицы имплицитной фоновой информации из материала исследования и определить оптимальные способы перевода, исходя из данной классификации. В ходе исследования были применены следующие методы: метод классификации, сравнительно-сопоставительный анализ, метод компонентного анализа для определения семантического ядра словосочетаний, предложений и абзацев, содержащих имплицитную информацию. Следующие факторы обусловили актуальность выбранной темы исследования, на основе которой были сформулированы следующие цели и задачи: определить закономерности переводческих решений при интерпретации фоновых элементов на примере исторической трилогии И. Есенберлина «Кочевники» и ее переводов на русский и английский языки, идентифицировать понятие элемента фоновых знаний в художественной литературе и систематизировать посредством метода классификации. По результатам настоящего исследования были сформулированы гипотезы, имеющие теоретическую и практическую значимость для дальнейших работ по теме исследования, и результаты исследования могут быть применены для оценки качества переводческих решений в области художественного перевода с точки зрения семантики, а также при составлении методических рекомендаций, учебных пособий и практикумов, двуязычных словарей в области художественного перевода и компаративного литературоведения.

Ключевые слова: смысловое единство текста, сопоставительный анализ, метод классификации, экспликация, фоновые знания

Е. Бауржанұлы*, С.А. Ашимханова

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: yerkebulanbaurzhan@gmail.com*, svetlana-1943@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9952-7704, 0000-0002-4167-6985

Көркем аудармадағы мәтіннің семантикалық бірлігін сақтаудағы фондық білімнің рөлі: I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының мысалында

Аңдатпа. Бұл мақалада транслатологиядағы мәтіннің семантикалық бірлігін сақтау мәселесіне, атап айтқанда, фондық білімнің экспликациясының маңыздылығына қатысты қолданыстағы тәсілдер қарастырылады. Зерттеу тақырыбы бойынша теориялық материалдарды шолу талдауы негізінде бұл

мақала І. Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясынан мысалдармен және оның орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларынан фондық элементтерді аудару кезінде аударма шешімдерінің заңдылықтарын анықтауға бағытталған. Зерттеу мақсаты – жіктеу әдісі арқылы зерттеу материалынан жасырын фондық ақпараттың бірліктерін жүйелеу және осы жіктеуге сүйене отырып аударманың оңтайлы әдістерін анықтау. Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: жіктеу әдісі, салыстырмалы талдау, жасырын ақпаратты қамтитын сөз тіркестерінің, сөйлемдер мен абзацтардың семантикалық өзегін анықтау үшін компоненттік талдау әдісі. Таңдалған зерттеу тақырыбының өзектілігін келесі факторлар анықтады, соның негізінде келесі мақсаттар мен міндеттер тұжырымдалды: І. Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясы мен оның мысалында фондық элементтерді түсіндіру кезінде аударма шешімдерінің заңдылықтарын анықтау, орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалар, көркем әдебиеттегі фондық білім элементі ұғымын анықтау және жіктеу әдісі арқылы жүйелеу. Осы зерттеудің нәтижелері бойынша зерттеу тақырыбы бойынша одан әрі жұмыстар үшін теориялық және практикалық маңызы бар гипотезалар тұжырымдалды және зерттеу нәтижелері семантика тұрғысынан көркем аударма саласындағы аударма шешімдерінің сапасын бағалау үшін, сондай-ақ әдістемелік ұсыныстарды, оқу құралдары мен практикумдарды, көркем аударма саласындағы екі тілді сөздіктерді және компаративті құрастыру кезінде қолданылуы мүмкін әдебиеттану.

Кілт сөздер: мәтіннің мағыналық бірлігі, салыстырмалы талдау, жіктеу әдісі, экспликация, фондық білім

Y. Baurzhanuly*, S.A. Ashymkhanova

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: yerkebulanbaurzhan@gmail.com*, svetlana-1943@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9952-7704, 0000-0002-4167-6985

The role of background knowledge in preserving text coherence in literary translation: on the example of I. Yesenberlin's «The Nomads» trilogy

Abstract. This article examines existing approaches in translatology to the problem of preserving text coherence, in particular, to the significance of explicating background knowledge. Based on the review analysis of theoretical materials on the topic of research, this article aims to identify the regularities of translation solutions when translating the background elements using the examples from the historical trilogy “The Nomads” by I. Yesenberlin and its translations into Russian and English, to classify the units of implicit background information from the research material and determine the best ways of translation based on this classification method. In the course of this research, the following methods were applied: classification method, comparative-comparative analysis, component analysis method to determine the semantic core of word combinations, sentences and paragraphs containing implicit information. The following factors determined the relevance of the chosen research topic, on the basis of which the following goals and objectives were formulated: to determine the patterns of translation decisions when interpreting background elements using the example of I. Yesenberlin's historical trilogy “Nomads” and its translations into Russian and English, to identify the concept of an element of background knowledge in fiction and systematize through the classification method. As a result of the present study hypotheses were formulated that have theoretical and practical importance for further work on the topic of research, and the results of the study can be used to assess the quality of translation solutions in the field of fiction translation in terms of semantics, as well as in compiling guidelines, textbooks and manuals, bilingual dictionaries in the field of literary translation and comparative literary criticism.

Keywords: semantic unity of the text, comparative analysis, classification method, explication, background knowledge

1. Введение

Многогранность художественного перевода ставит перед переводчиком несколько серьезных задач, одной из которых является сохранение смыслового единства текста. Существует несколько подходов к определению данного явления в переводоведении, берущих начало в трудах М. Халлидея и Пражского лингвистического кружка. В данных работах концепт «смысловое единство» рассматривался на основе тематической организации предложения. Согласно Гутвински, под смысловым единством текста следует понимать грамматические и лексические отношения между предложениями и высказываниями текста, отражающих дискурсивную структуру на семиологическом уровне и образующих последовательное логическое построение текста (Baker, 2018: 26). В свою очередь, М. Бейкер противопоставляет понятие когерентности текста (смысловой целостности) когезии, или структурной связности, объясняя тем, что когерентность достигается за счет субъективного понимания текста читателем, тогда как когезия, связывающая отдельные компоненты текста на лексико-грамматическом уровне, является объективным свойством текста (Федоров, 2002:236). Таким образом, можно утверждать, что смысловое единство текста относится к прагматическому аспекту перевода и различается в зависимости от уровня осведомленности читателя о дискурсе текста, чему способствуют несколько важнейших факторов. Помимо лингвистического и межкультурного аспектов, следует особо отметить роль фоновых знаний для полноценного понимания авторского замысла реципиентом и эстетического погружения в литературно-художественное произведение. К фоновым знаниям относятся имплицитные смысловые компоненты текста, не выраженные словесно. Предварительное знание данных элементов, находящихся за пределами текста как результат знания и опыта составителя текста, позволяет читателю адекватно воспринимать произведение. Фоновые знания могут варьироваться в зависимости от типа, жанра, языка, идейной направленности автора текста. В частности, Н. Валгина выдвигает следующую классификацию фоновых знаний, основываясь на их содержании: житейские, донаучные, научные, литературно-художественные (Валгина, 2003: 8).

Помимо вышеуказанных типов фоновых знаний, относящихся к социально-коллективной категории, также существуют специфические фоновые знания в области художественной литературы, свойственные определенному литературному жанру или авторскому индивидуальному стилю. К примеру, художественные произведения, относящиеся к постмодернистской литературе, предполагают наличие определенных фоновых знаний у читателя в области литературы и культуры, выражаемые через прецедентные тексты, аллюзии и реминисценции. В своей классификации видов информации, И. Гальперин обозначил имплицитные элементы в тексте, извлекаемых посредством ассоциативных и коннотативных значений, в качестве содержательно-подтекстовой информации (Гальперин, 2020: 40).

Касательно литературных жанров, требующих особое внимание в контексте транслатологии, исторические романы зачастую изобилуют имплицитными фоновыми знаниями специфического характера: национально-культурные, историко-географические, фольклорные, и т.д. (Ahmetoglu, 2022: 171). Кроме того, исторической

прозе свойствен синтез достоверных исторических фактов и художественного вымысла, передающегося через образы исторических лиц и знаменательных событий. Традиционно целевой аудиторией исторического романа являются представители этноса, языка и культуры, к которым относится сам автор романа, вследствие чего автор не считает необходимым вербализовать имплицитные фоновые знания, заложенные в подтексте произведения. Тем самым, задача переводчика становится более комплексной, так как, помимо передачи лексико-семантических компонентов, необходимо верно интерпретировать национально-культурные фоновые элементы. При этнологическом исследовании текста особое внимание следует уделять языку персонажей, так как именно языковыми средствами создается художественный образ (Zhusupova, 2019: 214).

Таким образом, вышеуказанные факторы обусловили актуальность выбранной темы исследования, на основе которой были сформулированы следующие цели и задачи: определить закономерности переводческих решений при интерпретации фоновых элементов на примере исторической трилогии И. Есенберлина «Кочевники» и ее переводов на русский и английский языки, идентифицировать понятие элемента фоновых знаний (далее – ФЭ) в художественной литературе и систематизировать посредством метода классификации, исходя из материала исследования, и определить оптимальные способы перевода фоновых элементов, исходя из данной классификации.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что теоретические выводы и результаты исследования имеют важное значение для развития сопоставительного изучения перевода содержательно-подтекстовой информации в художественной литературе с казахского, русского и английского языков.

Практическая значимость исследования состоит в том, что результаты настоящей работы могут быть использованы для оценки качества переводческих решений для воссоздания наиболее цельного текста перевода в области художественного перевода с точки зрения семантики, а также при составлении методических рекомендаций, учебных пособий и практикумов, двуязычных словарей в области художественного перевода и компаративного литературоведения.

2. Методы и материалы

В качестве исследовательского материала была выбрана трилогия казахского писателя Ильяса Есенберлина «Кочевники» и ее переводы на английский и русский языки, выполненные О. Чоракаевым и М. Симашко соответственно. Историческая эпопея «Кочевники», описывающая пятивековую историю Казахского ханства, примечательна тем, что в произведении имеются детальные описания национально-культурных традиций, исторических фактов, содержащих невербально выраженные фоновые элементы.

Проведенный сопоставительный анализ фоновых элементов из исторической трилогии И. Есенберлина «Кочевники» и ее переводов на русский и английский языки основан на следующих научных методах: метод классификации, сравнительно-сопоставительный метод при выявлении способов перевода фоновых элементов, метод компонентного анализа для выделения семантических компонентов составляющих фоновых элементов.

2.1 Методы исследования

На основе проведенной классификации в рамках данного исследования, можно выделить следующие типы фоновых знаний, встречаемых в трилогии «Кочевники»:

- 1) Имплицитные лексемы, относящиеся к клановой системе казахского народа (названия кланов, ареалы проживания);
- 2) Средневековые традиции и обычаи
- 3) Уставы, законодательные акты
- 4) Генеалогия казахских ханов и султанов
- 5) Важнейшие исторические события средневековых государств на территории Средней Азии
- 6) Мотивы из казахской и мировой мифологии

Данная классификация наглядно отражает широкий диапазон экстралингвистических знаний, которыми должен обладать переводчик данного произведения. К слову, Морис Симашко, выполнивший русскоязычный перевод «Кочевников», является автором многочисленных исторических произведений на тему средневековых государств в Средней Азии, вследствие чего отчетливо понимал все сложности и подводные камни предстоящей работы. Кроме того, М. Симашко в своих воспоминаниях о совместной работе с И. Есенберлиным подчеркивал, что автор принимал активное участие в процессе перевода и отмечал особо важные части произведения, которые необходимо было правильно истолковать (Симашко, 1996; 6).

2.2 Материалы исследования

Исходя из этой классификации, методом сравнительно-сопоставительного анализа нами были исследованы примененные переводческие стратегии в русском и английском переводах произведения для передачи имплицитных фоновых знаний. Было определено, что переводчики применяли различные способы перевода, исходя из характера фонового элемента: добавление, опущение, описательный перевод, пояснительный перевод, модуляция, интерполяция, калькирование, транслитерация/транскрипция для исторических реалий, сноски.

Относительно компонентов семантической структуры фоновых элементов, нам удалось определить семантическое ядро словосочетаний, предложений и абзацев, содержащих имплицитную информацию, посредством компонентного анализа. Иными словами, были определены ключевые слова и словосочетания, которые передают основную суть фоновой информации и способствуют ее правильной интерпретации переводчиком.

3. Обсуждение

В результате проведенного нами анализа трилогии «Кочевники» И. Есенберлина и его переводов на русский и английский языки сравнительно-сопоставительным методом, в произведении было зарегистрировано 151 единиц фоновых знаний, содержащих имплицитную информацию. Тут необходимо отметить, что настоящие статистические данные не учитывают отдельные лексические единицы культурно-специфического или лингвистического характера (реалии, лакуны, безэквивалентная лексика). В Таблице 1 дается подробное распределение данных единиц по нисходящей, согласно типологии нашего исследования.

Типы фоновых элементов	Количество
Исторические события	46
Клановые лексемы	32
Генеалогия ханов и султанов	24
Традиции и обычаи	21
Уставы, законодательные акты	17
Мотивы из казахской и мировой мифологии	11
Всего	151

Таблица 1. Количество фоновых элементов в соответствии с классификацией

По итогам сопоставительного анализа было установлено, что примененные переводческие стратегии можно выделить в две основные группы (импликация и экспликация), которые способствовали либо сохранению, либо развертыванию семантических компонентов фонового элемента в тексте перевода. При этом переводчики чередовали способы перевода фоновых элементов, ориентируясь на тип имплицитной информации: добавление, опущение, описательный перевод, пояснительный перевод, модуляция, интерполяция, калькирование, транслитерация/транскрипция для исторических реалий, сноска.

Импликация	Экспликация	Тип ФЭ
Опущение	Добавление	Традиции, клановые лексемы
Калькирование	Описательный/пояснительный перевод	Исторические события, уставы
Транслитерация	Модуляция/интерполяция	Генеалогия
Транскрипция	Сноска	Мотивы из мифологии

Таблица 2. Примененные переводческие стратегии для передачи фоновых элементов

4. Результаты

Вданном разделе рассмотрим закономерность и последовательность переводческих решений при интерпретации фоновых элементов на конкретных примерах, взятых из трех текстов: оригинала на казахском языке, русского и английского переводов за авторством М. Симашко и О. Чоракаевым соответственно. Также курсивом выделены ключевые слова и словосочетания, составляющие семантическое ядро предложений и абзацев, содержащих имплицитную информацию.

Оригинал	Перевод М. Симашко	Перевод О. Чоракаева
– Менің қызым Ғайып-Жамал-Сұлтан-Бегім бабалары заңы бойынша «қан төгілмей» өлуге тиісті! – деді оған. «Қан төкпей» өлтіру – ақ кигізге орап, екі жағынан бұрап тұншықтырып, не аяғы мен басын артына қайырып, бел омыртқасын сындырып өлтіру. Көне монғол ғұрпында бұл жеңіл өлім. (Есенберлин, 2021:14)	– Помнишь, какая смерть наступает чингизидов, когда угодно это становится богу? – спросил хан. – Я помню все виды смерти! – тихо ответил Курыбай. – Моя любимая дочь Гаиф Жамал приболела в последние дни... (Есенберлин, 2021:13)	– Do you remember what kind of death awaits the Genghizides when God is willing? — asked the khan. – I remember all kinds of death! — Kurybai said softly. – My dear daughter Gaif-Jamal has been sick over the last few days... (Yesenberlin, 2000:10)

Таблица 3. Прием опущения для передачи ФЭ «Традиция»

В данном фрагменте из первого романа «Заговоренный меч (Алмас кылыш)» описывается монгольская традиция казни знати без кровопролития, причем автор в тексте эксплицировал суть традиции. Согласно древним верованиям, монголы считали, что душа человека заключена в его крови, и из уважения к вельможам старались таким способом облегчить переход их души в иной мир. В русском и английском переводах данный нюанс был опущен, и, более того, утверждается, что смерть Гаиф Жамал наступила от стрелы палача, что противоречит принципу казни без кровопролития.

Оригинал	Перевод М. Симашко	Перевод О. Чоракаева
Қуаңшылық жылдардан басқа кезде, қаптаған малын суаратын Барак көлден бетен мол сулы айдыны болмағандықтан бұл араға жаз ел сирек қонатын. (Есенберлин, 2021:35)	...поэтому в теплое время года людей бывало немного. А самое главное, места эти издавна принадлежали <i>роду султана Джаныбека</i> , но опустели с тех пор, как отец его <i>Барак переехал отсюда в Орду Базар</i> , ханскую ставку. (Есенберлин, 2021:34)	Most importantly, this territory belonged to <i>Sultan Janybek's kin</i> since olden times but became deserted after his father Barak moved from here to khan's headquarters at Orda-Bazar. (Yesenberlin, 2000:13)

Таблица 4. Прием добавления для передачи ФЭ «Генеалогия»

Как видно из данного примера, переводчики старались максимально эксплицировать сведения касательно ханов и султанов, играющих ключевую роль в произведении. Калькирование или транскрипция/транслитерация названия озера Барак не отразило бы его принадлежность к ханскому роду, поэтому в текстах перевода введена дополнительная информация для экспликации фонового элемента, отсутствующая в оригинальном тексте.

Оригинал	Перевод М. Симашко
– Бүлік басы бұзықта дегендей, пәле ақ патшаның <i>Жылқы жылғы ұстабынан</i> басталған жоқ па... – Иә? – <i>Ұстап</i> деген атының өзінен расында жан шошырлық... Ақ патшаның уысында ұстауға шыққан заң екен соның өзі... (Есенберлин, 2021:625)	Речь шла о знаменитом царском уставе – « <i>Уложения царя всея России по управлению сибирских кайсаков</i> », опубликованном в 1822 году, или в год лошади по казахскому летоисчислению. Страшно звучало для степняков даже само слово «устав». Если перевести его буквально, то по-казахски оно прозвучит как выражение « <i>сжимать в когтях</i> ». (Есенберлин, 2021:621)

Таблица 5. Пояснительный перевод для ФЭ «Уставы»

В оригинале казахское коверкание слова «устав (ұстап)» отсылает к «Уставу о сибирских киргизах» от 1822 года, определившего систему управления казахского народа и лишивших власти ханов и султанов, что привело к известному восстанию хана Кенесары. Данный фрагмент имеет ключевое значение для понимания третьего романа трилогии, поэтому переводчик поясняет отсылку с помощью внутритекстового комментария от третьего лица (интерполяция). Кроме того, также разъясняется игра слов, связанная со значением слова «ұстап».

Оригинал	Перевод М. Симашко	Перевод О. Чоракаева
Екі бүйірін таянып алып, «Елім-ай» әнін салған он төрт-он бес жасар кара торы қыз бала көрінді. (Есенберлин, 2021:656)	Пела четырнадцатилетняя девочка на стригунке чуть в стороне от каравана. «Елим ай» – <i>песней всенародного горя</i> было это. (Есенберлин, 2021:654)	It was "Elim-Ai" – the song of the national grief. (Yesenberlin, 2000:384)

Таблица 6. Прием интерполяции для передачи ФЭ «Исторические события»

Казахская народная песня «Елім-ай», являющаяся неотъемлемой частью казахской культуры и истории, посвящена великому бедствию «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», которое пережил казахский народ в годы джунгарского нашествия в 1723 году. В русском и английском переводах отмечены три приема для передачи данного ФЭ: транслитерация для передачи названия, внутритекстовая модуляция для описания ФЭ, переводческая сноска для подробного пояснения сути ФЭ.

Оригинал	Перевод М. Симашко	Перевод О. Чоракаева
Қайда барсаң алдында <i>Қорқыт көрі</i> , Неге тудық бақытсыз халық болып. (Есенберлин, 2021:656)	Ждет каждого судьба <i>печальника Коркута</i> О мой народ! Тебе под солнцем места нет... (Есенберлин, 2021:654)	The fate of Korkut is expecting everyone. Oh, my people, there is no room for you under the sun... (Yesenberlin, 2000:284)

Таблица 7. Прием переводческого комментария для ФЭ «Мифология»

Данный фрагмент отсылает к легенде о Коркуте о неизбежности смерти и была эксплицирована посредством переводческой сноски и интерполяции лексемы «печальник».

Оригинал	Перевод М. Симашко
Ожар, айтылмаған өкпе – іште жатқан <i>Ескендірдің қос мүйізімен</i> тең... (Есенберлин, 2021:694)	– Ожар, невысказанная обида подобна рогам Искандера. Помнишь, они у него росли кончиками <i>внутри</i> , никогда не давали покоя... (Есенберлин, 2021:692)

Таблица 8. Пояснительный перевод ФЭ «Мифология» через речь героя

В отличие от предыдущего случая, здесь переводчик не сумел правильно истолковать метафорическую отсылку к восточному мифу о рогах царя Искандера, которому была посвящена известная поэма М. Жумабаева. В переводе значение рог было интерпретировано буквально (росли внутрь), тогда как в оригинале имелось ввиду, что невысказанная обида сродни секрету о рогах царя Искандера, который не давал покоя цирюльнику, хранившего его в тайне. Несмотря на ошибочную интерпретацию, любопытно, что переводчик выбрал необычный способ передачи пояснения через речь героя.

Оригинал	Перевод О. Чоракаева
<i>Ақсарбас, ақсарбас! Аузыңа май!</i> (Есенберлин, 2021:714)	– Oh, Allah, let it be good news! <i>Aksarbas</i> – our sacrifice to you for the sake of happiness. Let your tongue always know the taste of honey! (Yesenberlin, 2000:394)

Таблица 9. Сочетание нескольких переводческих стратегий

Данный короткий отрезок содержит несколько фоновых элементов, для передачи которых были использованы разные переводческие приемы. Первая лексема *Ақсарбас* обозначает древне казахский ритуал жертвоприношения Всевышнему белого барана, корову или лошади перед началом всякого дела, о помощи и удаче. В английском переводе ритуал сохранил свое название посредством транслитерации, к которому добавилась описательная интерполяция внутри текста. В свою очередь, фразеологизм *Аузыңа май, астыңа тай* (букв. в рот тебе масло, для езды – двухгодовалого жеребёнка) говорят человеку, давшему доброе пророчество в знак благодарности. Очевидно, что переводчик попытался передать значение идиомы через квазифразеологизм (Пусть твой язык всегда знает вкус меда!), однако на наш взгляд гораздо уместнее было бы перевести с помощью частичного эквивалента со схожей функцией *Твои слова да Богу в уши!* (from your lips to God’s ears).

Оригинал	Перевод М. Симашко
Сірә, Үркер тарар кезде көтерілерміз. (Есенберлин, 2021:731)	Видимо, выступим на рассвете, когда погаснут звезды Уркер (Плеяды) (Есенберлин, 2021:729)

Таблица 10. Переводческий комментарий (сноска) для ФЭ «Традиции»

Казахи издревле определяли время по положению небесных светил: созвездий, солнца и луны, и имели собственные космогонические представления, основанные на мифах и легендах. По Плеядам степняки определяли ночное время, что было отражено в русском переводе посредством переводческой сноски.

5. Заключение

В итоге проведенного нами исследования русского и английского переводов трилогии «Кочевники» на предмет применения стратегий для передачи имплицитных фоновых знаний были получены следующие результаты:

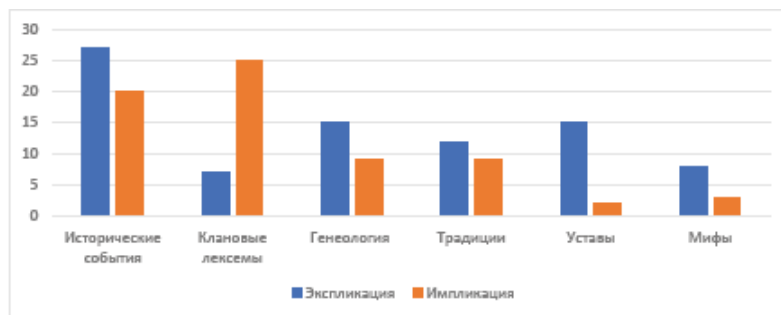

Рисунок 1. Переводческие стратегии для передачи ФЭ по категориям

Как видно из данных в рисунке 1, переводчики больше склонялись к стратегии экспликации фоновых элементов в четырех из пяти категорий, за исключением лексических единиц, относящихся к клановой системе казахского народа. Одна из возможных причин для данного решения относится к теме лингвокультурной адаптации произведения для целевой аудитории, в частности, в рамках стратегии доместикации была предпринята попытка адаптировать роман под лингвистические, стилистические и культурные нормы целевого языка, сократив изрядное количество экзотизмов, к которым относятся клановые лексемы. В остальных случаях переводчики старались в максимальной степени эксплицировать имплицитные сведения, относящиеся к историческим событиям и личностям и имеющие значимую роль для сохранения смыслового единства оригинального текста в переводе.

По результатам исследования были выдвинуты несколько гипотез. Во-первых, выделение фоновых элементов в качестве автономной единицы дает возможность для формулировки нового подхода к проблеме перевода художественной литературы с ярко выраженной национально-культурной спецификой, в частности, крупнейшей исторической прозы как «Кочевники». Например, метод классификации фоновых элементов по нескольким существенным признакам, относящимся к жанровой специфике исторического романа, позволяет установить закономерности переводческих стратегий при переводе произведений данного жанра.

Во-вторых, настоящее исследование подчеркивает особую значимость фоновых знаний для сохранения смыслового единства оригинального текста в переводе. Как видно из вышеуказанных примеров, целостное понимание авторского замысла, причинно-следственных связей между событиями, мотивов персонажей может зависеть от правильной интерпретации имплицитной фоновой информации различного характера. Таким образом, перевод подобной литературы ставит высочайшие требования к компетенции переводчика, который должен обладать высокой эрудицией и широким кругозором.

На основании данных гипотез можно обозначить потенциальные возможности для дальнейшего исследования проблемы сохранения смыслового единства текста в переводе. Теоретические и практические выводы по результатам подобных исследований могут быть применены для оценки качества переводческих решений в области художественного перевода с точки зрения семантики, а также при составлении методических рекомендаций, учебных пособий и практикумов, двуязычных словарей в области художественного перевода и компаративного литературоведения.

Литература:

1. Ahmetoglu, M., Yerbulatova I.K., Kirillova Z.N. (2022) Difficulties of translation of national and cultural realia in imaginative texts // Res Militaris. – Vol.12, no.3. – P. 169-175. <https://doi.org/10.2991/csis-18.2019.61>
2. Baker M. (2018) In Other Words. A Coursebook on Translation, Third Edition. – Routledge. – 370 p.
3. Валгина Н.С. Теория текста. – Москва, Логос, 2003. – 280 с.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – URSS: Лингвистическое наследие XX века, 2020. – 144 с.
5. Есенберлин І. Шығармаларының алты томдық жинағы. 1 том. – Алматы: Ілияс Есенберлин атындағы қор, 2021. – 864 с.

6. Есенберлин И. Шеститомное собрание сочинений. 1 том. – Алматы: Фонд имени Илияса Есенберлина, 2021. – 784 с.
7. Симашко М. Қашанда алғы шепте // «Қазақ әдебиеті», №3, 1995. – С. 6-7
8. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. (лингвистические проблемы): Для институтов и факультетов иностр. языков. Учеб. пособие. – 5-е изд. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; – М.: ООО «Издательский Дом «ФИЛОЛОГИЯ ТРИ», 2002. – 416 с.
9. Gutwinski W. (2011) Cohesion in Literary Texts: A Study of Some Grammatical and Lexical Features of English Discourse, 2nd Edition. – Walter de Gruyter. – 183 p.
10. Yesenberlin I. (2000) The Nomads/Translated by Oleg Chorakaev. – Almaty: The Ilyas Yesenberlin foundation. – 560 с.
11. Zhusupova A., Ashymkhanova S.A. (2019) Ethnological research of the literary texts at the stage of the pre-translation analysis. // Bulletin of Kazakh National University, Philology. – Almaty, No.4.-P.212-218. <https://doi.org/10.26577/eb-2018-3-1336>

References:

1. Ahmetoglu, M., Yerbulatova I.K., Kirillova Z.N. (2022) Difficulties of translation of national and cultural realia in imaginative texts // Res Militaris. – Vol.12, no.3. – P. 169-175. <https://doi.org/10.2991/csis-18.2019.61> (In Eng).
2. Baker M. (2018) In Other Words. A Coursebook on Translation. Third Edition. Routledge, – 370 p. (In Eng).
3. Fedorov A.V. (2002) General theory of translation. (linguistic issues): educational textbook for university students. – 5th edition. – 416 p. (In Russ)
4. Galperin I.R. (2020) Text as object of linguistic survey. – URSS: Linguistic legacy of 20th century, – 144 p. (In Russ)
5. Gutwinski W. (2011) Cohesion in Literary Texts: A Study of Some Grammatical and Lexical Features of English Discourse, 2nd Edition. – Walter de Gruyter, – 183 p. (In Eng).
6. Simashko M. (1995) Always on the frontline // «Kazak adebieti», №3, pp. 6-7 (In Kaz).
7. Valgina N.S. (2003) Theory of text. – Moskva, Logos, – 280 p. (In Russ).
8. Yesenberlin I. (2021) 6-volume compilation of works. 1 volume. – Almaty: Ilyas Yesenberlin atyndagy kor, – 864 p. (In Kaz).
9. Yesenberlin I. (2021) 6-volume compilation of works. 1 volume. – Almaty: Fond imeni Ilyyasa Yesenberlina, – 784 p. (in Russ).
10. Yesenberlin I. (2000) The Nomads/Translated by Oleg Chorakaev. – Almaty: The Ilyas Yesenberlin foundation, – 560 p. (in Eng).
11. Zhusupova A., Ashymkhanova S.A. (2019) Ethnological research of the literary texts at the stage of the pre-translation analysis. // Bulletin of Kazakh National University, Philology. – Almaty, 2019, No.4 – P.212-218. <https://doi.org/10.26577/eb-2018-3-1336> (in Eng).

МРНТИ 18.45.15

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-18>

С.К. Каржаубаева¹, К.З. Халыков²

^{1,2}Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова,
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹sangul_k@mail.ru, ²kabykh@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-4488-013X² 0000-0002-2515-6752

ИННОВАЦИИ В СЦЕНОГРАФИИ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ПОСТАНОВОЧНОГО ПРОЦЕССА СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ТЕАТРА

Аннотация. Актуальность статьи обусловлена внедрением кардинальных изменений в постановочную и производственную практику театров Казахстана. Проведен анализ производственной модели управления современным театральным производством. Ракурс исследуемой проблемы фокусировался на технико-технологических возможностях и оснащенности сцены казахского театра в эпоху цифровизации. Необходимость глубокого анализа и осмысления существующей театральной практики продиктована общей для всех казахстанских театров проблематикой, связанной с устареванием всего стандартного набора сценического оборудования и машинерии. Изучением этих проблем обоснован методологический выбор, основу которого составили эмпирические исследования и аналитика авторитетных практиков театра, не по наслышке знающих и не раз поднимавших эти вопросы с высоких трибун и в специализированной литературе. Основной целью стало осмысление проблем оснащения и совершенствования оборудования и техники сцены театров Казахстана. В современном театре многие процессы противоречивы и неоднозначны. Но, безусловно, что успех постановки во многом зависит от степени оснащенности сцены передовыми техническими достижениями. Профессиональное техническое оснащение в современном театре требует применения целого комплекса автоматизированного оборудования, которое уже сегодня применяется для визуализации режиссерских идей и спецэффектов. И, хотя выдвигаемая в данной публикации проблематика не претендует на полный охват всего спектра насущных вопросов, тем не менее, в статье рассматриваются отдельные реальные факты и процессы, подтверждающие жизнеспособность новой модели в работе постановочной части и производственных цехов театра. Задачей исследования стало рассмотрение технических возможностей и оборудования сцены как необходимого в визуализации постановочных идей инструментария. Предметом исследования стал искусствоведческий обзор цифровых технологий в сценографии казахского театра. Объектом исследования является практика постановочных процессов с применением цифровых технологий на примере спектакля «Бөрте» Туркестанского музыкально-драматического театра. Новизна исследования сформирована существенными трансформациями, связанными с внедрением нового цифрового формата в постановочный процесс. Практическая значимость исследования заключается в изучении профессионального технического комплекса автоматизированного оборудования с цифровыми технологиями. Методы исследования опираются на достижения различных областей науки, в том числе социологии, арт-психологии, театроведения, театральной практики. Результаты исследования позволяют выработать новые модели и подходы в модернизации всего производственного процесса постановочного отдела театра.

Ключевые слова: сценография, принципы визуализации, новая искренность, мультимедийные технологии, моделирование пространства, сценическое освещение, цифровые технологии, креативная индустрия, менеджмент и организация работы над новым спектаклем.

С.К. Қаржаубаева¹, Қ.З. Халықов²

^{1,2}Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹sangul_k@mail.ru, ²kabyllkh@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-4488-013X, ²0000-0002-2515-6752

Сценографиядағы инновациялар бүгінгі қазақ театрының сахна үрдісін даму факторы ретінде

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан театрларына өндірістік тәжірибелер мен қойылымдарға түбегейлі өзгерістердің қажеттелігі туралы мәселелер қарастырылады. Мақаланың өзектілігі Қазақстан театрларының өндірістік тәжірибелері мен қойылымдарға түбегейлі өзгерістердің енгізілуіне байланысты. Қазіргі заманғы театр қойылымын басқарудың өндірістік үлгісіне талдау жасалды. Зерттелетін мәселенің келешегі сандық технология дәуіріндегі қазақ театр сахнасының техникалық және технологиялық мүмкіндіктері мен жабдықталуына мән беруде. Қолданыстағы театр тәжірибесін терең талдау және түсіну қажеттілігі барлық қазақ театрлары үшін жалпы стандартты сахналық құрал-жабдықтар мен техникалар жиынтығының ескіруімен байланысты туындап отыр. Бұл проблемаларды зерттеу тәжірибелік зерттеулер мен тәжірибелік зерттеулерге негізделген және осы мәселелерді жоғары позициялардан және арнайы әдебиеттерде бірнеше рет көтерген беделді театр практиктерінің талдауына негізделген әдістемелік талдауды мегзейді. Негізгі мақсат Қазақстан театрларының сахнасын жабдықтау мен техника мен технологияны жетілдіру мәселелерін түсіну болып табылады. Қазіргі театрда көптеген үдерістер қарама-қайшылықты және екіұшты болып келеді. Бірақ, әрине, қойылымның табысты болуы көбінесе сахнаның озық техникалық жетістіктермен жабдықталуына байланысты. Заманауи театрдағы кәсіби техникалық құрал-жабдықтар бүгінгі күні режиссердің идеялары мен арнайы эффектілерін елестету үшін қолданылатын автоматтандырылған жабдықтың тұтас кешенін пайдалануды талап етеді. Осы басылымда алға қойылған мәселелер өзекті мәселелердің барлық ауқымын толығымен қамтымаса да, мақалада театр бөлімдері өндірісі мен қойылымдары жұмысындағы жаңа үлгінің өміршеңдігін растайтын жеке нақты фактілер мен үдерістер қарастырылады. Зерттеудің міндеті – өндірістік идеяларды визуализациялауда сахнаның техникалық мүмкіндіктері мен жабдықтарын қажет деп санауда. Зерттеу пәні қазақ театры сценографиясындағы сандық технологияларға көркемдік тарихи шолу болады. Зерттеу нысаны Түркістан музыкалық драма театрының «Бөрте» пьесасы мысалында цифрлық технологияларды пайдалана отырып, осы үдерістерді сахналау тәжірибесі болып табылады. Зерттеудің жаңалығы өндіріс процесіне жаңа сандық форматты енгізумен байланысты қазіргі театрда орын алған елеулі өзгерістермен қалыптасты. Зерттеудің практикалық маңыздылығы: цифрлық технологиялармен автоматтандырылған жабдықтардың кәсіби техникалық кешенін зерттеуде жатыр. Зерттеу әдістері ғылымның әртүрлі салаларының, соның ішінде әлеуметтану, өнер психологиясы, театртану, театр тәжірибесінің жетістіктеріне негізделген. Зерттеу нәтижелері театр қойылымы бөлімінің бүкіл өндірістік процесін жаңғыртудың жаңа үлгілері мен тәсілдерін әзірлеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: сценография, визуализация принциптері, жаңа шынайылық, мультимедиялық технологиялар, кеңістікті модельдеу, сахнаның жарығы, сандық технологиялар, креативтік индустрия, менеджмент және жаңа спектакльді шығарудың ұйымдастыруы.

S.K. Karzhaubaeva¹, K.Z. Khalykov²

^{1,2}Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹sangul_k@mail.ru, ²kabyllkh@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-4488-013X, ²0000-0002-2515-6752

Innovations in scenography as a factor in the development of the stage process of modern kazakh theater

Abstract. The relevance of the article is due to the introduction of fundamental changes in the staging and production practices of theaters in Kazakhstan. An analysis of the production model for managing modern

theater production has been carried out. The perspective of the problem under study focused on the technical and technological capabilities and equipment of the Kazakh theater stage in the era of digitalization. The need for a deep analysis and understanding of existing theatrical practice is dictated by a common problem for all Kazakh theaters associated with the obsolescence of the entire standard set of stage equipment and machinery. The study of these problems justifies the methodological choice, which is based on empirical research and analysis of authoritative theater practitioners who know first-hand and have repeatedly raised these issues from high stands and in specialized literature. The main goal was to understand the problems of equipping and improving the equipment and technology of the stage of theaters in Kazakhstan. In modern theater, many processes are contradictory and ambiguous. But, of course, the success of the production largely depends on the degree to which the stage is equipped with advanced technical achievements. Professional technical equipment in a modern theater requires the use of a whole complex of automated equipment, which is already used today to visualize the director's ideas and special effects. And, although the issues put forward in this publication do not pretend to fully cover the entire range of pressing issues, nevertheless, the article examines individual real facts and processes that confirm the viability of the new model in the work of the production department and production departments of the theater. The object of the study is the practice of staging processes using digital technologies using the example of the play "Borte" of the Turkestan Musical Drama Theater. The novelty of the research is formed by significant transformations associated with the introduction of a new digital format into the production process. The practical significance of the study lies in the study of the professional technical complex of automated equipment with digital technologies. Research methods are based on the achievements of various fields of science, including sociology, art psychology, theater studies, and theater practice. The results of the study will allow us to develop new models and approaches to modernizing the entire production process of the theater production department.

Keywords: scenography, principles of visualization, new sincerity, multimedia technologies, space modeling, stage lighting, digital technologies, creative industry, management and organization of work on a new performance

1. Введение

Процессы, протекающие в современном театре, достаточно противоречивы и неоднозначны. Успех и значительность происходящих сегодня в театре изменений во многом связаны с научно-техническими достижениями, своевременной модернизацией всего технико-технологического комплекса сцены, постановочной части и производственных цехов театра.

Технические возможности и оборудование сцены – это инструментарий, без которого современному театру сложно материализовать и визуализировать постановочные идеи и замыслы. Успешность и значимая актуальность спектакля, разнообразие и многоуровневость визуального языка сценографии напрямую связаны с оснащенностью современным сценическим оборудованием, своевременными новейшими изобретениями в области театрально-технических инноваций, ведь все, происходящее на сцене, в первую и главную очередь обращено к зрителю. От степени эмоциональной убедительности сценического языка в передаче событий реальной жизни зависит восприятие и востребованность театрального искусства молодой аудиторией (O'Dwyer, 2022: 54). В театре значимо всё: от игры актеров, мизансцен, степени освещенности или загруженности сценического пространства, в котором разворачиваются события, до партитуры спектакля, спецэффектов и многого другого. Зрительская симпатия и заинтересованность напрямую зависят от слаженности всего комплекса составляющих театральное зрелище. От степени искренней заинтересованности театральным зрелищем зависит успех и жизнеспособность театра в будущем.

Безусловно, что формат данной статьи не позволяет охватить весь спектр актуальных вопросов. Тем не менее, остановимся на рассмотрении отдельных фактов

сегодняшней действительности. Жизнеспособность и актуальность выработки новой модели в организации и management современного театрального производства подтверждаются следующими положениями и вытекающими из них последствиями.

Вопросы значимости и роли новейших цифровых технологий в развитии современного театрального искусства и сценографии напрямую связаны с эстетическими запросами молодой аудитории, предпочтением новых форматов перформативного характера как самостоятельного театрального представления (Joel Chan, Steven P. Dow, Christian D. Schunn, 2015: 42).

Все более растущей интерактивностью и ее влиянием на общий ход культуры диктуется неизбежность трансформаций и усиления технико-технологического формата всего постановочного процесса в казахском театре. В первую очередь это касается давно назревших кардинальных изменений в постановочной и производственной политике театра, поскольку внедрение дорогостоящей аппаратуры и сценорудования, кроме всего прочего, связано с целым спектром проблем, касающихся не только эксплуатационной политики или финансирования, но и соответствия квалификации художников, технического персонала, IT-специалистов, а также с обслуживанием и регулярным эксплуатационным обеспечением новой техники.

2. Материалы и методы

2.1 Методы исследования

Методы исследования опираются на знания в разных областях науки, на синтез, в том числе, социологии, арт-психологии, театральной техники и др. Современный взгляд на новую реальность в практике сценографического искусства обусловлен приоритетом цифровых технологий. Инновации компьютерных программ и технологий выявили преимущества и расширили творческие возможности сценографов в визуализации художественного образа спектакля и на казахской сцене.

Методологической базой стали современные теоретические концепции искусствоведения, философии, культурологии, общенаучные методы. Эмпирическим подходом обусловлена необходимость тщательного изучения, наблюдения и описания реальной действительности и практики.

Контекстуальные методы продиктованы динамикой диверсификационной системы современной сценографии, которая обусловлена разнообразием связей со всеми видами изобразительного, сценического искусства и достижениями науки. Наука о театре и теория сценографии, в особенности, – специфическая область знания. Поэтому современные искусствоведческие и философско-культурологические концепции составили методологическую базу, позволившую проанализировать не только конкретные детали исследуемого материала, но объективно интерпретировать отдельные факты, чтобы прийти к объективному суждению (Наурызбаева, 2003: 34).

Методы взаимодействия научно-технического прогресса, эстетические аспекты и проблемы цифровизации театрального процесса освещены в многочисленных сценографических материалах многих зарубежных исследователей. Дискурсу были подвергнуты многие проблемы, касающиеся развития театра и театральной коммуникации в эпоху глобализации, вопросы синтеза, противостояния и взаимовлияния всего комплекса театрального искусства и digital инноваций (Диксон, 2007: 48). Кро-

ме фундаментальных теоретических трудов, базой для исследовательской аналитики послужили материалы периодической печати, спектакли, эскизы костюмов и декораций, которые хранятся в музейных фондах, беседы со сценографами, актерами, режиссерами и театральными критиками.

Как видим, выдвинутые в исследовании положения обоснованы принципами научной объективности, применением сравнительно-сопоставительного подхода. Актуальное преимущество подтверждается анализом малоизвестных фактов практической действительности, спецификой работы над выпуском спектакля, эффективностью производственных методов в ходе постановки спектакля «Бөрте» Дулата Исабекова Туркестанским музыкально-драматическим театром.

Ознакомление с техническими приемами работы над чертежами, эскизами декораций, костюмов, инженерными разработками декорационных конструкций и, в целом, со сценографической интерпретацией спектакля.

2.2 Материалы исследования

Эстетика нынешней эпохи как «эпохи визуальной культуры» актуализировала новый формат и требования к художественному языку сценографии, рассматривая инновации в сценографии как существенный фактор развития постановочного процесса в казахском театре. В качестве театрального дискурса приведена резонансная постановка спектакля Д. Исабекова «Бөрте», осуществленная на сцене Туркестанского музыкально-драматического театра. Можно с уверенностью утверждать, что в ходе работы над выпуском этого спектакля постановочной частью театра был совершен инновационный прорыв в совмещении IT-технологий, кинематографического инструментария, реалистичных возведенных и виртуальных декораций и спецэффектов. Симбиоз новых технологий и смелых креативных решений позволил постановщикам спектакля передать захватывающую атмосферу, а зрителям погрузиться в драматические события, по-новому взглянуть на собственную историю и исторические факты.

Надо признать, что дебютный спектакль молодого Туркестанского театра подтвердил его статус флага по внедрению технологических инноваций в области сценографических приемов, столь удачно задействованных в пространстве одного спектакля. И здесь надо заметить, что такое неординарное событие для областного театра стало возможным благодаря стечению целого ряда счастливых обстоятельств. И, в первую очередь, это связано с директором Туркестанского музыкально-драматического театра – Айнура Копбасаровой. Выдвинутая ею новая модель организации, планирования и управления процессом театрального производства была с энтузиазмом поддержана молодым коллективом.

В своих многочисленных интервью она не раз говорила о том, что основанием для выбора драматургической тематики стала высокая идея, выдвинутая лидерами стран – членами ТЮРКСОЙ, международные программы которой ориентированы на возрождение древних культурных и духовных центров, одним из них является Туркестан.

«Наш город занесен в список Всемирного наследия ЮНЕСКО. Сегодня это один самых привлекательных и популярных туристических центров для зарубежных гостей. В этой связи одной из ключевых миссий нашего театра, единодушно поддер-

жанная всем коллективом, стала идея стать передовым экспериментальным театром, ориентированным не только на местного, но и зарубежного зрителя» (Каржаубаева, Копбасарова, 2021: 149).

Новая стратегия обусловила принятие руководителем театра смелых решений, пересмотр устоявшейся политики в области репертуара, а также потребовала модернизации производственного процесса постановочной части театра, привлечения продвинутых в инновационных технологиях сценографов, осветителей, технологов сцены.

3. Обсуждение

Сегодня, в театре технологические инновации – насущная необходимость. Теоретические размышления мыслителей прошлого столетия (Benjamin Walter, Baudriar Jean, Dixon Stev и др.) о будущем цифровых перформансов, виртуальных технологиях и многом другом свидетельствуют о все большей привлекательности и активизация внедрения инновационного арсенала в современную практику театра. Колоссальный потенциал new digital media используется постановщиками для реализации new reality, когда места, не связанные между собой в реальном времени, создают на сцене так называемый эффект новой реальности (Диксон, 2007: 22). Для современного театра регулярное внедрение прорывных технологических инноваций в театральное производство, оснащение и модернизация оборудования сцены представляются одним из серьезных гарантов технического прогресса и возможностей быть конкурентоспособными (Каржаубаева, Жангужинова, Карамолдаева, Кажнабиева, 2023:40). Динамичность, с которой обновляется и совершенствуется сценографический инструментарий в мировой практике, требует также комплексного пересмотра устоявшихся нормативов при комплектации театров в Казахстане машинерией, механооборудованием и всем сценическим технико-технологическим оснащением (Khalikov, Karzhaubajeva, 2017: 408).

Своевременное техническое обновление сцены – это не просто знак поступательного движения или единственный путь развития современного театра в соответствии с новейшими достижениями науки и техники, которые улучшают качество визуализации, зрелищность, динамичность смены декораций, качество света, звука и пр. Надо признать, что в современных реалиях именно технологические инновации и спецэффекты являются, если и не единственным, но мощным магнитом и инструментом для привлечения в театр молодой аудитории, выросшей в этом новом формате культурной визуальной реальности (Диксон, 2007: 44).

Анализируя беспрецедентный успех резонансной постановки «Бөрте» с этих позиций, в первую очередь надо отметить масштабность новаторства, грандиозность и смелость в совмещении световой, лазерной, cinema и digital технологий и техники. Что самое ценное при столь щедром использовании инноваций: актерская игра не исчезла под градом и технологической мощью спецэффектов. Созвездие актёрских талантов «крутые» технологии не стали помехой, но повлияли на расширение новых возможностей и методов режиссерской трактовки драматургического сюжета; открыли новые горизонты для разработки новых приемов в создании художественного образа; способствовали глубине и выразительности философской интерпретации драматургической идеи.

При всем фантастическом размахе, смелости внедрения виртуальных технологий и технической изощренности в художественном смысле спектакль состоялся. И стал первым в Казахстане уникальным экспериментом соединения смелых режиссерских замыслов, игры актеров, новых технологических возможностей, расширивших визуальный язык сценографии. Несомненно также, что постановочный опыт коллектива Туркестанского театра стал ярким примером больших возможностей и эффективности креативной индустрии в театральном искусстве и сценографии.

Спектакль получился динамичным. Каждая картина и действие, игра актеров завораживали своей особой, волнующей эстетикой. Смелые технологические эксперименты постановщиков спектакля не только подчеркнули виртуозность игры всего актерского состава, но и усилили художественную зрелищность постановки в ее исконной аксиологической значимости.

В рамках анализа данной постановки надо отметить еще один смелый эксперимент, касающийся принципа отбора актеров для этого спектакля, который заключался в «киношном» подходе – актерский кастинг для претендентов на ту или иную роль, от правильности решения которого зависела сценическая «судьба» всей постановки, ее успех и привлекательность. В рамках только одного спектакля «Бөрте» постановщикам удалось собрать самых известных и популярных казахских актеров театра и кино.

Как видим, прорывные идеи и амбициозные цели позволили коллективу театра в космически короткие сроки осуществить грандиозную по своему масштабу новаторскую постановку. Руководством театра были успешно внедрены новые формы работы над выпуском спектакля, в кратчайшие сроки освоены новые технологии, разработан принципиально новый алгоритм работы постановочной части театра, применена неординарная модель управления производственными цехами театра, обновлено технико-технологическое оснащение сцены, расширен спектр интеграции инновационных методов, примененных в пространстве одного спектакля.

Выдвинутая перед коллективом стратегическая задача – создание конкурентноспособной постановки, которая могла бы конкурировать с постановками лучших театров мира, определила весь алгоритм последующих шагов и действий. А поскольку Туркестан признан духовной столицей тюркского мира, то основным критерием при разработке репертуарной политики театра и поддержания в перспективе устойчивого интереса зрителей была выдвинута высокая идея – наряду с развитием тюркской культуры и искусства пропаганда и транслирование общечеловеческих духовных универсалий.

4. Результаты

Для осуществления постановки спектакля «Бөрте» было принято решение пригласить из Италии Карло Шаккалуга, директора Национального театра, режиссера и художника, и его ассистента Анну Эрис. И надо подчеркнуть, что итальянская команда оправдала не только ожидания руководства театра, но и зрителей.

По утверждению Айнур Копбасаровой, итальянские постановщики за ограниченные сроки проделали невероятно огромную работу. В процессе разработки сценографического контента были внедрены последние достижения в области программных

технологий, такие как Video-mapping, LEDvision, Lighting technologies, high resolution 3D graphics и др. Весьма оригинально были задействованы подъемно-транспортная конвейерная и эскалаторные ленты, лифтовые автоподъемники, которые создавали в батальных массовых сценах совершенно особый ритм, ощущение непрерывного движения страшной, хорошо налаженной для уничтожения людей военной машины. Этот новый формат, «по сути, новый эстетический прием – помог приблизить героев к зрителю, создал “эффект присутствия” в гуще драматических событий, присутствия – на расстоянии вытянутой руки» (Каржаубаева, Копбасарова, 2021: 149).

Карло Шаккалугой совместно со всей итальянской группой сценографов была проделана беспрецедентная в истории казахского театра работа. Зарубежные партнеры серьезно подошли к поставленной перед ними задаче, тщательно изучили предоставленный историко-документальный и драматургический материал. Ими был разработан полный пакет постановочных документов от первоначальной режиссерской экспликации до паспорта спектакля и многое-многое другое. Предоставлены разработанные планировки, чертежи, схемы декорационных конструкций и инженерных деталей. Разработана полная техническая инструкция по использованию программных средств для автоматизации и синхронизации смены виртуальных декораций с аудиоконтентом.

Для технических отделов театра была разработана инструкция-руководство в форме презентации с детально проработанной рабочей инструкцией в новой, для театра, программной версии (Watch Out) виртуального моделирования сценического пространства (Каржаубаева, Копбасарова, 2021: 152). Примечательно, что итальянцы рассчитали эксплуатационную рентабельность приобретенного театром дорогостоящего оборудования и предусмотрели варианты его применения в будущих театральных постановках.

Надо напомнить, что итальянцы столкнулись со сложностью реализации своих художественных идей – ограниченным набором осветительной аппаратуры и морально устаревшей сценической техникой. Для визуализации драматургии, новой режиссерской эстетики и внедрения в театральный формат кинематографических приемов – «показ героев крупным планом» были выдвинуты оригинальные предложения, которые итальянский сценограф задумал реализовать весьма уникальным способом (Каржаубаева, Копбасарова, 2021: 149). Карло Шаккалуга сконструировал огромную систему из больших зеркал, плотное прилегание с LEDами дало возможность в ограниченном пространстве сцены передать невероятное ощущение простора, раздолья, широты и свободы, бесконечного пространства казахской Степи, где и происходят все события исторической драмы.

Такой сценографический прием обеспечил почти камерный подход в мизансценировании отдельных эпизодов, возвысив их звучание до эпической масштабности. Без преувеличения можно утверждать, что благодаря высокой художественной заданности изобразительного языка сценографии представленные в спектакле жизненные события были возвышены от обыденной повествовательности до непостижимо запредельного уровня. Этот изобразительный прием открыл возможность «аудитории подняться от простого сопереживания героям до глобального размышления над

судьбами целых народов и человечества» (Каржаубаева, Копбасарова, 2021:150). Без сомнения, новый изобразительной формат способствовал расширению художественных методов и взглядов, вывел постановку «Бөрте» на качественно новый уровень театральной эстетики.

В целом, этот блестящий, по своей результативности, совместный с итальянцами проект стал поворотным событием исключительной важности как для туркестанского коллектива, так и для зарубежных коллег.

Технические приемы	Инструменты и программы	Художественный эффект
Визуальное расширение пространства	– LEDvision, видеомэппинг, световые технологии, создание трехмерной графики высокого разрешения и видео анимационных декораций, – эскалаторная лента	Эффект присутствия
	– использование огромных зеркал, монтирующихся «стык-в-стык» с LED-экранами	Эффект «необъятного» Эффект «эпической масштабности»
	– Watch Out – виртуальные технологии, – разработка видео контента	«Картинка в картинке»

Карта технических приемов и цифровых технологий

(на примере спектакля «Бөрте», Туркестанский музыкально-драматический театр, 2021 г.)

5 Заключение

В результате анализа актуальных проблем внедрения цифрового формата в казахском театре были выявлены ряд объективных сдерживающих факторов, такие как морально устаревшее техническое оборудование, машинерия сцены и др. Особое внимание уделено вопросам рентабельности театрального производства, методам адаптации и эксплуатации специализированных технических устройств, выработке новой управленческой модели и креативных менедж-принципов в работе над выпуском современного спектакля.

В ходе исследования принципов организации работы над выпуском нового спектакля отмечено, что в казахском театре назрел насущный вопрос – внедрение в театры Казахстана новейших достижений технической мысли в области сценического оборудования и программного обеспечения. Постановочный процесс требует пересмотра алгоритма в организационной деятельности и управленческой модели в театральном производстве, своевременного реагирования на вызовы времени, интеграции цифровых технологий и обновления художественного языка сценографии нового поколения.

Литература:

1. Joel Chan, Steven P. Dow, Christian D. Schunn. (2015) Do the best design ideas (really) come from conceptually distant sources of inspiration? *Design Studies*. Volume 36, January, Pages 31-58. <https://doi.org/10.1016/j.destud.2014.08.001>.
2. Khalykov K., Karzhaubajeva S. (2013) Traditional Culture and Up-to Dateness SPACE INTERACTION: Artistic and Cultural Processes in Kazakhstan. International Scientific Conference tradition and Reform 2nd

edition. Social Reconstruction of Europe (Bucharest, Romania. 7-8 November) – P. 217-220 // Lumen research Center in Social and Humanistic Sciences. www.editorialumen.ro (Web of Science) ISBN978-88-7587-694-4.

3. Khalykov K., Karzhaubajeva S. (2017) Scenography of Kazakhstan in the philosophy and culture discourse. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)* Volume 1 | Issue 6, Sep-Oct. pp. 406-411. <http://www.ijtsrd.com/>.

4. Khalykov, K., and Koyessov T. (2022) "Gesamtkunstwerk" as a Progressive Idea of Creative Technologies in Scenography." *Central Asian Journal of Art Studies*, vol. 7, no. 1, pp. 15–37. DOI:10.47940/cajas.v7i1.

5. Karzhaubajeva S., Kopbasarova A. (2021) "Innovative Strategies of the Turkestan Music and Drama Theater". *Central Asian Journal of Art Studies*, vol. 6, № 4, pp. 148-5, doi:10.47940/cajas.v6i4.510.

6. Каржаубаева С., Жангужинова М., Карамолдаева Д., Кажнабиева Б. (2023) Қазақ театр сахнасының техникалық жаңғырту кезеңдері мен техникалық жабдықтауы өзекті мәселелері. QazBSQA Хабаршысы. Сәулет және дизайн. №1 (87), 2023 б. 35-45. <https://doi.org/10.51488/1680-080X/2023.1-04>

7. Наурызбаева А.Б. (2003) Метафизика театра. Мат. Международной научно-практической конференции «Европейский театр в исламском мире: Постсоветские трансформации в театральном искусстве стран Центральной Азии». – Ташкент. – С. 28-34.

8. O'Dwyer, N. (2022) *Digital scenography: 30 years of experimentation and innovation in performance and interactive media*. Bloomsbury Publishing. ISBN: 9781350232754.

9. Steve Dixon. (2007) *Digital Performance: A History of New Media in Theater, Dance, Performance Art, and Installation*. The MIT Press. DOI: <https://doi.org/10.7551/mitpress/2429.001.0001> ISBN electronic: 9780262271806.

References:

1. Joel Chan, Steven P. Dow, Christian D. Schunn (2015). Do the best design ideas (really) come from conceptually distant sources of inspiration? *Design Studies*. Volume 36, January, Pages 31-58. <https://doi.org/10.1016/j.destud.2014.08.001>. (in Eng).

2. Khalykov K., Karzhaubajeva S. (2013) Traditional Culture and Up-to Dateness SPACE INTERACTION: Artistic and Cultural Processes in Kazakhstan. International Scientific Conference tradition and Reform 2nd edition. Social Reconstruction of Europe (Bucharest, Romania. 7-8 November 2013) – P. 217-220 // Lumen research Center in Social and Humanistic Sciences. www.editorialumen.ro (Web of Science) ISBN978-88-7587-694-4. (in Eng) .

3. Khalykov K., Karzhaubajeva S. (2017) Scenography of Kazakhstan in the philosophy and culture discourse. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)* Volume 1 | Issue 6, Sep-Oct. pp. 406-411. <http://www.ijtsrd.com/>. (in Eng).

4. Khalykov, K., and Koyessov T. (2022) "Gesamtkunstwerk" as a Progressive Idea of Creative Technologies in Scenography." *Central Asian Journal of Art Studies*, vol. 7, no. 1, pp. 15–37. DOI:10.47940/cajas.v7i1. (in Eng).

5. Karzhaubajeva S., Zhanguzhinova M., Karamoldaeva D., Kazhnaбиева B. (2023) The topical issues of the technical renovation and technical equipment of the kazakh theater stage. QazBSQA. *vestnik.kazgasa. Architecture and design*. №1 (87), 2023 pp. 35-45. <https://doi.org/10.51488/1680-080X/2023.1-04> (in Kaz).

6. Karzhaubajeva S., Kopbasarova A. (2021) "Innovative Strategies of the Turkestan Music and Drama Theater". *Central Asian Journal of Art Studies*, vol. 6, № 4, pp. 148-5, doi:10.47940/cajas.v6i4.510. (in Eng).

7. Nauryzbaeva A.B. (2003) Metaphysics of theatre. Mat. International scientific and practical conference «European theater in the Islamic world: Post-Soviet transformations in the theatrical art of Central Asian countries.». – Tashkent. – pp. 28-34. (in Russ).

8. O'Dwyer, N. (2022) *Digital scenography: 30 years of experimentation and innovation in performance and interactive media*. Bloomsbury Publishing. ISBN: 9781350232754. (in Eng).

9. Steve Dixon. (2007) *Digital Performance: A History of New Media in Theater, Dance, Performance Art, and Installation*. The MIT Press. DOI: <https://doi.org/10.7551/mitpress/2429.001.0001> ISBN electronic: 9780262271806. (in Eng).

МРНТИ 78.07
ВАК17.00.02

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-19>

Қ.Б. Жалғасбаева¹, А.Е. Қусанова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹kanagat.1980@mail.ru, ²a.kussanova@gmail.com;

ORCID: ¹0000-0002-9482-4400, ²0000-0001-7353-5215

«СЕРІЛЕР САЛТАНАТЫ» ХОРЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚОЙЫЛЫМЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-ӘДЕБИ КӨРІНІСТІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Аңдатпа. Барлық әлемде әсем саз ырғағымен дөңгелене билегенге, қимыл-қозғалыстың сәт сайын көз сүріндірер ғажап құбылыстарына қызыға қарамау мүмкін емес. Өнерде би жанрының алатын орны айрықша. Қазақстан хореография өнері дамуында ұлттық хореографиялық қойылым – «Серілер салтанаты» ерекше құбылысқа айналды. Жас балетмейстерлердің шығармашылығынан ежелгі қазақ мәдениеті мен ұлттық философияны жаңғыртатын, бірегей би қимылдары мен заманауи шешімін тапқан, ұтымды хореографиялық ойларды байқауға болады. Жалпы, «сал» және «сері» сөзі екі түрлі адамды сипаттайды. Бірақ қойылымда екі бейне бірге бейнеленеді. Қойылым қазақ ауылына сал-серілердің келуін, тойды, аламан өнер жарысын әсем қимылдармен өрнектейді. Аталмыш мақалада қазақ ұғымына сіңген «сал», «сері» атауларының мәнін ашу, олардың әдебиет саласындағы фольклор әлемімен байланысын сипаттау, халықтың рухы, салт-дәстүрі, тыныс-тіршілігі көрініс тапқан ұлттық дәстүрдің құдіреттілігін айқындау, сонымен қатар отандық балетмейстерлердің шығармашылығы мен өзіндік қолтаңбаларына салыстырмалы түрде талдау жасау мәселелері қамтылған. Мақалада бишінің әсем қимылы, сәнді ырғағы жарасымдылықпен жарқырап көрінетін билеу мәнері, бидің ұлттық-әдеби көріністе алатын орны мен рухани үндестігінің өзіндік ерекшеліктері талданды. Жүргізілген зерттеудің негізінде автор тарапынан көрерменді ғаламат сұлулыққа жетелеп, музыка сазымен көңіл-күйдің барлық сәттерін би компоненттеріне сыйғыза білу дағдысы қарастырылады, сал-серілердің жүріс-тұрысы мен қимылдары, олардың ерекше киім киісі мен дарындарының би қойылымында өзіндік философиялық мағынаға ие болып, айрықша ерлер би қимылдарымен бейнеленуі ұсынылады, сал-серілердің бейнесі бимен өрнектеліп, айтыс өнері, музыкалық және спорт өнерлері, сал-серілерге деген қазақ қыздарының құрметі ұлттық бояумен дәлелденеді, ұлттық хореография өнеріне жана серпін әкеліп, бірегей қойылымдарымен ерекшеленіп, өнер тарихының жаңа белесіне жол ашқан жас хореографтар Анвара Садыкова мен Алмат Шамшиевтің шығармашылық ізденістері тұжырымдалады, театр репертуарындағы ұлттық қойылым – «Серілер салтанаты» хореографиялық қойылымының жаңа интерпретациялық бейнесі көрсетіліп, шығармашылық саладағы өзектілігі айқындалады.

Кілт сөздер: Ұлттық дәстүр, сал-сері, хореография өнері, балетмейстер, театр, фольклор.

Қ.Б. Жалғасбаева¹, А.Е. Қусанова²

¹ Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

² Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

E-mail: kanagat.1980@mail.ru¹, a.kussanova@gmail.com²;

ORCID: 0000-0002-9482-4400¹, 0000-0001-7353-5215²

Представление национально-литературной сцены в хореографической постановке «Серілер Салтанаты»

Аннотация. Во всем мире невозможно не смотреть с интересом на танцы в кругу в ритме прекрасной музыки, на удивительные явления движения, которые каждое мгновение бросаются в глаза. Жанр танца

занимает особое место в искусстве. В развитии хореографического искусства Казахстана особым явлением стал национальный хореографический спектакль – балет «Серилер салтанаты». В творчестве молодых балетмейстеров можно увидеть рациональные хореографические идеи, возрождающие древнюю казахскую культуру и национальную философию, обретающие уникальные танцевальные движения и современные решения. Вообще слова «сал» и «сери» описывают двух разных людей. Но в спектакле два термина показаны вместе. В спектакле изображены прибытие сал-сери в казахское село, застолье, конкурс народного творчества с красивыми движениями. В данной статье раскрывается значение слов «сал» и «сери», заложенное в казахском понятии, описывается их связь с миром фольклора в области литературы, определяется сила национальной традиции, которая отражает дух, обычаи и жизнь народа, а также сравнительный анализ творческих отечественных балетмейстеров. В статье проанализированы изящные движения танцора, стиль танца, в котором изящный ритм сияет гармонией, место танца в национально-литературной сцене и особенности духовной гармонии. На основе исследования автор рассматривает возможность привести зрителя к вселенной красоте и вместить все моменты настроения в танцевальные компоненты с помощью ритмичной музыки, поведение и движения сал-сери, их особая одежда и таланты имеют собственное философское значение в танцевальном представлении и представлены в уникальных мужских танцевальных движениях, образ сал-сери украшен танцами, айтыским искусством, музыкой и спортом, уважение казахских девушек для сал-сери подтверждается национальной краской, формулируются творческие поиски молодых хореографов Анвары Садыковой и Алмата Шамшиева, придавшие новый импульс искусству национальной хореографии, отличались уникальными выступлениями и открывали путь к новому знаку истории искусства, определяется актуальность в творческой сфере национального спектакля в театральном репертуаре – «Серилер салтанаты» показывающий новый интерпретационный образ балета.

Ключевые слова: национальная традиция, сал-сери, хореографическое искусство, балетмейстер, театр, фольклор

K.B. Zhalgasbayeva¹, A.E. Kusanova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

² Kazakh national women's teacher training university,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: kanagat.1980@mail.ru¹, a.kusanova@gmail.com²,
ORCID:0000-0002-9482-4400¹, 0000-0001-7353-5215²

Introducing the national literary scene in the choreographic performance «Seriler Saltanaty»

Abstract. Throughout the world, it is impossible to simply look at the beautiful musical rhythm, the wonderful phenomena of movement that catch one's eye every moment. The genre of dance occupies a special place in art. In the development of choreographic art of Kazakhstan a special phenomenon is the national choreographic production – «Seriler Saltanaty». In the works of young choreographers one can see rational choreographic ideas reviving ancient Kazakh culture and national philosophy, acquiring unique dance movements and modern solutions. The concept of the words «sal» and «seri» describe two different people. But in the play the two terms are shown together. The play depicts the arrival of sal-seri in a Kazakh village, a feast, a folk art contest with beautiful movements. The article reveals the meaning of the words «sal» and «seri» embedded in the Kazakh concept, describes their connection with the world of folklore in the field of literature, determines the strength of the national tradition, which reflects the spirit, customs and life of the people, as well as a comparative analysis of the works of domestic ballet masters. The article analyses the dancer's movements, the style of dance in which the rhythm shines with harmony, the place of dance in the national-literary scene, and the characteristics of spiritual harmony. On the basis of the research, the author considers the possibility of leading the spectator to the magnificent beauty and including all the moments of mood in the dance components with the help of rhythmic music, the behaviour and movements of sal-seri, their special clothing and talents have their own philosophical significance in the dance performance and are represented in unique male dance

movements, the image of sal-seri is decorated with dances, aytys art, music and sports, Respect of Kazakh girls for Sal-seri is confirmed by national colouring, formulated creative search of young choreographers Anvara Sadykova and Almat Shamshiev, who gave a new impulse to the art of national choreography, distinguished by unique performances and opened the way to a new sign of art history, determined the relevance in the creative sphere of national performance in the theatre repertoire - "Seriler Saltanaty" shows a new interpretive image of choreographic staging.

Keywords: national tradition, sal-seri, choreographic art, ballet master, theatre, folklore

1. Кіріспе

Қазақтың сайын даласы әр дәуірде ән мен күй, би өнерімен біте қайнасып жатқаны мәлім. Ғасырлар бойы қазақ халқы тамаша табиғи тума таланттар ретінде танымал болды. Музыка – дала өмірін әсем күйге бөледі, тал бесіктен жер бесікке дейін ән мен жыр толастамады. Соның ішінде би өнері, қазақтың ұлттық биі де дамудан кенде қалмады.

Сонымен қатар дала жұртшылығының өмірі ән мен жырмен қатар, бимен де көмкерілді. Қазақ халқының билерінде дала өмірі суреттелді, әсіресе халық көп жиналатын той мен аса маңызды оқиғаларға орай ұйымдастырылған мерекелер мен жиындарда айтыс секілді аламан дүбір театрландырылған қойылымдармен сүйемелденді. Кейін би өз алдына дербес өнер ретінде айшықты орынға ие болды. Қазақ халқы бидің мазмұнын өмірден алды, онда қоршаған ортаны эстетикалық қабылдау, еңбек процестері, түрлі жандардың мінезі көрініс тапты. Биді қою үшін ұлттық ойындардан, әдет-ғұрыптар мен еңбек процестерінен биде көрсетуге ыңғайлы нақты тақырыптарды таңдады. Оның ішінде «Қыз қуу» ойынын ерекшелеп өтуге болады. Ұлттық ат спорт ойынындағы әдемі ғұрыпты, биде көркем көрсетеді. Шабандос қыз бен жігіттің ат үстіндегі спорттық жарысын би қимылдары арқылы ерекше дәріптейді.

Қазақтың даласының көркі тек ұлттық ойындар мен айтыс емес, сал-серілер болғаны етенеден белгілі. Әр ауылға серілердің келуі дүйім жұртты елең еткізетін жаңалық болғаны анық. Жан-жағына қаумалаған қалың топты жинап, салтанаты жарасқан серілер өз дәуірінің баға жетпес қазынасы десек артық емес. Өн бойына көркем мінезді серік етіп, жеті қазынаның барлығын қол астына жиып, өнерімен сүйіндірген серілердің салтанаты әркез қызықты. Сері болу серілік құру емес, сегіз қырлы, бір сырлылығымен, қылыштай қиып түсер кесімімен, өнерге деген сүйіспеншілігімен мәлім болған.

Би дәстүрін жаңғыртып, би қоюшылардың серілердің өмірін, салтанатын таңдап алуы да кездейсоқтық емес. Бүгінгі күні қазақ биі түрлі бағытта, әртүрлі стильде қарқынды дамып жатыр. Десе де қазақ биінің ұлттық нақышта, өзіндік ерекшелігімен таң қалдыратын, өзінің рухани қазынасымен ұштастыра алатындығы ғасырлар бойы өзектілігін жоғалтпай келеді. Ақиқатында заман ағымына сай өнер әлемі де түрленіп келеді. Демек халық өнері – дәстүрлі мәдениет, ол жас ұрпақ үшін қашанда маңызды. Билердегі мазмұнды өмірмен байланыстыратын қазақ халқының би дәстүрін зерттеу әркез өзекті. Осы орайда «Серілер салтанаты» би қойылымын терең зерттеу арқылы қазақ даласында, ұлттық бояуда маңызды рөлге ие сал-серілер мәдениетін жан-жақты қарастыру мүмкін. Демек бұл мүмкіндік тақырыптың өзектілігін айшықтай түседі.

Даланың еркін өнерін ту еткен, табиғаты бөлек ұлттық би өнерінің ерекшелігін танытатын «Серілер салтанаты» би қойылымының мәні мен мағынасын талдау ұлттық би дәстүрін зерттеуде үлкен мәнге ие. Себебі бұл жұмыстарды саралау арқылы қазақтың ұлттық этно-ерекшеліктерін би өнерінен көрініс тапқан ұлттық келбетімен байланыстыруға болады. Тиісінше «Серілер салтанаты» би қойылымының табиғатын анықтау арқылы ұлттық би өнерінің мәні артып, сахналық би қойылымының мақсаты айқындалады. Қазақ халқының би қойылымы мазмұнының тереңдігі мен салмағын «Серілер салтанаты» хореографиялық қойылымының мазмұны арқылы сипаттауға жол ашады.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Қазақ халық биінің даму жолына көптеген орыс, еуропа саяхатшылары және отандық зерттеушілер Л. Сарынова, Д. Әбіров, Ш. Жиенқұлова, О. Всеволодская-Голушкевич, І. Омаров, Ө. Жәнібеков, Т. Ізім, А. Кульбекова, Қ. Айтқалиева, А.Б. Шанкибаева, А.Т. Молдахметова т.б. зерттеген. Өнер саласында еңбек еткен Д. Әбіров «Қазақ биінің кәсіби сахнада қалыптасуы мен дамуы» туралы кандидаттық диссертациясында қазақтың би өнері жайлы зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бірнеше монографиясын (Ә. Исмайлловпен бірге «Қазақтың халық билері», 1961; «История казахского танца». – Алматы: Санат, 1997 және т.б.) жазып қалдырды. Би өнері саңлағының ол еңбектері қазіргі таңда қазақ биі әдіснамасының негізін қалады. Осы орайда, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті «Хореография және АРТ менеджмент» кафедрасы жыл сайын «Абиров әлемі» жобасы аясында халықаралық ғылыми-практикалық конференциясын ұйымдастырып, қазақ халық биінің ғылыми зерттеулерлеріне арқау болуда.

Ғалымдар өз еңбектерінде би өнері адамның ішкі дүниесін байытып, жанын тазартатын құдіретті өнер деп сипаттайды. Қай кезде де әсем саз ырғағымен дөңгелене билегенге, қимыл-қозғалыстың сәт сайын көз сүріндірер ғажап құбылыстарына қызыға қарамау мүмкін емес. Ал би жанрының өнерде алатын орны ерекше. Бұл қиын да күрделі саланың бір ерекшелігі аса нәзіктікті талап ететіндігінде. Бишінің әсем қимылы, сәнді ырғағы жарасымдылықпен жарқырап көрінетін билеу тұстары көрермендер жүрегіне әсер етпей қоймаса керек. Көрерменді ғаламат сұлулыққа жетелеу, музыка сазымен көңіл күйдің барлық сәттерін би компоненттеріне сыйғыза білу шынайы дарындының ғана қолынан келмек. Міне, сондай дарын иелері Анвара Садықова мен Алмат Шамшиевтің еңбектерінің арқасында осындай қысқа мерзімде елімізде сахналық ұлттық би кең қанат жайды. Другой танец был создан по произведению фольклорно-этнографического ансамбля «Хассак» – «Серілер салтанаты». Хореографы постарались воспроизвести в нем народные игры, айтыс и продемонстрировать торжество импровизации, которым владели «сери» и «сал» – степные менестрели, бывшие искусными в музыкальном, ораторском, цирковом искусстве, дрессуре коней. «Сери» и «сал» кочевали по аулам и устраивали зрелищные представления, про них можно сказать, что они стояли у истоков музыкально-театрального искусства казахов. Уникальное явление сэри и сал прекрасно описано в романе «Путь Абая» Мухтара Ауэзова на примере Биржана-

сал (Ященко П.2020). Аталған тұжырымдама «Серілер салтанаты» хореографиялық қойылымның ерекшелігі әлемге әйгілі Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романындағы оқиғалардың көрініс табуының өзі өте үлкен жоғары деңгейдегі қойылым екенін дәлелдейді. Сонымен қатар, «Біржансал» бейнесі арқылы сал-серілердің салт-дәстүрі барлық қырынан тамаша сипатталғанын баяндайды.

2.2 Материалға сипаттама

«Қазақ ұлттық хореография академиясы» Қазақстан хореография өнері жаңа белесінің көрінісі ұлттық би өнерін жаңаша жаңғыртып, ұлттық мәдениетті әлемдік деңгейдегі дәріптеуші ретінде көптеген жұмыстар атқаруда. Аталған ұжымның басты мақсаты – ұлттық би өнерін әлемдік деңгейге көтеру, жаңа ұлттық қойылымдар арқылы ұлы даланың тыныс-тіршілігінен, тың тарихынан сыр шерту. Аталған оқу орны осы мақсатын сәтті орындап келеді. 2016 жылы Қазақ ұлттық хореография академиясы көп деңгейлі кәсіби хореографиялық білім берудің толық циклы бар Орталық Азиядағы алғашқы жоғары оқу орны болып ашылған болатын. Академияға елімізден және шет елдерден мықты, іскер хореографтарды, балетмейстерлерді жинады. Бірақ, бұл мәселемен біздің хореографиядағы ұлттық деңгейіміз ашыла қоймады,- дейді Тани Айсұлу Бақытқызымен Жумасеитова Гульнара Тазабековна. «В этом, несомненно, есть множество положительных моментов: ознакомление наших театров с новой стилистикой, хореографическим языком, расширение репертуара, развитие дальнейшего сотрудничества и приобретение нового опыта нашими деятелями культуры. При этом, в данном, несколько одностороннем сотрудничестве не учтён самый большой минус: отечественные молодые кадры не имеют возможности пробовать свои силы не только на больших сценах мира, но и внутри своей страны. Отсюда вытекает, что у молодежи нет опыта, нет навыков и нет удачных постановок. Так замыкается круг. Мы не растим свои кадры, а постоянно надеемся на приглашенных постановщиков. Необходимо констатировать и тот факт, что до сегодняшнего дня, ни один из приглашенных балетмейстеров не смог претворить хороший балет на национальную тему». (Тани, Жумасеитова, 2022:322) Бұл мамандардың айтып отырғаны өте орынды. Себебі, сырт жақтан шақырылған балетмейстерлердің ешқайсысы ұлттық тақырыпта би қоя алмайтыны анық. Сол үшінде қазақтың дәстүрін бойына сіңіріп өскен жас балетмейстерлер А. Садыкова мен А. Шәмшиев сынды жас мамандарды көбірек мүмкіндік берілуі қажет.

«Серілер салтанаты» биі жас балетмейстерлер А. Садыкова мен А. Шәмшиевтің қойылымы болатын. 1991 жылдан бастап өткізіліп келе жатқан Ш. Жиенқұлова атындағы Республикалық би-байқауында 2019 жылы «Серілер салтанаты» биі лайықты түрде Гран-приі жүлдесін иеленді. Жас хореографтар Анвара Садыкова мен Алмат Шамшиев «Серілер салтанаты» би қойылымы қазылар алқасы мен көрермендердің жүрегінде ерекше орын алды. «Серілер салтанаты» би қойылымы қызықты және талантты хореографиялық композиция қойылымы деп мақтанышпен айтқан болатын. (Беседовала Н.Г. 2019) В частности, ажиотаж вызвала премьера номера Казахской национальной академии хореографии «Серілер салтанаты» в постановке Анвары Садыковой и Алмата Шамшиева. Танцоры с накинутыми поверх костюмов настоящими шкурами медведей и волков привели зрителей и жюри в

восторг. В итоге номер получил Гран-при. К слову, известный танец «Қара жорға», который был возрожден уже в наше время, подражает движениям коней-иноходцев. Вообще, как отмечают эксперты, национальный казахский танец в XX веке был заштампован. И лишь сейчас раскрывает свою подлинную красоту (Исаев, 2019).

Анвара Садықовамен Шәмшиев Алматы Шердарұлы Қазақ ұлттық хореография академиясының жас хореограф ұстаздары. Жас педагог-хореограф Шәмшиев Алматы Шердарұлы – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, хореография бакалаврын бітіріп, Қазақ ұлттық өнер университеті, өнертану магистрі және де осы аталған оқу орнының докторанты атанды. Бүгінгі таңда Қазақ ұлттық хореография академиясында қызмет жасайды. Астана Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің Құрмет грамотасы марапатталған білікті ұстаз. Алматы Шердарұлынан осы жұмысты зерттеу барысында арнайы сұхбат алған болатынымын. Бұл қойылым хореографияда тұнғыш рет екі адамның бірігіп қойған би қойылымы екенін айтады. Ең бірінші бұл жұмысты Анвара Ариповнаға тапсырылған болса керек, Анвара ханым жанына Алматы мырзаны да бекітуге ұсыныс тастайды. Осылайша, бірігіп қойған ең алғашқы туындымыз сәтті болды. Қазіргі таңда, бірігіп қойған онға жуық биіміз бар. Мақсатымыз, қазақ биін жаңаша дамыту. Әрине, оның ішіндегі қимыл қозғалыстар Ш.Жиенқұлова, Д.Әбировтердің енгізіп кеткен әдістемелерін кітап бетінде қалдырмай, болашақ хореографтардың тұлғалық сауаттылығын қалыптастыру.

«Серілер салтанаты» би қойылымындағы басты ерекшелік, сахнаға әр түрлі жануарлар кейіпінде маска киіп шығу, би жанрында бұрын - сонды болмаған - деген пікірді айтады. Әрине, оброзды би арқылы көрсеткенімен әр түрлі маскалармен, қазақи ұлттық киімдерді ауыстырып, түрлендіру бидегі алғашқы тәжірибе деп айта аламыз. Би қойылу барысында бізді музыка жетелеп отырды. Әуенді қалай тыңдаймын, сол әуен жетелеп бір оброзды бір бейнені сомдап елестеткізеді. «Hassak» фольклорлы-этнографиялық тобының репертуарынан алынған музыканы тыңдаған кезде Анвара Ариповна екеуіміздің ойымыз бір жерден шығып, ойымыз жаңаша көзқараста болды. Сонымен қатар, Анвара Ариповнаның диссертациялық зерттеу жұмысындағы «серілер» туралы ақпараты арқау болып, «Серілер салтанаты» би қойылымы өмірге келді. Негізінде бидің тақырыбын нақтылап берген Қазақстанға танымал биші, балетмейстер, хореограф, қоюшы-режиссер, «Астана балет» театрының балет педагогы, өнертану доценті Айгул Абикенқызы Тати. Біз бұл бидің қойылымын қоймастан бұрын көп ізденісте болдық. Жалпы, хореографтардың бірігіп бір жұмысты алуы өте сирек кездеседі. Себебі, ойлары бір жерден шықпай келіспеушілікке алып келуі мүмкін. Ал бізде керісінше, бірақ стиліміз екі түрлі бағытты қамтиды. Анвара Ариповнаның стилі көбінесе стелизация, модернизация, нео секілді жаңаша әдістер қолданса, менде қазақ халқына тән ұлттық болмыс табиғатыма жақын. Осылайша, екі түрлі әдісті бір шығармаға бағыттау, би қойылымын көркемдей түсті. Би қимылдарын бір-бірімізбен талқылай келе, жер шоқтығы Көкшетау өңірінен шыққан сал-серілеріміздің өмірі туралы кинофильмдегі кейбір сәттерді бидің қойылымына арқау еттік. Ондағы сал-серілердің салт-дәстүрге сай ұлттық әдемі киім-киісін, ерке кербез жүріс-тұрысын, және де табиғатқа шығып саятшылық құрған сәттегі

қиқулаған аққудың дыбысы, аю мен қасқырдың бейнесін би қойылымына сахналау үлкен еңбекті қажет етті. Тағы тоқталатын мәселе, біз жалпы сал-серілер деп бірге айтылғанымен «сал» мен «сері» атауларының түсініктерінің мағынасы жағынан бөлек екенін аңғардық. Сонымен қатар, тарихта өз іздерін қалдырған «Біржан сал», «Ақан сері», «Сегіз сері», «Жаяу Мұса» сынды өнерпаздардың қазіргі уақыттағы түрлі жанрға бөлінген өнер саласындағы мамандықтардың барлық қасиеттерді «сал-серілеріміздің» бойларынан табылғандығы бізге ерекше әсер қалдырды. Қазақ халқы сал-серілеріміздің аяқтарын жерге тигізбей кілемшеге отырғызып үнемі сый-құрметте жүретін сәттерінің барлығын қойылымда көрсетуге тырыстық. Олардың қасында қыздарымыздың наз күлкісі мен әсем бейнелері ерекше сән бере түсті. Би қойылымында қыздарымыз қолдарына ұлттық шапандарымызды көтеріп шыққан сәтін, қазақтың ұлттық құрақ кілемнің де бейнесін сомдағымыз келді. Би – төрт жарым, бес минут болса да, осының барлығын әр түрлі трюктер мен әдістерді пайдалана отырып, барлық ұлттық дәстүрімізді көрсетуге тырыстық. Ең бірінші бұл қойылымды Академияның студенттеріне қойдық, қазіргі таңда «Астана балет» әртістері орындайды.

Қазақ ұлттық хореография академиясында қазақ биін зерттеу лабораториясы жұмыс жасайды. Тойған Оспанова ізін бастаған құрамда Айгүл Кеңесова, Айгүл Тати, Анвара Алипова және Алмат Шердарұлы қазақ биіне қатысты барлық қимылдарды зерттеп, зерделеп, қимылдардың барлығын жүйеге келтіру жұмыстары атқарылуда.

Анвара Садықова 2017 жылдан бастап Астанадағы Қазақ ұлттық хореография академиясында жұмыс істейді. Ұлттық би өнерін насихаттап, қазақ биінің дамуына үлес қосып жүрген педагог-хореограф. Ол өзінің берген сұхбатында былай дейді: ХХІ ғасырдың адамы болғандықтан әлем қайда талпыныс жасап жатқанын қаласам да, қаламасам да көремін, қабылдаймын. Сонымен бірге мен шәкірттеріміздің, еліміздегі жастардың ұлттық биге қызыққанын қалаймын. Сондықтан олармен қазіргі заманғы, оларға түсінікті тілмен сөйлескім келеді. Қазақ неохореографиясын үйретіп, әр қимылдың мағынасын түсіндіргенде шәкірттерім қызыға түседі. «Солай ма, тарихта осындай жағдайлар болды ма? Біздің мағынасы терең, жан-жақты дәстүріміз бар екен ғой?» – деп таңданып жатады. Олардың қызыққанын көріп, ерекше бақытты болып кетемін, шәкірттеріміздің көзі ашылып жатқанына қуанамын. Мен қазіргі заман композиторларының әуеніне ғана би қоймаймын. Бір кездері «Тұран» этно-фольклорлық ансамблімен жұмыс істей бастадым. Сонда байқағаным – ұлттық аспапта ойналатын әуенмен қазақ неохореографиясының арасында диссонанс жоқ, керісінше, үндестік бар. Егер мен қазақ биіне оған тән емес қимыл қоссам, қазақ неохореографиясы ұлттық музыкамен үндестікте болмас еді. Мұны өзім ғана байқамаймын, ұстаздарым, әріптестерім, қазақ және шетел көрермені байқап, бағасын беріп жүр. Хореографтың айтуынша, енді ол өз күшін «Астана Балет» театрында сынап көрмек. (Сақтан, 2019) Қазақ ұлттық хореография академиясы студенттеріне арналып қойылған қойылымның премьерасы өткеннен кейін «Астана балет» театры әртістеріне қоюға ұсыныс түседі.

«Серілер салтанаты» би қойылымының музыкасы «Hassak» фольклорлы-этнографиялық тобының репертуарынан алынған. Бұл ұжым бұған дейін «Сак» деген

атаумен танылса, қазір «Хассак» деп аталады. Кейбір ғалымдардың пайымдауынша, «қазақ» сөзі дәл осы ежелгі «хассак» сөзінен шыққан екен. Бұл жігіттердің музыкасы өзінің құпиялылығымен және күшті энергетикасымен ерекшеленеді. «Hassak» фольклорлы-этнографиялық ансамблі – тамыры тереңде жатқан кешегі ержүрек Түркінің ұранға басқан жауынгерлік сарыны мен дәстүрлі қазақ музыкасының бір арнада тоғысуынан туындаған жаңа заманның жаңғырығы. «Hassak» ансамблінің орындауындағы шығармалар көркемдік жағынан өте бай, ұлттық тәрбиеде орасан зор маңызы бар мәдени құндылық болып табылады. Қайта тіріліп келе жатқан асқақ рух һәм өр намыстың асқақ үні десек артық емес. Қазақ халқының ұлттық аспаптық музыкасын өзіндік бояуымен қазіргі заман тындарманының талғамына сай насихаттап, көне аспаптарын қайта жаңғыртуда өзіндік үлесін қосып келе жатыр. Өздерінің музыкасында қазақтың қобыз, домбыра, сыбызғы, саз сырнай, жетіген және ұрмалы аспаптардан шыққан музыкалық үні бүкіл қазақ даласындағы сырлы үнді кейінгі ұрпаққа аманат еткендей сыр шертеді. (Мәмежан, 2020) Қазақ үнінің табиғатына тән музыкалық бояуды сезіне отырып, өз туындысына арқау етуі де бүгінгі жас хореографтардың шығармашылық негіздерін қалады.

«Серілер салтанаты» өзінің атауы айтып тұрғандай сюжетке құрылған фольклорлық дәстүрдің әсер-ықпалын жиі кездестіреміз. Жас балетмейстерлер А. Садыкова мен А. Шәмшиев осы қойылымы арқылы ұзақ дәуірлер ішінде туып, өсіп жетіліп келе жатқан қазақтың фольклорлық дүниелерін игеру арқылы ел әдебиетінің өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, ақыл-ойына, әдет-ғұрпына фольклор музыкасы арқылы барды. «Одним из главных направлений нашей академии наряду с классическим является казахский танец, – рассказала Анвара Садыкова. – Прекрасная музыка фольклорно-этнографических ансамблей вдохновила нас на оригинальные постановки, в ней есть глубина, читается национальный код. Музыканты смогли преподнести традиционную музыку современно и интересно, причем без аранжировок и искусственных звуков, а лишь игрой на народных инструментах» (Ященко, 2020).

3. Талқылануы

Би философиясы – ұлттық әуен, балетмейстер ойы қойылымның мазмұны, киім үлгісі арқылы көрініс табады. Суреттерге назар аударсақ, қойылым арқылы қазақ халқының ер азаматтарының киім киісі, жүріс-тұрысы арқылы ұлттық дәстүріміздің болмысын айқындап тұр. Ұлттық нақышқа бай әрленген саптама етіктері, белдеріндегі безенген белдіктері «Серілер салтанаты» биінің сәнін одан әрі ерекшелендіре түсті. Шеберлікке үндескен би үлгілері қазақ халқының қазынасы фольклордан тамыр тартып жатқанын байқаймыз. Фольклор – бізге дейін өмір сүрген адамдардың көмегімен ұрпақтан-ұрпаққа жеткен рухани аманаты. Құрамына халық музыкасы, биі, өлендері, әндері, театр, халық әдебиеті, қолөнері, халықтық салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, жөн-жоралғылар мен нанымдарды кіргізеді. Фольклор-халықтың қиялдауы, образдауы арқылы тарихи өмірімен тікелей байланысты туындайтын шығармашылық деп қарайтын болсақ, би өнерінің де бастауы тереңде жатыр. (Ізім, Қайыр, Күлбекова, 2021:122)

№1 сурет «Серілер салтанаты» Фото: Сергали Бакиров

Биде авторлар сал-сері образы арқылы қазақ биіндегі ерлер би қимылдарының бай, мазмұнды лексикасын көрсетуге тырысады. Балетмейстерлер биді қоюда зерттеу жұмыстарына сүйеніп, ізденіп, сал-серілер бейнесін қимылмен нақты әрі айшықты көрсетеді. Сал-серілер - кең байтақ қазақ жерінде ерекше құрметке ие болып, көшпелі қазақ қоғамында өзіндік орны болған өнер адамдары. Бір актердан құрылған театрдың өкілі. Сал-серілер театр өнерінің барлық саласын меңгерген, өздері ән айтатын, билейтін, әңгімені нақышына келтіріп баяндайтын, асқан шеберлікті талап ететін айлалы қимылдарды орындайтын жан-жақты талант иесі болған. Сал-серілер сымбатын, айбындылығын, сабаздығын би қимылдарымен бейнелейді. Қазақ қоғамында қыздарға тек қана сал-серілердің еркелеуге қолы жеткен. Сал-серілерді аттан түсірген қазақ қыздары оларды киіз үйге кіргізіп, қымызбен сыйлаған. Би қойылымында қазақ ауылына түскен сал-серілердің бір-бірімен жарысуы, қазақ биіндегі өзіндік философиялық мағынасы бар ерлер би қимылдарымен суреттеледі. Би қойылымында айла қимылдары, айтыс өнері, сал-серілерге деген қазақ қыздарының құрметі көрсетіледі. Жалпы, «сал» және «сері» сөзі екі түрлі адамды сипаттайды. Бірақ қойылымда екі бейне бірге бейнеленеді. Қойылым қазақ ауылына сал-серілердің келуін, тойды, аламан өнер жарысын әсем қимылдармен өрнектейді. «Сал» сөзі киімді салпаңдатып, кең киюден шыққан, сал, салпаң. Әрбір салдың шалбары сондай кең, оған бір кісі толығымен сыйып кететіндей болған. «Сері» сөзі серпілуден шыққан, бой жазу, серпер, шалқыту, асқақтау. Серілер біріншіден, атақты мерген, екіншіден саятшы, сұңқармен, лашынмен, тұйғынмен қызық көруші, тұлпар аттың ең жүйрігін қадірлеп баптаушы» (Қорабай, 2017:216). Е. Тұрсынов Түркі тілінде «әскер», «қол» деген мағынасын білдіретін «черик» сөзімен түбірлес, «сері» сөзінің түпкі мазмұны «жасақ құрамындағы жауынгер», «жасақшы», «жорықтағы серік» (Турсунов, 1999:74) деген болжам жасайды. Сал, сері екеуі де өте ескі дәуірден сақталып келе жатқан халықтың тіршілігіне көп жаңалық кіргізген, әдебиетке, ой-санаға көп әсер еткен қазақ мәдениетінің бір жарқын белгілері. Оны

осы күнгі сахнада мирас болған Біржан салдың бейнесі анық сипаттайды. (Марғұлан, 2009:2) Бүкіл қазақ даласына мәлім Біржан сал, Ақан сері, Мұхит, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай сынды сал-серілердің бейнесі арқылы «сал» мен «сері» сөздерінің түпкі мағынасын ашып, түсіндіріп тұрғандай. Профессор Е. Ысмайлов: Сал мен серінің айырмасы ақындық, әншілік, өнерпаздық дәстүр жағынан айтарлықтай өзгешелігі жоқ, тек сыртқы түрінде яғни жүріс-тұрысында, киіну, сыпайылық әдетінде деп көрсетеді. «Сері» сөзі араб тіліндегі «сейір» немесе «серуен», «сайран салу» дегенінен туындады десе, «сал» ұғымын «салдырту», «салтанат» сөздерінен іздейді. (Ысмайлов, 1956:40) Осы орайда хореографиялық қойылымның «Серілер салтанаты» деп аталуының өзі бидің болмысын аша түскендей. Қалай десекте, сал-серілер әр уақытта жарқын жүзді, майталман, әзілқойлық пен сұлулықты қатар ұстап, бір жағынан сынағыш сын көзімен қарайтын, отырған маубас басшыларды сықақпен өлтіріп, игі адамдарға жарқын пейіл білдірген. Осыған орай халық сал-серілер туралы қызықты әңгімелер туғызып, шөл даланың сайын даласына таратқан.«Серілер салтанаты» өзінің атауы айтып тұрғандай сюжетке құрылған фольклорлық дәстүрдің әсер-ықпалын жиі кездестіреміз. Жас балетмейстерлер А. Садыкова мен А. Шәмшиев осы қойылымы арқылы ұзақ дәуірлер ішінде туып, өсіп жетіліп келе жатқан қазақтың фольклорлық дүниелерін игеру арқылы ел әдебиетінің өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, ақыл-ойына, әдет-ғұрпына фольклор музыкасы арқылы барады. Ұлттық музыкалық аспаптардың дәстүрлі сипаттарымен үндестіреді. «Одним из главных направлений нашей академии наряду с классическим является казахский танец, – рассказала Анвара Садыкова. – Прекрасная музыка фольклорно-этнографических ансамблей вдохновила нас на оригинальные постановки, в ней есть глубина, читается национальный код. Музыканты смогли преподнести традиционную музыку современно и интересно, причем без аранжировок и искусственных звуков, а лишь игрой на народных инструментах» (Яценков, 2020) Қазақ халқының рухани байланысы, мифологиясынан, діні, халық тарихы, адамдық мұраттарын жан-жақты мағлұматтар беру арқылы жеткізе білуімізде болса керек. Мысалы, жыр-дастандарда тұрмыс-салт жырларынан әдет-ғұрыпқа байланысты қыз ұзату, тойбастар т.б. оқиғалар қазақ халқымен, тұрмысымен сәйкес келетін сюжеттерді ұштастырамыз. Қазақ ертегілерінде кездесетін көкжал қасқыр, самұрық құс, айдаһар және зұлымдық иелерінің адамша сөйлеуі – ертегілік мотивтің көрінісі. Батылар жырындағы батырлардың достары, жары, тұлпар аты т.б. әңгіме ауыз әдебиетінің мотивтерімен үндесіп жатады. Сол сияқты, би қойылымында ұлттық бейнелерді дененің алуан түрлі қимыл-қозғалыстары, бет әлпет құбылулары (мимика) арқылы көрініс табады.

№2сурет Фото: Серғали Бақиров «Серілер салтанаты» би қойылымындағы қасқыр мен бүркіт бейнесі

Прекрасные сценические костюмы дополнили картину праздника казахской степи: искрящаяся россыпь талантов, импровизации и сочинительства сери и сал. И конечно, стремительного полета беркутов «Қырандар» – птицы, которая часто становилась героем казахского фольклора. К слову, о костюмах. В академии работает первая в Казахстане Лаборатория казахского танца под руководством заслуженной артистки РК, профессора Тойган Изим. – Мы, молодые преподаватели, получаем в этой лаборатории творческий опыт, изучаем исконные фольклорные элементы казахского танца без стилизации, узнаем, как происходит пластическая передача движений, характера и образов национального танца, – продолжила Анвара Садыкова. – Прежде чем приступить к постановке, изучаем историю героев, которых хотим воспроизвести в танце, их костюмы, эпоху, в которой они жили (Яценков, 2020). Осындай ізденістің арқасында өмірге ерекше ұлттық би қойылымы жарыққа шықты.

4. Нәтижелер

Дәстүр мен жаңашылдық турасында ой айтып жүрген ғалымдардың пікіріне назар аударсақ: «Әдебиет қоғам өмірінің айқын сәулесі десек, сол қоғам өмірінің қай саласында болмасын, дәстүр мен жаңашылдықты бірінен бірін бөліп қарауға болмайды, тіпті мүмкін емес», - дейді зерттеуші ғалым Ә. Нарымбетов (Нарымбетов, 1970:306). Жаңалық жақсы дәстүрдің жетіліп, дамуына жол салады, ол өзінен өзі жүзеге аспайды, оны тек талантты сол дәстүрді игерген өнерпаздар ғана жасайды. Жаңашылдық дәстүрлі поэзиядан сусындаған өнер иесінен көрінеді. Осы бағыттағы жаңаша кілт, жаңа шешім іздеу арқылы оның ерекшелігін көрсетеміз. Өнертану кандидаты, профессор Т.О. Изим: «Өнердің қандай да түрі болмасын дамуы жағынан алғанда фольклорлық, этнографиялық және халықтық өнер аясымен шектелуі мүмкін емес. Дәуір тынысына, өмір талабына ілесіп отыру, көрермен қауымның мәдени-эстетикалық талғамынан шығу өнер ұжымынан үлкен шығармашылық ізденістерді, көркемдік жинақылықты талап ететіні белгілі», - деп жазады (Изим,

2010:51). Фольклорлық мәліметтерге сүйене отырып, оны қайта өңдеп, ой елегінен өткізіп халықтық-сахналық билерде жаңаша көркем образдар жасады.

Қазақ ұлтының рухани әлеуеті мен мәдени деңгейін анық бағамдауға үлкен мүмкіндік беретін халықтық билер көп. Солардың бірі әрі бірегейі – «Серілер салтанаты» би қойылымы да қазақ халқының тағылымды тарихынан хабар беріп, ежелгі қазақ тұрмысының терең бояулы қырларын анық жеткізетін керемет қойылымның біріне жатады. Салдар мен серілер қазақ өнерін құрайтын актерлік, драмалық және цирк өнерінің бастауында тұр. Олар эксцентрик ақындар, яғни жан-жақты дарынды да шығармашыл жастарды, ұл-қыздарды, сан алуан дарын иелерін жинай білген адамдар еді. Салдар мен серілердің өзі көптеген жанрларда шебер болған: цирк өнерінде, балуандар өнерінде, шешендік және музыкалық орындаушылықта, ат үйрету өнерінде. Жыраулар мен ақындар шығармашылығына қарағанда салдар жарқын да көңілді театрландырылған іс-шараға, қызықты көрініске ие болды. Олар көптеген адамдардың назарын аударды. Оларды жарқын киімдер, әдеттен тыс және көңілді кимылдар мен жалынды билер біріктіреді. Ежелгі және орта ғасырларда нағыз қазақтың көшпелі театры болған. Нақты анықтама берсек, салдар мен серілер көшпелі театрдың халық әртістері. Олар ауылдарды аралап, көрнекті қойылымдар қойды. Сал-серілер жетекшілік ететін мұндай театрдың келуі ауылдар үшін нағыз салтанатты той болғандықтан, олар мұндай сапарға әрқашан алдын ала дайындалатын. Сал-серілер әдемі киінген, биік аттар мінген, бәрі көктемнің, махаббаттың, жастық пен салтанатты сұлулықтың тірі бейнесі болды. «Серілер салтанаты» би қойылымының мақсаты да осы әсемдікті, әдемілікті жеткізу болды.

5. Қорытынды

Қазақ халық биі – қоғамның көркемдік мәдениетінің бір қыры, сонымен қатар ол жас ұрпақтың этнокөркемдік санасына айналды. Қай халықтың болмасын қасиеті ана тілінде, дінінде, тарихында, мәдениеті мен өнерінде, салт-дәстүрінде. Олай болса осы құндылықтардың бірі өнер тілі – өткір тіл, шын мәніндегі халық өнерінде шекара, жатырқау деген болған емес. Халықтың рухани өмірінің бір бөлігіне айналған би өнері қоғамның саяси-әлеуметтік, діндік, философиялық, көркем-эстетикалық идеалы бола білді. Ол адамның қоғамға деген көзқарасын қалыптастыруда үлкен рөл атқарды. Қазақ халқының дәстүрлі өнері әр дәуірде, әр уақытта қолданыста болған, өнер түрлері бір-бірімен тығыз байланыста дамыды. Би өнерінің өзіндік өмірі, көркемдігі, рухы бар. Сол рухы, көркемдігі арқылы ғасырлар бойы дамыған халықтың ішкі сарайы және ой санасы тереңдігі, сезім нәзіктігі болып табылады.

Біздің заманымызда қазақ билері жаңаша дамуға ие болып, ұлттық бірегейлік идеясымен сусындап, фольклорға қызығушылық танытып, осы ерекше шығармашылықты тамашалаушылардың қатарын толықтыруда. Міне, бүгінде қазақ халқының уақыт өткен сайын өзіне тән, жайдарлы, жеңіл де бұқаралық мәнерін, жалындатқан көңілділігі мен таңғажайып сүйкімділігін жоғалтпаған осынау халық өнерінің тамаша үлгілерін көруге болады. Қазақ биінің бояуы экспрессивтік құралдардың бүкіл жүйесі арқылы, әрқайсысының өзіндік шығу және даму тарихы барын және зерттелетін тақырып аясында бөлек қарастыруға лайық.

Әдебиеттер:

1. Беседовала Н.Г. (2019). О чем расскажет казахский танец (kazpravda.kz)
2. Бакиров С. (№1, №2, №3 суреттер алынды) Қазақ ұлттық хореография академиясының оқушылары мамандыққа қабылдау салтанаты өтті – Казахская национальная академия хореографии (balletacademy.edu.kz) <https://qazradio.fm/kz/news/13841/>
3. Исаев А. «Казахи снова танцуют, как медведи» 03 Апреля 2019 Казахи снова танцуют, как медведи | Главные новости Казахстана – Новостной портал «Экспресс К» (exk.kz)
4. Қорабай С. (2017) Қазақтың сал-серілері. Танымдық жинақ. – Алматы: Айғаным. – 216 б.
5. Мәмежан Қ. (2020) «Ұлы дала сазы», «Hassak», Этно-Фольклорлық Ансамблі... | Интересный контент в группе КЗ, Ұлы дала сазы, Музыка великой степи КЗ
6. Марғұлан Ә. Қазақтың сал,серілік дәстүрі. Қазақ. – №8-9. – 2009.
7. Нарымбетов, Ә. Дәуір және поэзия. Зерттеулер: – Алматы, Жазушы, 1970,-306
8. Сақтан Еңлік (2019) «Қазақ неохореографиясы туралы: Дәстүрге жаңаша реңк беремін» - Анвара Садықова қазақ неохореографиясы туралы: Дәстүрге жаңаша реңк беремін (baribar.kz)
9. Тани А., & Жумасейтова, Г. НОВЫЕ СИМВОЛЫ И МОТИВЫ В БАЛЕТНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ «КОЗЫ КОРПЕШ - БАЯН СУЛУ». *Keruen*, 77(4) 2022, 320–329. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-26>
10. Турсунов Е.Д. Возникновение баксы, акынов, сери и жырау. – Астана, 1999. – 74 б.
11. Халықов Қ.З. (2009) Қазіргі заман өнеріндегі адам болмысы. Монография. – Алматы, 2009. – 350 бет.
12. Шулембаева Р. «Высокое искусство танца» Балет и Опера Форум для обсуждения тем, связанных с балетом и оперой, 2020-03-13
13. Ізім Т.О. (2010) Мемлекеттік Алтынай би ансамблі. – Алматы: Өнер. – 160 б.
14. Ізім Т, Қайыр Ж, Күлбекова Ә. Қазақ халқының дәстүрлі би өнерінің болмысы. *Central Asian Journal of Art Studies* Volume 6.Issue 2.2021, 122 б.
15. Ысмайлов Е. Акындар. – А., 1956. – 40 б.
16. Ященко П. (2019) Балет и Опера: Просмотр темы - 2020-03 (balletfriends.ru)
17. Sputnik.kz сайтынан алынды «Астана балет» театры туралы мәлімет: құрылу тарихы, актерлік құрамы, қойылымдары /(sputnik.kz)

References:

1. Besedovala N.G (2019)What the kazakh dance tells about (kazpravda.kz) (in Russ)
2. Bakirov Sergali (Photos №1, №2, №3) – Kazakh National Academy of Choreography in Kaz
3. Halykov K.Z. (2009) Human nature in contemporary art. Monograph. – Almaty, 2009. – 350 c. (in Kaz)
4. Isaev Alan “Kazakhs are dancing like bears again“ 03 April 2019 Kazakhs dancing like bears again | Main news of Kazakhstan – News portal «Exspress K» (exk.kz) (in Russ)
5. Izim T.O. (2010) State Dance Ensemble «Altynai». – Almaty: «Oner». – 160 p. (in Kaz)
6. Izim T., Kaiyr Zh., Kulbekova A. «The essence of the traditional dance art of the Kazakh people» *Central Asian Journal of Art Studies* Volume 6.Issue 2.2021,122- p. (in Kaz)
7. Ismailov E. Poets. – A.,1956. – 40 p. (in Kaz)
8. Inoformation about «Astana ballet» theatre: creation history, cast, performances (sputnik.kz) Taken from Sputnik.kz website (in Kaz)
9. Korabay S. Sal-seri of Kazakh. Educational collection. – Almaty, Aiganym Publishing House. – 216 p. (in Kaz)
10. Margulan A. Kazakh traditions of sal, seri. Kazakh. – №8-9. – 2009 (in Kaz)
11. Mamazhan K. (2020) «Music of the Great Steppe» «Hassak» Ethno-folklore ensemble (in Kaz)
12. Narymbetov A. The era and poetry. Studies. – Almaty, Writer, 1970. – 306 (in Kaz)
13. Saktan E. (2019) “Kazakh neo-choreography: Giving a new tone to tradition». – Anvara Sadykova kazkah neo-choreography: giving new tone to tradition (in Kaz)
14. Shulembayeva R. «The High Art of Dance» Ballet and Opera Forum for the discussion of topics related to ballet and opera, 2020-03-13 Ballet and Opera: View topic - 2020-03 (balletfriends.ru) (in Russ)
15. Tani A., & Jumasseitova , G. (2022). NEW SYMBOLS AND MOTIVES IN BALLET INTERPRETATION «KOZY KORPESH – BAYAN SULU». *The Scientific Journal «Keruen», 77(4), 320–329.* <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-26> (in Russ)
16. Tursunov E.D. Emergence of baksy, akyn, seri and zhyrau. – Astana, 1999. – 74 p. (in Russ)
17. Yashenkov P. (2020) Ballet and Opera: view topic - 2020-03 (balletfriends.ru) (in Russ)

FTAMP 18.45.07

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-20>

М.Б. Жаксылыкова*, Т.К. Есеналиев, А.А. Оспанбаева

*Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан*

E-mail: topjargan@mail.ru, @tek.77@mail.ru, www.ariko.kz@mail.ru

ORCID: 0000-0001-6462-2616, 0009-0008-5555-7355, 0000-0002-5512-5113

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫН САХНАЛАУДАҒЫ ЗАМАНАУИ РЕЖИССЕРЛІК ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінің негізгі саласы – прозалық шығармалар бойынша сахналанған қойылымдардың жаңа режиссерлік шешімдері мен заманауи өзектендірілу деңгейі сараланады. Авторлар ұлттық театрда әр жылдары жарық көрген прозалық шығармаларға тарихи шолу жасайды. Олардың ұжымның репертуарлық саясатына, актерлік-режиссерлік жетістіктеріне әсерін бағалайды. Мақалада көрнекті қазақ жазушысы Ә.Нұршайықовтың трилогиясы бойынша қойылған «Қан мен тер. Ақбала» спектаклі талнадады. Қойылымның режиссерлік, актерлік және сценографиялық шешімдеріндегі театрлық белгілер жан-жақты зерттеліп, олардың қазіргі қоғамдық ортадағы мәні мен мағынасы қарастырылған. Қарапайым сахналық бутафорияны үлкен сахналық символға айналдыра білу режиссерден кең дүниетанымды, арғы-бергі фольклордан бастау алатын салт-жоралар мен таным-түсініктердің молдығын талап ететіні белгілі. Спектакльде режиссер тарапынан табылған «ұршық», «шапан», «бесік», «шелек», т.б. режиссерлік семантикалық мәні сахналық қарым-қатынас, әрекет барысында ашылып, туындының идеялық тұтастығына қызмет еткендігі айқындалады. Сонымен қатар, орындаушылық құрамның кейіпкер бейнесін жасаудағы соны ізденістері мен актердің сахнадағы тіршілік ету тәсілдері талқыланып, олардың көркемдік дәрежесі бағаланады. Актерлік шеберлік роль-актер тұрғысынан зерттеледі. Қоюшы-режиссер актердің кейіпкер бейнесін сомдау процесінде, оның психологиясын ашуда пластикалық және хореографиялық элементтерді, сонымен қатар, іс-қимыл мен дене кодтарын тиімді қолданады. Режиссердің қазіргі бидің тәжірибелеріне жүгінуі авторларға дене қимылдарын талдауға мүмкіндік береді. Талдау нәтижесінде қазақ прозалық шығармаларын сахналаудың жаңа режиссерлік тәсілдері анықталып, олардың театр тілін дамытудағы маңызы дәлелденді. Спектакльдің кеңістіктік-құрылымдық ұйымдастырылу ұстанымдарын бағалау арқылы оның жаңалық деңгейі айғақталады.

Кілт сөздер: қазіргі қазақ сахна өнері, инсценировкалық шығармалар, режиссерлік ізденіс, Ә. Нұрпейісов, «Қан мен тер. Ақбала» спектаклі, драма, актерлік өнер.

М.Б. Жаксылыкова*, Т.К. Есеналиев, А.А. Оспанбаева

*Казакская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова,
Алматы, Казахстан*

E-mail: topjargan@mail.ru, @tek.77@mail.ru, www.ariko.kz@mail.ru

ORCID: 0000-0001-6462-2616, 0009-0008-5555-7355, 0000-0002-55125113

Современные режиссерские поиски в постановке казахской прозы

Аннотация. В статье анализируются новые режиссерские решения и художественный уровень современной актуализации спектаклей, поставленных по прозаическим произведениям. Авторы дают исторический обзор инсценировок по прозаическим произведениям, поставленные в разные годы в национальном театре. Оценивает их влияние на репертуарную политику коллектива, актерско-режиссерские достижения. А также, здесь анализируется поиски современных молодых режиссеров в поста-

новке национальной прозы. В статье рассматривается спектакль «Кровь и пот. Акбала» по трилогии выдающегося казахского писателя А. Нурпеисова. Всесторонне изучены театральные знаки в режиссерских, актерских и сценографических решениях спектакля, рассмотрены их значения в современной общественной среде. Известно, что умение превратить простую сценическую бутафорию в большой сценический символ требует от режиссера широкого мировоззрения, познаний, восходящих к далекому фольклору. В спектакле раскрывается смысловое значение, найденных режиссером реквизитов: «колыбель», «шапан», «уршык» «ведро» и т.д., в процессе сценического действия, партнерского общения. Эти реквизиты служат идейной целостности произведения. Кроме того, анализируются новаторские поиски исполнительского состава в создании образов героев и способы существования актера на сцене, оценивается их художественное значение. Актерское мастерство исследуется с точки зрения связи роль-актер. Режиссер-постановщик эффективно использует пластические и хореографические элементы, а также коды тела и действий в процессе воплощения образа актером, для полного раскрытия его психологии. Обращение режиссера к практикам современного танца позволяет авторам анализировать движения тела актеров-персонажей. В результате анализа выявлены новые режиссерские подходы к постановке казахских прозаических произведений, доказана их значимость в развитии театрального языка. Оценивая принципы пространственно-структурной организации спектакля, подтверждается уровень его новизны.

Ключевые слова: современное казахское сценическое искусство, инсценировки, режиссерские поиски, А.Нурпеисов, спектакль «Кровь и пот. Акбала», драма, актерское искусство.

M.B. Zhaxylykova*, T.K. Esenaliev, A.A. Ospanbayeva

*Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Almaty, Kazakhstan*

*E-mail: topjargan@mail.ru, @tek.77@mail.ru, www.ariko.kz@mail.ru
ORCID: 0000-0001-6462-2616, 0009-0008-5555-7355, 0000-0002-55125113*

Modern directorial searches in the production of Kazakh prose

Abstract. The article analyzes new directorial solutions and the artistic level of modern actualization of performances staged based on prose works. The authors give a historical overview of the dramatizations of prose works staged in different years at the national theater. Evaluates their influence on the repertoire policy of the collective, acting and directing achievements. And also, the search for modern young directors in the production of national prose is analyzed here. The article discusses the play «Blood and sweat. Akbala» based on the trilogy of the outstanding Kazakh writer A. Nurpeisov. Theatrical signs in the director's, actor's and stage design solutions of the play are comprehensively studied, their meanings in the modern social environment are considered. It is known that the ability to turn a simple stage prop into a big stage symbol requires a director to have a broad worldview, knowledge dating back to distant folklore. The play reveals the semantic meaning of the props found by the director: «cradle», «shapan», «urshyk», «bucket», etc., in the process of stage action, partner communication. These requisites serve the ideological integrity of the work. In addition, the innovative searches of the performing staff in creating images of heroes and ways of existence of the actor on stage are analyzed, their artistic significance is evaluated. Acting skills are studied from the point of view of the role-actor bundle. The stage director effectively uses plastic and choreographic elements, as well as codes of the body and actions in the process of embodying the image of the actor, for the full disclosure of his psychology. The director's appeal to the practices of modern dance allows the authors to analyze the body movements of the actors-characters. As a result of the analysis, new directorial approaches to the production of Kazakh prose works are revealed, their importance in the development of the theatrical language is proved. Evaluating the principles of the spatial and structural organization of the performance, the level of its novelty is confirmed.

Keywords: modern Kazakh stage art, dramatizations, director's searches, A.Nurpeisov, the play «Blood and sweat. Akbala», drama, acting.

1. Кіріспе

XXI ғасырдың алғашқы жиырма жылдығын артқа қалды. Гуманитарлық ой жыл сайын жаңашылдықпен толығып, кеше тапқаның бүгін ескіріп қалатын кезеңде ғұмыр кешіп жатырмыз. Қазақ мәдениетінің кең салалы бір тармағы – театр өнері де осы өзгерістерді басынан өткеріп отыр. Ғаламтордағы ақпараттар легі, телеарналар мен кинотеатрдағы әр түрлі бағыттағы қызықты контенттермен теке-тіреске түсіп, бүгінгі көрерменнің өз тілінде сөйлеп, онымен еркін диалог құратын алаңқайға айналу үшін қазіргі театр өнері көп ізденістерге барып жатыр.

Еліміздегі театр репертуарларына көз жүгіртсек, прозалық шығармалар негізінде жарыққа шығып жатқан спектакльдерді көптеп байқаймыз. Бұл туралы белгілі ресейлік зерттеуші Н. Скороход былай жазған екен: «...Бүгінде театр прозаны сән қуу үшін емес, анау-мынау режиссердің қалауымен емес, тіпті, репертуар аштығын қанағаттандыру үшін де емес, басқа үшін қоятындығына ешкім күмән келтірмейді. Мұнда біз айқын тенденцияны байқаймыз: сахна тағы бір шабыт көзін – баяндау мәтінін тапты, ал инсценировка театр процесінің табиғи және толыққанды қатысушысы болды» (Скороход, 2010: 7) – деді. Ғалым пікірі өте орынды. Шын мәнінде, бүгінгі көрерменнің мәдени-рухани сұранысы жоғары. Көркемдік құндылығы биік деңгейдегі репертуар болмаса, көрерменді театрға сүйреп те әкеле алмасы анық. Сондықтан қазіргі әлемдік театр үдерісінде драматургиямен қатар сахнаға лайықталған шығармалар да көптеп орын алуда.

Бүгінгі отандық сахнада қазақ жазушыларының прозалары негізінде Мұхтар Әуезовтың «Көксерек», «Қорғансыздың күні», «Қилы заман», Ғәбит Мүсіреповтың «Ұлпан», Әбдіжәміл Нұрпейісовтың «Қан мен тер», Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек», Сәбит Мұқановтың «Мөлдір махаббат», «Аққан жұлдыз», Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша», «Бірі кем дүние», Дулат Исабековтың «Гаухартас», т.б. спектакльдер жарық көрді. Ал алыс-жақын шетелдік шығармалардан Ш.Айматовтың «Құс жолы», («Ана – Жер-ана»), «Ақ кеме», «Жәмилә», «Ғасырдан да ұзақ күн», т.б. және Стефан Цвейктің «Бейтаныс жанның хаттары», Лев Толстойдың «Анна Каренина», Мигель де Сервантестің «Дон Кихот», Проспер Мерименің «Кармэн», т.б. туындылар орын тепкен. Аталған шығармалар негізінде қойылған спектакльдердің көпшілігі халықтың көңілінен шығып, жоғары бағасын алған деуге болады. Уақыттың тегеурініне шыдаған осындай сүйекті қойылымдарды талдап-талқылау да аса маңызды. Сол себепті мақала прозалық шығармаларды сахналаудағы жас режиссерлердің ізденістеріне арнала отырып, қазақтың бас театры – М. Әуезов атындағы Ұлттық драма театрының репертуарындағы Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер. Ақбала» атты спектаклі саралауға алынды.

Мақаладағы негізгі мақсатқа мыналар жатады:

- бүгінгі таңдағы жас режиссерлердің шығармашылық жолына, ізденістеріне прозалық туындылардың тигізетін әсерін бағамдау;
- Прозалық шығармалардың театр репертуарындағы маңызын қарастыра отырып, олардың театр тілін дамытудағы орны мен ролін анықтау.

2. Әдістер мен материалдар

2.1 Әдістер

Спектакльдегі режиссерлік ізденістің деңгейі театрлық белгілерге баға беру арқылы жүзеге асырылған. Семиотикалық, театртанушылық талдау негізінде спектакльдің философиялық астары мен көркемдік тұтастығы дәлелденеді. Театрлық белгілердің мәні мен мағынасы күллі спектакль контекстіндегі орны арқылы бағаланады. Әсіресе, қойылымның сценографиялық шешімдеріндегі семиотикалық мазмұн кеңінен талданған.

«Қан мен тер» спектаклі алғаш рет сахнаға көрнекті қазақ театр режиссер Ә.Мәмбетовтің қолтаңбасымен жарық көргені белгілі. Ал біз талдауға алып отырған «Қан мен тер. Ақбала» драмасы сол 1973 жылғы қойылымның ремейкі болып табылғандықтан авторлар салыстырмалы талдау арқылы екі сахналық туындының ерекшеліктерін анықтайды.

2.2. Материалдарға сипаттама

Инсценировкалық шығармаларды жасауды және оны жүзеге асырудың өзіндік феноменін қарастырған зерттеуші Н. Скороходтың «Прозаны қалай инсценировкалаймыз. (Орыс сахнасындағы проза: тарихы, теориясы, тәжірибесі)» атты 2010 жылы жарыққа шыққан зерттеу еңбегі прозаны сахнаға лайықтаудың негізгі мәселелерін арқау еткен құнды кітап. Зерттеуде инсценировкаканың табиғаты, жасалу жолдары мен даму бағыттары кең тарқатылып қарастырылған. К.Л. Рудницкийдің «Проза және сахна» атты кітабында қарастырылған инсценировкаканың шығу тарихына қатысты айтылған көзқарастары мақалада қолданыс тапты.

Отандық театрдағы прозаның сахналану тарихына байланысты арнайы монографиялық еңбектер болмағанымен, жекелеген зерттеушілердің сыни мақалаларында, спектакльдерге жазған рецензияларында біз қарастырып отырған мәселе ішінара көтеріліп келеді. Атап айтқанда, И. Шостак, Л. Богатенкова, Б. Құндақбайұлы, Ә. Сығай, С. Кабдиева, Б. Нұрпейіс, А. Мұқан, А. Маемиров, т.б. еңбектері мақалада қажетіне қарай қолданылып, сілтемелер беріледі.

3. Талқылау

Ең алдымен, инсценировка сөзінің түп-төркініне тоқталып өтсек, «инсценировка біріншіден – әдеби нұсқаны өңдеп, диалогқа айналдыру, екіншіден – театрға арналған әдеби сценариін жасау, бір сөзбен айтқанда сахна заңдылығына лайықтап драматургиялық нұсқасын жазып шығу. Бұл процестің алдыңғысын тексттің авторы – драматург, ал соңғысын қойылымның авторы – режиссер жасауы мүмкін» (Рахимов, 2015: 56) – деген педагог-режиссер Ә. Рахимов. Сондықтан әдеби шығарманы инсценировкакалауды (сахнаға лайықтауды) драматургтер де, режиссерлер де жасай беретінін байқаймыз. Жалпы, әдеби шығармаларды сахнаға лайықтаудың өзі үлкен күрделі жолды бастан өткізгенін білеміз. Орыс зерттеушісі К.Л. Рудницкийге сүйенсек, орыс сахнасына инсценировкаканың келуі 1803 жылмен байланыстырылады. «1803 жылы Петербург театрының сахнасында В.М. Федоровтың «Лиза немесе тәкаппарлық пен ләззаттың салдары» атты бес актілі драманың премьерасы өтті. Көрермендерге бұл драманың Н.М. Карамзиннің «Кедей Лиза» әңгімесінен алынғаны туралы шынайы хабарланды... Соған қарамастан, Федоров пен Глинканың

«әңгімелерден алынған» шығармалары көп ұзамай күнделікті театр репертуарынан із-түссіз жоғалса да, олар маңызды әрі күрделі процестің басталғанын әйгіледі. Карамзиннің инсценировкаларында орыс сахнасы алғаш рет орыс прозасына қол созды» (Рудницкий) деп жазды зерттеуші. Ал, қазақ топырағындағы алғашқы театрлық қойылымды 1915 жылы 13 ақпанда «Біржан мен Сара» айтысы сахнаға лайықталып ойналған күнмен байланыстырамыз.

Инсценировкалық шығармалар бүгінде қазақ театр репертуарынан тұрақты орнын алған. Алғашқы ізденістердің қатарында 1949 жылы Қазақ академиялық драма театрында Ш. Айманов пен Я. Штейн сахналаған М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясы болды. Бірақ мұндағы инсценировкалауда көптеген кемшіліктер кездескені жасырын емес. «Бұл қойылымның маңыздылығын асыра бағалау қиын, ... көп нәрсе айтылмай, емеурінмен қысқаша сипатталған инсценировка сәтті шықпаған. Сондықтан режиссерлер спектакльдің көркемдік тініне автордың атынан сөйлейтін тұлғаны (сөз бастаушы) енгізді. Бұл, әрине, жаңалық емес еді. Бұл әдіс кеңес театрында кең тараған еді» (Богатенкова, 1979: 131) – деген пікірлер айтылды. М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясына қазақ театр қайраткерлері әр жылдары назар аударып отырды. Солардың арасында Ғ. Мүсірепов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық балалар мен жасөспірім театрындағы көрнекті режиссер Н. Жақыпбай қойған «Абайдың жастық шағы» спектаклі болды. «Бұл спектакльдің басты жаңалығы Құнанбайдың (Абайдың әкесі) бейнесі жаңаша интерпретацияланды» (Мамиров, 2015: 213). Осылайша, қазақ прозасы театр әлемінде өзіндік орнын батыл иелене бастады.

Қазақ театрындағы прозалық шығармалардың сәтімен сахналануы режиссер Ә. Мәмбетовтың шығармашылығымен тығыз байланысты өрбіді. Театртанушы, өнертану кандидаты Амангелді Мұқанның «Шыңғыс Айтматов және қазақ театр өнері» атты мақаласында «1964 жылы М. Әуезов атындағы академиялық қазақ драма театрының сахнасына талантты режиссеріміз Әзірбайжан Мәмбетов шығарған Ш. Айматовтың «Құс жолы» повесі бойынша Б. Львов-Анохин инсценировкасына жасалған «Ана-Жер-ана» спектаклі еліміздің бас театрының сахнасының біраз жылдар бойғы көркемдік шоқтығы биік туындысы болып қазақ театрының бағыт-бағдарын айқындады» (Мұқан, 2021: 57) – деп жазды. Осылайша, «Ана-Жер-анасы» отандық театр тарихында алтын әріптермен жазылды. Режиссердің келесі іргелі ізденісі «Қан мен тер» туындысы еді.

Әбдіжәміл Нұрпейісовтың «Қан мен тер» романы алғаш рет 1973 жылы Ә. Мәмбетовтың режиссурасымен қойылды. Аты аңызға айналған ол туындының қазақ театр тарихында ойып орын алғаны белгілі. Ұлт сахнасында психологиялық театрдың жарқын үлгісі ретінде саналып, сахна сыншыларының жоғары бағасын да алды. Соларға сүйеніп ой қозғасак, зерттеуші С.Кабдиева аталмыш қойылым туралы: «А. Мамбетов, художник, тяготеющий к глубоким социальным конфликтам, выявил в трилогии А.Нурпеисова «Кровь и пот» огромный драматический заряд, переложив первую книгу для сцены. В спектакле 1973 года режиссерское решение уже первых сцен обрело социальную достоверность и выразительность художественного отражения тревожных предреволюционных лет» «Терең әлеуметтік қақтығыстарды

қалайтын суретші Ә. Мәмбетов Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясының алғашқы кітабын аударып сахнаға лайықтау арқылы оның орасан зор драмалық қуатын анықтады. 1973 жылғы спектакльде алғашқы көріністердің өзінен-ақ режиссерлік шешімде төңкеріске дейінгі мазасыз жылдардың көркемдік көрінісінің әлеуметтік сенімділігі мен мәнерлілігі байқалады» (Кабдиева, 1984: 96-97) – дейді. Осынау мысалдан режиссер Ә. Мәмбетов қойылымында таптық күресті алдыңғы планға шығарғанын аңғарамыз. Зерттеуші Б. Нұрпейістің пікірі де бұл ойымызды қуаттайды: «Режиссердің тапқырлығы романның сан-салалы оқиғасының ішінен Еламанның революцияға келуін спектакльге желі етіп тартуынан байқалады. Оны қоршаған адамдардың әрекеті мен өмір болмысының басқа да сәттерін іріктеп алып, осы желіге бағындырған» (Нұрпейіс, 2014: 244). Мәдениеттанушы К. Молтабарова: «Қан мен тер» спектакліндегі басты идея халық санасындағы төңкеріс, рухтың көтерілісі бейнелі метафорамен берілген. Күйіп кеткен, қара-қоңыр дала финалда кенеттен қызыл жалынмен жарқырайды. Яғни, табиғатта да, әрқайсысының қиналыс көретін жайы бар адамдардың жан-дүіесінде де азапты төңкеріс өтеді» (Молтабарова, 2011: 230) – деп жазады. Ғалымның бұл пікірінен спектакльдегі режиссерлік метафорлардың барлығы қазақ топырағына төңкерістің келуін әйгілеп тұрғанын жақсы түсінеміз.

Ә. Мәмбетов сахналаған «Қан мен тер» спектаклінің жетістікке ие болуының бір сыры – оның инсценировкасының сәтті болуында деген ойды зерттеуші И. Шостактың монографиясынан танысамыз. Ол: «Прозаны сахналау принципі де өзгерді. 1970 жылдары романдардың барлық дерлік белгілі инсценировкасын режиссерлер жазды және бұл әдеби материалды ұйымдастыру принципіне түбегейлі әсер етпеуі мүмкін емес еді. Неге десеңіз, кейіпкерлер диалогы болып саналмағанның бәрі одан алынып тасталды, романдан қалған-құтқанды ғана инсценировка деп есептелді. Кейін алпысыншы жылдардағы «режиссерлік театр» прозаны инсценировкақалаудың бұл қағидасын түбегейлі жоққа шығарды» (Шостак, 1989: 79) – дей келіп, «Мәмбетов жазған инсценировкаканы оқығанда, оның икемсіздігіне, таза әдеби үйлесімсіздігіне, композицияның диспропорциясыздығына қарамастан, бір нәрсені: режиссердің автордың айтар аңыздық рухына, оның кейіпкерлеріне, Еламан, Ақбала, Кәлен, Сүйеу қарт сияқты барлық шарасыз жандарға деген көзқарасына мән беретінін сезінбей қала алмайсың» (Шостак, 1989: 80) – деген. Ғалымның бұл пікірінен прозаның сахнаға дұрыс лайықталып жасалғанын байқаймыз.

Зерттеуші С. Кабдиеваның жазбаларына сүйенсек, бұл қойылымда негізгі желі Еламанға құрылған. Еламан қарапайым балықшыдан төңкеріске батыл араласа білетін, рухы биік күрескер жолына түсуін режиссер адам тағдырының барлық қиындықтарын жеткізу арқылы көрсетеді. Әр кейіпкердің тағдыры арқылы халық басында өтіп жатқан әлеуметтік жағдайды да кең суреттеп береді. 1973 жылы жарыққа шығып театрдың репертуарында ұзақ тұрақтаған «Қан мен тер» спектаклі де қазақ театрының биік белесі деп есептелуі де сондықтан.

Әйелдің жанынан терең, жұмбақ, тылсым әлем жоқ екеніне ешкімнің таласы болмаса керек-ті. Сондықтан нәзік жандылардың жан-дүниесін, табиғатын түсінуге талпынған шығармалар аз жазылған жоқ. «Қан мен тер. Ақбала» спектаклінің біздің назарымызды әйел тақырыбына аудартуы осы ізденістердің заңды жалғасы.

2022 жылы жарыққа шыққан «Қан мен тер. Ақбала» спектакль пішімі жағынан да, мазмұны жағынан да өзгереді. Олай деуіміздің дәлелі қойылымның атауында тұр. «Қан мен тер» нүкте қойылып, ары қарай «Ақбала» деп жазылған. Бұл көрерменге берілген алғашқы емеурін. Оқиғаның барлығы бас кейіпкерге, яғни, Ақбалаға құрылған дегенді меңзейді. Жоғарыда тоқталғанымыздай роман-трилогия желісі негізінен еліміздегі жұмысшы табының рухани серпілісін, сол таптың қалыптасуына арналғанын жақсы білеміз. Бұл кеңес өкіметі тұсындағы идеологияның салқыны. Дегенмен, дәл сол калпында ХХІ ғасырдың көрерменіне қайта жаңғыртып көрсетуде қаншалықты маңыз бар деген де сауал туындайтыны рас. Сөйтіп, бұл сұрақтың жауабын театр ұжымы ондағы таптық теңсіздік мәселесін емес, әйел тағдыры мен әлеуметтік-психологиялық астарын ашу арқылы шешіпті. Жалпы, «Театр суреткерлері ережелерді бұзып, көрермендерді пьеса туралы жаңа, күтпеген көзқарастармен ойландырғанды жақсы көреді» (Mitchell С., 2014: 153.) Осы айтылған көрермендерді ойланту мақсатында инсценировка авторы М. Омарова трилогияның Ақбала тағдырына қатысты тұстарын ғана қалдырып, негізгі оқиғаны махаббат үштігіне ойыстырған. Бұл оны 1973 жылғы қойылымды қайталамай, басқа қырынан қарастыруға, өзіндік ерекшелігінің байқалуына да мүмкіндік берген.

Театр адам жанын зерттейтін лаборатория десек, қоюшы-режиссер А. Оспанбаеваның бұл ізденісі нәзік жандылардың жан-дүниесін зерделеуге бағытталып, әйел тақырыбына әйел адамның көзімен қаратады. Режиссердің ең басты жетістігі сол, ол заманауи театрлық тәсілдерді жетік қолдана отырып, терең психологиялық туынды жасауға талпынғаны. Спектакль бір пенденің рухани құлдырауын көрсетіп отыра, бүгінгі қоғамдағы әйел тағдырының күрделі мезеттеріне мән беруге шақырады. Жалпы әлемдегі, соның ішінде, Қазақстанда әйелдер мен аналар мәселесі қазіргі таңда ең өзектілердің қатарында. Әсіресе, заманның жаңа «соққылары» адам жүйкесінің бірқатар ауруларын да тудырып отырғаны жасырын емес. Отандық «СТЕРПЕ» порталының көрсетуі бойынша: «Қазақстандағы ерлер мен әйелдер арасындағы аурулар шамамен 90%-ды құрайды. Нейропсихиатриялық бұзылулар әйелдер арасында ең жоғарғы көрсеткішті көрсетсе, ал ерлер арасында екінші орында» (Мұхит, 2021) – деп жазады. «Әйел денсаулығы – ұлт денсаулығы» деген ұғым бар. Одан қалса, «әйел бейнесі – қоғам бейнесі» дейміз. Сондықтан спектакльдің қоғамдағы әйел адамның роліне, оның бейнесіне арқау болуы орынды.

А. Оспанбаева өзінің режиссерлік концепциясын актерлік ансамбль арқылы жүзеге асырады. «Актерлік өнердің басты айырмашылығы – кейіпкермәнділік өнері. Кейіпкермәнділік ойын деген кеңістіктік және уақыттық жағдайларда өз денесінде басқа адамды бейнелеуді білдіреді; әдетте драматург жасаған ойдан шығарылған кейіпкердің ішінде «жаңа өмірді бастауды» талап етеді. Бұған тек психофизикалық процестің тұтастығы арқылы қол жеткізуге болады, ол негізінен актерлік өнердің жеке элементтерінен тұрады». (Mervlishvili, 2010: 13). Әр қойылымда режиссер идеясын жеткізетін актер десек, оның шеберлігі, тәні мен дауысы негізгі қаруы екенін талас туғызбайды. Сондықтан қойылымды талдағанда актер-роль аспектісінен қарастырамыз. Бұған бейвербалды әрекеттерді суреттеу арқылы қол жеткізуге болады. Бейвербалды әрекеттерге біз би және хореографиялық элементтерді, кейіпкер

психологиясын ашу процесіндегі актердің атқарған іс-қимылдарында жатқыздық. Соңғы жылдардағы батыстық зерттеулерде актер-кейіпкердің қойылым барысындағы дене және тән қиылдары арқылы айтар ойын (белгі, ақпаратын, семиотикасын) талдау көп жүргізіліп келеді. Постдрамалық театр үлгісінде жасалған отандық қойылымдарға бұл тәсілді қолдану аса маңызды. Сахнада биді қолдану драмалық оқиғаны танудың қажетті шарты. Сондықтан спектакльді реперзентациялауды жүзеге асырғанда би элементтерінің мәнін қарастыруда маңызды.

Шымылдық сырғып ашылғанда қолына ұршық ұстаған, ашық түсті костюм киген кейіпкер сөз бастап, оқиғаның экспозициясын ашады. Ұршық – көне түркілерден бері келе жатқан толассыз аққан өмірдің, шыр-көбелек айналған адамдар тағдырының, ұшы қиыры жоқ мәңгілік уақыттың белгілі. Сол себепті, актриса Б.Қажынабиева жасаған кейіпкерді тек баяндаушы ғана емес, талай тағдырдың куәсі болған аллегориялық бейне деп қабылдадық. Оның монотонды естілетін даусынан ешкімді қолдамайтын да, ешкімді қорламайтын да, барлығын қаз-қалпында баяндап қана беретін уақыттың үні естисің. Бұл ретте спектакльге арнайы жазылған музыканың да әсері көп болды. Композитор А. Омарованың терең мұңға толы әуені уақыт кейіпкердің монументалдығын күшейте түскен.

Кіріспе осылай аяқталған соң, қолында қос шелек ұстап көпірден өтіп бара жатқандай болған Ақбала-актриса Н. Қарабалинаға назар аударамыз. Екі иығы түсіңкі, қабағығы қатулы, терең ой үстінде жүргендей. Абайлап басып көпірден жүріп өтті. Көрермен Ақбаланың аяғы ауыр екенін бірден байқайды. Сол сәтте, сахнаның ортасындағы көтерме алаңқайдың екі қапталында отырған көпшілік Еламанның үйіндегі Ақбалаға жастайынан көңілі болған Тәңірбергеннің қайта жағалап жүргені туралы қаңқу сөзді естиміз. Бұл арқылы көруші оқиғаның барысына қанық болып, тартыстың негізі махаббат үштігі жайында өрбитінін ұғынады. Ұзын сонар нарративке ұрынбай осындай локальді шешім арқылы режиссер басты идеясынан ауытқымауға мүмкіндік алған.

Келесі сахна Тәңірберген, Ақбала, Еламан арасында өтеді. Бұл көрініс негізгі қақтығыстың ширыға түсуіне еңбек етіп, кейіпкерлердің өзара қарым-қатынасын анықтауға бағытталған. Алайда, дастархан үстіне қойылған шелектерді көргенде эстетикалық тұрғыда сенімсіздік туғаны рас. Шелектерді саусылдатып шығарған соң оны ойнату маңызды әріе, дегенмен, осы тұсты басқаша да қарастыруға болар ма еді деген ой да қылаң береді.

Аң қуалай келген Тәңірберген-Ә. Лепесбаевтың алғашқы сахнадан-ақ өзіне деген сенімділігі, албырттығы байқалады. «Сары түлкісі» Ақбаласының Еламан үйінің төрінде отырғанына ызасы бар. Іштегі қызыл қызғаныш қойсын ба, ақ құсына қолы жетпеген соң, сөзбен тістелеп, Еламанның қытығына тиіп, намысын жандыра бастады. Ал, үйіне балық аулайтын құралын сүйрелей кірген Еламан-А. Сатыбалды қас жауы Тәңірбергенді төрінен көргенде тіксініп қалды. Алайда, салқын амандасып, күпті көңілін сездірмеуге тырысты. Қарапайым балықшы болса да қазақы салттан аттамай байсалдылықпен қонағын тыңдады. Тек шақырылмаған қонағын аттандырып тұрып: «Түлкіңді басқа жақтан ізде» деп тістене сөйлеп, өзінің Тәңірбергенге деген ыза-кегін жеткізеді.

Бұл сахнада Ақбаланың «Келіп тұр...» деп сәл-пәл паузадан соң «үй осы...» дегені өте маңызды сахналық ілік болды. Нәпсі мен құмарлықтың буына масайған Тәңірберген үшін ол үміт-белгі еді. Ақбаланы иемдене алмаса да, Еламанға құқай көрсетіп, өзінің қожайындығын жүргізген Тәңірберген-Әлиханнның ойлап тапқаны Еламанды қатпаған мұзға шығарып азаптау еді. Бұл мақсатты ол алдын ала ойламаған болуы да мүмкін, бірақ Еламанның «мұзға шықпаймыз» деген қарсылығын көргенде қалайда осы мақсатқа жетуге бекігені байқалды. Актердің қас-қабағынан, ашумен бұйыра тіл қатуынан осыны оқыдық. Осы мақсатын жүзеге асыру үшін ол Федоровқа да келеді. Ж. Байсалбековтың орындауындағы орыс байының бейнесі сәтті шыққан. Империалистік көзқарасы, бұратана халыққа деген жеркеніші қадап айтқан әр репликасынан аяз есіп тұрғандай. Байсалбеков жасаған Федоров бейнесі арқылы шетелден келіп, титульдық халықтан да көп жалақы алатын келімсектердің тірлігін айна қатесіз көреміз.

Федоров-Ж. Байсалбеков Тәңірберген-Ә. Лепесбаевтың пиғылын бірден ұқты. Еламанға қатпаған мұздың үстіне шығып балық аулауды бұйырды. Осы сәттегі Еламан-Азаматтың шарасыздығын, ашу-ызасын көргенде қалған екеуінің көздері жанып, рахаттанып тұрғанын да байқап отырдық. Актер Ә.Лепесбаев кейіпкерін «қулығына құрық бойламайтын» аяр етіп емес, қалайда Ақбаланы қолға түсіруді көксейтін бозбаланың кейіпінде кескіндейді. Суық бұйрықты естіген Еламан-А. Сатыбалды ашу-ызаға булығып, қаны басына тепті. Актердің асыға сөйлеп, темекіні будақтата тартқанынан кейіпкердің ішкі ырғағы да оқылып отырды.

Режиссер тапқан детальдердің бірі Ақбала мен Тәңірбергеннің су бойында кездесетін көрінісіндегі – шапан. Ол Тәңірбергеннің жылылығы, марапаты, дәрежесі деп қабылданды. Алғашқыда Ақбала-Назгүл шапанды жерге тастап кетіп қалады да, сәлден соң қайтып оралуы көрерменге келесі берілген емеурін. Үйіне келген соң күйеуін жұмысқа аттандырып тұрып одан шыққан қоламта иістен жеркеніп, лоқсып Тәңірбергеннің шапанын қолына алып, еміреніп, рахатқа батуын режиссер дұрыс көрсеткен. Бұл Ақбаланың санасымен Еламандікі болғанымен, табиғатымен (жан-дүниесімен, болмысымен) Тәңірбергендікі екенін жеткізетін көркем метафора. Ақбаланың ар мен сезім арасындағы арпалысы осы сахнадан бастау алады. Кейіпкердің жан-дүниесі екіге жарылды. Жүрегіндегі енді ғана қотырлана бастаған ескі жараның аузы ашылып, Ақбала-Назгүл дегбірсіздене бастайды. Бұл екі ұдай сезімді отауға келген әке-шешенің қатал сөздері басқандай болып еді... Бірақ итжеккенге айдалған Еламанның хабар-ошарсыз кетіп, жаңа туған шақалақпен өткізген көңілсіз түндер әйел жанын құлазытып кетті. Ақбала-Назгүл үнсіз, не жыламай да алмайды, айқайлай да алмайды. Тағдырының иесі өзі... Қайтпек керек... Жалғыз сырласы теңізге бару, оған жан-дүниесіндегі қопарылысты, қарсылықты айту. Ақбала-Назгүл су жағалай жүріп, жүрегіндегі күнәһар сезімді тұншықтыру үшін суға батып өлуге бел буады... Демін ішіне тартып бір сәт тына қалған көк теңізде Ақбала-Назгүл өзімен өзі біраз алысты. Қимылсыз батып та бара жатыр еді, бірақ... Ех, өмір шіркін тәтті ғой... Психологиялық күрделі сәтті актриса Н. Қарабалина қазақ қызына тән штрихтармен жеткізген. Ұстамды, сезімі салқын. Истерикалық халді айқайсыз, ашусыз орындайды. Махаббатқа шөліркеген, бақыт аңсаған әйелдің экзистенциалистік тығырықтағы халі тым аянышты.

Осыдан кейінгі Тәңірберген мен Ақбаланың махаббат сахнасы эстетикалық жағынан тамаша шешілген. Сахна үстіндегі төртбұрыш көтерме алаңқайды айнала жүгірген Тәңірбергеннің іс-қимылы бір «кеселге» ұрынатынын білдіреді. Мұндағы төртбұрышты әлемді дөңгелек шеңбердің орап, айналып өтуі өмір мен өлімнің теке-тіресін білдіреді. Құмарлыққа бой алдырған Тәңірберген-Әлиханнның қарқынды жүгірісі, құлап-сүрініп жатса да «Ақбала» деп айғайлай жүгіріп, киімін лақтыра бастауы кейіпкердің психологиялық сынуын білдіреді. Ал адасқан еліктің лағындай болып шарасыздықпен оны қарсы алған Ақбала-Назгүл арасындағы кездесу көзді ашып жұмғандай сәттік сезімді бастан кештіреді көрерменге. Теңіз айдынында басылмайтын осы бір тынымсыз үскірік жел де кеу-кеулеп қос ғашықты бір-біріне итермелеп-ақ бақты.

Қойылымның баяу темпо-ритмі кейіпкерлер психологиясына үңілуге мол мүмкіндік берелі. Итжеккенге айдалып, қалың қар мен сарышұнақ аязды ызғарға қарамастан жан жары Ақбала үшін бәріне де төзген Еламан-А. Сатыбалдының монологы көрушісіне қажетті мөлшерде жетпей жатты. Актердің мимикасы, қозғалыс-әрекетін танығанымызбен айтар ойын тұспалдап қана отырдық. Себебі, музыка актер дауысымен таласып, түк естіртпейді. Осы монологта қосылған фондық музыканы мүмкіндігінше азайтып, немесе мүлдем қолданбауға болар еді.

Спектакльдегі маңызды сахнаның бірі Ақбаланың өтінішімен Тәңірбергеннің Сүйеу қарттың шаңырағына кешірімге келуі. Бұл ретте, актер Саят Мерекеұлы Сүйеуді қатал әкеден қарағанда қамқоршы ретінде кескіндейді. Әдеби нұсқада қаталдығымен есте қалған бұл кейіпкердің өзгергенін айта кету керекпіз. Ат тоны айыбын алып келген Тәңірберген-Әлиханды Сүйеу қария кешіре қойған жоқ. Қарсы сөйледі, намысын таптады. Бетіне тірі жан, тісті бақа қарсы келіп көрмеген Тәңірберген-Әлихан қарап тұрсын ба. Сүйеу ақсақалды қамшының астына алды. Алайда, осы тұста актер Әлихан кейіпкердің ішін кернеген ашуы мен ызасын психологиялық тұрғыда толыққанды аша алмай жатты. Біріншіден, актер өзі қамшының астына алып жатқан Саят Мерекеұлын аяғаны байқалды. Екіншіден, қасқағым сәтте ойналатын бұл көріністе ішкі арпалыс, алғышарттар тұсы аз болды да, актердің психологиялық тұрғыда кейіпкерінің бойындағы өзгерісті ашып көрсетуге мүмкіндігі қалмай жатты. Сондықтан ба екен осыдан кейінгі Тәңірберген-Әлиханнның Ақбала-Назгүлді қамшының астына алатын сахнасының да дәлелі, себебі ашылмай тұрды. Бір асығыстау кеткендей әсер қалдырады. Сахнадағы әр секундтың қымбат екенін жақсы білеміз. Бірақ осындай маңызды сахналарды тым қысқартпаған жөн.

Тәңірбергеннің Ақбаланы бас жоқ, көз жоқ сабалап, өлімге апаратын көрінісінің қажетті мөлшерде шықпауының тағы бір себебі Тәңірбергеннің Сүйеуге кешірім сұрай барған және соның лебімен келіп Ақбалаға қол жұмсайтын екі көріністің арасында Еламанның елге оралу сахнасының көрсетіліп кетуінен. Бұл жерде көрермен оқиғаның бірізділігінен айырылып қалады. Бірақ инсценировкада солай жасалғандықтан, режиссерге салмақ түсері сөзсіз.

Спектакльдегі ең күшті символ – бесік. Режиссер осыны мықтап ұғып, шаңырағы қираған Еламанның оралу сахнасына тиімді қолданған. Көтерме сахнадағы қираған бесік – отбасы күйреген Еламанның жан-дүниесіндегі күйзелісті жеткізетін мықты

метафора. Еламан-А.Сатыбалдының бесікті жөндей отырып айтқан монологы әсерлі. Өмірдегі жалғыз қызығы – Ақбаладан көрген опасыздығы өзегін өртеген Еламан-Азаматтың халі дәрменсіз. Актер өз кейіпкерінің қанша қиындық көрсе де психологиялық тұрғыда сынбағанына баса назар аударған. Бұл, әсіресе, Еламан мен Ақбаланың соңғы қоштасу сахнасында да жақсы көрсетілген.

Спектакльде көркемдік-идеялық шешімдері жағынан ұтымды тұстар өте көп. Солардың қатарында Ақбаланы қаралаған тобырдың оған су шашып, топыраққа көметін сахнасы. Қазақта айтылатын «қарабет» деген сөз тіркесі сахнада жаңғыра ойнатылады. Осы көрініс көрерменді жалпыадамзаттық контекстке көтергендей. Жаратылыс там-тұмдап пайда болғаннан бері адамзаттың несібесі болған топырақ пен судың, ағаштың табиғи түрде қолданылуы қойылымның астарын қалыңдата түседі. Бір символдың бірнеше мәнге ие болуы да, қолданылған реквизиттердің көп функционалдығы және заманауи жылтыраған материалдарды пайдаланбауы арқылы режиссер тұрмыстық элементтерден қаша алғаны құптарлық. Сонымен қатар, теңізге шыққан балықшылардың көрінісі оқиғаға эпикалық кеңдік берген. Режиссер Ақбаланың өлімінде символмен шешкен. Ақ кебенекке оранып, өзін өзі өлімге қиған әйел тағдыры соңына осылай жетеді.

4. Нәтижелер

Мақалада прозаны инсценировкалаудағы жаңа тәсілдердің бар екені айқындалып, ғылыми тұрғыда қарастырылды. «Демонтаждау», «фрагменттілік», «мәтінді режиссерлік оқылымға сай жүйелеу», «рольдерді қосарлау немесе бір рольді екіге бөлу» т.б. сынды театрлық тың тәсілдері қолдану ыңғайына қарай авторлар қойылымды жаңа бағыттағы постдрамалық өнім, «театрлық мәтін» ретінде бағалады. Қазіргі таңда қазақстандық театр үдерісінде прозаны сахналаудың тың әдістері туындап, соның негізінде өнер ұжымдарының репертуары сан-алуан тақырыпты қамтуға мүмкіндік алып отырғаны айқындалды. Қазақ сахна өнері прозалық шығармаларды игеруде ұлт қаламгерлерінің бұрындары назардан тыс қалып жүрген туындыларын көрерменге жеткізуде әлі де талай-талай рухани ізденістерге баруға көркемдік мүмкіндіктері мол екенін дәлелдеп шықты. Ұлт театры үшін қазақ әдебиетінің мол жауһарлары әлі де қазба-кеніш көзі болып қала беретіні рас. Драматургиялық қана емес, прозамыз бен поэзиямыздың үздік үлгілері әрдайым көрерменімен қауышып отыруы шарт десек, онда қазақ театр режиссерлері алдында мол шығармашылық мүмкіндіктер мен ізденістер бар екені талас тудырмайды. Қазақ прозасы театрдың репертуарын ғана емес, оның тілін, мәні мен мағынасын, көркемдік қуатын арттыратын рухани донор деуге негіз бар.

5. Қорытынды

Қазіргі таңда қазақ театрларының сахнасында әлемдік және ұлттық прозалық шығармалар негізінде спектакльдер көп қойылып жүр. Олардың көркемдік құндылығы, жаңа заманға сай оқылымдары, айтар идеясы да сан-алуан. Ә. Нұрпейісовтың «Қан мен тер» трилогиясы негізінде қойылған екі спектакльді талдау негізінде олардың инсценировкалық тұрғыда, режиссерлік оқылым жағынан да бір-біріне ұқсамайтындығын анықтадық. 1973 жылы Ә. Мәмбетов режиссурасында прозалық шығарманың негізгі кейіпкері рухани күрескерге айналған Еламан болса,

ал 2022 жылы жарыққа шыққан спектакль-ремейкте бірінші кезекке Ақбала бейнесі тұрды. Алғашқы қойылымда тап тартысы, қазақ жеріне төңкерістік рухтың келіп, жұмысшы табының қалыптасуын көрсетсе, соңғысында аласапыран замандағы әйелдің тағдыры, махаббат пен ар-намыс тартысына түскен жанның психологиялық хал-күйін суреттейді. Осылайша, бір прозалық шығарма екі түрлі режиссерлік концепциямен сахналанып, бір-бірін қайталамайтын, өз бетінше жеке-дара туындылар бола алғанына көз жеткіздік.

Әдебиеттер:

1. Богатенкова Л.И. Современное казахское сценическое искусство. – Алма-Ата, «Наука» КазССР, 1979. – 269 с.
2. Кабдиева С.Д. Фольклорные традиции в казахском театре. – Алма-Ата: Искусство, 1986. – 112 с.
3. Mayemirov A., Khalykov K., Nurpeis B. (2015) Ethnic and Cultural Aspects in the Development of Kazakh Theatres. // *Folklore* №62. <http://dx.doi.org/10.7592/FEJF2015.62>.
4. Mervlishvili S. (2010) *The Actor's Art*. – Tbilisi: Publishing House Kentavri, – 225 p.
5. Mitchell C (2014). *Theatrical Worlds*. University of Florida School of Theatre and Dance. – 270 p.
6. Молтабарова К. Режиссер Мәмбетов феномені. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2011. – 296 б.
7. Мұқан А.О. Шыңғыс Айтматов және қазақ театр өнері. «Керуен» ғылыми журналы. 70 (1) 2021. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.1-03>.
8. Мұхит М. Неліктен менталды денсаулық туралы ашық айту керек // <https://the-steppe.com/steppe-qazaqsha/nelikten-mentaldy-densauly-turaly-ashy-aytu-ma-yzdy>.
9. Нұрпейіс Б.К. Қазақ театр режиссурасының қалыптасуы мен даму кезеңдері (1915 – 2005): Монография. – Алматы: «Қаратау ҚБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 520 б.
10. Рахимов Ә.С. Режиссер шеберлігі: оқу құралы. – Алматы, 2015. – 278 б.
11. Рудницкий К.Л. От «Бедной Лизы» до «Братьев Карамазовых». <https://dramateshka.ru/index.php/prerevolutionary-theatre/3904-k-l-rudnickiy-ot-lbednoyj-lizih-r-do-lbratjev-karamazovihkhr>
12. Скороход Н.С. Как инсценировать прозу: Проза на русской сцене: история, теория, практика. – СПб.: «Петербургский театральный журнал», 2010. – 344 с.
13. Шостак И. Режиссер Мамбетов. – Алма-Ата: Искусство, 1989. – 144 с.

References:

1. Bogatenkova L. I. (1979) Contemporary Kazakh performing arts. – Alma-Ata, «Science» of the KazSSR. – 269 p. (in Russ)
2. Kabdieva S.D. (1986) Folklore traditions in the Kazakh theater. – Alma-Ata: Art. – 112 p. (in Russ)
3. Mayemirov A., Khalykov K., Nurpeis B. (2015) Ethnic and Cultural Aspects in the Development of Kazakh Theatres. // *Folklore* №62, 2015. <http://dx.doi.org/10.7592/FEJF2015.62.kazakh> (in Eng)
4. Mervlishvili S. (2010) *The Actor's Art*. – Tbilisi: Publishing House Kentavri. – 225 p. (in Eng)
5. Mitchell C (2014). *Theatrical Worlds*. University of Florida School of Theatre and Dance. – 270 p. (in Eng)
6. Moltabarova K. (2011) The phenomenon of director Mambetov. – Almaty: Publishing House «Kazygurt» – 296 p. (in Kaz)
7. Mukan A. (2021) Shyngys Aitmatov and Kazakh theatrical art. The Scientific journal «Keruen» 70 (1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.1-03> (in Kaz)
8. Muht M. (2021) Why it's worth talking openly about mental health // <https://the-steppe.com/steppe-qazaqsha/nelikten-mentaldy-densauly-turaly-ashy-aytu-ma-yzdy> (in Kaz.)
9. Nurpeis B.K. (2014) Stages of formation and development of Kazakh theater directing (1915-2005): Monograph. – Almaty: Karatau Design Bureau LLP, Dastur. – 520 p. (in Kaz.)
10. Rakhimov A.S. (2015) Directing skills: textbook. – Almaty, – 278 p. (in Kaz.)
11. Rudnitsky K.L. From «Poor Lisa» to «The Brothers Karamazov». <https://dramateshka.ru/index.php/prerevolutionary-theatre/3904-k-l-rudnickiy-ot-lbednoyj-lizih-r-do-lbratjev-karamazovihkhr> (in Russ.)
12. Skorokhod N.S. (2010) How to dramatize prose: Prose on the Russian stage: history, theory, practice. – St. Petersburg: «Petersburg Theater Magazine». – 344 p. (in Rus.)
13. Shostak I. (1989) Directed by Mambetov. – Alma-Ata: Art. – 144 p.(in Russ.).

FTAMP 04.21.31

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-21>

М.Б. Сыздықова¹, А.Т. Әбдіраманова², В.Т. Енсеева³

^{1,2}Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

³І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті Талдықорған, Қазақстан

E-mail: syzdykova.makhpal@mail.ru, abdiraman75@mail.ru, Vensulu@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2944-9672, 0000-0001-8995-1619, 0000-0002-7360-5743

ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ (Оңтүстік Қазақстан өңірлері мысалында)

Аңдатпа. Біз бұл мақалада қоғамымыздағы күнделікті өмір сүру барысында қолданып жүрген дәстүрлі және инновациялық мәдениеттіміз бен құндылықтарымызды саралап, салыстырмалы тұрғыда талқылаймыз. Талдау барысы «Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі дәстүрлі және инновациялық құндылықтар үдерістерін мәдени талдау» жобасы аясында жүргізілген әлеуметтік зерттеудің нәтижелеріне негізделеді. Дәстүр мен жаңашылдық арақатынасы, мәдени әлемдер арасындағы айқын үйлесімдік өте күрделі үдеріске жатады және оның орындалуы көп шарттарды қажет етеді. Өткенге оралу, өшкенді жандыру, діни қайта өрлеу, шашыраған құндылықтарды түгендеу белсенді модернизация және жаппай батыстандыру аймағында өзгерістерге ұшырауда. Ұлттық мәдениет барынша қалыптасқан жүйе болғанымен, жаһандану аясында оның өзгеріске ұшырауы, ерекшелігінің сақталуы мен даму мүмкіндіктері де пайда бола бастайды. Қазақтың дәстүрлі мәдениеті батыстық емес құндылықтарға: тұлғааралық қатынастардың түпнегізділігіне, әрекеттенуші құндылықтардың тұрақтылығына, рухани реттеудің салмақтылығына негізделген. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы отбасылық мәдени үрдістердің кейбір бағыттары өзінің табиғи болмысынан ауытқып, батыстық үлгілерге еліктеуге талпыну байқалады. Бұл жас ұрпақтың ұлттық талғамын әлсіретеді, ұлттық дәстүрлі төл мәдениеттен бірте-бірте ығыстыра алады. Осындай еліктеушілік ұлттық мәдениетке, әсіресе жастардың сана-болмысына, кері әсер етеді, ұлттық тәрбиеліліктің этика – эстетикалық маңызы кемиді. Мақалада, жаһандану барысында өзгерістерге ұшырап жатқан дәстүрлеріміздің ұлт болашағына және халықтың әлеуметтік жағдайына тигізетін әсеріне сараптама жасалады. Қазіргі дамушы қоғамда дәстүрлі және инновациялық мәдениеттің проблемалары ерекше орын алады. Дәстүрлі және инновациялық мәдениеттің үйлесімділігі, бір жағынан дамудың, екінші жағынан қоғам үшін уақытпен тексерілген ең маңызды құндылықтарды сақтаудың кепілі болып табылады. Дәстүрлі мәдениетіміздің адам өміріне маңыздылығы және олардың орнын басып жатқан инновациялық мәдениеттіміздің арасындағы байланыстарды зерттеу маңыздылығы туындауда. Мақалада бұл мәселе дәстүрлі негіздерді сақтау ұлттық бірегейлікті сақтаудың қажетті шарты болып табылатын көпұлтты қоғам контекстінде қарастырылады.

Алғыс: Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырған. Грант AP19677146. «Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі этникалық азшылықтардың ұлттық бірегейлену үдерістерін кросс-мәдени және аксиологиялық талдау» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Дәстүрлер, инновациялар, көпұлтты қоғам, әлеуметтік-мәдени даму, ұлттық бірегейлік, тұлғаны қалыптастыру.

М.Б. Сыздыкова¹, А.Т. Абдираманова², В.Т. Енсеева³

^{1,2} Кызылординский университет имени Коргыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

³ Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдықорған, Казахстан

E-mail: syzdykova.makhpal@mail.ru, abdiraman75@mail.ru, Vensulu@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2944-9672, 0000-0001-8995-1619, 0000-0002-7360-5743

Роль традиционных и инновационных ценностей в обществе (на примере регионов Южного Казахстана)

Аннотация. В этой статье мы проанализируем и сопоставим нашу традиционную и инновационную культуру и ценности, которые мы используем в повседневной жизни нашего общества. Ход анализа основывается на результатах социологического исследования, проведенного в рамках проекта «Культурный анализ процессов традиционных и инновационных ценностей в южных регионах Казахстана». Соотношение традиций и новизны, четкая гармония между культурными мирами относятся к очень сложному процессу, и его выполнение требует больших усилий. Возвращение в прошлое, разжигание угасания, религиозное возрождение, инвентаризация разбросанных ценностей претерпевают изменения в зоне активной модернизации и массовой вестернизации. Несмотря на то, что национальная культура является наиболее устойчивой системой, на фоне глобализации начинают появляться возможности ее трансформации, сохранения специфики и развития. Казахская традиционная культура базируется на западных ценностях: первостепенности межличностных отношений, стабильности действующих ценностей, серьезности духовной регуляции. На сегодняшний день некоторые направления семейных культурных тенденций в Республике Казахстан отклоняются от своей природной идентичности и стремятся подражать западным образцам. Это ослабляет национальные вкусы молодого поколения, может постепенно вытеснить нацию из традиционной культуры коренных народов. Такое подражание негативно влияет на национальную культуру, особенно на сознание молодежи, снижается этическое-эстетическое значение национального воспитания. В статье проводится анализ влияния наших традиций, которые претерпевают изменения в ходе глобализации, на будущее нации и социальное положение населения. В современном развивающемся обществе особое место занимают проблемы традиционной и инновационной культуры. Гармония традиционной и инновационной культуры, с одной стороны, является гарантом развития, с другой-сохранения важнейших ценностей, проверенных временем для общества. Возрастает значение традиционной культуры для жизни человека и важность изучения связей между нашей инновационной культурой, которая их заменяет. В статье этот вопрос рассматривается в контексте многонационального общества, где сохранение традиционных основ является необходимым условием сохранения национальной идентичности.

Благодарности: Научная статья профинансирована Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. Грант подготовлен в рамках научного проекта AP19677146. «кросс-культурный и аксиологический анализ процессов национальной идентичности этнических меньшинств в южном регионе Казахстана».

Ключевые слова: традиции, инновации, многонациональное общество, социокультурное развитие, национальная идентичность, формирование личности.

М.Б. Syzdykova¹, А.Т. Abdiramanova², V.T. Enseeva³

^{1,2} Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

³ Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov Taldykorgan, Kazakhstan

E-mail: syzdykova.makhpal@mail.ru, abdiraman75@mail.ru, Vensulu@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2944-9672, 0000-0001-8995-1619, 0000-0002-7360-5743

The role of traditional and innovative values in society (on the example of the regions of South Kazakhstan)

Abstract. In this article we will analyze and compare our traditional and innovative culture and the values that we use in the daily life of our society. The course of the analysis is based on the results of a sociological study

conducted within the framework of the project «Cultural analysis of the processes of traditional and innovative values in the southern regions of Kazakhstan». The ratio of tradition and novelty, a clear harmony between the cultural worlds belong to a very complex process, and its implementation requires great conditions. The return to the past, the incitement of extinction, religious revival, inventory of scattered values are undergoing changes in the zone of active modernization and mass Westernization. Despite the fact that national culture is the most well-established system, against the background of globalization, opportunities for its transformation, preservation of specificity and development are beginning to appear. Kazakh traditional culture is based on non-Western values: the primacy of interpersonal relations, the stability of existing values, the seriousness of spiritual regulation. To date, some areas of family cultural trends in the Republic of Kazakhstan deviate from their natural identity and seek to imitate Western models. This weakens the national tastes of the younger generation, may gradually displace the nation from the traditional culture of indigenous peoples. Such imitation negatively affects the national culture, especially the consciousness of young people, the ethical and aesthetic significance of national education decreases. The article analyzes the impact of our traditions, which are undergoing changes in the course of globalization, on the future of the nation and the social situation of the population. In today's developing society, the problems of traditional and innovative culture occupy a special place. The harmony of traditional and innovative culture, on the one hand, is a guarantee of development, on the other - the preservation of the most important values, time-tested for society. The importance of traditional culture for human life is increasing and the importance of studying the links between our innovative culture, which replaces them. The article considers this issue in the context of a multinational society, where the preservation of traditional foundations is a necessary condition for the preservation of national identity.

Acknowledgments: The scientific article was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. The grant was prepared within the framework of the scientific project AP19677146 «Cross-cultural and axiological analysis of the processes of national identity of ethnic minorities in the southern region of Kazakhstan».

Keywords: traditions, innovations, multinational society, socio-cultural development, national identity, personality formation.

1. Кіріспе

Қазіргі мәдениеттану ғылымында мәдениеттің үш негізгі тұжырымдамасы кеңінен таралды: *технологиялық* (мәдениет қоғамдық өмірдің өндірісі мен көбеюінің белгілі бір деңгейі тұрғысынан қарастырылады); *белсенділік* (мәдениет бүкіл қоғамда көрінетін адам өмірінің тәсілі мен нәтижесі ретінде көрінеді); *құндылық* (аксиологиялық) (мәдениет борыштың қандай да бір идеалы ретінде бар және нақты нәрсеге қол жеткізу, іске асыру) Жалпы, бұл ұғымдар бір – біріне қарсы емес және мәні бойынша да балама емес.

XX ғасырдың аяғында әлемдік мәдениеттердің интеграция процестері тез дами бастады. Бір жағынан, жаһанданудың, мәдени біртектіліктің әсерінен дәстүрлі мәдениеттердің жойылуы байқалады, ал екінші жағынан, әртүрлі мәдениеттердің тасымалдаушыларының байланысы, олардың мәдени полифониясы байқалады, бұл, керісінше, егіз құндылықтарды қабылдауға ықпал етеді.

Атап айтқанда, мәдениетаралық өзара іс-қимыл проблемаларының тұтас кешені пайда болды: транскультурализм, мәдени плюрализм, мәдениет тілдерін аудару, өркениеттер қақтығысы. Қазіргі әлемдік қоғамдастық көпмәдениеттілікке ұмтылады, ол үшін басқа мәдени модельдерді түсінуді қажет ететін басқасына дұрыс көзқарас қалыптастыру қажет.

Жалпы, құндылық дегеніміз объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін әлеуметтік танымдық ұғым. Рухани құндылықтарға қоғамдағы ой-

лау мен бағалау, мақсат және оған жетудің жолдары, қоғамда басқару мен онда кездесетін түрлі нормалар жатады. Құндылықтар жалпы өмірге, еңбектің түрлері мен адам іс-қызметінің салаларына, өмірінің мәніне т.б. баға беру қатынасынан тұрады. Ендеше, жеке адам да, ұлт та өзін қоршаған заттық және рухани әлемді құндылықтылық тұрғысынан бағалайды. Жоғарыда айтылғандардың танымдық тұрғыдан алғанда «болмыс» деп аталатын ұғымның мәнін құрайды. Еліміздің стратегиясында әлем ауыр дүниетанымдық және құндылық дағдарысты бастан кешіріп отырғандығы өркениеттер қақтығысы, тарихтың ақыры, мультимәдениеттің күйреуін жариялайтын үндердің жиі естілетіндігі, сондықтан жылдар бойы сыннан өткен құндылықтарымызды қорғаудың маңыздылығы айтылған («Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты). Жалпы, ұлттың рухани болмысы ұлтқа тән құндылықтардан тұрады. Ол тіл, діл, дін, өнер, білім мен ғылым, әдет – ғұрып, салт – сауық, еңбекке деген қатыс, қоғамның жеке мүшелерінің жауапкершілігі және өз мүмкіндіктері мен шамаларын бағамдаулары. Қазіргі жаһандану заманында азат ой, болашаққа деген сенім, ұлттық мүдде, рух пен намыс, ынтымақ, бәсекеге қабілеттілік сияқты сапаларсыз ұлттық құндылықтарды сақтау да, қорғау да және еселеу де мүмкін емес.

Құндылықтарды құлдыратпауда жергілікті, республикалық деңгейлердегі ақпарат құралдар мен мерзімді баспасөздің де алатын орны зор.

Бір кезде «дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» деген тақырыпта мақалалар баспа беттерінде жарық көрген болатын (Ансабаева, 2017: 3). Озығы бар деген ұғымға қоғам дамуына кедергі келтірмейтін кейбір әдет-ғұрыптар жататын. Мәселен, үлкен кісіге ізет көрсетіп сәлем беру, сөзін бөлмеу, өтірік, мақтаншақтықты қолдамау, отбасының берекелі болуы, араласып жүргендермен дұрыс қарым-қатынас жасау, т.б. мәселен, қазіргі кезде белең алған «гендер пати», «түрлі-түсті икештер», «хеллоуин», «бал айы», «қыздың қолын тізерлеп сұрау», «hens party (девичник)», «торт үрлеу», «әйелдің босануына күйеуінің серіктес болып қатысуы» сынды инновациялық құндылықтарға негізделген бірнеше жаңадан енген дәстүрлеріміз бар. Бұл жаңа дәстүрлердің барлығы дерлік отбасының ынтымақтастығы мен бірлігіне, отбасының берекесін қалыптастыруға негіз болып келеді. Алайда, бұл жаңадан енген дәстүрлеріміз біздің бұрыннан келе жатқан кейбір дәстүрлерімізді ұмыттыруы мүмкін. Мәселен, қазақтың бұрыннан келе жатқан, бірақ, қазір ұмытылып бара жатқан дәстүрлерінің бірі «құрсақ тойдың» орнына «гендер пати» сияқты Батыстан келген дәстүр басып отыр. Мұндай жаңадан енген жаңаша дәстүрлер, қазіргі кезде инновациялық құндылықтарымызды толықтырып отыр. Олай дейтін себебіміз, бұл жаңадан енген дәстүрлерде адамдар арасындағы қарым-қатынастарға әсер етеуде. Бұл жаңа дәстүрлер отбасылық, туыстық, достық қарым-қатынастағы адамгершілік, бауырмалдық сияқты құндылықтарды дамытуға негізделген деп айта аламыз. Мысалы, «гендер пати» дәстүрі болашақ сәбидің жынысын анықтауға негізделген, ал түрлі-түсті кештер жақындар арасындағы қарым-қатынасты нығайтуға, ер адамның босану процесіне қатысуы отбасына деген қамқорлықтың, бірліктің негізі ретінде қолданылып жүрген жаңаша дәстүрлер болып табылады. Бұл жаңадан енген дәстүрлер көбінесе заманауи отбасыларда кеңінен қолдау табуда. Біз жүргізген зерттеу нәтижелері бұл тезисті растап отыр (4-кесте).

Сонымен қатар, бұрыннан келе жатқан әдет-ғұрыптар ішінде күні өткен, кер-тартпалық рөл атқаратын дәстүрлер де бар. Бір заманда қазақ арасында қыз алып, үйлену үшін «қалың мал» төлеу тәртібі болған. Соның нәтижесінде, байлығы мол адамдар екі-үш әйелдің үстіне таңдап, жас қызға үйлену кәдесі орын алған. Осыған орай «қыз алып қашу» кәдесі пайда болды. Бастапқы кезде, екі жас бірін бірі ұнатып, бірақ қалың мал төлеуге шамасы болмаған жағдайда орын алған. Бірақ, кейін бұл бастама қызды зорлықпен, еріксіз алып қашатын жаман әдетке айналды. 1917 жылы қазақ жерінде пайда болған «Алаш» партиясы әйел теңдігіне байланысты «қалың малға», «қыз алып қашуға» алғаш тыйым салды. Бұл әдетті ұстанғандарды кеңес қоғамында да заңмен жазалайтын.

Жалпы, «дәстүр» дегеніміз не? Егер бір нәрсе қайталай берсе, халық оған дағдыланса, ол салтқа айналады. Дәстүр дегеніміз міне сол, үйреншікті әдет болып табылады.

Қазіргі таңда, еліміздің әлемге ашықтығы кеңейген сайын, интернет технологи-ялары мен жаңа медиа технологиялар адамдардың өмір салтын өзгертті, жаһандану процесі тереңдей түсті, ел экономикасы мен қоғамы терең өзгерістерге ұшырады, әртүрлі идеялар мен мәдениеттердің алмасуы мен қақтығысы, құндылықтардың қақтығысы мен интеграциясы күшейе түсті. Қазіргі кезде интернет әлемі анағұрлым қарқынды дамып келеді, бұл жалпы жұртшылықтың, әсіресе жас ұрпақтың санасының қалыптасуына маңызды әсер етеді. Осылайша, интернет дәуірі аясында тарихтан мұраға қалған мәдениеттің қазіргі кеңістігі қалай пайдалану керектігі тура-лы теориялық және практикалық сұрақ әлі де кең назар аударады және қазіргі уақытта білім берудің тиімділігін арттыру үшін ерекше мән-ге ие. Біздің мәдениетіміздің та-мыры терең және орасан зор рухани күші бар ұлттың даму процесінде қалыптасып, дамиды.

Біздің қоғамымызда мәдениеттің ерекшеленіп, өзгерістерге ұшырауы белең алып келеді. Бұның себептері өте көп. Мысалы, еліміздің әлемдік қауымдастықтағы мемлекеттермен байланысы, интернет желісіндегі түрлі роликтер мен қызықты салт-дәстүрлер, жалпыға ортақ мәдени ережелер, батыстық заманауи үлгілерге еліктеу, шетелдік телесериалдар, шет елден білім алып келгендер, той ұйымдастырушы орталықтар және т.б. факторлар әсер етуде. Сондықтан да, мәдени құндылықтарды өзге елдердің құндылықтарымен араластырмай, сақтап қалу маңыздылығы артуда. Бұл жөнінде жүргізілген зерттеулерде аз емес. Қазақстанда құндылықтар мәселесін талдау философиялық тұрғыда тәуелсіздік алған кезеңнен ерекше мән беріле бастады. Құндылық мәселесі еңбектерде философиялық тұрғыда қарастырылды. Құндылықтардың философиялық табиғатын анықтауда шығармашылықтың байла-ныстырған ғалымдар А.Х. Қасымжанов (1991), Қ.Ә. Әбішев (2002), М.З. Изотов (2014), А.Қ. Қасабек (1998), А.Б. Қапышев (2011), А.Г. Косиченко (2016), Г.Г. Соловьева (2010), С. Нұрмұратов (2020) болып табылады.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Бастапқы ақпаратты жинау Оңтүстік өңірді құрайтын Қызылорда, Түркістан, Жам-был, Жетісу, Алматы облыстары мен Алматы, Шымкент қалаларында онлайн – сау-

алнама Google Forms (n = 1999) платформасында 2023 жылдың мамыр, маусым айларында 597 адамға жүргізілді. Зерттеу бақылау бірліктерін іріктеудің квоталық әдісімен көп сатылы стратификацияланған үлгіні қолданды. 95% сенімділік ықтималдығы бар іріктеу қателігі $\pm 5\%$ -дан аспайды. Іріктеме Қазақстанның 18 жастан асқан ересек тұрғындарын тұрғылықты жері, елді мекеннің әкімшілік – аумақтық мәртебесі, респонденттің жынысы, жасы белгілері бойынша көрсетті. Сауалнамада Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының дәстүрлі қазақ мәдениетінің жаһандану жағдайындағы өзгеру динамикасын, қазіргі қоғамның әлеуметтік – мәдени жағдайындағы тұлғаның өзін – өзі анықтауы және отбасылық құндылықтар жүйесінің экономикалық маңызын және ұлттық психологияда әлі сақталған кері әдеттердің анықталуын бағалау бойынша сұрақтар қамтылды. Деректер тақырыптарды құру үшін жолдық кодтау арқылы талданды.

2.2 Материалға сипаттама

Институттар мен елдердің болашағы олардың мәдени құндылықтары мен мұраларын сақтауға, жойылып кетуден қорғауға және бөлісуге байланысты екені белгілі. Институтты қолдайтын ең негізгі элементтер – ол дәстүрлі құндылықтар, сондай-ақ, құндылықтарды сақтау үшін ұстанатын нормалар, тарихтар мен мәдени байланыстар болып табылады. Мәдени байланыстарды қалыптастыру кезінде коммуникация, өзара әрекеттесу және ақпарат алмасу процесі тиімді болуы және оны барлығы қабылдауы керек (Адам-Троян және т. б., 2021: 598), өйткені біз бір-бірімізбен әңгімелесу және сөйлесу арқылы мәдениетті қалыптастыра аламыз, ол әлеуметтік тәртіпте, ұйымда немесе қарым-қатынаста орын алуы мүмкін (Хендрит, 2018) және әсіресе біздің интернетке тәуелді дәуірде жастар үшін мәдени іс-шаралар, ақпарат алмасу өте жоғары ықпал етуі мүмкін (Хастингс, 2018). Интернет ғасыры – мезгілді ақпараттық ғасыр деп аталады (Чиулли, 2020), мұнда барлығы интернетке байланысты болмаса да, оған тәуелділік басымдығы байқалады. Себебі, қоғамдағы цифрландыру күн санап дамып келеді. Осы ғаламтордың мүмкіншіліктері мен зиянды тұстарын көптеген ғалымдар зерттеп келеді. Мысалы Батыс елдерінің ғалымдары С.Браман, А.Проссер, К.Робинсон және т.б. ғалымдар интернет желісінің адам баласына тигізетін пайдасы мен зардабын жан – жақты зерттеген.

Sabatini, F. (Sabatini, 2012: 120) өз зерттеулерінде теледидардың қоғамдық пікірге аса әсер ете алмайтындығын қарастырған. Себебі, жас буынның теледидар арқылы берілетін танымдық бағдарламаларды мүлдем қарамайтындығын ескерсек, бұл пікірдің орынды екенін мойындаймыз. Жастар қазір интернет желісі арқылы да танымдық бағдарламаларды, видеороликтерді қарамайтыны белгілі, тіпті білім алу үшін де қолданатын жастардың саны көп емес. Бұл өз кезегінде, зерттеуді қажет ететін және отбасылық өмірде көп көңіл бөлуді қажет ететін мәселер болып табылады. Ұлттың ұлттық сана-сезімін жаңғырту және оны жан-жақты дамыту аса маңызды. Жаһандану заманындағы ұрпақ тәрбиесі өте үлкен мәселе, себебі, өскелең ұрпақ біздің дәстүрлі құндылықтарымызды келесі ұрпаққа жеткізуші буын.

Галливан мен Срайт (Gallivan, 2005: 297) «ақпараттық жүйелер саласындағы мәдени зерттеулердің көпшілігінің негізінде жатқан бір тұрақты болжам, мәдениеттің өзгермейтінін және өзгеріссіз қалатынын көрсетеді» деп атап өтті. Қысқа мерзімді

уақытта мәдениеттер айтарлықтай тұрақты болса да (Pliskin, 1993: 195), мәдени өзгерістер Халықаралық бұқаралық ақпарат құралдары, иммиграция, технологиялық және әлеуметтік модельдер сияқты басқа мәселелер жиынтығынан туындайды (Форд, 2003: 122). Салехан және басқалар (Salehan, 2018: 726) жаһандандудың әлеуметтік – мәдени болашағы бүкіл әлемдегі мәдени құндылықтар мен мұралардың үздіксіз жетілуін мойындайтынын атап өтті. Хейлбронердің (Heilbroner, 1994: 254) пікірінше, технологиялық детерминизм теориясы кез-келген қоғамның технологиясы оның мәдени құндылықтарының, мұрасының және әлеуметтік құрылымының дамуын анықтайды деп болжайды. Цифрлық дәуірде мұғалімнің білім берудегі рөлі анағұрлым өзгермелі және онша айқын емес, өйткені тәрбиешілердің рөлдері енді олардың әдеттегі міндеттерімен шектелмейтінін көрсетті (Grand-Clement et al., 2017: 23).

Mabovula (Mabovula, 2011: 40), Nici және т. б. (Nici, 2020: 16), Wahab және т. б. (2012) сияқты бірнеше сақталған зерттеулер мәдени құндылықтар мен мұралардың жылдам өзгеріске ұшырап жатқанын растады және негізгі антидоттардың бірі жас ұрпақты өздерінің мәдени құндылықтары мен мұраларын зерттеуге ынталандыруды жалғастыру болып табылады, өйткені мәдениет оқуды, білімді қажет етеді (Спенсер – Оути және Франклин, 2012). Питерсон (Питерсон, 2010: 398) мәдени әр түрлі жағдайларда тиісті жұмыс пен қарым-қатынас үшін қолданылатын дағды ретінде сипаттаған мәдени интеллект 21-ші ғасырда көшбасшылық пен жұмыс үшін міндетті дағды ретінде танылды (мәдени интеллект орталығы, Нью-Йорк). Мәдени құндылықтар мен мұралардың эрозиясының өзекті мәселесін көрсету үшін Харви (Харви, 2019: 593) климаттың өзгеруі сияқты заманауи мәселелер бойынша пікірталастардың көпшілігі физикалық салдарға көбірек көңіл бөлетінін айтып, климаттың өзгеруі тұрғысынан мәдени құндылықтар мен мұралардың эрозиясына әлемдік қоғамның назарын аударуға дейін барды, мысалы, өскен дауылдардың қатыгездігі мен қайталануы, теңіз деңгейінің көтерілуі, сақтандыру тарифтерінің жоғарылауы, мүлік құнының төмендеуі және ауылшаруашылық жағдайларының нашарлауы. Қалай болғанда да, климаттың өзгеруінің мәдени сияқты материалдық емес салдары үнемі талқыланбайды және олар өмір салты мен дәстүрлі тәжірибені жоғалтуды қамтиды. Харви (2019) өмір салты мен әдет-ғұрыптың жоғалуы әлеуметтік келісімнің төмендеуіне және адамның өмір салты (яғни мәдениет) қоғамдағы сол адамның жеке басы мен жеке басын сезінумен тығыз байланысты деген негізде қоғамдағы жалпы психикалық денсаулық мәселелеріне әкелуі мүмкін деп алға тартты. Сонымен қатар, тағы бір айқын факт – ол Мәдени мұрамен тығыз байланысты және адамдардың байырғы мекендеу ортасымен қарым-қатынасына байланысты. Бұл эмпирикалық зерттеулер мәдени құндылықтар мен мұраларды бір ұрпақтан екінші ұрпаққа, әсіресе әңгімелеу арқылы біздің цифрлық дәуірімізге жеткізуге бағытталуы керек дегенді білдіреді.

Қазіргі таңда жаһандану процесінде дәстүрлі құндылықтарымыздың көптеген өзгерістерге ұшырап жатқандығын білеміз. Әрине, Ф. Бэкон (Бэкон, 1978: 556) айтпақшы, дәстүр бір орында тұрақтап тұратын үрдіс емес, ол үнемі заман ағымына қарай өзгерістерге ұшырап тұрады. Дегенмен де, бұрыннан келе жатқан дәстүрлердің

өзгерістерге ұшырауы, қоғамның әлеуметтік өмірінің де өзгерістерге ұшырауына алып келуі мүмкін. Әлеуметтанушы Э. Шилз адамның өмір сүруі дәстүрмен тығыз байланыста және ол үнемі өзгеріске ұшырап отыратынын атап өткен. Оның пікірінше, бұрыннан келе жатқан дәстүрлер заман ағымына сай өзгеріп, ерекше сипаттарға ие бола алады. Яғни, осы өзгерістердің барлығы қоғамның трансформациялануына әкеледі. (E. Shills, 1981: 763)

Ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын, өзінің құндылығын жоғалтпайтын да дәстүрлеріміз бар. Ол туралы Э.Б.Тайлор мұндай мәдениеттерге ешбір өзгеріс әсер етпейтін тұрақты мәдениет деп көрсеткен.

Спенсер-Оути мен Франклиннің (2012) пікірінше, адамдар бір – бірімен үнемі қарым-қатынас жасайтындықтан, мәдениетті біз араласатын адамдардан үйренеміз. Мысалы, ересектердің балалармен қалай қарым – қатынас жасайтынын көру – жеке адамдар арасындағы мәдениеттің шынайы символдық берілуін көрудің тамаша әдісі. Ишии мен Эйзен (2021) мәдени құндылықтар мен мұралар күнделікті тәжірибелерде, күнделікті тәртіпте, өзара әрекеттесу стильдерінде, қарым – қатынас туралы әңгімелерде және адамдар еріксіз және үнемі араласатын әлеуметтік рәміздерде тамыр жайғанын қосты. Процесс арқылы мәдени құндылықтарды, мұраларды және стандарттарды бір ұрпақтан екінші ұрпаққа беру адамдар тобындағы әдет – ғұрыптардың сабақтастығына кепілдік береді. Мәдениетті игеру – бұл адам үйренетін нәрсе және ол бүкіл қоғамның сенімдерін, дәстүрлері мен келісімдерін қалыптастырады. Чжу мен Г. Мартинестің (Чжу, 2022: 402) зерттеуі мәдени мұраны қайта құру мен құндылықты құрудың тиімді құралы ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Лоутонның (Лоутон, 2022: 871) зерттеулеріндегі цифрлық құралдардың және интернет желісінің мәдени құндылықтарды қалай арттыратынына негізделген. Еліміздің ғалымдары да өз кезегінде мәдениетке баса назар аударғанын білеміз. Қазақ мәдениетіндегі рухани мәдениетке көңіл бөліп жүрген ғалымдарымыздың бірі, Нұрмұратов С.Е. (Нұрмұратов, 2000: 55) адамның рухани дамуы мен шығармашылығын үйлесімді байланыстырады. Оның пайымдауынша, «адамның рухани дамуының тағы бір көрінісі – оның шығармашылығы. Ол адамға тән еркіндіктің, әркімнің дарындылығының, шынайылықтың, еңбекқорлықтың әлеуметтік практикада жүзеге асуы болып табылады. Әрбір еңбектің нәтижесі шығармашылықтан туындап отырса, онда дүниедегі көптеген қайшылықтардың шешілгендігінің белгісі болар еді. Адам барлығына да жауапкершілікпен қарағаны жөн. Сонда ғана, ол өзінің «Менің» биік деңгейге дейін жетілдіре алады». Сондай-ақ, Ж.О. Әбікенов (2021) өзінің «Сыр өңірінің мәдени құндылықтарын зерделеу» атты ғылыми мақаласында қоғамның саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани салаларындағы пайда болған түбегейлі өзгерістер мәдениеттанушылар алдына оларды жаңаша зерделеу міндетін қойды. Бұл қазіргі таңдағы, дәстүрлі құндылықтарымыздың өзгеріске ұшырап жатқандығынан, болашақ ұрпақтың ұстанатын дәстүрлерін жан – жақты қарастыру қажет екендігіне негіз болып отыр.

Жалпы, қоғамдағы дәстүрлі құндылықтар мен инновациялық құндылықтарды ба-рынша байланыста ұстау өте маңызды. Себебі, жастар еліктеуші халық, сондықтан да, олардың да пікірімен санасып, дәстүрлі мәдениетіміздің де ұмытылмауына жол

бермеуіміз қажет. Сонымен қатар, Қазақстанның қазіргі мәдениетіндегі дәстүрлі және инновациялық құндылықтар үдерісін мәдени зерттеу маңызды. Олай дейтініміз, қазіргі таңдағы нарықтық экономиканың басымдығы, қоғамның барлық салаларына желілік технологиялардың енуі, миграциялық араласу ықпалына байланысты құндылықтар өзгеріп, азаматтардың құндылықтарын да күрделендіре түсті.

Ғаламтордың кеңінен таралуы экрандық мәдениетті жаңа деңгейге көтеріп, «кассеталық мәдениетті» видеокассета, бейнемагнитофонды, радионы ығыстырып, рухани құндылықтарды өндіру, тарату мен тұтынуға өзіндік ерекшеліктер алып келді. Ол өмірдің әртүрлі жұмыс, білім алу, демалу, шығармашылықпен айналысу және т.б. жақтарына деген қатынасты өзгертті. Таңдау немесе тұтыну адамның өз еркі арқылы жүзеге асырылып, «үй мәдениетінің» ерекше типі қалыптастасуда.

Мәдениетке енген бұл дәстүр, біздің ұлттық мәдениеттің өзіндік бірегейлігіне әсер етіп, азаматтардың мәдени танымына ықпал жасап, жаңа нормалар, әлеуметтік мінез-құлық ережелердің пайда болуына алып келіп жатыр. Дәстүр мен инновация өткен шақты, қазіргі кезді және болашақты байланыстыратын мәдени құрылым десек те, олардың арақатынасын нақтылап, ұлттық бірегейлігімізді сақтап қалу қазіргі кездегі күрделі мәселе болып отыр.

Яғни, қазіргі қазақстандық құндылықтар үдерісінің дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың жаңашыл мазмұнын анықтауға, бүгінгі күннің әлеуметтік-мәдени ахуалын бағамдау арқылы ғылыми зерттеуге қажеттілік бар деп есептейміз.

3. Талқылау

Ұрпақ тәрбиесінде басты маңызға ие құндылықтардың бірі дәстүріміз бен тіліміз екені анық. Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстанның қазіргі мәдениетіндегі дәстүрлі және инновациялық құндылықтар үдерісін және ұлттық білім беру жүйелерінің қоғам дамуындағы байланысын анықтауға және олардың ерекше детерминизмін негіздеуге тырысу. Сондай-ақ, қазіргі заманғы ұлттық білім беру жүйесін құрудағы әлемдік қоғамдастықтың (философиялық, әлеуметтік-мәдени, білім беру) кез-келген елінің тарихи мұрасының рөлін көрсету және негіздеу. Өз зерттеулерінде авторлар білім беру жүйесі мемлекет пен қоғамның негізгі әлеуметтік институты ретінде олардың үдемелі дамуын анықтайтын және ұлттық дәстүрлер мен инновацияларды ақылға қонымды реттеу тетігі ретінде көрінетін әдіснамалық позицияда тұр.

Нәтижелер мәдени құндылықтардың жойылып жатқанын және интернеттің қарқынды дамыған дәуірінде мәдени құндылықтардың таралуында отбасылардың және қоғамның маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Мәдени құндылықтар - бұл қоғамның қазыналары мен айналары, олар жас ұрпаққа сақталуы және берілуі керек, бұған интертен желілерінің қатысуы арқылы, сондай-ақ «Мәдени мұра» саласындағы осындай бірлескен жобаларды жоспарлау арқылы, қоғамдастыққа бағытталған және интернет желілерінде тәрбиелік маңызы бар сюжеттерді көбейту арқылы қол жеткізуге болады. Бұл тұжырымды жасау себебіміз зерттеу нәтижелері көрсеткендей, дәстүрлі мәдениетіміздің орнын инновациялық құндылықтарға негізделген жаңадан енген дәстүрлер басауда (1-кесте).

Біздің зерттеуіміздің барысында дәстүрлі және инновациялық мәдениеттің ішінара өзгерістерге ұшырап жатқандығын аңғардық. Оңтүстік Қазақстан

тұрғындарының дәстүрлі және инновациялық құндылықты қалай түсінетіндіктерін анықтап көрдік.

Кесте-1. Дәстүрлі құндылықтар дегеніміз не?

		Алматы қаласы	Алматы облысы	Жетісу облысы	Жамбыл	Шымкент	Түркістан	Қызылорда	Барлығы
1	Үлкенді сыйлау, құрметтеу.	11%	14%	23%	16%	13%	16%	18%	16%
2	Отбасылық ұстаным.	12%	11%	15%	14%	13%	15%	17%	14%
3	Салт-дәстүр	21%	20%	25%	17%	21%	20%	25%	21%
4	Нанымдар мен әдет-ғұрыптар.	11%	10%	7%	9%	10%	10%	10%	10%
5	Қоғамдық нормаларға сәйкестік.	4%	4%	2%	4%	4%	3%	7%	4%
6	Ұлттық киім.	5%	6%	6%	6%	6%	3%	7%	5%
7	Ана тілінде сөйлеу.	16%	15%	11%	15%	16%	15%	1%	13%
8	Ұлттық тәрбие.	19%	19%	11%	18%	16%	17%	14%	16%
9	Басқа	1%	1%	0%	1%	1%	1%	1%	1%

1-кестеде көрсетілгендей, дәстүрлі құндылық деген ұғымды оңтүстік өңірлердің (Жетісу облысы, Қызылорда – 25%, Алматы мен Шымкент қалалары 21%, Алматы, Түркістан облыстары – 20%) басым бөлігі, яғни сұралған респонденттердің 21%-ы «Салт – дәстүр», 16%-ы «Үлкенді сыйлау, құрметтеу» және «Ұлттық тәрбие» деп жауап берген. Сәйкесінше, бұл оңтүстік өңірлерде әлі де болса қазақы болмыстың сақталғандығын растай алады және дәстүрлі құндылықтың адам өміріндегі маңыздылығын көрсетеді.

«Отбасылық ұстаным», «Ана тілінде сөйлеу» сияқты факторларды респонденттердің 14%-ы ғана атап өткен. Міне, осы жауаптардан еліміз тұрғындарының жалпы қоғамдық пікірі жаңа технология мен қазіргі өркениетті қоғамдағы либералды құндылықтардан гөрі «өмірдің дәстүрлі қисынына» көбірек мән беретінін байқалды.

«Үлкенді сыйлау, құрметтеу» дәстүрлі құндылық деп есептейтін респонденттердің 23% - Жетісу облысының тұрғындары екендігі анықталды. Қызылорда облысының тұрғындары дәстүрлі құндылық ретінде «Үлкенді сыйлау, құрметтеу» (18%), Отбасылық ұстаным (17%), «Салт-дәстүрді» (25%) қарайтыны анықталды. Жалпы дәстүрлі құндылықты салт дәстүрмен байланыстыру оңтүстік өңірлердің барлығына тән екендігін 1-кестеден көруге болады. Респонденттердің 1%-ы дәстүрлі құндылық дегенді «Ұлттық идеяның жоқтығы», «Ұлттық дәстүрге тән қағидағтарды заман талабына икемдеу» сынды анықтамалармен түсіндіруге тырысқан.

Жүргізілген бірқатар әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелері елімізде әлі де болса дәстүрлі құндылықтардың басымдығын және оның қоғам өміріндегі маңыздылығын көрсетіп отыр. Қазақ халқының бұрыннан келе жатқан дәстүрге, дін-

ге сай өрбіген құндылықтары ұлтымыздың біртұтас рухани мұрасын көрсете алады. Жастар арасында ұлттық психологиямыздың дұрыс бағытта қалыптасуында осы дәстүрлі құндылықтарымыздың алатын орны өте маңызды.

Кесте-2. Инновациялық құндылықтар дегеніміз не?

		Алматы қаласы	Алматы облысы	Жетісу облысы	Жамбыл	Шымкент	Түркістан	Қызылорда	Барлығы
1	Жаңа өзгерістер, жаңа идея.	18%	19%	24%	21%	20%	23%	24%	21%
2	Жеке еркіндік, бірегейлік.	12%	15%	11%	19%	16%	16%	22%	15%
3	Экологиялық тепе-теңдік.	4%	4%	5%	4%	4%	3%	6%	4%
4	Ғылыми прогресс, технологиялық жетістіктер.	24%	20%	17%	19%	22%	18%	22%	20%
5	Жаһандық хабардарлық.	7%	5%	7%	3%	6%	6%	7%	6%
6	Креативтілік.	6%	11%	5%	8%	8%	5%	5%	7%
7	Цифрландыру	9%	8%	12%	9%	6%	10%	2%	8%
8	Цифрлық сауаттылық.	11%	11%	9%	9%	10%	13%	4%	9%
9	Қолма – қол ақшасыз төлемнің дамуы (онлайн-сауда).	3%	2%	5%	2%	3%	1%	0%	4%
10	Әлеуметтік желілер арқылы ақпараттар алу және алмасу.	5%	5%	5%	5%	4%	5%	6%	5%
11	Басқа	1%	0%	0%	1%	1%	0%	2%	1%

Инновациялық құндылық ұғымы – уақыт өте келе пайда болған түсінік. Біздің күнделікті өмірімізде кездесетін барлық жағдаяттар, наным – сенімдер, өмір сүру стиліміз, отбасындағы құндылықтарымыз, түсінігіміз заман ағымына сай өзгерістерге ұшырап жатқаны сөзсіз. Қазіргі кезең нновация үшін ерекше уақыт. Технологиялық өзгерістер қоғамдағы өзгерістерді жеделдетіліп жатқан сияқты. Сандық ақпараттық желілер жеке адамдар, ұйымдар және ұлттар арасын бұрын-соңды болмаған жағдайда байланыстырып отыр. Ұйымнан тыс идеялармен алмасу және инновациялық импульстарды өзара байыту мүмкіндіктері кеңейген сайын, біз сондай-ақ, дәстүрлі нәрсенің қайта жандануына назар аударамыз.

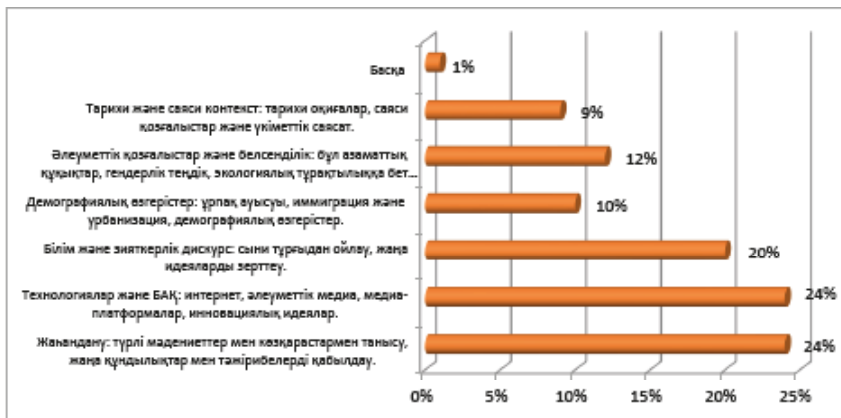
Біздің бұл пікірімізді респонденттердің жауабы да растап отыр. Жалпы, респонденттердің пікірінше, инновациялық құндылық дегеніміз «Жаңа өзгерістер, жаңа идея» (21%), «Ғылыми прогресс, технологиялық жетістіктер» (20%) және «Жеке еркіндік, бірегейлік» (15%) екені анықталды. Зерттеу тобының болжамы бойынша респонденттердің басым бөлігі инновациялық құндылықты цифрландыру, цифрлық сауаттылық және әлеуметтік желілер арқылы ақпараттар алу және алмасу сынды жауап нұсқаларын таңдайды деген болжамы расталмады. Сәйкесінше,

респонденттердің арасында «өмір сапасын арттыруды» да инновациялық құндылық деп түсінетіндер бар екені анықталды.

Сондай-ақ, қоғамдағы қалыптасқан дәстүрлі құндылықтардың өзгеруіне әсер ететін негізгі факторлар болатыны анық. Себебі кез-келген өзгерістің астарында қандай да бір себеп не салдар болады. Сондықтан да, біз Оңтүстік Қазақстан өңірлері тұрғындарының дәстүрлі құндылықтардың өзгеруіне әсер ететін факторлар жайлы пікірлерін анықтауға тырыстық. Тұрғындардың басым бөлігі қоғамдағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтардағы өзгерістерге әсер ететін нақты факторларды атап өтті (3-кесте).

Қоғамдағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтардағы өзгерістерге әсер ететін нақты факторларға «Технологиялар және БАҚ: интернет, әлеуметтік медиа, медиа – платформалар, инновациялық идеялар» мен «Жаһандану: түрлі мәдениеттер мен көзқарастармен танысу, жаңа құндылықтар мен тәжірибелерді қабылдау» деп түсінген респонденттер 24%-ды құрады. Сұралғандардың 20%-ы «Білім және зияткерлік дискурс: сыни тұрғыдан ойлау, жаңа идеяларды зерттеу» деп түсінсе, 12%-ы «Әлеуметтік қозғалыстар және белсенділік: бұл азаматтық құқықтар, гендерлік теңдік, экологиялық тұрақтылыққа бет бұру» деп қабылдап отыр. Кестеге сәйкес қоғамдағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтардағы өзгерістерге интернет әлемі мен жаһандану әсер ететіндігі анықталып отыр.

Кесте-3. Қоғамдағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтардағы өзгерістерге әсер ететін нақты факторлар?

Жалпы, жаһандану мен интернет желісі, өзгермелі демография және технологиялық жетістіктер біздің заманымыздың негізгі қозғаушы күштерінің бірі болып табылады және осы құбылыстар біздің болашағымызды қалыптастырады. Жастар осы сын – қатерлерге қарсы тұруға және заманауи әлемнің жаңа мүмкіндіктерін пайдалануға дайын болуы керек. Жаһандану үдерісі және жалпы әлемдегі құндылықтар дағдарысы жастарға құндылыққа негізделген білім беруді және тәрбие жұмысын қайта қарауды талап етеді. Қазіргі уақытта жастар мен балалардың

құндылық бағдары қоғам дамуының өзекті көрсеткіші болып саналады. Құндылықтар қоғамның салауатты өмір сүруі мен сабақтастығын қамтамасыз ету үшін адамдардың көпшілігі қабылдаған көзқарастар мен ішкі нанымдар нормасын қамтиды. Негізгі моральдық қағида ретінде қабылданған бұл құндылықтар адамдардың қарым-қатынасы мен мінез-құлқын әлеуметтік тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді.

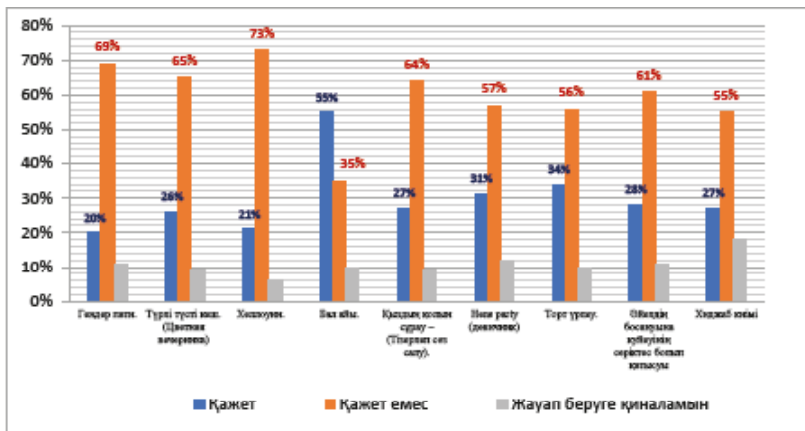
Ғаламтордың кеңінен таралуы экрандық мәдениетті жаңа деңгейге көтеріп, «кассеталық мәдениетті» видеокассета, бейнемагнитофонды, радионы ығыстырып, рухани құндылықтарды өндіру, тарату мен тұтынуға өзіндік ерекшеліктер алып келді. Ол өмірдің әртүрлі жұмыс, білім алу, демалу, шығармашылықпен айналысу және т.б. жақтарына деген қатынасты өзгертті. Таңдау немесе тұтыну адамның өз еркі арқылы жүзеге асырылып, «үй мәдениетінің» ерекше типі қалыптастасуда.

Сонымен, қоғамдағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтардағы өзгерістерге әсер ететін нақты факторларды анықтаумен қатар, олардың халықтың күнделікті тұрмысына қажеттілігі де анықталды. Негізінен, Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде қазақ ұлтының тығыз орналасуына байланысты, дәстүрлі мәдениетіміз анағұрлым сақталғаны анық. Егер, бұл зерттеу жұмысын еліміздің солтүстік өңірлерінде жүргізілсе алатын нәтижеміз де сәйкесінше басқа болуы ықтимал.

Жалпы, дәстүр мен жаңашылдық – жалпы сабақтастық пен жаңғыртуды, мұрагерлік пен қайта жасауды, бұрынғы мен соңғының байланысын білдіретін ұғым. Дәстүрге ғасырлар бойы қалыптасып, сұрыпталған әдет – ғұрыптар, жол-жобалар көзқарас түсініктер жатады.

Жаңашылдық – өткен өмірдің, кешегі күннің тәжірибесі мен жемістерінің ішінде мән – мағынасы бай, дәрежесі жоғары заман талабына жауап беретін, бұрынғы-соңғының шеңберінен шығып, болашаққа кең жол ашатын аса маңызды ізденіс – әрекеттер. Ол жалпы өркениеттің дамуына әсер етеді, осы жолда туып, орнығады. Дәстүр мен жаңашылдық – диалектикалық бірлестікте болып, ескі мен жаңаны жалғастырады, тарихпен бірге дамиды, өндірістің базисі ретінде өзгеріске ұшырап отырады. Дәстүр мен жаңашылдық арасындағы заңды байланыс – материалдық және рухани мәдениеттің, өндіріс пен техниканың, философия мен әдебиеттің, өнердің барлығына тән. Дәстүр мен жаңашылдық әдебиетте, өнерде ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, жаңа заманның талап-тілегіне сай келу қағидасын қажет етеді. Тұрмыстың, қоғамдық тіршіліктің өзгеруіне, адамның өмір танудағы жаңа ұғым-түсініктеріне байланысты әдебиетте мазмұн мен түр жағынан жаңашыл шығармалар туады. Бұл тұрғыда кейбір дәстүрлік әдіс-тәсілдер сақталумен қатар жаңаша суреттеу, бейнелеу, сөз қолдану амалдары пайда болады. Әсіресе жаңа өзгерістер мен құбылыстарды аңғаратын соны бейнелеу құралдары жасалады.

Кесте -4. Мынадай дәстүрге енген жаңашылдықтың қайсысы қажет деп ойлайсыз?

Зерттеу барысында респонденттердің қазіргі таңда қолданыстағы дәстүрлерге енген жаңашылдықтардың қажет не қажет еместігі туралы пікірін анықтауға тырыстық. Нәтижесінде, респонденттердің 69%-ы «Гендер пати» қажет емес деп көрсетсе, 20%-ы бұл жаңашылдықты қажет десе, 11%-ы жауап беруге қиналатынын білдірген (4-кестеде көрсетілген). Бұл жаңадан енген жаңашылдық қазақ қоғамында бұрындары құрсақ той деген дәстүріміз болатын. Аяғы ауыр әйелге тек отбасы болып емес, қоғам болып күтім жасаған. Туған –туыс, көршілерін шақырып келіннің аяғы ауыр екендігін хабарлау мақсатында құрсақ той жасайтын болған. Өкінішке орай қазіргі таңда құрсақ тойымыздың орнын осы гердер пати басып отыр. Қазіргі таңда трендке айналған жаңашылдықтың бірі «Түрлі түсті кеш» (Цветная вечеринка). Сұралғандардың 26%-ы қажет деп тапса, 65%-ы қажет емес деп есептейді. Тек, 9% респондент жауап беруге қиналған. Жаңашылдықтың бірі «Хеллоуинді» 21% респондент қолдаса, 73% респондент қажет емес деп тапқан. «Бал айын» 55% респондент қажет десе, 35%-ы қажет емес деп есептейді. Респонденттердің 10%-ы жауап беруге қиналған. «Қыздың қолын сұрау» тізерлеп сөз салуды сұралғандардың 27%-ы керек емес десе, басым бөлігі, яғни, 64%-ы қажет деп көрсеткен. Ненс party-ді (девичник) 31% респондент қолдаса, 57%-ы біздің дәстүрімізге жат екендігін көрсетіп отыр. Ал, 12%-ы жауап беруге қиналатынын білдірген. Төрт үрлеуді респонденттердің басым бөлігі (56%) қолдамайтынын білдерген. Әйелдің босануына күйеуінің серіктес болып қатысуын 61% респондент қолдамайтынын білдірсе, 28%-ы қолдайтындарын айтқан. Хиджаб киіміне қатысты нұсқада 27%-ы қажет деп есептесе, 55%-ы бұл киімнің қазақ қоғамына жат екендігін көрсетіп отыр. Тек, 18% респондент жауап беруге қиналатынын білдірген. Бұл сұрақ бойынша жалпы оңтүстік өңірдің тұрғындарының жаңадан енген дәстүрлерді аса қолдай бермейтіндіктерін аңғаруға болады. Оның негізгі себептерінің бірі отбасындағы салт-дәстүрдің берік екендігінен байқауға болады.

Енді, қоғамымызға енген бұл жаңашылдықтардың пайда болуына себеп болған негізгі факторларды да анықтап көрейік. (5 - кесте).

Кесте - 5. Осы дәстүрге енген жаңашылдықтың пайда болуына не себеп болды деп ойлайсыз?

		Алматы қаласы	Алматы облысы	Жетісу облысы	Жамбыл	Шымкент	Түркістан	Қызылорда	Барлығы
1	Жаһандану.	23%	21%	18%	19%	17%	16%	18%	19%
2	Демократия.	3%	6%	2%	7%	5%	6%	6%	5%
3	Шетелдік телесериалдар.	18%	15%	14%	16%	20%	22%	12%	17%
4	Шетелде білім алып келгендер.	6%	8%	12%	5%	13%	9%	10%	9%
5	Интернет.	26%	25%	30%	29%	28%	26%	26%	27%
6	Технология.	5%	4%	11%	6%	2%	6%	10%	6%
7	Той ұйымдастырушы орталықтар.	6%	8%	5%	4%	7%	6%	7%	6%
8	Қоғамдық сұраныс.	13%	11%	7%	12%	7%	9%	10%	10%
9	Басқа	0%	2%	1%	2%	1%	0%	1%	1%
Барлығы		100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Дәстүрге енген жаңашылдықтың пайда болуына «Интернет» (27%) деп есептейтіндердің басым бөлігі, яғни 30%-ы Жетісу облысы болса, одан кейінгі орындарды Жамбыл облысы (29%), Шымкент қаласы (28%), Түркістан, Қызылорда облыстары мен Алматы қаласы да осы ұстанымда екендерін білдірді. Яғни, ғаламтордың дәстүрдің бұрмалануына тигізетін әсері көп екендігін аңғаруға болады. Осы сияқты көрсеткіштер «Шетелдік телесериалдар» да (17%) себеп екендігін аңғартады. Жамбыл облысы тұрғындарының 19% дәстүрге еніп жатқан жаңашылдықтардың негізгі себептерінің бірі шетелдік сериалдар екендігін көрсеткен. Сондай-ақ, дәстүрге енген жаңашылдыққа Жетісу өңірі респонденттерінің 12%-ы «Шетелде білім алып келгендер» деп есептейді (5-кесте). Дәстүрге енген жаңашылдықтардың пайда болуына сұралғандардың 1%-ы «Ермелік», «әлеуметтік желілер» және т.б. деген өз нұсқаларын көрсеткен.

Қазір барлық мемлекеттер жаһандану жағдайына бейімделіп күн кешуде. Бұл дегеніміз батыстық өркениетті меңгеру жолында ұлттың төл тарихы мен мәдениетін жоғалту қаупі бар деген сөз. Батыстың білімі, ғылымы, технологиясы біздерге қажет-ақ, бірақ шамадан тыс еліктеу дәстүрлі тәрбиелік, адамгершілік құндылықтардан айырады. Сондықтан жаһандануды әрбір ұлт немесе мемлекет өз болмысына қарай бейімдеп сіңіре алса қауіпсіз болары анық. Біз осы уақытқа дейін ұлттық мәдениет пен тіл, дін мен діл және басқа да мәселелер түбегейлі шешілді деп айта алмаймыз.

Ал жаһандану үдерісінде қазақ қоғамында, әсіресе келесі ұрпаққа салт-дәстүрді насихаттап, ата салтын жалғастыру үшін ұлттық тәрбиеге көбірек көңіл бөлуіміз керек.

Қазіргі таңда әлемдік қауымдастықтағы мемлекеттердің өзара тәуелділігі артып, жалпыға ортақ мәдени ережелері бір жүйеге тартылған. Бізде бұл интеграциядан тыс қала алмаймыз. Тек ғаламдастыру негізінде жергілікті ұлттық дәстүрлер мен ерекшеліктерді сақтай отырып, өзге мәдениеттен талғап-таңдап, керегін алып, әлемдік мәдениетте лайықты орны бар, біртұтас ұлттық ерекше мәдени кеңістік қалыптастыру керек.

Зерттеу нәтижесі бойынша (6-кесте), жаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениеттің болашағынан не кітетінін анықтауға тырыстық. Сұралғандардың 26%-ы «Мәдениет институттары жаңа заман талаптарына сәйкес дамиды» деп ойласа, 23%-ы «Дәстүрлі мәдениетті сақтап қаламыз» деп есептейді. Респонденттердің 15%-ы «Дәстүрлі мәдениетті сақтай алмаймыз» деп көрсетіп отыр. Ал, респонденттердің 13%-ы «Гибридті мәдени формалардың пайда болуына әкеледі» деген нұсқаны таңдап отыр, бұл өз кезегінде өзкети мәселелердің бірі екендігін көрсетеді. Сұралғандардың 1%-ыжаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениеттің болашағынан кейбірі «Ештеңе күтпейтінін»атап өтсе, басқалары «Тәрбие» күтетінін көрсетіп отыр.

Кесте-6. Сіздің ойыңызша, жаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениеттің болашағынан не күтесіз?

		Алматы қаласы	Алматы облысы	Жетісу облысы	Жамбыл	Шымкент	Түркістан	Қызылорда	Барлығы
1	Дәстүрлі мәдениетті сақтап қаламыз.	23%	16%	29%	26%	25%	21%	21%	23%
2	Мәдениет институттары жаңа заман талаптарына сәйкес дамиды.	31%	20%	27%	34%	25%	19%	25%	26%
3	Гибридті мәдени формалардың пайда болуына әкеледі.	15%	17%	9%	13%	15%	9%	14%	13%
4	Дәстүрлі мәдениетті сақтай алмаймыз.	11%	17%	24%	9%	14%	15%	13%	15%
5	Жаһандық экспозиция және туризм дамиды.	10%	13%	7%	6%	9%	16%	13%	10%
6	Тұтынушылық қоғам, шынайы қарым-қатынасты жоғалтамыз.	9 %	15 %	4 %	11 %	11 %	19 %	13 %	12%
7	Басқа	1%	2%	0%	1%	1%	1%	1%	1%
Барлығы		100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Жаһандану процесінде қалыптасатын қазіргі қоғамның ерекшелігі – жекелеген елдер мен халықтардың мәдени бірегейлігі жоғалады. Жаһандану процестері дәстүрлі

байланыстардың жойылуына әкелуі мүмкін, бұл жекелеген ұлттық қауымдастықтарға қауіп төндіреді. Моральдық-адамгершілік құндылықтарды деформациялау процестері дәстүрлердің тұрақтандырушы рөліне жүгінуді талап етеді. Дәстүрлер әлеуметтік көбеюдің маңызды факторы екені анық. Тарихи тәжірибе қоғамның тұрақты дамуы белгілі бір дәстүрлерді сақтауда көрінетін әлеуметтік сабақтастықты сақтамай мүмкін емес екенін көрсетеді.

Жаһандану процестері сөзсіз ұлттық дәстүрлерге өзінің табиғи дамуына кедергі ретінде, әртүрлі әлеуметтік қауымдастықтардың өздері туралы ең қалыптасқан идеяларын сақтайтын маңызды элемент ретінде тап болады. Сонымен қатар, көптеген қақтығыстарды байқауға болады, олардың нәтижесі қалыптасқан ұлттық дәстүрлердің ерекшелігіне, олардың инновацияларға бейімділігіне немесе иммунитетіне, қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз ететін тарихи сабақтастықты жоғалтпай бейімделу қабілетіне байланысты.

Жаһандану процестері дәстүрлі байланыстардың жойылуына әкелуі мүмкін, бұл жекелеген ұлттық қауымдастықтарға қауіп төндіреді. Моральдық-адамгершілік құндылықтарды деформациялау процестері дәстүрлердің тұрақтандырушы рөліне жүгінуді талап етеді. Жаһандану дәуірінде ұлттық мәдениетті сақтау үшін сіз өзіңіздің тамырыңызды, тарихыңызды және дәстүрлеріңізді білуіңіз керек. Ең алдымен, мәдениет туралы білім отбасында қалыптасады. Өйткені, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар отбасылық бақыт пен әл-ауқаттың ажырамас бөлігі болып табылады.

Зерттеу нәтижесі бойынша (6-кесте), жаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениеттің болашағынан не күтетінін анықтауға тырыстық. Сұралғандардың 26%-ы «Мәдениет институттары жаңа заман талаптарына сәйкес дамиды» деп ойласа, 23%-ы «Дәстүрлі мәдениетті сақтап қаламыз» деп есептейді. Респонденттердің 15%-ы «Дәстүрлі мәдениетті сақтай алмаймыз» деп көрсетіп отыр. Бұл нәтижелердің басым бөлігі Алматы қаласының респонденттері көрсетіп отыр. Бұл пікірлер қазіргі кездегі жаһандану процесіндегі ұлтымызға еніп жатқан дәстүрлер дәлел бола алады. Дегенмен де, респонденттердің 15%-ы «Дәстүрлі мәдениетті сақтай алмаймыз» және 13%-ы «Гибридті мәдени формалардың пайда болуына әкеледі» деген пікір білдірген. Бұл әсіресе, Жетісу және Алматы облыстарының тұрғындарының пікірлерінен көрінеді. Сұралғандардың 1%-ы жаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениеттің болашағынан кейбірі «Ештеңе күтпейтінін» атап өтсе, басқалары «Тәрбие» күтетінін көрсетіп отыр. Жалпы, зерттеу нәтижелерінен байқағанымыз, Оңтүстік Қазақстан өңір тұрғындарының пікірінше жаңадан енген дәстүрлерді аса қолдамайды. Оның басты себептерінің бірі бұл өңірлерде әліде болса отбасындағы дәстүрлі құндылықтардың сақталуында екенінен аңғаруға болады.

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, дәстүрлі құндылықтар мен мәдениеттерді сақтау, оларды ұрпақтан ұрпаққа жеткізу аса маңызды. Сондықтан да, отбасында, білім ордаларында дәстүрлі құндылықтар мен мәдениеттерді сақтау мәселесіне көбірек көңіл бөлу керек деген болжам жасауға болады. Бұл дегеніміз, мәдениетті зерттеуге болатындықтан, жас ұрпақты қорғау, сақтау және оларға дәстүрлі құндылыққа негізделген білім беру үшін білім ордаларындағы мәдени құндылықтар мен мұраларды оқытуға назар аударуы керек. Бұған цифрлық платформаларға

қатысу арқылы, сондай-ақ қоғамдастыққа бағытталған және адами құндылықтарға бағытталған есептеу техникасының шоғырлануы бар осындай бірлескен мәдени мұра жобаларын жоспарлау арқылы қол жеткізуге болады

Жаһандану дәуірінде ұлттық мәдениетті сақтау үшін сіз өзіңіздің тамырыңызды, тарихыңызды және дәстүрлеріңізді білуіңіз керек.

Ең алдымен, мәдениет туралы білім отбасында қалыптасады. Өйткені, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар отбасылық бақыт пен әл-ауқаттың ажырамас бөлігі болып табылады. Өскелең ұрпақты бала кезінен отбасылық дәстүрлермен таныстыру оларға отбасылық құндылықтар мен қарым-қатынастардың маңыздылығын сіңіреді. Сонымен қатар, балабақшада және мектепте мәдениетпен танысуға үлкен мүмкіндіктер бар. Мұғалімдердің ұлттық сюжеттерді, мотивтерді сабақтарда, ойын әрекеттерінде, әртүрлі сыныптан тыс іс-шараларды өткізуде қолдануы, әрине, адамның ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға ықпал етеді.

4. Нәтижелер

Жаһандану мәселе етіліп көтерілген сайын, ұлттық өнерге, мәдениетке, тілге, дінге аса ден қою күшейіп келеді. Мәдениеттің тамырын ұлттық құндылықтармен байланыстырып, олардың шығу тегін зерттеуге деген қызығушылық өсуде. Олай болса, ұлттық бірегейлікті сақтап қалудың ең ұтымды жолы-жас ұрпақтың бойында ұлттық руханилықты дамыту бағытында тәрбие мен білім беру» – деп, мәдениеттің ұлттық болмысының өзгешелігі оларды ерекшелендіріп тұратындығын келтірген. Философ Қ. Затовтың пікірінше: «қазіргі Қазақстан қоғамы алдында жаһандану талабына абыроймен жауап бере отырып, өзінің тек өзіне тән кемелдену жолын таңдау мәселесі туындап отыр. Біздің пікірімізше, Қазақстанда бұл үшін барлық алғышарттар қалыптасқан және ХХІ ғасырда Қазақстан әлемдік мәдени кеңістікке көп мәдениеттерді тоғыстыра отырып, өзіндік келбетін айқындаған өркениет ретінде енетіні күмән туғызбайды».

5. Қорытынды

Ресей философы С.А. Арутюнов та «жаңашылдықты қоғамды дамытуға жетелейтін үдеріс ретінде қарастырып, тіпті құдіретті саналатын жаңашылдықтар, дәстүрге айналғаннан кейін, қоғам дамуы барысында маңызды рөлге ие болады» дейді. Осылайша, мәдениеттің ілгері жылжуы үшін дәстүр мен жаңашылдық бірдей деңгейде қажет. Екеуінің біреуіне ғана басымдық беру, қоғамның дамуына кері әсер етеді.

Әлеуметтену функциясы жеке тұлғаның бейімделуі мен қалыптасуын нақты тарихи жағдайларда жүзеге асырады. Дәстүрдің арқасында кез-келген әлеуметтік қауымдастықтың жеке өкілдерінің жеке қасиеттері қалыптасады. Жеке адам қажетті дағдыларды игеріп, әлеуметтік қызметке қосылып, бірқатар әлеуметтік функцияларды орындайды. Дәстүрлер жеке тұлғаларды әлеуметтендірудің, оларды әлеуметтік қатынастар жүйесіне енгізудің және алдыңғы ұрпақтардың тәжірибесін игерудің тікелей механизмі болып табылады. А.В. Стомба атап өткендей, «дәстүрдің мәні – әлеуметтік өмірдің сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз ету мақсатында ұрпақтан-ұрпаққа берілетін жинақталған әлеуметтік тарихи мұраны тарату және жаңғырту». Жеке тұлға әлеуметтену процесінде ғана қоғамның басқа мүшелерімен тиімді қарым-қатынас жасай алатын әлеуметтік көбеюдің белсенді субъектісіне айналады.

Тәрбие қызметі дәстүрлерде қалыптасқан әлеуметтік қатынастар жүйесін біріктіреді және жеке тұлғаның моральдық – эстетикалық тәрбиесіне бағытталған. Қоғамдық мұраттарды іске асырудың маңызды факторы болып табылатын отбасылық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар жоғары тәрбиелік әлеуетке ие. Айта кету керек, тәрбие функциясы таптық сипатқа ие, өйткені әрбір әлеуметтік қабат дәстүрлерді өзінің қоғамдық мүддесі үшін қабылдайды және пайдаланады. Қалай болғанда да, Дәстүр құндылықтар жүйесі ретінде әлеуметтену процесінде ұлттық құндылықтарға қосылатын жаңа ұрпақтың адамгершілік тәрбиесінің мазмұнына негіз болады. Демек, алдыңғы ұрпақтардың жетістіктерін игермей, адам қоғамның прогрессивті дамуын қамтамасыз ететін толыққанды тұлға бола алмайды. Тұлға алдыңғы дәуірлердің әлеуметтік өмірінің сипатын игереді, осылайша ұрпақтардың тарихи сабақтастығы жүзеге асырылады.

Осылайша, қазіргі әлеуметтік процестер жаһандану процесінде жекелеген ұлттық қауымдастықтарда орын алатын құндылық бағдарларының өзгеруі қалыптасқан дәстүрлердің толық жойылуын білдірмейді, құндылық қатынастарының иерархиясында ішінара ғана өзгеріс бар екенін көрсетеді. Дәстүрлер адамзат тарихының көп бөлігін қоғамның дамуын анықтады және әлеуметтік тұрақтылық пен тұрақтылықтың қажетті атрибуты болып табылады. Дәстүрлердің болуымен адам ұрпақтардың әлеуметтік тәжірибесін игереді, ал дәстүрлі құндылықтар жүйесі қоғамның жүйе ретіндегі тұтастығы мен бірлігін көрсете отырып, әртүрлі әлеуметтік мәртебедегі адамдардың өзара түсіністігіне ықпал етеді. Сонымен бірге, қоғам белгілі бір жаңартуларсыз дами алмайтынын және жұмыс істей алмайтынын, тек дәстүрлермен шектеліп қалмайтынын, әлеуметтік салада көп нәрсені қарызға алуға немесе өзгертуге тура келетінін есте ұстаған жөн, сондықтан қалыптасқан дәстүрлер статикалық материал емес, динамикалық түрде жаңарып отыратын әлеуметтік құбылыс. В.В. Аверьянов атап өткендей, «бүгінгі өзекті дәстүр деп аталатын, өзін – өзі таныту үшін модернистік жүйемен компаға келу арқылы инновациямен жұптасуға мәжбүр болды». Әлеуметтік қатынастардың дәстүрлі және заманауи формаларының біржолғы өмір сүруі табиғи процесс болып табылады, өйткені дәстүрлер мен инновациялар әлеуметтік дамудың қосымша жақтары ретінде бар

Әдебиеттер:

1. Аверьянов В.В. Традиция как методологическая проблема в отечественной культурологии XX века. Диссертация. – Москва, 2011 г.
2. Ансатбаева Мира Айтөреқызы «Дәстүрдің озығы мен тозығы» Білім айнасы. 15-ақпан. 2017 ж.
3. Әбікенов Ж.О. Methodological principles of the semiotic approach in the study of cultural studies. «ҚазҰУ хабаршысы» журналы. Дінтану сериясы. №4. 15. 2018. 42-48 б. <https://bulletin-religious.kaznu.kz/index.php/relig/article/view/187>. <https://doi.org/10.26577/EJRS-2018-4-187>
4. Бэкон Ф. Собрание сочинений: [В 2-х т.]. — Т. 2 / Ф. Бэкон. – М.: Мысль, 1978. – 556 с.
5. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі / Т.Х. Ғабитов, Қ.А. Затов. – Алматы: Паритет, 2013. – 225 б
6. “Қазақстан-2050” Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті - елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан.

7. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. – Алматы, 2000. 62 б.
8. Adam-Troian J., Wagner-Egger P., Motyl M., Arciszewski T., Imhoff R., Zimmer F., et al. (2021). Investigating the links between cultural values and belief in conspiracy theories: the key roles of collectivism and masculinity. *Polit. Psychol.* 42, 597–618.
9. Chiulli A. T. (2020). You need to know for the digital age. Available at: <https://www.thestreet.com/financial-advisor-center/5-things-to-know-for-the-digital-age>.
10. Edward Shills. (1981). Tradition. – Chicago: University of Chicago Press, p. 327.
11. Ford D.P., Connelly C.E., Meister D.B. (2003). Information systems research and Hofstede's culture's consequences: an uneasy and incomplete partnership. *IEEE Trans. Eng. Manag.* 50, pp. 8–25.
12. Gallivan M., Srite M. (2005). Information technology and culture: identifying fragmentary and holistic perspectives of culture. *Inf. Organ.* 15, pp. 295–338.
13. Grand-Clement S., Devaux A., Belanger J., Manville C. (2017). *Digital learning. Education and skills in the digital age*. RAND Corporation, UK.
14. Hastings M. (2018). Why are culture sharing activities important for young learners? Available at: <https://www.aver.com/AVerExpert/why-is-culture-sharing-important>.
15. Hendrith M. (2008). The effects culture and communication have on businesses. Available at: <https://digitalcommons.murraystate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1122&context=bis437>
16. Mabovula N.N. (2021). The erosion of African communal values: a reappraisal of the African Ubuntu philosophy. *Inkanyiso* 3, 38–47. DOI <https://doi.org/10.4314/ijhss.v3i1.69506>.
17. Pliskin N., Romm T., Lee A. S., Weber Y. (1993). Presumed versus actual organizational culture: managerial implications for implementation of information systems. *Comput. J.* 36, pp. 143–152.
18. Sabatini, F. (2012). Who trusts Berlusconi? An econometric analysis of the role of television in the political arena. *Kyklos*, 65(1), 111-131. – 2012.
19. Salehan M., Kim D. J., Lee J. N. (2018). Are there any relationships between technology and cultural values? A country-level trend study of the association between information communication technology and cultural values. *Inf. Manag.* 55, 725–745. DOI <https://doi.org/10.1155/2012/327061>. 2018.03.003
20. Wahab E.O., Odunsi S.O., Ajiboye O.E. (2012). Causes and consequences of rapid erosion of cultural values in a traditional African society. *J. Anthropol.* DOI:10.1155/2012/327061
21. You Z., Feng L. (2021). Integration of industry 4.0 related technologies in construction industry: a framework of cyber-physical system. *IEEE Access* 8, 122908–122922.

References:

1. Abikenov Zh. (2018). Methodological principles of the semiotic approach in the study of cultural studies. Journal "Bulletin of kaznu". Religious studies series. No. 4. 15. 2018. P. 42-48 <https://bulletin-religious.kaznu.kz/index.php/relig/article/view/187>. <https://doi.org/10.26577/EJRS-2018-4-187p>.
2. Averyanov V.V. (2011). trade as a methodological problem in domestic culture XX weeks. Thesis. – Moscow. (in Russ)
3. Ansatbaeva Mira Ajtorekzy. (2017). «Excellence and wear of traditions» Mirror of knowledge. (in Kaz)
4. Bacon F. (1978). Sobraniye sochineni: [in 2-x T.]. - Vol. 2 / F. Bacon. – M.: Mysl. – 556 c. (in Russ)
5. Gabitov T.H. (2013) Spiritual space of Kazakh culture / Gabitov T.H., K.A. Zatov. – Almaty: Rarity, 225 p. (in Kaz)
6. The strategy «Kazakhstan-2050» is a new political course of the established state. Address of the president of the Republic of Kazakhstan - elbasy N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan, Astana, December 14, 2012. (in Kaz)
7. Nurmuratov S.E. (2000). the world of spiritual values: a socio – philosophical analysis. – Almaty. – 62 p. (in Kaz)
8. Adam-Troian J., Wagner-Egger P., Motyl M., Arciszewski T., Imhoff R., Zimmer F., et al.. (2021). Investigating the links between cultural values and belief in conspiracy theories: the key roles of collectivism and masculinity. *Polit. Psychol.* 42, 597–618. (in Eng)
9. Chiulli A.T. (2020). You need to know for the digital age. Available at: <https://www.thestreet.com/financial-advisor-center/5-things-to-know-for-the-digital-age>. (in Eng)

10. Edward Shills. (1981). Tradition. – Chacago: University of Chicago Press, p. 327
11. Ford D.P., Connelly C.E., Meister D.B. (2003). Information systems research and Hofstede's culture's consequences: an uneasy and incomplete partnership. *IEEE Trans. Eng. Manag.* 50, pp. 8–25. (in Eng)
12. Gallivan M., Srite M. (2005). Information technology and culture: identifying fragmentary and holistic perspectives of culture. *Inf. Organ.* 15, pp. 295–338. (in Eng)
13. Grand-Clement S., Devaux A., Belanger J., Manville C. (2017). *Digital learning. Education and skills in the digital age*. RAND Corporation, UK. (in Eng)
14. Hastings M. (2018). Why are culture sharing activities important for young learners? Available at: <https://www.aver.com/AVerExpert/why-is-culture-sharing-important>. (in Eng)
15. Hendrith M. (2008). The effects culture and communication have on businesses. Available at: <https://digitalcommons.murraystate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1122&context=bis437>. (in Eng)
16. Mabovula N.N. (2021). The erosion of African communal values: a reappraisal of the African Ubuntu philosophy. *Inkanyiso* 3, 38–47. DOI <https://doi.org/10.4314/ijhss.v3i1.69506>. (in Eng)
17. Pliskin N., Romm T., Lee A. S., Weber Y. (1993). Presumed versus actual organizational culture: managerial implications for implementation of information systems. *Comput. J.* 36, pp. 143–152. (in Eng)
18. Sabatini, F. (2012). Who trusts Berlusconi? An econometric analysis of the role of television in the political arena. *Kyklos*, 65(1), 111-131. (in Eng)
19. Salehan M., Kim D.J., Lee J.N. (2018). Are there any relationships between technology and cultural values? A country-level trend study of the association between information communication technology and cultural values. *Inf. Manag.* 55, 725–745. DOI <https://doi.org/10.1155/2012/327061>. (in Eng)
20. Wahab E.O., Odunsi S.O., Ajiboye O.E. (2012). Causes and consequences of rapid erosion of cultural values in a traditional African society. *J. Anthropol.* DOI <https://doi.org/10.1155/2012/327061> (in Eng)
21. You Z., Feng L. (2021). Integration of industry 4.0 related technologies in construction industry: a framework of cyber-physical system. *IEEE Access* 8, 122908–122922. (in Eng)

МРНТИ 18.41.09

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-22>

Г.Т. Жұмасейітова^{*1}, М.Ш. Мылтықбаева², Д.М. Мосиенко³

¹ Қазақская национальная академия хореографии, Астана, Казахстан

² Қазақская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан

³ Қазақский национальный университет искусств, Астана, Казахстан

E-mail: gulnara_ili@mail.ru, meruertm@mail.ru, dinamosienko@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0478-3164, 0000-0002-0077-8803,

0000-0001-8491-3920

ДЕКАДА ИСКУССТВА КАЗАХСТАНА В ДОКУМЕНТАХ И ФАКТАХ (К ВОПРОСУ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ МУЗЫКИ)

Аннотация. Данная статья посвящена изучению культурного явления, связанного с важнейшим периодом развития истории казахского искусства. Организация и проведение декад искусства сыграло значительное влияние на развитие национальной культуры. Начиная с 1930-х годов XX столетия проведение декад национального искусства (позже – декад национальной литературы и искусства) в г. Москве и других городах Советского Союза было важнейшим направлением советской культурной политики. Анализ и изучение архивных данных, периодики того времени, дает возможность исследователям определить содержание этого события, выявить социально-культурный контекст, сопровождавший декаду как культурное явление. Во Введении рассматривается значение исторических материалов для рассмотрения их без присущей социальной ангажированности советскому периоду, увидеть другой смысл произошедших культурных событий. Методы исследования включают в себя культурно-исторический, сравнительный методы. Ставится проблема источниковедения казахстанского музыковедения. Результаты и обсуждение содержат анализ событий декады казахского искусства ы1936 года с привлечением архивных, научных работ и материалов прессы. Подход советской политики заключался в создании единого культурного уровня республик Советского Союза, и подобный контроль был связан с идеологией соцреализма. Однако, несмотря на интернационализацию, декады искусства сыграли важную роль в становлении профессионализма западноевропейского типа, появления новых жанров и форм искусства. Заключение: творческие процессы национального музыкального искусства протекают активно и обращение к истории, которая отражена в различного рода документах, позволяет расширить знания и определяет перспективы для культуры в целом.

Ключевые слова: декада искусства Казахстана; искусство Казахстана; деятели; источниковедение; казахская музыка; история музыки; музыковедение; творчество; композитор.

Г.Т. Жұмасейітова^{*1}, М.Ш. Мылтықбаева², Д.М. Мосиенко³

¹ Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан

² Құрмангазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан

³ Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: gulnara_ili@mail.ru, meruertm@mail.ru, dinamosienko@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0478-3164, 0000-0002-0077-8803, 0000-0001-8491-3920

Құжаттар мен фактілердегі Қазақстан өнерінің онкүндігі (қазақ музыкасы тарихының деректану мәселесі)

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ өнері тарихының дамуындағы аса маңызды кезеңге байланысты мәдени құбылысты зерттеуге арналған. Өнер онкүндіктерін ұйымдастыру және өткізу ұлттық мәдениеттің дамуына айтарлықтай әсер етті. XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап Мәскеуде және Кеңес Одағының басқа да қалаларында ұлттық өнердің онкүндіктерін (кейіннен – ұлттық әдебиет

пен өнердің онкүндіктері) өткізу кеңестік мәдениет саясатының маңызды бағыты болды. Сол кездегі мұрағат деректерін, мерзімді басылымдарды талдау және зерттеу ғалымдарға бұл оқиғаның мазмұнын анықтауға, онжылдықты мәдени құбылыс ретінде әлеуметтік-мәдени маңызын анықтауға мүмкіндік береді. Кіріспеде тарихи материалдарды кеңестік кезеңге тән әлеуметтік жағымпаздықпен емес, мәдени оқиғалардың өмірдегі шынайы орнын ашу маңыздылығы талқыланады. Зерттеу әдістеріне мәдени-тарихи, салыстырмалы әдістер жатады. Қазақстандық музыкатану ғылымының деректану мәселесі қойылды. Қорытындылар мен талқылауларда мұрағаттық, ғылыми еңбектер мен баспасөз материалдарын тарта отырып, 1936 жылғы қазақ өнерінің онкүндігіндегі оқиғаларға талдау жасалған. Кеңестік саясаттың көзқарасы Кеңес Одағы республикаларының біртұтас мәдени деңгейін құру еді және мұндай бақылау социалистік реализм идеологиясымен байланысты болды. Дегенмен, интернационалдық қағидаттарға карамастан, осындай онкүндіктер Батыс Еуропалық кәсіби өнердің дамуына, жаңа жанрлар мен құрылымдардың пайда болуына маңызды үлес қосты. Қорытынды: ұлттық музыка өнерінің шығармашылық дамуы қарқынды белес алды және әр түрлі құжаттарда көрініс тапқан тарихқа үңілу арқылы танымды кеңейтуге мүмкіндік береді және жалпы мәдениеттің болашағын анықтайды.

Кілт сөздер: Қазақстан өнерінің онкүндігі, Қазақстан өнері, өнер майталмандары, деректану, қазақ музыкасы, музыка тарихы, музыкатану, шығармашылық, композитор.

G.T. Zhumaseitova*¹, M.Sh. Myltykbaeva², D.M. Mosienko³

¹*Kazakh National Academy of Choreography, Astana, Kazakhstan*

²*Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Almaty, Kazakhstan*

³*Kazakh National University of Arts, Astana, Kazakhstan*

E-mail: gulnara_ili@mail.ru, meruertm@mail.ru, dinamosienko@mail.ru, zaitova-gu@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0478-3164, 0000-0002-0077-8803, 0000-0001-8491-3920

Decade of art of Kazakhstan in documents and facts (on the issue of source studies of the history of kazakh music)

Abstract. This article is devoted to the study of a cultural phenomenon associated with the most important period of the development of the history of Kazakh art. The organization and holding of decades of art has played a significant influence on the development of national culture. Since the 1930s of the 20th century, the holding of decades of national art (later - decades of national literature and art) in Moscow and other cities of the Soviet Union was the most important direction of Soviet cultural policy. The analysis and study of archival data, periodicals of that time, allows researchers to determine the content of this event, to identify the socio-cultural context that accompanied the decade as a cultural phenomenon. The Introduction examines the importance of historical materials for considering them without the inherent social bias of the Soviet period, to see a different meaning of the cultural events that took place. Research methods include cultural-historical, comparative methods. The problem of the source study of Kazakh musicology is posed. The results and discussion contain an analysis of the events of the decade of Kazakh art in 1936 with the involvement of archival, research works and press materials. The approach of Soviet policy was to create a single cultural level of the republics of the Soviet Union, and such control was associated with the ideology of socialist realism. However, despite internationalization, decades of art have played an important role in the formation of professionalism of the Western European type, the emergence of new genres and forms of art. Conclusion: the creative processes of the national musical art are active and the appeal to history, which is reflected in various documents, allows to expand knowledge and determines prospects for culture as a whole.

Keywords: decade of art of Kazakhstan, art of Kazakhstan, personalities, source studies, Kazakh music, music history, musicology, creativity, composer.

1. Введение

В процессе изучения проблем формирования и развития казахской музыкальной культуры нового типа начала XX века, исторически связанного с событиями постре-

волюционного Казахстана, главное внимание исследователей сосредотачивалось на событийной стороне, фиксации фактов, событий. Исследовательской доминантой в изучении истории казахской музыки были вопросы композиторского творчества: «композитор и фольклор», «европейское и традиционное творчество», направления творчества композиторов, традиции и новаторство. С недавних пор наблюдается смещение акцента – само композиторское творчество становится источником для источниковедения истории казахской музыки как науки. И в орбиту исследовательских интересов вовлекаются области, ранее не становившиеся объектом изучения.

Летопись музыкального искусства Казахстана на сегодняшний день сохранила много свидетельств о важнейших страницах в истории казахской музыки, оказавших значительное влияние на ее развитие. А сохранившиеся исторические источники, которые представляют собой материалы как устные, так и рукописные или же напечатанные тексты, дают современным исследователям новые материалы для анализа, новых выводов обобщенного и конкретного характеров. Без документов прошлого, важной научной базы, как известно, музыковедческое исследование невозможно.

Факты и исторические свидетельства такого важного культурного события как первая Декада казахского искусства и литературы Казахстана (май 1936 года, г. Москва) дают возможность спустя более 80 лет увидеть глубинный и подлинный смысл культурных процессов того времени, определить значение этого события.

Задача статьи – выявить сохранившиеся источники, позволяющие раскрыть и объяснить процесс развития культурной жизни Республики. Интерес к культурному событию связан и с важными юбилейными датами, которые отметил Казахстан в 2022-м и 2023-м годах, связанных со 110-летним юбилеем Шары Жиенкуловой (1912–1991) и Куляш Байсеитовой (1912–1957), 100-летием Даурена Абилова (1923–2001). Выдающиеся мастера искусства сыграли важную роль в развитии казахстанской культуры. Талант Шары Жиенкуловой и Куляш Байсеитовой высоко оценили во время Первой казахстанской Декады. Даурен Абилов участвовал в показе «Вальса цветов» из балета «Спящая красавица» Петра Чайковского, также вызвавшего большой интерес в Москве. Во время Второй Декады он выступил в качестве балетмейстера балета «Дорогой дружбы» Нургисы Тлендиева, Льва Степанова и Евгения Манаева (1958).

2. Методы и материалы исследования

2.1 Методы

В изучении тех или иных музыкальных явлений применялся историко-методологический подход. На современном этапе активизируется обращение к междисциплинарным подходам. Те или иные исторические источники регулярно становились материалом для создания научных концепций: учёные интерпретировали памятники казахской музыки (Джумакова, 2020: 56).

Однако проблема источниковедения пока не становилась главным объектом размышлений для казахстанского музыковедения (Мылтыкбаева, Мосиенко, Абдинуров, 2022). Для создания научного текста ученому необходима и опора на исторический материал, и логические умозаключения. Сущность и происхождение научного предмета могут подтолкнуть учёного к поиску и изучению новых исторических объектов. И, в целом, для исторического научного текста необходимы изучение и анализ фактов, а также их теоретическое обобщение.

История становления казахской музыкальной культуры 1920–1930-х годов вызывает острый интерес в связи с нахождением и применением новых исторических фактов и материалов, которые ранее отсутствовали по тем или иным причинам в научном обиходе.

2.2 Материалы исследования

Универсальный методологический принцип данной статьи – объективный анализ, в нашем случае – процесса становления музыкальной культуры Казахстана в 1930-е годы XX века. Исходной методологической позицией стал анализ письменных источников, связанных со значимым культурным событием начала XX века, сохранившихся в архивах, периодической печати, заметках разных лиц, зафиксированных в письмах, дневниках, воспоминаниях. Как известно, оценка любого культурного события и явления, суждения о нем являются важными фактами духовной жизни общества. Проведенное исследование расширит представление о духовной культуре того времени, авторы не просто механически приводят факты, а стремятся найти между ними взаимосвязь, привести оценки этого культурного события современниками в связи с бытовавшими в то время эстетическими критериями.

Ключевыми методами проведенного исследования является культурно-исторический подход и сравнительный методы. Взаимодействие указанных методов и их комплексное применение явилось достаточным условием для научной рефлексии.

Чтобы понять и осмыслить значение любого культурно-исторического события для своего времени, историю его появления, нужно изучать его в социальном контексте, учитывать особенности тогдашнего времени, общественных устремлений той эпохи, этику и эстетику. Критический подход к явлениям и событиям прошлого как особо ценным всегда обусловлен временем и средой. Интерес к этому событию вызвал вопрос – все ли документы выявлены? Прежде всего, нужно было определить саму структуры Декады – систему организации, историю ее возникновения. Из архивных данных, из периодики того времени мы можем узнать о хронологии Декады, составе делегаций, процессе подготовки, об отзывах современников о декадах.

Изучение источников, выявление и анализ фактов, с одной стороны, и теоретическое осмысление и обобщение, с другой – это две линии исторического исследования. Обращение к подлинным историческим свидетельствам, источникам дает возможность изменить представления о событиях того времени. При изучении музыкальной жизни, музыкальной культуры того или иного периода важно обратиться ко всей совокупности высказываний современников, так как они выражают время, среду, психологию слушателей.

3. Обсуждение

Круг источников о Декаде национального искусства обширен. Многие доступны в печатном виде. Сведения о Декадах национального искусства в Москве (1936–1941 гг.), Декадах национальной литературы и искусства (1950–1960 гг.) можно найти в периодических изданиях, публицистических, критических трудах, воспоминаниях. Много сведений содержится в архивах.

В истории казахской музыкальной культуры было несколько декад. В Москве – Декада национального искусства 17–25 мая 1936; Декада национальной литературы и

искусства 12–23 декабря 1958 года. В мае–сентябре 1967 года в Москве состоялись Дни национальной культуры и искусства 15 советских республик, в том числе Казахстана. В 1971 году Декада литературы и искусства Казахстана состоялась в Узбекистане.

Кроме того, в соответствии с доктриной творческого обмена опытом, в Казахстан приезжали с Декадами российская делегация (Декада музыки литературы и искусства РСФСР, 1964 г.), украинская (Декада украинской литературы и искусства, 1966 г.).

Первая Декада казахского искусства и литературы Казахстана была проведена в Москве в 1936 году. Специальная комиссия во главе с наркомом Темирбеком Жургеневым разработала план мероприятия. Многие участники этого события высоко оценили вклад Т. Жургенева. Так, Канабек Байсеитов указывает, что нарком был «главным руководителем и идейным вдохновителем» (Каратаева, 2010).

Согласно плану Декады, артисты готовили 2 оперы Евгения Брусиловского и концертные номера. В Москву были направлены коллективы Казахского государственного музыкального театра, Казахского государственного драматического театра, Казахской государственной филармонии, национального оркестра – всего около 300 человек совместно с народными акынами.

Напомним хронологию, основные события этого масштабного мероприятия. Накануне показа оперных спектаклей в Большом академическом театре казахстанцы открыли выставку (16 мая). В течение Декады артисты показали две оперы – «Кыз-Жибек» и «Жалбыр» Евгения Брусиловского (17, 19, 20 и 22 мая).

18 и 25 мая были проведены радиопередачи на радиостанциях: по Всесоюзному радио транслировались выступления артистов на сцене Большого театра («Кыз-Жибек», «Жалбыр») и заключительный декадный концерт (ГАРФ).

21 мая была проведена встреча казахстанских писателей Сакена Сейфуллина, Мухтара Ауэзова и Председателя Правления Союза писателей Казахстана Габбаса Токжанова с руководством Союза писателей СССР. Во время мероприятия представители казахской интеллигенции выступили с докладами о развитии казахской современной литературы.

Большой декадный концерт состоялся 23 мая. На вечере выступили Национальный оркестр народных инструментов имени КазЦИКа под руководством Ахмета Жубанова, Джамбул Джабаев, Куляш Байсеитова и другие. Первое отделение завершилось исполнением воспитанниками казахской хореографической школы «Вальса цветов» из балета Петра Чайковского «Спящая красавица». Во втором отделении концерта артисты показали народные игры и обряды.

С 25 по 27 мая казахстанцы встречались с представителями московской интеллигенции, посещали театры и музеи. 26 мая в Доме советских писателей состоялся вечер, на котором выступили с чтением стихотворений Сакен Сейфуллина, Ильяс Джансугурова, Сабит Муканов.

Первая Декада получила широкое освещение в центральной прессе. До ее начала были опубликованы статьи о Беимбете Майлине и о казахской музыке Александра Затаевича К. Алтайского и других (Алтайский, 1936: 4; Затаевич, 1936: 4). Во время декады в прессе разместили статьи о казахском искусстве и выступлениях артистов Темирбека Жургенева, Мухтара Ауэзова, Бориса Асафьева, Н. Изгоева,

С. Асфендиарова, В. Иванова и других (Асафьев, 1936: 4; Ауэзов, 1936: 3; Жургенов, 1936: 3; Литовский, 1936: 4).

Александр Затаевич в «Известиях» дал краткую жанровую характеристику казахским песням, выделив важную особенность сольного исполнения. Особо отметил значимость создания новой формы музицирования – хорового пения: «В последние годы, в связи с громадными успехами социалистической культуры в Казахстане, все больше проявляются ростки нового мелодического творчества, носящие в себе подлинные элементы хорового начала». Отмечает автор, в каких сочинениях композиторы-современники цитируют казахскую музыку, указывая М.М. Ипполитова-Иванова, Н.Я. Мясковского, А.Ф. Гедике, С.Н. Василенко, М.О. Штейнберга и других авторов. Завершает статью известная цитата о музыкальном фольклоре Ромена Роллана: «Я был удивлен также и тем, что они перестали быть для меня чуждыми, и нахожу их, несмотря ни на что, родственными нашей европейской музыкальной флоре, если не той, каковою она была до тех пор, пока ученая музыка не заглушила в ней народные особенности» (Затаевич, 1936: 4).

Публикации в центральной прессе носили отпечаток идеологической концепции, согласно которой самое ценное до сих пор «таилось»: «В связи с общим подъемом музыкально-культурного уровня в Казахстане, нашедшим себе выражение в организации музыкальных школ, в насаждении театров (и среди них очень ценного Государственного музыкального театра), в организации хора и оркестра народных инструментов, в расширении сети концертных эстрад и радиоустановок, наконец, в размножении патефонов, – в связи со всем этим следует ожидать дальнейшего роста творческих музыкальных сил, до сих пор таившихся в недрах народных масс» (Затаевич, 1936: 4).

Московские рецензенты отмечали художественное исполнение и высокое мастерство казахстанских артистов, восторг от знакомства с искусством. Но практически каждая статья содержала указанный ранее идеологический налет. Статья «Победы казахского искусства» О. Литовского открывается трактовкой автора сюжетов оперы в социологизированном ключе: ««Кыз-Жибек» – драматизированная народная легенда о девушке, предпочитающей гибель – жизни с нелюбимым. В этой легенде как бы проявляется первый робкий протест против несправедливого положения казахской женщины в ханскую эпоху. Сравнивая картины «Кыз-Жибек» с нынешним положением казахской женщины, зритель еще раз убеждается в плодотворности и огромных результатах ленинско-сталинской национальной политики. Тема «Жалбыр» социально более определенная. Это уже не легенда, а подлинная история. В «Жалбыре» показан один из эпизодов борьбы казахского народа с царизмом, объединившимся с баями, богатеями для подавления восставшей бедноты» (Литовский, 1936: 4).

Обзор прессы показывает, что выступления артистов были отмечены высокими оценками. Не менее высокую оценку получили артисты и от Правительства, о чем свидетельствует архивный документ ЦГА РК (ЦГА РК: 4).

Согласно Постановлению Народных Комиссаров Казахской ССР, труппе казахского музыкального театра выделили крупную дотацию для налаживания работы с высококвалифицированными педагогами, музыкальными руководителями и художниками; для организации творческих и научных командировок; увеличения, укрепления состава театра солистами, хористами, танцовщиками, артистами оркестра; для строительства домов артистам театра.

Как известно, Декады являлись своеобразными выставками достижений республик Союза. Разнообразные мероприятия Декад – концерты, выставки, творческие вечера давали возможность музыкальным, театральным, танцевальным коллективам, творческим деятелям продемонстрировать свое профессиональное мастерство. Так, за период с 1936 по 1960 годы в Москве было проведено 35 Декад национально-го искусства с участием республик Советского Союза. Напомним, что участниками Первой Казахской Декады (17–23 мая 1936) были, главным образом, Казахский музыкальный театр (с исполнением оперы Е. Брусиловского «Кыз Жибек» и «Жалбыр»), коллективы и солисты Казахской филармонии.

В декабре 1958 года участниками декады стали Театр оперы и балета имени Абая (оперы «Биржан и Сара» М. Тулебаева, «Абай» А. Жубанова и Л. Хамиди, балеты «Дорогой дружбы» Н. Тлендиева, Степанова и Манаева, «Бахчисарайский фонтан»); Казахский театр драмы («Енлик-Кебек» М. Ауэзова, «Трагедия поэта» Г. Мусрепова, «Чокан Валиханов» С. Муканова, «Одно дерево – не лес» А. Тажибаева); Алматинский русский театр («Наследники» А. Анова, «Джордано Бруно» О. Окулевича, «Битва в пути» Г. Николаевой); ансамбли, оркестры, солисты Казахской филармонии.

4. Результаты

Декады культуры и искусства Казахстана исторически сыграли важнейшую роль в развитии музыкальной культуры. На пути к постижению значения различных культурно-исторических событий и явлений в источниках можно встретить немало вопросов, споров, суждений, разночтений. Исследователи казахской музыки опирались, прежде всего, на исторические источники, сохранившиеся устные, рукописные, изданные тексты.

Проведя краткий обзор имеющихся сведений о Первой Декаде казахского искусства и литературы, письменных источников, содержащих сведения, свидетельства того времени, можно отметить значительное положительное влияние Декад на развитие национального музыкального искусства. С отходом от многих идеологических норм того времени суждения о многих культурных событиях «советского» периода носят негативный оценочный характер. Нельзя отрицать, порой, формальный подход советской культурной политики, старавшейся добиться общего единого культурного уровня развития разных культурных традиций, к вопросам национальной культуры. Контроль над творческими процессами в республике приводил к единству тематики произведений, связанной с идеологией соцреализма, «интернационализация» диктовала требования, приводившие к нивелированию «национального» (Abykayeva-Tiesenhause A., 2021: 465; Huseynova A., 2016: 89; Koplatadze, T., 2019: 469; Morozov V., 2020: 161).

Но можно отметить несколько положительных моментов развития искусства, которым способствовали Декады национального искусства. Как известно, к моменту окончания революции 1917 года, в Казахстане литература и музыкальная культура имели богатую историю, но киноискусство, изобразительное и театральное искусство отсутствовали. Огромного расцвета достигла казахская литература, благодаря С. Сейфуллину, М. Жумабаеву, С. Муканову, И. Жансугурову, Б. Майлину, А. Байтурсынову, И. Байзакову, Ж. Аймауытову, С. Торайгырову и многим другим. Высокий профессиональный уровень демонстрировали казахские певцы Нурпеис

Байганин, Иса Байзаков, Жамбыл Жабаев. Всемирно известным стал Амре Кашаубаев, который в 1925 году выступил на Всемирной выставке в Париже, в 1927 году – на Всемирной выставке во Франкфурте-на-Майне.

В 1926 году постановкой «Енлик-Кебек» открылся казахский театр в Кызыл-орде (режиссер Жумат Шанин). В спектакле были заняты Елюбай Умурзаков, Калибек Куанышбаев, Курманбек Жандарбеков и другие.

В 1933 году пьесой Асимова и Садырова «Анархан» открылся Уйгурский музыкально-драматический театр, в 1937 году в Кызыл-Орде – Корейский театр, а в 1934 году премьерой «Айман – Шолпан» – Казахский государственный музыкальный театр. Спектакль «Айман – Шолпан» в первом сезоне выдержал более 100 постановок. Первая опера «Кыз-Жибек» создана Е. Брусиловским в 1934 году. В 1934 году создан Казахский государственный оркестр. В 1936 году открыта Казахская государственная филармония (ныне – Казахская государственная филармония им. Жамбыла).

В эти же годы в Казахстане начинают развиваться живопись, киноискусство. В Алма-Ате открылась мастерская живописи Николая Хлудова, с именем которого связан первый этап развития казахстанского изобразительного искусства, оказавшего значительное влияние на становление профессионального мастерства Абылхана Кастеева и других художников.

Этот же период стал первым этапом развития киноискусства Казахстана. В 1930-е годы появляется ряд документальных и художественных фильмов (на базе Алма-Атинского отделения «Восток-кино»). В 1930-е годы снимаются первые документальные фильмы. В 1934 году открывается первая студия и выпускается первый художественный фильм «Амангельды» (на студии «Ленфильм»).

5. Заключение

Как видно из вышесказанного, национальная культура и искусство Казахстана в 1920–1930-е годы переживали небывалый всплеск: формировались профессиональная система образования, культурные очаги, интеллигенция. И это несмотря на то, что только формировалась система обязательного начального образования, была большая доля неграмотных людей, ощущалась острая нехватка учителей.

Положительное влияние на развитие музыкальной культуры Казахстана Декад очевидно при обращении к художественным результатам. Так, после проведения Декады 1936 года ее итоги освещаются в периодике государственного и республиканского значения – газетах «Известия», «Казахстанская правда», в которых, кроме того, что были отмечены успехи деятелей (например, звание народной артистки СССР получила Куляш Байсеитова) и в целом всего национального искусства, ставились новые задачи – создание, в том числе, национального театра оперы и балета.

Опыт первой Декады оказал влияние на подготовку Второй Декады в 1958 году. В ее подготовке приняло участие большое количество людей, обсуждавших программы, выбор номеров, привлечение новых имен. Возможно, многие произведения создавались для показа в Москве. Прозвучавшие в Москве оперы «Биржан и Сара», «Абай» на долгие годы и по сей день являются вершинами национального оперного искусства. Казахские композиторы, писатели, музыканты, певцы, художники имели возможность познакомиться со своим творчеством всех советских зрителей (Горский, Ровенский, 1958).

История показывает, что даже за короткий промежуток между Первой и Второй Декадами произошли качественные изменения в профессионализме участников, репертуаре. Если в 1936 году были показаны два музыкально-драматических спектакля, то спустя 22 года представлены 2 оперы, 2 балетные постановки. Творческие достижения демонстрировали профессиональные коллективы, исполнявшие симфоническую, хоровую, камерно-инструментальную музыку.

Желание показать всю самобытность культуры и искусства обусловило стремление организаторов привлечь к мероприятиям большое количество талантливых людей, в последующем ставших основоположниками профессиональных направлений творчества. Писатели получили возможность публиковаться в советских издательствах, их произведения стали переводиться на многие языки, художники получили возможность выставлять свои произведения на всесоюзных и международных площадках. Декады показали, что они, с одной стороны, стимулировали развитие казахской культуры и искусства, и, в то же время, способствовали достижению высокого уровня. На определенном этапе Декады перестали проводиться на постоянной основе, контролироваться централизованно. Но, несомненно, появились новые формы, продолжившие традиции взаимообмена культурным опытом. Это фестивали Дружбы народов, выставки достижений народного хозяйства (ВДНХ), Международные конкурсы, фестивали с привлечением как союзных, автономных республик Советского Союза, так и стран дальнего зарубежья.

Ценность проведенного исследования (внесенный вклад данной работы в соответствующую область знаний). Анализ исторического развития искусства показывает острую необходимость принятия и понимания творческих поисков и устремлений авторов.

В период независимого Казахстана заложенные традиции успешно продолжают. Этому во многом способствуют встречи с прибывающими в нашу страну творческими делегациями, демонстрация творческих достижений, расширение географического охвата (с участием стран зарубежья). Так, в Казахстане постоянно проводятся культурные акции в рамках объявления Года культуры какого-либо государства. Например, в 2022-м успешно проведены фестивали корейской культуры в Астане и Алматы, приуроченные ко Дню основания Республики Корея. В сентябре 2023-го года в Алматы проведены Дни французского кино, Дни якутского кино, Фестиваль японского кино.

Период с 1936 по 1958 годы занимает особо важное место в истории казахстанской музыкальной культуры. Именно творческие достижения этого периода стали фундаментом дальнейших многочисленных успехов национального искусства в последующие исторические периоды. Декады стимулировали подъем музыкальной культуры, сопровождавшийся интенсивным процессом активизации творческой жизни. Таким образом, сохранение исторического духовного наследия, выявление его закономерностей с помощью анализа фактов, систематизации, открытия архивов – все это расширяет знания об отечественном музыкальном искусстве, становлении тех или иных его периодов, определяет перспективы развития национальной культуры в целом.

Литература:

1. Abykayeva-Tiesenhausen A. (2021). *The Eastern Connection: Depictions of Soviet Central Asia Art beyond Borders: Artistic Exchange in Communist Europe (1945–1989)*. New York, 2016. pp. 461–471. <https://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt19z397k.39>.
2. Алтайский К. Акыны Казахстана // Литературная газета. – 1936. – 10 мая. – С. 4.
3. Асафьев Б. Музыка Казахстана // Известия. – 1936. – 27 мая. – С. 4.
4. Ауэзов М. Казахская музыка // Известия. – 1936. – 21 мая. – С. 3.
5. ГАРФ. Ф. 6903. Оп. 21. Д. 1. II т.
6. Декада казахского искусства и литературы в Москве. Декабрь 1958 / Сост. В. Горский, Н. Ровенский. – Алма-Ата: Казгослитиздат. – 1961. – 160 с.
7. Джумакова У.Р. Методология современного музыковедения. – Нур-Султан, 2020. – 281 с. – ISBN 978-601-341-616-8.
8. Жургенев Т. Жер-Уюк // Известия. – 1936. – 17 мая. – С. 3.
9. Затаевич А. Казахские песни // Известия. – 1936. – 10 мая. – С. 4.
10. Каратаева Г. Декада литературы и искусства Казахстана в Москве // Qazaq Gazetteri. – 2010. – 6 декабря. <https://kazgazeta.kz/news/5068>.
11. Koplatadze T. (2019) Theorising Russian postcolonial studies // *Postcolonial Studies*. – 4. – pp. 469–489. <https://10.1080/13688790.2019.1690762> doi:10.1080/13688790.2019.1690762.
12. Morozov V. (2020) "Post-Soviet subalternity and the dialectic of race: reflections on Tamar Koplatadze article." *Postcolonial Studies*, vol. 24, no. 1, pp. 159–166. doi:10.1080/13688790.2020.1790829. (на англ.).
13. Литовский О. Победы казахского искусства // Литературная газета. – 1936. – 30 мая. – С. 4.
14. Мылтыкбаева М.Ш., Мосиенко Д.М., Абдинуров А.К. Актуальные вопросы источниковедения истории казахской музыки // Педагогика и психология. – 2022. – № 1 (50). – С. 63–73; DOI: 10.51889/2022-1.2077-6861.05. <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/issue/view/61/>.
15. Huseynova A. (2016) *The Russian-soviet factor: facilitating or disrupting synthesis? // In Music of Azerbaijan: From Mugham to Opera*. Bloomington. – pp. 87–100. ISBN: 9780253019493 (на англ.).
16. ЦГА РК. Фонд 1841, опись № 1, дело № 1. – 210 л.

References:

1. Abykayeva-Tiesenhausen A. (2021). *The Eastern Connection: Depictions of Soviet Central Asia Art beyond Borders: Artistic Exchange in Communist Europe (1945–1989)*. New York, 2016. pp. 461–471. <https://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt19z397k.39>. (in Eng.).
2. Altajskij K. (1936). *Akyns of Kazakhstan // Literaturnaja gazeta*. – 1936. – 10 maja. – 4 p. (in Russ.).
3. Asaf'ev B. (1936). *Music of Kazakhstan // Izvestija*. – 1936. – 27 maja. – 4 p. (in Russ.).
4. Auezov M. (1936). *Kazakh music // Izvestija*. – 1936. – 21 maja. – 3 p. (in Russ.).
5. State Archives of the Russian Federation. F. 6903. Op. 21. D. 1. II t. (in Russ.).
6. Decade of Kazakh art and literature in Moscow. December 1958 (1958) / Sost. V. Gorskij, N. Rovenskij. – Alma-Ata: Kazgoslitzdat. – 1961. – 160 p. (in Russ.).
7. Dzhumakova U.R. (2020). *Methodology of modern musicology*. – Nur-Sultan, 2020. – 281 p. – ISBN 978-601-341-616-8 (in Russ.).
8. Zhurgenev T. (1936) *Zher-Ujuk // Izvestija*. – 1936. – 17 maja. – 3 p. (in Russ.).
9. Zataevich A. (1936) *Kazakh songs // Izvestija*. – 1936. – 10 maja. – 4 p. (in Russ.).
10. Karataeva G. (2010) *Decade of Literature and Art of Kazakhstan in Moscow // Qazaq Gazetteri*. – 2010. – 6 dekabrja. <https://kazgazeta.kz/news/5068> (in Russ.).
11. Koplatadze T. (2019) *Theorising Russian postcolonial studies // Postcolonial Studies*. – 4. – pp. 469–489. <https://10.1080/13688790.2019.1690762> (in Eng.).
12. Morozov V. (2020) "Post-Soviet subalternity and the dialectic of race: reflections on Tamar Koplatadze article." *Postcolonial Studies*, vol. 24, no. 1, 2020, pp. 159–166. doi:10.1080/13688790.2020.1790829 (in Eng.).
13. Litovskij O. (1936) *Victories of Kazakh art // Literaturnaja gazeta*. – 30 maja. – P. 4. (in Russ.).
14. Myltykbaeva M.Sh., Mosienko D.M., Abdinurov A.K. (2022) *Topical issues of source studies of the history of Kazakh music // Pedagogika i psihologija*. – 2022. – № 1 (50). – pp. 63–73; DOI: 10.51889/2022-1.2077-6861.05. <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/issue/view/61/> (in Russ.).
15. Huseynova A. (2016) *The Russian-soviet factor: facilitating or disrupting synthesis? // In Music of Azerbaijan: From Mugham to Opera*. Bloomington. – pp. 87–100. ISBN: 9780253019493 (in Eng.).
16. CGA RK. Fond 1841, opis' № 1, delo № 1. – 210 l. (in Russ.).

УДК 78.03
IRSTI 18.41.45

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-23>

A.Zh. Kaztuganova¹, A.K. Omarova², B.Zh. Turmagambetova³

^{1,2} M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

³ Atyrau University named after K. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: ¹zhasaganbergen@mail.ru; ²aklima_omarova@mail.ru; ³bakyt_tur.zhol@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-1248-2759, ²0000-0002-8681-2207, ³0000-0002-2391-6922

FOLKLORE PLOT IN THE GENRES OF TRADITIONAL AND ACADEMIC KAZAKH MUSIC

Abstract. In the genres of Kazakh traditional and academic music, folklore plots are widely represented. A special place in the creativity of the art figures is occupied, first of all, by the ancient kuys, which «passed» through time and space. Vitality, multivariance, musical features, inter-genre, inter-section interaction, continuity of «movement» from generation to generation determined the main goal of the article: to study in time and space the manifestations of the legend and music of the «Aksak Kulan» kuy in traditional and academic genres. In accordance with this goal, the article reflects interdisciplinary connections (kuy studies, musicology, art history, folklore, literary criticism). Kuy «Aksak Kulan» for the first time is comprehensively considered from the point of view of a folklore plot in order to determine intergenre, interbranch, intercultural continuity, which indicates scientific and practical significance and can be used in the research, performing arts, and composer creativity. Based on the works of the researchers who studied Kazakh traditional and academic music, methods of complex and comparative study were applied. Summarizing, we would emphasize: since the musical language of dombra art is closely connected with legends, the process of its formation and development from the very beginning through the synthesis of words and music predetermined new opportunities for pairing with other types of art. At the same time, dombra music, originating in an inextricable connection with the legend, and is presented as a phenomenon that is continuously developing in time and space, transferring, besides the reflection in gesture, in dance, into synthesis with the genres of academic composer music, theater and cinema art, poetry and prose.

Acknowledgments: Prepared under the project AP19676609 «Academic musicology in the process of forming a new humanitarian knowledge».

Keywords: folklore plot, kuy-legend, performing version, academic genres, composer's interpretation.

A.Ж. Қазтуғанова¹, А.Қ. Омарова², Б.Ж. Тұрмағамбетова³

^{1,2} М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

³ Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

E-mail: ¹zhasaganbergen@mail.ru; ²aklima_omarova@mail.ru; ³bakyt_tur.zhol@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-1248-2759, ²0000-0002-8681-2207, ³0000-0002-2391-6922

Қазақтың дәстүрлі және академиялық музыка жанрларындағы фольклорлық сюжет

Аңдатпа. Қазақтың дәстүрлі және академиялық музыка жанрларында фольклорлық сюжеттерді кеңінен кездестіруге болады. Әсіресе көнеден келе жатқан күй аңыздары уақыт пен кеңістікті бағындырып, өнер тұлғаларының шығармашылығында ерекше орын алған. Мұндай туындының өміршеңдігі, көпнұсқалылығы, музыкалық ерекшелігі, жанраралық, өнераралық, салааралық сабақтастығы, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, үзілмегендігі мақаланың негізгі мақсатын айқындады: «Ақсақ құлан» күйінің музыкасы мен аңызы уақыт пен кеңістікте қазақтың дәстүрлі және академиялық

музыка жанрларындағы көрінісін зерттеу болып табылады. Осы мақсатқа сәйкес мақалада салааралық бағыт көрініс тапты (күйтану, музыкатану, өнертану фольклортану, әдебиеттану). «Ақсақ құлан» күйі тұңғыш рет фольклорлық сюжет тұрғысынан жан-жақты қарастырылып, жанраралық, өнераралық, салааралық сабақтастығын айқындау мақсатында көрініс тапқан мәселелер ғылыми және практикалық маңыздылығын көрсетіп, ғылыми ізденістерде, орындаушылық өнерде, композиторлық шығармашылықта қолданылуы ықтимал. Қазақтың дәстүрлі және академиялық музыка бағыттары бойынша зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып кешенді және салыстырмалы талдау тәсілі қолданылды. Мақаланы қортырындылай келе, домбыра өнерінің музыкалық тілі аңыз-әңгімелермен тығыз байланысты болғандықтан, оның әуел бастан сөз бен музыканың синтезі арқылы қалыптасып, даму үдерісі өнердің басқа да түрлерімен сабақтастыруға жаңа мүмкіндіктер беретіндігін белгіледі. Бұл ретте аңызбен күй, сөзбен күйдің (речитативті күйлер) байланысынан бастау алатын домбыра музыкасын жест, би сияқты ерекшеліктермен сабақтасудан бөлек, академиялық композиторлық музыкадағы жанрлармен, театр және кино өнерімен, поэзия және прозамен синтезіне ұласып, уақыт пен кеңістікте үзілмейтін феномен ретінде ұсынылды.

Алғыс: Мақала АР19676609 «Жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру үдерісіндегі академиялық музыкатану ғылымы» атты жоба аясында әзірленді.

Кілт сөздер: фольклорлық сюжет, күй аңызы, орындаушылық нұсқа, академиялық жанрлар, композиторлық интерпретация.

А.Ж. Казтуганова¹, А.К. Омарова², Б.Ж. Турмагамбетова³

^{1,2} *Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан*

³ *Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан*

E-mail: ¹zhasaganbergen@mail.ru; ²aklima_omarova@mail.ru; ³bakyt_tur:zhoh@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-1248-2759, ²0000-0002-8681-2207, ³0000-0002-2391-6922

Фольклорный сюжет в жанрах традиционной и академической казахской музыки

Аннотация. В жанрах казахской традиционной и академической музыки широко представлены фольклорные сюжеты. Особое место в творчестве деятелей искусства занимают, прежде всего, древние кюи, «прошедшие» сквозь время и пространство. Жизненность, многовариантность, музыкальные особенности, межжанровое, межотраслевое взаимодействие, преемственность, непрерывность «движения» от поколения к поколению определили основную цель статьи: изучение во времени и пространстве проявлений легенды и музыки кюя «Ақсақ құлан» в традиционных и академических жанрах. В соответствии с этой целью в статье отражены междисциплинарные связи (күйеведение, музыковедение, искусствоведение, фольклористика, литературоведение). Кюй «Ақсақ құлан» впервые всесторонне рассмотрен с точки зрения фольклорного сюжета с целью определения межжанровой, межотраслевой, межкультурной преемственности, что указывает на научную и практическую значимость и может быть использовано в научных изысканиях, исполнительском искусстве, композиторском творчестве. На основе трудов ученых, изучавших казахскую традиционную и академическую музыку, применены методы комплексного и сравнительного изучения. Обобщая, подчеркнем: поскольку музыкальный язык домбрового искусства тесно связан с легендами, то процесс его становления и развития с самого начала через синтез слова и музыки предопределил новые возможности для сопряжения с другими видами искусства. При этом домбровая музыка, берущая начало в неразрывной связи с легендой, словом, представлена как феномен, непрерывно развивающийся во времени и пространстве, переходящий, помимо отражения в жесте, в танце, в синтез с жанрами академической композиторской музыки, театральным и киноискусством, поэзией и прозой.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках проекта АР19676609 «Академическое музыковедение в процессе формирования нового гуманитарного знания».

Ключевые слова: фольклорный сюжет, кюй-легенда, исполнительская версия, академические жанры, композиторская интерпретация.

1. Introduction

In the fundamental works of domestic scholars -researchers who made a special contribution to the study of dombra kuys, along with historical and theoretical issues, the works of the same name are also studied separately. So, in the scientific works of the researchers of the kuy studies, the issues of thematic, genre, style, content, performance, regional and other originality in the traditional musical culture of the kuys are considered: «Akzhelen» – A. Zhubanov, P. Aravin, A. Muhambetova, D. Bakhtygalieva, A. Raiymbergenov, «Nauysky», «Bulbul» – P. Shegebayev, «Balbyrauyn» – G. Omarova, «Akku», «Aksak Kulan» – S. Raiymbergenova, «Nauayi» – S. Utegaliyeva, «Konyr» – R. Nesipbay, «Kosbasar» – S. Kaliyev, «Kambarkhan» – B. Muptekeyev, «Arnau» – A. Kaztuganova and others.

The study of such works is reflected in the collection «Instrumental music of the Kazakh people» (1986).

Relevant studies were carried out by musicologists based on the material of the works of composers of Kazakhstan of the academic direction: «Sary Arka» – A. Kelberg, «Aksak Kulan» – G. Kotlova, «Zhiger» – U. Zhumakova, «Balbraun» – V. Fraenov etc.

When considering the problems of folklore plots, the studies of domestic scientists – first of all, Mukhtar Auezov (Auezov, 1962), foreign researchers – in particular, Ernst Cassirer and Fabien Capeillères (Cassirer, Capeillères, 1991) and authors who wrote about their works (Omarova, Kaztuganova, Sultanova, Tatkenova, Kdymniyazova, 2020) were taken into account.

Among such objects is the work «Aksak Kulan», which attracted special attention not only of the scientists, but also of the general public related to culture, including writers, poets, historians, philosophers, composers, musicologists, directors, performers, etc.

Taking into account the contribution of A. Zhubanov, P. Aravin, B. Yezakovich, A. Mukhambetova, B. Baikadamova, and others, who laid the foundation for the study of the «Aksak Kulan» kuy, with due attention to the research developments of S. Raiymbergenova, as well as the articles by K. Akhmediyarov, A. Narymbetov, G. Kotlova, included in the proceedings of the conference «Zamana Sazy» (2002), where a whole chapter deals with the kuy «Aksak Kulan», it seems to be quite studied. Moreover, one can see that the dissertations defended recently are not out of sight. However, over time, as the publication of the results of expedition works and ethnographic collections continued, it became clear how diverse are the samples of this work.

At the same time, vitality, multivariance, musicality, inter-genre, inter-sector continuity, the continuity of the repertoire of the performers, which is passed down from generation to generation, lead to many questions: why were musical texts not fully mastered if they attracted the attention of the researchers? Why are the musical and non-musical components of this work easily adapted to genres, types of art, and areas of knowledge? This situation leads to the clarification of the relevance of the topic, the «movement» of the «Aksak Kulan» kuy in time and space.

2. Methods and materials

2.1 Methods

Types and variants of the kuys «Aksak Kulan», which refer to the most ancient, their reflection in the composer's creativity required consideration of these works from a new perspective, and therefore, in determining their performing and regional specifics, new judgments in the works of composers of an academic direction, the method of comparative analysis was applied.

2.2 Material description

In the works of the above scientists, no answers were found to the questions that are relevant for the article addressing the study of the kuy «Aksak Kulan».

B. Baikadamova noted the «Aksak Kulan» kuy when considering the issues of traditional music that are repeated and updated outside the text, «There is a certain contradiction in the multi-theme interpretation of «Aksak Kulan», which comes from an attempt to find that huge information in the text of the composition, that is outside the text and which due to the established traditions cannot be in the text of the message. The significance of the «Aksak Kulan» kuy is striking not so much by the «action» but by its absence. The unknown author of the kuy succeeded in a capacious and precise expressive form to present clearly and vividly the code to the only correct deciphering of information that is outside the text. It was the skill and talent of the kuyshi that ensured that the two plans of the work «the plan of influence» and the «plan of perception» in the communicative system «author-listener» completely coincide. The formal text of a work and the real information that lies behind it correlate approximately in the same way as the concepts «word» and «world» correlate in the very nature of the symbol» (Baikadamova, 1985: 123).

The well-known kuy scholar A. Mukhambetova, who studied the ritual functions of this work in the framework of tradition, writes: «The sound of the kuy conveys the action of the old musician at the moment of informing about death. But in the whole composition the kuy also plays another, not a less important role. The listeners who are aware of the Khan's threat – to fill the throat of the one who brings him the news of death with lead, are looking forward to the end of the story. The music, delaying the end, contributes to building up the interest in the story and makes its ending especially effective. The listeners, hearing the sounds of the instrumental estirtu, which they understand as well as the Khan, expect the reprisal against the old musician. However, he wittily deflects the punishment from himself by directing the anger of the ruler to the instrument that «informed» about the tragic fate of his son. It is interesting that in numerous literary adaptations of this legend, the writers necessarily introduce colorful descriptions of the playing of the old kuyshi, trying to verbally fill the absence of a sounding kuy, which is so necessary in the composition of this narrative that is syncretic by its nature» (Amanov, Mukhambetova, 2002: 126).

G. Kotlova noted about the «Aksak Kulan», which is reflected in the creativity of professional composers of the academic direction: «Ancient kuy «Aksak Kulan» literally permeates the musical art of Kazakhstan of the XX century...

The kuy together with the legend which is accompanying it, is repeatedly used in the creativity of the composers of Kazakhstan, introducing its semantics and logical structure into all works, being a kind of «theme of fate» in the music of Kazakhstan, similar to the

theme «Dies irae» in Western European art and «Give rest with the saints» in Russian classical music» (Kotlova, 2002:107).

3. Discussion

Due to the fact that almost all examples of dombra music have improvisational nature, the works of *the same name* are widely represented in traditions that differ in regional, genre, and style features.

In the process of studying their internally original nature, the significance of such categories as cyclicity (macro- and microvolume), the variance (composer's and performing), situationality and locality was determined. In addition to the works that differentially refer to certain categories, the unique kuy of the same name are widespread, which correspond to all four. The kuy «Aksak Kulan» («Lame Kulan») is among such works.

The period of the emergence of the State, the history of the origin as well as a document informing about the fate of the Kazakh people in the fight against the Mongol invasions in the XIII century correspond to the category «situationality». Thus, presenting the «famous kuy legend», M.O. Auezov clarifies: «Joshi Khan demanded to tell him why his son did not return from hunting and threatened that whoever dared to inform him of his son's death, he would pour molten lead down his throat» (Auezov, 1962, 61).

The regional differences both in the legend of the kuy «Aksak Kulan» and in musical texts correspond to the category «locality». For clarity, we will present a version of the legend that has spread in the East Kazakhstan.

«In ancient times, the son of Jochi Khan, during a hunt, met a lame kulan (onager) and chased after it. It runs away, joining a group of other kulans. A boy falls from a jumping horse and dies. Nobody can find his body. The frustrated Khan threatened to cut off the tongue and fill the ears with lead to the person who would bring the news of the death of his son. Nevertheless when people, finding the body of the boy, were thinking about how to tell the bad news to the Khan, the young kuyshi said: «Don't worry, I will inform the Khan myself». When the people gathered at the Khan's place, the jigit played a kuy, in which he told about the death of the boy. After listening to the kuy, the Khan ordered to fill the dombra with lead and exterminate all the kulans. He gathers all the people, they dig a long hole and begin to drive all the kulans to it. But the lame kulan does not let catch it by jumping from one side of the pit to another. The kuy describes how the kulan, limping, jumps over the pit» (Ancient motifs of the great steppe, 2020: 310).

According to a scientist who studied the «Aksak Kulan» legend, «a comparative analysis of the variants of the legend showed that the features of the most ancient form of cult hunting were preserved in the described hunting for kulans: it was a collective event, the time, place and conditions of which were strictly tabooed. The attitude to such a hunt was special. In the Mangistau version, the motive of fear for the actions of the Khan's son, who neglected the conditions of the sacred hunt, is clearly traced, his open intention to go hunting for kulans contradicts the ancient taboos. And the kulans in the legend are not simple, they are special: on the land of Sarual, countless herds of kulans calmly grazed, and no one touched them, because they were kieli – sacred. The leader of the herd is always the Lame kulan, who, despite its physical handicap, ran faster than the Khan's tulpar, and possessed magical power. In the South Kazakhstani version, the kulans are endowed with the human

ability to feel, they held a grudge against the cruel Khan, who gave the order to «exterminate them without pity» and decided to take revenge on him. In the Kyzylorda legend, a kulan, wounded on a hunt by Jochi Khan, finds the village of the Khan and kills his little son» (Raiymbergenova, 2002: 98).

As for the musical specifics, there are types which refer to the categories «cyclic» and «variant». Among the kuys, the cyclic ones include those which are common in the East Kazakhstan and Mangistau regions. The category of variant includes folk and author's kuys. These works have been preserved in the musical culture in the interpretation of the performers. In particular, the performing versions of the kuyshi of the Bukeyev Horde K. Medetov, M. Bokeikhanov, R. Omarov, A. Utegulov, the Mangistau kuyshi M. Uskenbayev, A. Kozhabergenov, S. Shakratov, from the Syrdarya region of N. Zhalimbetov and E. Mustafayev, kuyshi of Zhetyssu region N. Tlendiev, M. Shautiev, East Kazakhstan kuyshi Kabykey, B. Sayatulekov have reached present generations.

In the Kazakh artistic and musical culture, this work has acquired a special meaning: it appears in a new form, undergoing inter-genre, inter-sector, inter-ethnic synthesis, while maintaining its main core in accordance with the requirements of the time.

So, the legend is taken as the basis of an artistic (literary) work. For example, in the poetic texts of the same name by Kalizhan Bekkhozhin and Syrbaul Maulenov and the stories of Akbar Mazhit, A. Kemelbaeva and others.

For example, A. Narymbetov, who analyzed the first (1939) and second (1963) variants of Kalizhan Bekkhozhin's poem «Aksak Kulan», noted: «The value of the last form of the poem lies in its broad coverage and deep depiction of the realities of the era. The social breath and breadth of the poet's poem are related to this fact» (Narymbetov, 2002: 92). The researcher distinguishes between legend and truth in the poem: «Jochi's death in the episode of the poem also determined the main idea of the work – the reality of the people's struggle against the invaders. Based on this ideological basis of the poem, it can be recognized as a historical work that provided one episode of the heroic struggle of the Kazakh people against the Mongol invaders of the XIII century» (Narymbetov, 2002: 93). Kalizhan Bekkhozhin's poem «Aksak Kulan», which was chosen for analysis by Narymbetov, in perspective should be analyzed in comparison with the eponymous works by S. Maulenov, A. Mazhit, A. Kemelbayeva.

4. Results

The ethnographer A.V. Zataevich, who first heard the kuy «Aksak Kulan» performed by Kambar Medetov, wrote a commentary on the work, which is distinguished by its vitality in time and space, as if anticipating its future academic orientation. According to him: «Kambar Medetov superbly plays this amazing «symphonic poem» for ... two-string instrument, which is suitable for an orchestra. I was especially struck by the episode where the main melody (for the 3rd time) appears in the upper register; here, I confess, in a way completely incomprehensible to me, the player managed to give it the timbre and viscosity of a human voice or a wind instrument, while was playing pizzicato on the other, accompanying string! (Zataevich, 2004: 401). His foresight was confirmed in the compositional practice of Kazakhstan in the next decades in new musical genres. Thus, the involvement («use») of the kuy in the opera «Kyz Zhibek» and the symphony-suite «Sary Arka» by E. Brusi-

lovsy, in the symphonic poem «Aksak Kulan» by G. Zhubanova, as well as the sonata by D. Botbayev and the choir a capella by M. Mangistayev, in the ballet «Aksak Kulan» by A. Serkebaev, in M. Aubakirov's arrangement for the Kurmangazy orchestra of folk instruments, the poem «Aksak Kulan» by N. Tlendiev for the folklore-ethnographic orchestra «Otyrar Sazy». A simple enumeration already makes it possible to make sure that this particular kuy, in its certain variants, is reflected in almost all genres of professional composer creativity of the European «branch». G. Kotlova, who determined the main ideas of the works, emphasized: «The interpretation of the kuy «Aksak Kulan» in the opera «Kyz-Zhibek» by E. Brusilovsky (1936) and the piano sonata by D. Botbayev (1964) is clearly oriented towards the tradition of «estirtu», the expression of the ambivalence nature of the kuy and its accompanying legend is distinguished by the first part of the symphony-suite «Sary-Arka» by E. Brusilovsky (1944), (subtitled «The Legend of Aksak Kulan»), while in the symphonic poem «Aksak Kulan» by G. Zhubanova (1952) and in the ballet of the same name by A. Serkebaev (1978), the idea of the triumph of the mind and art over evil and violence comes to the fore» (Kotlova, 1991: 203-204].

R. Donchenko, studying A. Serkebaev's ballet among these works, writes in the research: «Symmetry as a fundamental constructive technique is most clearly found in A. Serkebaev's ballet «Aksak-Kulan». In terms of dramaturgy, the antagonistic images of the kulans, personifying the light forces of nature, and the Khan's retinue, which brings destruction, interact here. The positive heroes are Kerbuga and Barshangul, and the negative ones are Jochi Khan and Khan-Zade. Serkebaev decides the musical expression of antipodal images in the form of a clash of folk and author's themes. The epic dramaturgy of the ballet «Aksak Kulan» determines the primacy of exposition, and the dramatic aspect clearly reveals the expanded zones of action of certain figurative sphere and moments of direct collision of opposing principles» (Donchenko, 1983: 88-89].

In the Kazakh artistic and musical culture, this work acquires special significance, continuing the process of development in a new form, undergoing inter-genre, inter-sector, inter-ethnic synthesis, while maintaining its main core in accordance with the requirements of the time.

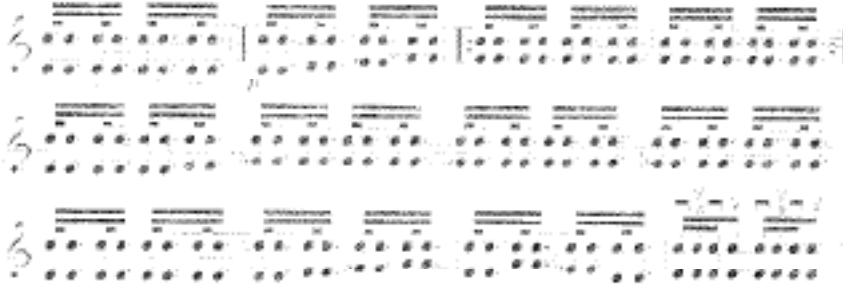
The musical sample of the kuya «Aksak Kulan» is taken from the collection «Kuy kerueni» (1997).

The variants of the kuy «Aksak Kulan» are widespread among the population. As for their common features, they are performed in the fifth scale («c-g»). In the kuys, along with the simplest rhythms, there are syncopation, dotted rhythm, slurred sounds and the glissando technique, which creates an effect. The main melody in the volume of a quart begins with the support «c-c¹». Further, through transposition in the orta buyn zone (in the middle link) unfolds on the «c-g¹» support, and in the saga zone (in the climax zone) – «c-c²».

Despite the fact that the main melody is sad, the rhythm and tempo provide the kuy with an impetuous character. And in the academic composing direction, for example, E. Brusilovsky transformed the repeating sixteenth durations in a piano piece into half and quarter (durations).

Aksak Kulan

Folk kuy
Perf. N. Tlendiev

Aksak Kulan

E. Brusilovsky

E. Brusilovsky notes that the main melody in this piece was shown through the involvement of a polyphonic presentation. The preservation of the characteristics of the work can be seen in the fact that the composer used various methods. So, in the opera «Kyz Zhibek» E.G. Brusilovsky interprets the theme of the kuy «Aksak Kulan» as the leitmotif of the tragic fate of Tolegen.

Kyz Zhibek

E. Brusilovsky

In the perspective it is required to carry out a comparative analysis of the performing variants of the kuys «Aksak Kulan», which refer to the category of cyclic: 3 episodes from the cyclic kuy of the Mangistau region, as well as the preserved versions of the East Kazakhstan region (from 2-d and 3-d episodes).

In traditional music, in the process of analysis, performing versions of the same work make it possible to identify its various features, and in the creative practice of academic orientation, the available variants of the same «primary source» demonstrate the specifics of the composer's interpretations. The corresponding problems are presented in the work devoted to the «reincarnations» of specific samples of Kazakh song art (Omarova, 2021).

5. Conclusion

Dombra music was bequeathed to future generations by the ancestors who freely inhabited the steppe for centuries and intertwined the secrets of the worldview, the secrets of feeling, the way of thinking, into the motifs of the kuys even in the most difficult periods of their existence.

The musical language of the dombra art, closely associated with the legends, initially formed and developed through the synthesis of the words and music. This specific feature provided new opportunities for interaction with other types of art. At the same time, the legend was followed by a synthesis of dombra music with genres, theater and cinema, poetry and prose in academic composer music, as well as with such features as dance, which goes back to the connection of the kuy with the word (recitative states).

Equally convincing examples of the expression of the «Aksak Kulan» kuy both in traditional (folk and folk-professional) and modern academic music are predetermined by the special «nature» of syncretism as a forerunner of synthesis which was originally laid down in the origins, which ensured the naturalness and organic feature of transformations in time and space.

References:

1. Amanov B.Zh., Muhambetova A.I. (2002) Kazakh traditional music and the XX century. – Almaty: Dyke Press. – 544 p. (in Russ.)
2. Auezov M. (1962) Time and literature. – Almaty. – 428 p. (in Kaz.)
3. Baikadamova B. (1985) Extra-textual functions of repetition and renewal in the unscripted musical culture of the Kazakhs] // Instrumental music of the Kazakh people. – A.: Art. – pp.113-128. (in Russ.)
4. Ancient motifs of the great steppe: the Anthology. In three volumes. (2020) – Vol. 2: Ancient instrumental motifs. Traditional art of kuy / Executive editor Kaztuganova A.Zh. – Almaty: Brand Book. – 1184 p. (in Kaz., in Russ., in Eng.)
5. Donchenko R. (1983) Some compositional principles of Kazakh ballets // Issues of modern theoretical musicology in Kazakhstan. – Alma-Ata: Nauka. – pp.86-98. (in Russ.)
6. Zhubanov A. (1975) Strings of centuries. – Almaty: Zhazushy. – 400 p. (in Kaz.)
7. Zataevich A. (2004) 1000 songs and kuyevs of the Kazakh people. – Almaty: Dyke Press. – 496 p. (in Russ.)
8. Cassirer E., Capeillères F. (1991) Le judaïsme et les mythes politiques modernes // Revue de Métaphysique et de Morale 96 (3): 291 – 303. (in Eng.)
9. Kotlova G. (2002) Ancient kuy-legends recorded by K. Medetov and their life in the music of the twentieth century] // Melody of Centuries: Materials of the international conference dedicated to the 100th anniversary of kuyshi K. Medetov. – Almaty: Dyke Press. – 105-111. (in Russ.)

10. Kotlova G.K. On the interaction of dombra kuya with genres of classical heritage (on the example of the kuya legend «Aksak Kulan») // Music of the East and West. Interaction of cultures. – Alma-Ata, 1991. – pp.199-210. (in Russ.)
11. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdyrniyazova Z. (2020) M.O. Auezov and musical art of Kazakhstan in the coordinates of the global world // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – Vol. 12, No. 5, 1-14. ISSN 0975-2935 sjr 0.13 Q3 Percentile 56 <http://rupkatha.com/V12/n5/rioc1s33n7.pdf> (in Eng.)
12. Omarova A.K. (2021) Nacional'noe v sovremennom kompozitorskom tvorchestve: k probleme interpretacii pesennogo pervoistochnika [The National in modern composer's work: on the problem of interpretation of the original song source] // «Keruen» scientific journal M.O. Auezov Institute of Literature and Art ISSN 2078-8134 Volume 2, Number 71. – pp.18-27. (in Russ.)
13. Narymbetov A. (2002) Historical and artistic reality // Melody of Centuries: Materials of the international conference dedicated to the 100th anniversary of kuyshi K. Medetov. – Almaty: Dyke Press. – pp 92-95. (in Kaz.)
14. Raiymbergenova S. (2002) Features of the tradition of performing the kuya «Aksak Kulan»] // Melody of Centuries: Materials of the international conference dedicated to the 100th anniversary of kuyshi K. Medetov. – Almaty: Dyke Press. – pp. 96-104. (in Russ.)

Литература:

1. Аманов Б.Ж., Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 544 с.
2. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1962. – 428 б.
3. Байкадамова Б. Внетекстовые функции повтора и обновления в бесписьменной музыкальной культуре казахов // Инструментальная музыка казахского народа. – А.: Өнер, 1985. – С.113-128.
4. Ancient motifs of the great steppe: the Anthology. In three volumes. – Vol. 2: Ancient instrumental motifs. Traditional art of kuy / Executive editor Kaztuganova A.Zh. – Almaty: Brand Book, 2020. – 1184 с.
5. Донченко Р. Некоторые композиционные принципы казахстанских балетов // Вопросы современного теоретического музыкознания в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1983. – С.86-98.
6. Жұбанов А.Қ. Ғасырлар пернесі. – Алматы: Жазушы, 1975. – 400 б.
7. Затаевич А. 1000 песен и кюйев казахского народа. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 496 с.
8. Cassirer E., Capeillères F. (1991) Le judaïsme et les mythes politiques modernes // Revue de Métaphysique et de Morale 96 (3): 291 – 303.
9. Котлова Г. Древние кюи-легенды в записи от К.Медетова и их жизнь в музыке XX века // Замана сазы: Күйші Қ.Медетовтің 100 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 105-111.
10. Котлова Г.К. О взаимодействии домбрового кюя с жанрами классического наследия (на примере кюя-легенды «Аксак кулан») // Музыка Востока и Запада. Взаимодействие культур. – Алма-Ата, 1991. – С.199-210.
11. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdyrniyazova Z. M.O. Auezov and musical art of Kazakhstan in the coordinates of the global world // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2020. Vol. 12, No. 5, 1-14. ISSN 0975-2935 sjr 0.13 Q3 Percentile 56 <http://rupkatha.com/V12/n5/rioc1s33n7.pdf>
12. Омарова А.К. Национальное в современном композиторском творчестве: к проблеме интерпретации песенного первоисточника // «Keruen» scientific journal M.O.Auezov Institute of Literature and Art ISSN 2078-8134 Volume 2, Number 71(2021). – С.18-27.
13. Нарымбетов Ә. Тарихи және көркемдік шындық // Замана сазы: Күйші Қ.Медетовтің 100 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 92-95.
14. Раимбергенова С. Особенности традиции исполнения кюя «Аксак кулан» // Замана сазы: Күйші Қ. Медетовтің 100 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 96-104.

Журнал 24.03.2005 жылы
Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген.
Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік N 5844-Ж.

Журнал зарегистрирован 24.03.2005 года
в Комитете информации и архива Министерства культуры,
информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство №5844-Ж по регистрации средства массовой информации

The journal was registered on March 24, 2005
in the Information and Archives Committee of the Ministry of Culture,
Information and Sports of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. 5844-Ж for registration of mass media

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Басуға 20.09.2023 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100¹/₆. Офсеттік басылым.
17,25 баспа табақ. Таралымы 500 дана.